

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

Cilt/Volume: VII

Sayı/Issue: 2

Kış / Winter - 2007

Bornova - İZMİR

**Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun
10/01/2008 tarih ve 1/1 no'lu
kararı ile basılmıştır.**

Baskı : Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova- İZMİR
Telefon: 0.232.3881022
E-posta: bsmmd@rektorluk.ege.edu.tr

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary

Dr. Özgür AY

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
35100 Bornova – İZMİR

Telefon / telephone : 0.232.3880110 / 2958

Belgegeçer / fax : 0.232.3427496

Elmek / e-mail : egetdid@gmail.com

Dizgi / Composition: **Dr. Özgür AY**

Baskı / Print: Ege Üniversitesi Basımevi
Bornova - İZMİR

Bornova – İZMİR
2007

YAYIN KURULU
Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Doç. Dr. Turan GÖKÇE
Doç. Dr. Yüksel SAYAN
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN

BU SAYININ
BİLİMSEL DANIŞMA KURULU
Advisory Board

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK (Dicle Üniv.)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Gürbüz AKTAŞ (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Erdoğan BOZ (Afyon Kocatepe Üniv.)
Doç. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Aziz KILINÇ (Çanakkale Üniv.)
Doç. Dr. Hatice ŞAHİN (Uludağ Üniv.)
Doç. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniv.)
Doç. Dr. Ertuğrul YAMAN (Gazi Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Necdet BİLGİ Celal Bayar Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Ali EROL (Ege Üniv.)

E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DERGİMİZİN YURT DIŞI HABERLEŞME ÜYELERİ

ABD - Uli Şamiloğlu; ALMANYA - Mark Kirchner; ALTAY - Napir Bailkan; AZERBAYCAN - Kemal Abdullayev; BULGARİSTAN - Cengiz Hakov; ÇİN-Turup Barat; FİNLANDİYA - Okan Daher; FRANSA - Remy Dor; GÜRCİSTAN - Elisabet Bjalava; HAKASYA - Viktor Yakovleviç Butanayev; HOLLANDA - F. De Jong; IRAK - Çoban Hıdır Uluhan; İNGİLTERE - Arthur Hatto; İRAN - Cevat Heyet; JAPONYA - Tadashi Suzuki; KAZAKİSTAN - Seit Kaskabasov; KIBRIS - Mahmut İslamoğlu; KIRGIZİSTAN - Abdıldacan Akmataliyev; MACARİSTAN - Georgy Hazai; MAKEDONYA - Oktay Ahmed; MOLDOVA - Lüba Çimpoes; ÖZBEKİSTAN - Töre Mirzayev; ROMANYA - Tahsin Cemil; RUSYA - Dimitry Vasilyev; TATARİSTAN – Mirfatih Zekiyev; TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev; UKRAYNA - İsmet Zat; ÜSKÜP - Sevım Piličkova; YUNANİSTAN – Mücahit Mümin

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER

- A. ÝAZBERDİYEW - M. HUDAYKULOWA, **Myrat Penjiýew**..... 1-39
- Mustafa AKSOY, **Türk Halk Edebiyatında Anlatım Aracı Olarak Elmanın Kullanımına Ontolojik Bir Yaklaşım / An Ontological Approach in the Use of Apple as a Mean of Narration in Turkish Folk Literature**..... 41-56
- Emin ATASOY, **Dinler Coğrafyası Işığında Bulgaristan'daki Dinsel Topluluklar / The Religious Groups in Bulgaria in the Light of Religions Geography**..... 57-76
- Aşkın ÇELİK, **Türkiyede ve Azerbaycanda Xalq Mahnılarının Toplanmasına Dair / A Study About the Collection of the Folk Songs in Turkey and Azerbaijan**..... 77-80
- Selcen ÇİFÇİ, **Hisârî ve Eseri “Kitâbu Tuḥfetü'l-Mü'min” Hakkında / About Hisârî and his Work; “Kitâbu Tuḥfetü'l-Mü'min”**..... 81-89
- Salim ÇONOĞLU, **DEDE KORKUT KİTABI BAĞLAMINDA GÖÇ ROMANI ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME / An Assessment on the Novel of Göç in Context of “Book of Dede Qorkut”**..... 91-102
- Fevzi KARADEMİR, **Kalıp Kullanımları Bakımından Türk Halk Bilmeceleri / Turkish Folk Riddles According to Their Usage of Patterns**..... 103-132
- Hasan Taner KERİMOĞLU, **İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-I Millet Cemiyeti / The Exile and the Escapees Problem in the First Years of the Second Constitutional Period and the Committee of Devotees of the Nation...** 133-149
- Muhsin KEVSER - Mehmet TEMİZKAN, **Irak Türkmen Şairlerinden Hasan Görem / One of the Iraqi Turkmen Poet: Hasan Gören**..... 151-161
- Nesrin SİS, **Kadınla İlgili Türkmen Atasözleri ve Deyimleri / Woman Related Proverbs and Idioms in Turkmen**..... 163-172
- Mübariz SÜLEYMANLI, **Azerbaycanlıların Anadolu Türklerine Kardeşlik Yardımları (Balkan ve I. Dünya Savaşı Esnasında) / Azerbaijan's Brotherhood Help to Anatolian Turks (During Balkan Wars and First World War)**..... 173-184

Mustafa TANÇ, Türk Dilinde Edilgen Çatı Eki -l-'nin Tarihi Türk Lehçelerinde Kimi Fiil Kök ve Gövdelerine Gelişi ve Bunun Kazak, Kırgız Türkçelerindeki Durumu Üzerine / <i>Coming on Some Verbal Root and Stems in the Historical Turkish Dialects of Passive Voice Suffix -l- in Turkish Language and Statement on Situation of This in Kazakh, Kırgız Turkish</i>	185-197
Hilmi UÇAN, Dilbilimsel Kuramlar ve İdeoloji / <i>Linguistic Theories and Ideologies</i>	199-208

ÇEVİRİLER – AKTARMALAR

Abdulhemid MUHEMMED (Aktaran: Adem ÖGER), Efsane-Rivayetler ve Yer Adları	209-212
WEİCUIYİ (Çeviren: Alimcan İNAYET), Uygurcadaki “büvi” Kelimesinin Kökeni Üzerine	213-217

DEĞERLENDİRMELER

Muvaffak DURANLI, Andrey Aleksandroviç Popov (1902- 1960)	219-222
YAYIN İLKELERİ	223-226

MYRAT PENJİYEW

*A. ÝAZBERDİYEW**
*M. HUDAYKULOWA***

DÜZÜJIDEN

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky Ýokary Geňeşiň Merkezi ylmy kitaphanasynyň türkmen alymlaryna bagyşlanan biobibliografik tapgyrlyýyn neşirleriniň şu elniňdäki goýberilişi filologiýa ylymlarynyň doktory, professor, Türkmenistanyň Halk magaryfyňyň otliçnigi, “Ussat mugallym” adynyň eýesi, Türk dili Kurumynyň hormatly agzasy, Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň professory Myrat Penjiýewiň ömri-döredijiligine, ylmy-jemgyýetçilik, pedagogik we guramaçylyk işlerine hem-de doglan gününüň 70 ýyllygyna bagyşlanýar.

Gollanma M.Penjiýewiň durmuşynyň, ylmy döredijiliginiň, jemgyýetçilik-pedagogiki işleriniň esasy senelerini, terjimehaly baradaky gysgaça oçerki, alymyň ömür ýoly, ylmy döredijiligi baradaky edebiyatlary, ýazan ylmy işleriniň ýyllar boýunça görkezgisini, synlaryny, redaktirlän işlerini hem-de M.Penjiýewiň ylmy ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilen dissertasiýalaryň sanawyny öz içine alýar. Şeýle hem alymyň işleriniň elipbiý we at görkezijilerinden ybarat bölümçe berilýär.

Ylmy işleriniň ýyl tertibi boýunça berlen bölümünde alymyň neşir eden monografiýalary, okuw kitaplary, ylmy makalalary we habarnamalary, gazet makalalary ýerleşdirilýär. Olar bibliografik gollanmalary düzmegiň kadalaryna laýyklykda alyndy. Onda ilki türkmen dilinde ýazan işleri: aýratyn kitaplary, ylmy makalalary, gazet makalalary elipbiý tertibinde berildi, soňra rus dilinde, daşary ýurt dillerinde hem şeýle tertipde ýerleşdirildi.

Gollanmada alymyň ýazan ylmy işleriniň, gazet makalalarynyň, synlaryň, redaktirlän işleriniň bibliografik ýazgylary Döwlet standartynyň 7.I-84 “Dokumentleriň ýazgysy. Düzüliş kadalary we umumy talaplary” atly gözükdiriji esasynda berildi.

Gysgaltmalaryň, söz düzümleriniň ýazylyşy hem Döwlet standartyna (7.12-77) laýyklykda ýazyldy.

Kitabyň soňunda Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky YTYOG-ıň Merkezi ylmy kitaphanasynyň “Türkmen alymlary” atly tapgyrlyýyn neşirde goýberýän işleriniň sanawy berildi.

Bibliografik görkeziji gün-günden gülläp ösýän diýarymyzyň milli medeniýetini, taryhyny öwrenýän, milli dilimizi kämilleşdirýän dilçi alymlaryna, ylmy işgärlere, ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlaryna, talyplaryna we giň okyjylar köpçüligine niýetlenýär.

M.Penjiýewiň ömri-döredijiliginiň we ylmy-pedagogiki işleriniň esasy seneleri

* Giriş makalanyň awtory we jogapkär redaktor t.y.d.

** Bibliografiýany düzen

Myrat Penjiýew 1932-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 17-sine Lebap welaýatynyň Atamyrat (öňki Kerki) etrabynyň Gyzylaýak obasynda daýhan maşgalasynda eneden dogulýar.

1941-1948 ýý. – Gyzylaýak obasyndaky ýediýyllyk mekdebiň okuwçysy.

1943-1948 ýý. – Kolhoz önümçiliginde dürli wezipelerde işleýär.

1947 ý. – Türkmenistan Ýaşlarynyň Leninçi Kommunistik Soýuzynyň agzalygyna kabul edilýär.

1948 ý. – Oba mekdebini tamamlýar.

1948-1951 ýý. – Atamyrat (öňki Kerki) şäherindäki pedagogik uçilişede okaýar.

1951-1952 ýý. – Gyzylaýak obasyndaky 6-njy ýediýyllyk mekdepde mugallym bolup işleýär.

1952 ý. – Türkmenabat (öňki Çärjew) şäherindäki Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň dil we edebiýat fakultetine okuwa girýär.

1954 ý. – SSKP agzalygyna kabul edilýär.

- Institutda talyplaryň kärdeşler arkalaşygynyň başlygynyň orunbasarlygyna saýlanýar.

- Institutyň alymlar mejlisiniň karary bilen ýokarlandyrylan (Stalin adyndaky) talyp hakyna mynasyp bolýar.

1955 ý. – Institutyň partiýa komitetiniň mejlisiniň agzalygyna saýlanýar.

1956 ý. – Okuwda iň gowy bahalar bilen okanlygy hem-de jemgyýetçilik işlerine görelde gatnaşanlygy üçin Türkmenistan LÝAKS-nyň Çärjew (Türkmenabat) şäher komitetiniň Hormat haty bilen sylaglanýar.

- Instituty tapawutlanan diplom bilen tamamlýar.

1956-1959 ýý. – Agzalan institutynyň türkmen dili kafedrasynda mugallym bolup işleýär hem-de institutynyň komsomol komitetiniň sekretary wezipesinde işleýär.

1957 ý. – Türkmenistan Ýaşlar guramasynyň XVII gurultaýyna delegat bolup gatnaşýar.

1957-1960 ýý. – Ýaşlar guramasynyň Türkmenabat (Çärjew) şäher guramasynyň mejlisiniň (bürosynyň) agzasy we şäher guramasynyň jemgyýetçilik başlangyçdaky sekretary bolup işleýär.

1958 ý. – Komsomolyň Çärjew (Türkmenabat) şäher komitetiniň Hormat haty bilen sylaglanýar.

- Türkmenistanyň LÝAKS-nyň MK-niň Hormat haty bilen sylaglanýar.

1958-1960 ýý. – Lebap welaýat (oblast) Ýaşlar guramasynyň agzasy.

1959-1962 ýý. – SSSR ÝA-nyň Moskwa şäherindäki Dil bilimi institutynyň aspiranty.

1962 ý. – “Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar” atly kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar.

1962-1971 ýý. – W.I.Lenin adyndaky Türkmen döwlet pedagogik institutynyň uly mugallymy, dosenti (Türkmenabat şäheri).

1963 ý. – TSSR-iň ylmy edaralaryň we ýokary mekdepleriň, bilim işgärleriniň profsoýuzynyň Respublikan komitetiniň Hormat haty bilen sylaglanýar.

1965 ý. – Orta Aziýa we Gazagystan respublikalarynyň lektorlarynyň Çimkent şäherinde geçirilen maslahatyna gatnaşýar.

- TSSR-iň syýasy we ylmy bilimleri ýaýratmak baradaky jemgyýetiniň Hoşallyk haty bilen sylaglanýar.

1967 ý. – Mugallymçylyk institutynyň türkmen dili kafedrasynyň dosenti.

1971 ý. – Türkmenistan SSR Ýokary Sowetiniň (mejlisiniň) Prezidiumynyň (geňeşiniň) Hormat haty bilen sylaglanýar.

- Türkmenistan Kompartiýasynyň Çärjew obkomynyň agzalygyna saýlanýar.

1971-1988 ýý. – Lebap welaýat Baş bilim bölüminiň ýolbaşçysy wezipesinde işleýär.

- Lebap welaýatynyň welaýat, şäher, etraplarynda geçirilen bilim ulgamy boýunça maslahatlara gatnaşýar.

- Mekdepleriň we ýörite orta okuw mekdepleriň mugallymlarynyň etrap, welaýat pedagogik okaýyşlarynda ylmy dokladlar bilen çykyş edýär.

- Türkmenistan SSR magaryf, ýokary mekdepler we ylmy edaralarynyň kärdeşler arkalaşygynyň respublikan komitetiniň agzasy.

1972 ý. – Bütünsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň wekilleriniň düzüminde Germaniýa Demokratik Respublikasynda iş saparynda bolýar we Leýpsig okrugynyň Galiç şäherinde mugallymlaryň önünde çykyş edýär.

- SSSR “Bilim” jemgyýetiniň Ulyanowsk şäherinde geçiren Bütünsoýuz ylmy maslahatyna gatnaşýar.
 - Türkmenistan SSR “Bilim” jemgyýetiniň Hoşallyk haty bilen sylaglanýar.
- 1972-1989 ýý. – Magaryfçylaryň Kärdeşler arkalaşygynyň Merkezi geňeşiniň agzalygyna saýlanýar.
- 1973 ý. – Türkmenistan SSR “Bilim” jemgyýetiniň Hoşallyk haty bilen sylaglanýar.
- 1974 ý. – Moskwa şäherinde Uly teatrda mugallymlaryň gününe bagyşlanyp geçirilen dabaraly ýygnaga gatnaşýar.
- SSSR-iň Halk hojalygynyň gazananlarynyň sergisine gatnaşýar.
 - TSSR Halk magaryf ministrligi tarapyndan “Halk magaryfynyň otliçnigi” diýen döşe dakylýan nyşan bilen sylaglanýar.
- 1975 ý. – Bütünsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň düzüminde Germaniýa Federatiw Respublikasynda bolup, Dortmund şäherinde geçirilen Kollekwiuma Soýuzyň wekilçilikli düzüminiň agzasy hökmünde gatnaşýar.
- Germaniýa Federatiw Respublikasynyň Mýunhen şäherinde ýerleşýän Gündogar Ýewropa institutynyň alymlary, ylmy işgärleri bilen duşuşyk geçirýär.
 - Ylmy edaralaryň we ýokary mekdepleriň, magaryf işgärleriniň Kärdeşler arkalaşygynyň Respublikan Komitetiniň prezidiumynyň we Türkmenistanyň Magaryf ministrliginiň karary bilen “1974-nji ýylda sotsialistik ýaryşyň ýeňijisi” diýen döşe dakylýan nyşan bilen sylaglanýar.
- 1976 ý. – Bütünsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň VII gurultaýyna gatnaşýar.
- Çärjew oblastynyň (häzirki Lebap welaýaty) magaryfçylarynyň topar ýolbaşçysy hökmünde Estoniýa SSR-niň Tallin şäheriniň, Kingissen raýonynyň mekdeplerinde bolýar hem-de magaryf işgärleri we mekdep mugallymlary bilen duşuşyklarda çykyş edýär.
 - SSSR Magaryf ministrliginiň “Otliçnik prosweşeniýa SSSR” – “SSSR magaryfynyň otliçnigi” diýen döşe dakylýan nyşan bilen sylaglanýar.
- 1977 ý. – Ýaşlaryň Leninçi Kommunistik Soýuzynyň “Komsomolyň işine höwesjeň gatnaşany üçin” diýen döşe dakylýan nyşany bilen sylaglanýar.
- Zähmetkeşler deputatlarynyň Çärjew oblast Sowetiniň deputatlygyna saýlanýar.
- 1978 ý. – Moskwa şäherinde geçirilen mugallymlaryň Bütünsoýuz IV gurultaýyna gatnaşýar.
- SSSR magaryfçylarynyň düzüminde Gwineýa – Biseuda bolýar hem-de Bisaudaky Kwama – Nkruma kollejinde çykyş edýär.
 - Syýasy we jemgyýetçili ylymlary wagyz etmekde, ýaşlary terbiýelemekde bitiren hyzmatlary üçin Bütünsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň iň ýokary sylagy – akademik S.I.Wawilow adyndaky medal bilen sylaglanýar.
 - Türkmenistanyň magaryfçylarynyň topar ýolbaşçysy hökmünde Estoniýada iş saparynda bolýar hem-de mekdep mugallymlary bilen duşuşýar.
- 1979 ý. – Bütünsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň Suzdal şäherinde geçiren ylmy maslahatyna gatnaşýar.
- Zähmetkeşler deputatlarynyň Çärjew oblast Sowetiniň deputatlygyna saýlanýar.
- 1980 ý. – Hojambaz raýkomy, TSSR-iň “Bilim” jemgyýeti we Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat instituty bilen bilelikde geçirilen maslahatda “Sowet häkimýeti ýyllary içinde Çärjew oblastynda halk magaryfynyň ösüşi” diýen nutuk bilen çykyş edýär (Hojambaz etraby).
- Türkmenistanyň Kärdeşler arkalaşygynyň wekilleriniň düzüminde Awstriýa, Wengriýa döwletlerinde saparda bolýar.
- 1981 ý. – Kerki (häzirki Atamyrat) şäherinde geçirilen ylmy maslahatda “SSKP-niň XXVI gurultaýynyň talaplaryna laýyklykda ene dilini we edebiýatyny okatmagy gowulandyrmak boýunça oblastyň umumy bilim berýän mekdepleriniň wezipeleri” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- SSSR Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň karary bilen “Zähmet gyzyly baýdak” ordeni bilen sylaglanýar.
 - Türkmenistan Kompartiýasynyň Çärjew obkomynyň agzalygyna saýlanýar.
- 1982 ý. – Halk deputatlarynyň Çärjew oblast Sowetiniň deputatlygyna saýlanýar.

- Magaryf edaralarynyň hünär taýýarlygyny ýokarlandyran Merkezi institutynda (Moskwa) kämilleşdiriş kursuny geçýär.
- 1983 ý. – Halaç raýonynyň Gyzylaýak obasynda Magtymgulynyň 250 ýyllyk ýubileýine bagyşlanyp geçirilen ylmy maslahatda giriş sözi hem-de nutuk bilen çykyş edýär.
- SSSR-iň Halk hojalygyny ösdürmekde gazanan üstünlikleri üçin SSSR-iň Halk hojalygynyň gazananlarynyň Sergisiniň kümüş medaly bilen sylaglanýar.
 - “Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasynyň taryhy ösüşi we häzirki strukturasy” atly doktorlyk dissertasiýasyny gorýar.
- 1984 ý. – SSSR Magaryf ministrliginiň we magaryf işgärleriniň, ýokary mekdepleriň we ylmy edaralaryň bilelikdäki karary bilen “N.K.Krupskaýa” adyndaky medal bilen sylaglanýar.
- Swerdlowsk şäherinde geçirilen Bütinsoýuz pedagogik okaýyşlara gatnaşýar we doklad bilen çykyş edýär hem-de guramaçylyk komitetiniň minnetdarlyk hatyna mynasyp bolýar.
 - Wilnýus şäherinde (Litwa) SSSR Magaryf ministrligi tarapyndan geçirilen “Magaryfy ösdürmegiň uzak möhletleýin maksatnamasyny” işläp düzmäge bagyşlanan Bütinsoýuz Maslahata gatnaşýar.
 - Ýaşlaryň Bütinsoýuz Leniňi Kommunistik Soýuzynyň MK-niň “60 ýyl W.I.Leniniň ady bilen” diýen döşe dakylýan nyşany bilen sylaglanýar.
- 1984-1988 ý. – Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň professory.
- 1984-1990 ý. – Türkmenistan Magaryf ministrliginiň mugallymlary kämilleşdiriş Merkezi institutynyň Alymlar Geňeşiniň agzasy.
- 1984-1997 ýý. – Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň ýanyndaky doktorlyk derejesini almak üçin dissertasiýa goramaga hukuk berlen Alymlar geňeşiniň agzasy.
- 1985 ý. – Çarşaňny raýkomynyň, TSSR “Bilim” jemgyýetiniň, TSSR ÝA-nyň Dil we edebiyat institutynyň bilelikde geçiren Beýik Watançylyk urşunyň ýeňişli tamamlanmagynyň 40 ýyllygyna bagyşlanan ylmy maslahatda “Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Çärjew oblastynda halk magaryfynyň ösüşi” diýen nutuk bilen çykyş edýär. (Çarşaňny şäherçesi).
- Delidäki (Hindistan) M.Gorkiý adyndaky Kollejde Türkmenistanda hemmä umumy hökmany bilime geçmegiň meseleleri barada çykyş edýär we şol ýerde rus dili institutynyň mugallymlary, talyplary bilen duşuşyk geçirýär.
 - SSSR Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň adyndan köp ýyllap ak ýürekden çeken zähmeti üçin “Zähmet weterany” medaly bilen sylaglanýar.
 - Türkmenistan SSR Halk deputatlarynyň Çärjew oblast Sowetiniň deputatlygyna saýlanýar.
- 1986 ý. – Jemgyýetçilik ylymlary akademiýasynda hünär taýýarlygy kursuny gutarýar (40 günlük).
- Sowet Çagalar gaznasynyň Türkmenistan bölüminiň geňeşiniň agzalygyna saýlanýar.
- 1987 ý. – Bütinsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň wekilleriniň düzüminde Meksikada bolýar.
- Bütinsoýuz “Bilim” jemgyýetiniň IX gurultaýyna gatnaşýar.
 - Saýat raýkomynyň, TSSR “Bilim” jemgyýetiniň, TSSR ÝA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň, welaýat halk magaryf bölüminiň bilelikde geçiren maslahatynda “Mekdep reformasynyň Çärjew oblastyndaky problemlary” atly nutuk bilen çykyş edýär. (Saýat şäherçesi).
 - SSKP MK-niň, SSSR Ministrler Sowetiniň, Bütinsoýuz Kärdeşler arkalaşygynyň hem-de BLÝAKS-nyň MK-niň Hormat haty bilen sylaglanýar.
 - Türkmenistan SSR Halk deputatlarynyň Çärjew oblast Sowetiniň deputatlygyna saýlanýar.
 - Türkmenistanyň mugallymlarynyň IX gurultaýyna gatnaşýar.
 - Çärjew (häzirki Türkmenabat) şäherinde geçirilen ylmy-amaly maslahatda “SSKP MK-niň fewral (1988) plenumynyň kararlaryny durmuşa geçirmekde oblastyň magaryfçylarynyň, türkmen dili we edebiyaty mugallymlarynyň önünde durýan wezipeler” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
 - Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili kafedrasynyň müdirligine saýlanýar.

1988-1992 ýý. – Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Türkmen dili kafedrasynyň müdiri bolup işleýär.

1989 ý. – Bilim ministrliginiň tabşyrygy boýunça Gazagystan respublikasynda iş saparynda bolýar hem-de Abaý pedagogik institutunda ýokary okuw mekdepleriniň arasynda geçirilen maslahata gatnaşýar.

- Muhammet Geldiýewiň doglan gününüň 100 ýyllygyna bagyşlap, TKP-nyň Çeleken şäher komitetiniň, TSSR “Bilim” jemgyýetiniň, Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň we Türkmen döwlet uniwersitetiniň bilelikde geçiren maslahatynda M.Geldiýewiň “Türkmen diliniň grammatikasy” diýen işi baradaky nutuk bilen çykyş edýär. (Çeleken şäheri).
- TSSR Halk magaryf ministrligi bilen Türkmen döwlet uniwersitetiniň bilelikde geçiren respublikan amaly maslahatynda “SSKP-niň XXVII gurultaýynyň we Magaryf işgärleriniň IV Bütünsoýuz gurultaýynyň kararlaryna laýyklykda türkmen dili we edebiyaty mugallymlaryny taýýarlamak boýunça wezipeler” atly nutuk bilen çykyş edýär.

1990 ý. – M.W.Lomonosow adyndaky Moskwa döwlet uniwersitetinde türki dillerini derňemek boýunça kämilleşdiriş kursunda okaýar.

- SSSR pedagogik ylymlary Akademiýasynyň akademikligine, habarçy agzalygyna hödürlenlenleriň “Akademik okaýuşlarynda” “Итоги и перспективы изучения туркменского языка в школе в условиях двуязычия и многоязычия” diýen nutuk bilen çykyş edýär. (Moskwa şäheri).

1991 ý. – Hojambaz etrabynda “Türkmen edebi dili Türkmenistan SSR-niň döwlet dilidir” ady bilen geçirilen maslahatda “Türkmen diliniň okadylyşyny we öwredilişini düýpli gowulandyrmak “Dil hakyndaky” Kanunyň esasy talabydyr” diýen nutuk bilen çykyş edýär.

- Türkiýäniň Trabzen şäherinde türk dilini, medeniýetini öwrenmäge bagyşlanan seminarda okuw geçýär.

1991-1992 ýý. – Magtymguly adyndaky Türkmen Döwlet uniwersitetiniň ýanyndaky kandidatlyk, doktorlyk alymlyk derejesini almak üçin dissertasiýa goramaga hukuk berlen Alymlar geňeşiniň başlygy.

1992 ý. – Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň Permany bilen Seýitnazar Seýdi adyndaky mugallymçylyk institutynyň rektory wezipesine bellenýär (Türkmenabat şäheri).

- Türkmenistanda halk magaryfyny ösdürmekde bitiren hyzmatlary üçin Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň Hormat haty bilen sylaglanýar.
- Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň agzalygyna kabul edilýär.

1992-1997 ýý. – Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň ýanyndaky doktorlyk derejesini almak üçin dissertasiýa goramaga hukuk berlen Alymlar geňeşiniň başlygy (Türkmenabat şäheri).

1992-1997 ýý. – Türkmenistanyň Ministler Kabinetiniň ýanyndaky Ýokary Attestasiýa Komitetiniň agzasy.

1993 ý. – Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýolbaşçylygyndaky döwlet toparynyň düzüminde Eýran Yslam Respublikasynda bolýar hem-de Tähran we mugallymçylyk uniwersitetlerinde bolan duşuşyklarda Türkmenistan we Eýran döwletleriniň magaryf ulgamyndaky gatnaşyklary barada çykyş edýär.

- Lebapda geçirilen Ýaşulularyň Umumydöwlet maslahatyna gatnaşýar (Türkmenabat şäheri).
- Aşgabatda geçirilen “Türkmen halkynyň gelip çykyşy, dünýä ýaýraýşy we onuň döwletiniň taryhynyň problemalary” atly Halkara ylmy maslahata gatnaşýar.
- Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň Permany bilen “Gaýrat” medaly bilen sylaglanýar.
- Uniwersitetleriň Ýewraziýa assosiasiýasynyň Aşgabatda geçirilen maslahatyna gatnaşýar.

1994 ý. – Armawir (Kuban) döwlet pedagogik institutynyň çakylygy esasynda institutyň düýbünüň tutulanyň 40 ýyllyk baýramçylygyna bagyşlanyp geçirilen dabaraly mejlise gatnaşýar.

- Balkan welaýatynda geçirilen Ýaşulularyň Umumy döwlet maslahatyna gatnaşýar (Türkmenbaşy şäheri).

- “Türkmenistanyň ussat mugallymy” diýen hormatly at berilýär.
- 1995 ý. – Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň türkmen dili kafedrasynyň müdirligine işe geçirilýär.
- Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň Permany bilen “1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda gazanylan ýeňşiň 50 ýyllygy” diýen baýramçylyk medaly bilen sylaglanýar.
 - Ýörite Döwlet toparynyň düzüminde Eýran Yslam Respublikasynyň Aktokaý obasynda Magtymguly Pyragynyň guburyna zyýarata gidýär.
- 1995-1997 ýý. - Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň ýanyndaky doktorlyk derejesini almak üçin dissertasiýa goramaga hukuk berlen Alymlar geňeşiniň başlygynyň orunbasary.
- 1997 ý. – Türkmen milli dünýä dilleri institutynda geçirilen “Eziz Türkmenistan diller senasy” atly Halkara forumynda “Käbir ösümlük atlarynyň etimologiýasy dogrusynda” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- 1998 ý. – Iş sapary bilen Türkiýede bolýar hem-de Seljuk uniwersitetinde “Gorkut ata” şadessanyna bagyşlanyp geçirilen Halkara Kongresinde (Şöleninde) nutuk bilen çykyş edýär.
- Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda geçirilen Halkara ylmy-amaly simpoziumda “Gorkut ata eposynyň dil aýratynlygy dogrusynda” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- 1999 ý. - Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda geçirilen ylmy-amaly maslahatda “Rus diline türkmen dilinden aralaşan ösümlük atlary” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- Moskwa döwlet uniwersitetiniň türki dilleri filologiýasy kafedrasynyň professory wezipesine işe çagyrylýar we türkmen dilinde sapak berýär.
 - “Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen dili we edebiýaty baradaky taglymatynyň derwaýys meseleleri” atly ylmy-amaly maslahatda “Okuw kitaplary ylmy esasyda ýazylmalydyr” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- 2000 ý. - Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda geçirilen Halkara kongresde “Türkmen dilinden rus diline aralaşan ornotonimler” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- Türk dili jemgyýetiniň (Türk dili Kurumynyň) hormatly agzalygyna saýlanýar.
 - Türkiýe döwletiniň Izmir şäherinde Türk dili Kurumynyň IV gurultaýyna gatnaşýar we nutuk bilen çykyş edýär.
- 2001 ý. – Türkiýe döwletiniň Sтамbul şäherinde geçen Türk döwletiniň dostluk, doganlyk, işbiriligine bagyşlanan IX Halkara gurultaýyna gatnaşýar we onuň açylyş dabarasynda, bilim bölümçesinde nutuk bilen çykyş edýär.
- HTTU-de geçirilen “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasy dilimiziň ýazuw ýadygärliklerini we içki baýlyklaryny öwrenmegiň usulyýet esasydyr” atly ylmy-amaly maslahatda “Mukaddes Ruhnama okuw kitaplarynda” diýen nutuk bilen çykyş edýär.
- 2002 ý. – Türkiýe döwletiniň Kultur bakanlygy (Medeniýet ministrligi) tarapyndan “Türkçeniň Dünü, Bugüni, Yarini” ady bilen geçirilen Halkara maslahatynda üstünlikli çykyş edenligi üçin Türkiýäniň Medeniýet ministrliginiň Minnetdarlyk haty bilen sylaglanýar (Ankara şäheri).
- 2003 ý. – Syýahat ediji topar bilen Birleşen Arap Emirliginde bolýar.
- 2004 ý. – Türkiýe Respublikasynyň Ösüş we halkara gatnaşyklary gullugy hem-de Krym döwlet inžener-pedagogiki uniwersiteti bilen bilelikde geçirilen türkşynaslaryň I Halkara simpoziumynda “Türkmen dilinde toý geçirmek döp-dessurlary we oňa degişli leksika” diýen mowzuk boýunça nutuk bilen çykyş edýär.

M. Penjiýewiň durmuş ýoly, ylmy-pedagogik we jemgyýetçilik işleri baradaky terjimehalyndan

Türkmen dilçileriniň uruşdan soňky, ýagny geçen asyryň ikinji ýarymynda ösüp ýetişen, türkmen dil biliminiň ösmegine önjeýli goşant goşan, ýokary hünärli mugallymlary taýýarlap ýetşdirmekte uly hyzmat bitiren, magaryfyň görnükli guramaçysy hatarynda tanalýan alym Myrat Penjiýew 1932-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 17-sinde öňki Gyzylaýak (häzirki Atamyrat, Kerki) etrabyň Gyzylaýak obasynda daýhan maşgalasynda dogulýar.

Bu oba halk arasynda “Tutly Gyzylaýak” ady bilen meşhurdyr. Ýerli ilatyň ata-babalary bu ýerde takmynan dört ýüz ýyl mundan öň mesgen tutupdyrlar. Obanyň “Tutly Gyzylaýak” diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi ol ýokary hasylly we Türkmenistanyň beýleki welaýatlaryndan ir ýetişýän ýüpekçi hojalyklaryň mekanydyr. Şonuň üçin bu ýerde tut agajynyň köp ekilip, ösdürilip ýetişdirilmegi hem tebigy zatdyr.

M.Penjiýew bu barada şeýle ýatlaýar: “Tutly” diýilmeginiň sebäbi ir zamanlardan başlap ata-babalarymyz tut agajyny biçäk köp ösdürip ýetişdiripdirler. Ekerançylyk ýerleriň arasyny hatara ekilen tut agaçlary jähekleýär. Olar örän gür ekilipdir. Lap edip aýtdygym däl, tut agaçlaryň çybygy kesilende, olaryň biriniň üstünden beýlekisine, soň ýene beýlekisine arkaýyn geçibermeli. Şeýdibem, tut agaçlarynyň hatarlarynyň arasynda mellek eýeleriniň ekerançylyk ýerleriniň arasyny bölýän diwar emele gelipdir.¹¹

Alymyň atasy Penji Abdyrachman ogly şu obada 1903-nji ýylda doglup, ýetginjeňlik ýyllaryndan başlap Anna süýthoruň gapysynda hyzmat edipdir. Soňky ýyllarda onuň atbakary bolupdyr.

Atasy, enesi – Ogulbike Juma gyzy kolhoz gurluşygy ýyllarynda şu obadaky “Kommunar” kolhozyna giripdirler. Onuň aýal doganlary Abadan, Ogulhan, agasy Döwlet aňly-düşünjeli durmuş ýollaryny önümçilikde halal zähmet çekip, obanyň ykdysadyýetini, medeniýetini ösdürmekde yz galdyryp dürli ýyllarda dünýäden ötüpdiler.

Olaryň kiçi dört ýaşly jigisi Nobatgeldi 1939-njy ýylda horazek (skarlatina) keselinden ýogalýar.

Otuzynjy ýyllaryň gahatçylyk, açlyk ýyllary yzda galyp, bularyň maşgalasynyň gün-güzeranynyň ýaňy ganymatlaşyp, özüni dürsäp başlan ýyllarynyň yzysüre şahsyýet kultuniň tutha-baslyk döwri başlanýar.

1938-nji ýylyň Sanjar aýynda Penji aga on ýyl iş kesilip, Demirgazyk ülkeleriniň birisi – Arhangel'skâ sürgün edilýär. Oňa şol ýerdenem dolanyp gelmek miýesser etmeýär.

Baş ýaşynda ata didaryndan ömürlük mahrum bolan Myrat Watançylyk urşunyň ilkinji ýyly (1941 ý.) obadaky ýediýyllyk mekdebiň birinji klasyna okuwa barýar.

Uruş döwrüniň hupbatçylyklarynyň arasynda bolýar. Güýjüniň yetdiginden obada zähmet çekip, 1943-1948-nji ýyllar aralygynda kolhoz önümçiliginde işleýär: goş sürýär, oba hat gatnadyjysy, brigadanyň hasapçysy wezipelerini alyp barýar.

Oba mekdebinde okaýan ýyllaryndan başlap, “Mydam taýýar”; “Ýaş kommunist”; “Türkmenistan” gazetlerini, çagalar, ýetginjekler edebiyatларыny ürç edip okaýar. Soň ýokary klaslaryň okuwçysy mahalynda gazetlere makalalar ýazýar, tapmaçalary çözüp, kä halatlarda özi düzüp “Mydam taýýar” gazetine iberýär.

1948-nji ýylda oba mekdebini tamamlap, şol ýyl Atamyrat (Kerki) şäherindäki mugallymçylyk uçilişä okuwa girýär. Ony 1951-nji ýylda üstünlikli tamamlaýar. Şol ýyllarda oba mekdeplerinde mugallymlar ýetmezçilik edýärdi.

Ýaş uçuruma Gyzylaýak obasyndaky 6-njy ýediýyllyk mekdebinde 3-nji klasdan başga-da ýokary klaslarda himiýa, botanika, zoologiýa sapakларыny okatmak tabşyrylýar. Okuw ýylynyň ahyrynda partiýa agzalygyna kandidatlyga kabul edilýär.

1952-nji ýylda Türkmenabatdaky (Çärjewdäki) Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň türkmen dili we edebiyaty bölümüne okuwa girýär.

1956-njy ýylda instituty tapawutlanan diplom bilen gutarandan soň, ony bu ýokary okuw mekdebiniň türkmen dili kafedrasynda işe alyp galýarlar. Şol bir wagtyň özünde ol institutyň ýaşlar guramasynyň sekretarlygyna saýlanýar. Institutda işlän ýyllarynda türkmen diliniň morfologiýa, sintaksis dersleri boýunça gündizki hem gaýybana bölümleriniň talyplaryna sapak berýär. Aspirantura üçin kandidatlyk synaglaryny tabşyrmaga taýýarlyk görüp ugraýar, sapakларыna gatnaşyp başlaýar.

1959-njy ýylyň Alp Arslan aýynda onuň durmuş ýolunda özgerişlik bolup geçýär, ol SSSR ÝA-nyň Moskwa şäherindäki Dil bilimi institutynyň aspiranturasyna kabul edilýär.

¹ Penjiýew M. Geçilen menziller

Aspirantlyk ýyllary ýaş alymyň döredijiliginiň, medeni derejesiniň kämilleşmegine uly täsir edýär. B.A.Serebrennikow, B.N.Ýarsewa, A.A.Reformatskiý, E.W.Sewertýan, E.N.Ubrýatowa, N.A.Baskakow, E.R.Tenişew ýaly dünýä belli dilçileriň, türkşynaslaryň leksiýalaryny diňleýär.

“Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar” temasyny meşhur türkşynas N.A.Baskakowyň ýolbaşçylygynda derňemegi maslahatlaşýar.

Üç ýyla çeken ylmy derňewleriň jemi 1962-nji ýylda neşir edilen monografiýada jemlenýär. Kandidatlyk dissertasiýasyna esas bolýar. 1962-nji ýylda ol alymlyk derejesini üstünlikli goraýar.

M.Penjiýew ýene-de öň okan we işlän institutyna dolanyp gelýär. Ilki kafedranynyň baýry mugallymy, soňra dosenti (1964), professory (1984) wezipelerinde işleýär.

Alymyň ýarym asyrylyk ylmy-pedagogik işine bagyşlan ýyllary Türkmen döwletiniň magaryfyny, ylmyň ösdürmäge durky bilen bagyşlandy. Ol magaryfyň, ylmyň uly guramaçysy hatarynda özüni ykrar etdirdi.

M.Penjiýew 1971-1988-nji ýyllarda Lebap welaýatynyň Baş bilim bölüminiň ýolbaşçysy wezipesinde işleýär. Onuň daşyndan mugallymçylyk institutunda “Türkmen diliniň taryhy” dersinden sapak berýär.

Magaryfy guramagyň köptaraply, çylşyrymly ýollaryny çözmek işe durky-düýrmeği, akyl paýhasy bilen berlen guramaçylyk ukybynyň bagyşlanmagyny talap edýärdi.

Mekdepleriň maddy-tehniki üpjünçiligini berkitmelidi: hökmany, doly orta bilime geçmegiň maddy-guramaçylyk ýollaryny çözmelidi.

Ýokary okuw mekdepleri bilen ysnyşykly aragatnaşygy ýola goýmalydy. Zehinli çagalary ýüze çykaryp, olar bilen üznüksiz iş geçirmelidi, ýokary okuw mekdeplerine taýýarlamalydy.

Orta, ýokary bilim ýurduň ilatyna jemgyýetçilik aňnyň ornaşmagynda, zähmet we okuw işiniň ösmeginde möhüm bolan esasy binýatlar dygyna düşünmek bilen, ahlumy hökmany orta bilime geçmegiň aýdyň ýollaryna tarap gadam basmagy magaryf edaralaryny borçlandyrdy.

Ýokary, orta bilimli hünärmenler her bir ýurduň iň gymmatly baýlyklarynyň biridigine, şeýle hünärmenleri taýýarlamagyň hili döwletiň garaşsyzlygyna, ýurduň ykdysady taýdan gülläp ösmegine we halkyň ruhy ösüşine öz täsirini ýetirýändigine düşünişip iş guramaga welaýatyň magaryfçylaryny ugrukdyrdy.

M.Penjiýew bilim edaralarynda esasy şahsýetiň mugallym dygyna oňat düşünýärdi, onuň ruhy taýdan baýlaşmagy, hünär taýdan kämilleşmegi ugrundaky aladany ol hiç wagt gün tertibinden düşürmedi.

M.Penjiýew öňde baryjy tejribeleri okuw sapaklaryna aralaşdyrmak, öňde baryjy ussat mugallymlaryň iş tejribesini giňden ýaýratmak, olaryň sarpasyny belent tutmak bilen, taýýarlygy orta gürrüpdäki mugallymlaryň ussat, täzelikçi mugallymlaryň derejesine, yzdaky gürrüpdäkileriň bolsa orta derejedäki mugallymlaryň hataryna başgançaklaryň gadam urulmagynyň guramaçylyk ýollaryny işläp düzmäge zähmetini gaýgyrman ýolbaşçylyk edýär.

Hakyky mugallym bolmak üçin diňe ol ugruň okuwyny gutarmak däl, eneden doglaňda şol kär üçin dogulmak bilen, durky-düýrmeği bilen şol käre berlen pes pälli, halal ahlakly ynsanlar bolmagy ündeýär. Olaryň her biriniň sowatlylyk, medeniýetlilik derejesini saklap öz üstünde üznüksiz işlemegini talap edýär.

M.Penjiýew welaýatyň magaryfyna ýolbaşçylyk eden ýyllarynda (1971-1988 ý.ý.) köp ýurtlarda – Awstriýada, Gwineýa-Bisauda, Wengriýada, Germaniýada, Hindistanda, Meksikada, şeýle-de GDA döwletlerinde delegasiýalaryň düzüminde, ýokary okuw mekdeplerinde işlän, işleýän ýyllarynda ençe sapa Eýranda we Türkiýede bolanda türkmen milli magaryfynyň, ylmyň, medeniýetiniň ýeten derejelerini öz çykyşlarynda dünýä ýaýmakda hyzmatyny gaýgyrmaýar.

Bu döwletleriň bilim adamlaryny halkara gatnaşyklarynyň çäginde Türkmenistana gelende, ol mümkinçilik tapyp iş saparynyň bir näçe gününüň Lebapda geçirmek bilen, mekdepleri aýlanyp, mugallymlar, okuwçylar bilen duşuşyklary guramagy ünsden düşürmeýär.

Bu ýyllarda ol Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň institutlarynyň, aýratyn-da Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň, Türkmen döwlet uniwersitetiniň alymlary bilen işjeň gatnaşykda bolýar.

Şahyrlar, ýazyjylar, sungat işgärleri bilen ylmy-amaly maslahatlary, duşuşyklary geçirmegiň tarapdary bolýar.

Bu çäreler “Bilim” jemgyýetiniň başlygy M.Penjiýewe ylmyň gazananlaryny halka ýetirmekde, türkmen diliniň we edebiyatynyň möhüm meselelerini, halk magaryfyny ösdürmegiň gaýragoýulmasyz meseleleri, çagalaryň sowatlylyk derejesini ýokarlandyrmakdaky, dilimiziň ýazuw kadalaryny özleşdirmekdäki, dil baýlygyny ösdürmekdäki ýüze çykýan kynçylyklar barada pikir alyşmak mugallymlar üçin örän ähmiýetlidir.

Alymlar bilen ýüzbe-ýüz durup pikir alyşmak, onda-da ençeme okuw kitaplarynyň awtorlary bolan alymlar bilen pikir alyşmak mugallymlary mundan beýläk-de döredijilikli işlemäge ruhlandyrdy.

M.Penjiýew döredijilikli işleýän, sapak geçende täzeçe iş usullaryny peýdalanýan, synag geçirip görýän mugallymlara goldaw bermegini magaryf bölümlerinden talap edýär.

Olaryň iş usullaryny öwrenip, mekdeplere ýaratmak, belli-bellileriniň wezipe derejesini ýokarlandyrmak, has ukyplaryna ylmy derejeleri almak üçin ylmy barlag işiniň mowzугy hatarynda berkidilmegini ündeýär.

Bu çäreleriň toplumu mugallymlaryň ussatlyk derejesiniň kämilleşmegine, onuň netijesi bolsa, sapaklaryň täsirli, çuň mazmunly bolmagy bilen, aňyýet taýýarlygyny alan, ylmylaryň esaslaryny özleşdirmegiň ýollaryna düşüňän ýaşlaryň kemala gelmegine alyp gelýär.

Alymyň welaýat bilim bölümüne ýolbaşçylyk eden bimöçber aladaly ýyllarynda mekdepleriň, mekdebe çenli çagalar edaralarynyň okuw-maddy üpjünçiligini berkitmekde, mugallymlaryň ýaşayş şertlerini gowulandyrmakda hem az iş edilmedi. Her üç mekdepden birisi täze biçimde gurlan mekdep jaýyna göçüp bardylar. Olardan başga-da, möhüm bolan ýerlerde, her ýylda öňki mekdepleriň gapdalyndan goşmaça otaglar, sport zallary, mekdep naharhanalary, mugallymlar üçin ýaşayş jaýlarynyň täze tapgyrlary ulanylmaga berildi.

M.Penjiýewiň durmuşynda okuw-pedagogik, ylmy-döredijilik, ýolbaşçylyk we guramaçylyk, jemgyýetçilik işleri biri-biri bilen baglanyşyp, sepleşip gidýär.

1951-nji ýyldan başlanan mugallymçylyk käri onuň bütin durmuş ýolunyň üznüksiz dowamaty – şa ýoly boldy. Başlangyç, orta, ýokary mekdepleriň basgançaklary bilen ädimläp, tutuş zähmet ýoluny şu asyly işe bagyşlady.

Halypa mugallym “Taňrynyň emri bilen täzedan dünýä inip, zähmet ýoluny başlamaly bolýanda hem şu ýoly – dünýäde in asyly, halal, ynsanperwer, hormatly, şol bir wagtda hem iňňän kyn, çylşyrymly, halkyň önünde belent jogapkärçilige eýe bolan şu käri saýlap alardym” diýýär.

M.Penjiýewiň terbiýeläp ýetişdiren hünärmenleri döwletimiziň ähli künjeklerindäki mekdeplerde, ylmy, jemgyýetçilik edaralarynda zähmet çekýärler. Olar alym mugallymyň öz okuwçylary ýa-da okuwçylarynyň okuwçylarydyr.

Alym zähmet ýoluny başbütin mugallymçylyga, magaryfa, ýokary mekdebe bagyşlamagy bilen bir hatarda, onuň daşyndan ylmy derňewleri hem üznüksiz dowam etdirdi.

Ol özüniň mowzугy tassyk edilen doktorlyk dissertasiýasyny taýýarlamak üçin Türkmenistanyň ähli obalaryny, Özbegistanyň, Täjigistanyň türkmen obalaryny obama-oba söküp geçdi. Halk dilinden ekerançylyk adalgalaryny ýazyp aldy.

Ylmy gözleg ýollary barada alymyň ýatlamalarynda aşakdaky setirlere ýüzleneliň: “Magaryfyň aladalary bilen gurşalan günlerde özüme ömürlik ýanyoldaş tutunan ylmy gözlegleri dowam etdirmegi hem iş günümden daşlaşdyрмаýardy”.

Günibirin ir sagat altyda, käte ondan hem irräk, aýaga galdygym iş tertibime berk ornaşyp galan ertirlik beden maşklaryny ýerine ýetirenimden soň, çaklanja iş otagyma geçäge-de, onuň gapysyny ýapardym.

Döwlet iş gününe çenli bir ýarym, iki sagat dowamynda öňki günden galan meseläniň yzyny, öňki günde ýazanlaryňy okap görüp, pikiriňi dowam etdirmeli. Halkdan ýygnan mysaly maglumatlaryň ylmy çeşmelerdäki garaýyşlar bilen deňşirip görmeli.

Ylmy netijelere gelmäge amaly, teoretiki çeşmeleriň gowuz gelýän pursatlaram az bolmaýardy. Ýerli maglumatlaryň ýetmedigini ýetirmek üçin, ýene-de ile çykmalý.

“Gezen dünýä, oturan gümra” diýleni. Halk diýeniň giden umman, düýpsiz derýa. Türkmeniň gory, gönezligi il içinde. Ne ajaýyp adamlar, biri-birinden zyýada. Birisiniň bilmediginiň üstüni beylekisi ýetirýär. Takyklaýar. Şeýdibem, dama-dama köl bolýar.

... Il içinde bolup, halk bilen duşuşmak meniň üçin durmuş mekdebine öwrülipdi. Halkdan çykan, dana pähimli ýaşululardan öwrendim.

... Goşmaça çeşmeleri üznüksiz öwrenmeli. El aşagynda bolmadyklaryny kitaphanalaryň üsti bilen Aşgabadyň, Daşkentiň, Moskwanyň ylmy kitaphanalaryndan sargap getirmeli.

Şenbe, ýekşenbe dynç günlerinde köplenç ylmy mowzугyň üstünde işlemäge çalşardym. Zähmet rugsadyna çykan aýlarym tutuşlygyna diýen ýaly ylmy mowzугyň üstünde işlemäge bagyşlanardy.

Hatda şypahanalarda, dynç alyş öýlerinde bolan günlerimiň belli böleginde ýan ýoldaşym şu mowzугyň aladasy bolardy. Gezelençlere çykamda hem oňa degişli dürli pikirler aňymda jemlenerdi. Moskwada bir aýlyk, aý ýarymlyk hünäri kämilleşdiriş okuwlary, Soýuz magaryf ministrliginiň, Pedagogiki ylymlar, jemgyýetçilik ylymlary Akademiýalarynyň, “Bilim” jemgyýetiniň geçirýän ýygnaclaryna-da iki gün öňünden baryp, iki gün soňundan gaýdardym. Bu günlerde ylmy halypam Nikolaý Aleksandrowiç Baskakow bilen, Dil bilimi, Rus dili institutlaryndaky uly alymlara duşup, olar bilen pikir alşardym. Ylmy kitaphanalardan täze çeşmeleri wagt tapdygymdan öwrenerdim, galanlaryny hasaba alardym”.

Bu uzaga çeken irginsiz zähmetiň netijeleri alymyň “Türkmen dilinde ekerançylyk leksikasynyň taryhy ösüşi we häzirki stukturasy” temasynda 1983-nji ýylda jemagat öňünde goran doktorlyk dissertasiýasynda jemlendi.

Doktorlyk derejesi üçin alnyp barlan derňewleriň aýry-aýry meselelerine degişli alymyň makalalary dürli ylmy ýazgylarda, žurnallarda çap edildi.

Şunuň bilen birlikde M.Penjiýew düýpli derňewleriň jemlerini - “Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy” /Aşgabat: Ylym, 1979, II, 5 ç.1./, “Türkmen diliniň professional leksikasy” /Aşgabat: Magaryf, 1991, 14 ç.1./, “Ekerançylyk we toprakçylyk terminleriniň sözlügi” /Aşgabat: Ylym, 1993, 23 ç.1./, “Историческое развитие и современная структура земледельческой лексики в туркменском языке” /Aşgabat: Ylym, 1991, 15 ç.1./, “Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar”, Çarjew, 1962, 13,5 ç.1./ ýaly ylmy monografiýalaryny neşir etdirdi.

Bulardan başga M.Penjiýew özüniň okuw-pedagogik, jemgyýetçilik işleriniň daşyndan orta, ýokary mekdepleriň okuwçylary, talyplary üçin okuw kitaplaryny ýazmaga gatnaşdy. “Türkmen dili”: /R.Jumaýew bilen bilelikde/, rus mekdepleriniň 8 klaslary üçin “Türkmen dili”; Rus mekdepleriniň 9 klaslary üçin taýýarlan okuw kitaplary ençeme gezek neşir edildi.

“Türkmen dili” /R.Jumaýew, O.Çomadow bilen birlikde/ Türkmenistanyň ýokary mekdepleriniň rus dilli toparlary üçin okuw kitaby mugallymlar, talyplar üçin derwaýys gollanma bolup hyzmat edýär.

Kyrk ýyla ser uran ýokary mekdepdäki iş tejribesiniň ýene-de bir miwesi professorlar H.Nartyýew, A.Myradow bilen bilelikde ýokary mekdepleriniň türkmen dili we edebiyaty bölümleri üçin ýazylan “Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis” kitabydyr.

Onuň ilkinji neşiri 1998-nji ýylda mugallymlara, talyplara ýetirilipdi. Onuň millileşdirilip täzeden işlenen, üsti ýetirililen nusgasy 2002 ýylda /24 ç.1./ neşir edildi.

Alymyň durmuşynyň we ylmy döredijilik ýolunyň jogapkärçilikli basgançagy 1988-nji ýylda yglan edilen bäsleşikli saýlawlara gatnaşyp, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Alymlar geňeşiniň karary bilen bu okuw jaýynyň Türkmen dili kafedrasynyň müdirligine saýlanandan soň başlanýar.

Şol döwürde baş wezipe bolup durýan, orta we ýokary mekdepleriň işine düýpli özgerişler girizmek, bilim almagyň üznüksiz ýollaryny berkitmäge, onuň baş ýörelgesiniň binýadyny umumy bilim berýän mekdepden gaýdýandygyny, ýokary mekdebiň geljekki ýaş hünärmenlere ýokary ahlakly, giň dünýägaraýyşly, watana, halka wepaly adamlar bolmak bilen, ussat hünärmenler edip ýetişdirmeginden ugur alyp, täze wezipe işe girişýär.

Onuň ýollary orta mekdepler bilen jebis gatnaşyga girip, usulyýet tejribesini täzeçe guramak, tejribeli mekdep mugallymlaryny kafedranynyň işine çekmek, kafedranynyň tejribeli agzalarynyň

mekdeplerde sapak bermegini guramak, ylmy-barlag edaralary bilen gatnaşyklary jebisleşdirmek, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň ýanynda Türkmen dili kafedrasynyň bölümçesini açmak ýaly wezipeler aýdyňlaşdyrylandan soň, orta mekdepler, ylmy edaralar bilen jebis gatnaşykly işlemegiň ýollary işlenip düzülýär. Bu başlangyçlar Bilim ministrligi tarapyndan goldaw tapýar. Alym şol döwürde Bilim ministrliginiň tabşyrygy bilen Al-Biruny adyndaky Gazagystanyň döwlet uniwersitetinde bolup, okuwlaryň, ylmy işleriň guralyşyny, okuw maksatnamalaryny öwrenmek maksady bilen iş saparynda bolup gelipdi.

Kafedranýň işini täzeçe guramak: okuw maksatnamalarynyň mazmunyna täzelikler girizmek, türkmen diliniň uniwersitetiň ähli bölümlerinde okadylyp başlanmagyny gazanmak, onuň üçin ylmy kafedradan fakultetara kafedrasyny bolup aýyrmak, şol wagtky Soýuzyň ýokary okuw jaýlary bilen gatnaşykda bolmak, kafedra mugallymlarynyň hünär taýdan kämilleşdiriş işleriniň netijeli ýollaryny öwrenmek baş wezipe bolup durýardy.

Bu işleri dünýä tejribesiniň esasynda amala aşyrmak maksady bilen kafedra müdiri Moskwa döwlet uniwersitetinde üç aýlyk kämilleşdiriş kursuny geçip gelýär.

Okuw-terbiýeçilik işleri bilen üznüksiz baglanyşykly bolan ylmy monografiýalary, okuw kitaplaryny taýýarlamak, alymlyk derejelerini almak üçin ylmy işleri gutarmaga kafedra agzalaryna mümkinçilik döredip, zerur bolanlaryny döredijilik rugsatlarına goýbermek ýaly işler ýola goýulýar.

Şol döwürde ylmy grammatikanyň morfologiýa bölümi, taryhy grammatika, türkmen diliniň sintaksisi, umumy dil bilimi, fonetika, türkmen dilini okatmagyň usulyýeti boýunça kitaplar ýazylýar we neşir edilýär.

Bular bilen bir hatarda kafedranýň alymlary orta mekdepleriň dürli klaslary üçin “Türkmen dili” okuw kitaplaryny ýazmaga, neşir etdirmäge gatnaşýarlar. Beýleki ylmy edaralar bilen gatnaşyklaryň netijesinde bilelikde ylmy işler taýýarlanýar. Döwletiň içindäki, daşyndaky ylmy edaralardan gelýän işlere kafedra agzalary syn ýazmaga çekilýärdi.

Dil baradaky kanuny işläp düzmäge /döwlet geňeşiniň agzasy hökmünde/ M.Penjiýew işjeň gatnaşdy. Uzaga çeken pikir alyşmalardan soň, 1990-njy ýylyň Magtymguly aýynda Türkmenistanyň mejlisi tarapyndan Dil baradaky kanun tassyk edilýär. Türkmen dilimiz döwlet diliniň derejesine eýe boldy. “Dil hakyndaky” Kanuny durmuşa geçirmegiň Döwlet Maksatnamasyny amala aşyrmakda Türkmen dili kafedrasyny Türkmenistanyň beýleki okuw mekdepleriniň türkmen dili kafedralarynyň işini utgaşdyryjynyň hyzmatyny ýerine ýetirmeli bolupdy.

Täze Milli türkmen elipbiýine /bir elipbiýden beýlekä/ geçmek ýeňil-ýelpaý iş däldi. Bu iş uly medeni öwrülişiğe – bilim ulgamynda, metbugatda, ylym ulgamynda, iş dolandyryş meselelerinde ynkylyby özgerişe barabar işdi.

M.Penjiýewiň “Elipbiý barada söz açylanda ... ” atly giňişleýin makalasy “Türkmenistan” gazýetinde çap edilipdi.²

Alymyň bu makalasy diňe Döwletimiziň ylmy jemgyýetiniň ünsüni çekmän, Türkiýe döwletiniň alymlary tarapyndan hem seslenme tapdy. Bu makala türk diline terjime edilip, “Türk ýurdy” žurnalynda çap edildi.³² Makalada teklibi Mejlise tabşyrmazdan öňürti meseläniň töwerekleýin işläp bişirilmeginiň zerurlygy, oňa geçmek üçin onuň bilen baglaýykly lingwistik, psihologik, pedagogik, grafik we çap ediş mümkinçiliklerini düýpli öwrenmek bilen birlikde dilimiziň ses ulgamyna laýyk gelýän harplary /grafemalary/ saýlap almagyň takyk ugurlary barada söz açylýardy.

Bu meseläniň töwerginde türkmen dili kafedrasynyň agzalarynyň aglabasy metbugat, habar beriş serişdeleri arkaly öz pikirlerini orta atypdylar.

Ylmy jemgyýetçiligiň, magaryfçylaryň, ýazarmanlaryň, giň halk köpçüliginiň teklipleri düýpli öwrenilip, Beýik Prezidentimiz /1993 ý./ Täze Milli elipbiýe geçmegiň döwürleýin basgançaklary baradaky karara gol çekdi. Karar kanuny güýjüne eýe bolandan soň, iş ýüzüne geçirilip başlandy.

1992-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda M.Penjiýew Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Permany bilen Türkmenabatdaky mugallymçylyk institutynyň rektory wezipesine bellendi.

² “Türkmenistan”, 1992, 6 may.

³ M.Penjiýew, A.Nurmuhammedow Türkmen ýeni Alfabetiýe ilgilgi Görüşler “Türk ýurdy”, Eýlul, 1992, N 12.

Baýry magaryfçy alymyň öňünde institutyň uly kollektiwini döredijilikli iş bilen täzeçe işlemäge gönükdirmek döwlet jogapkärçiligi derejesindäki wezipe bolup durýardy.

Ilkinji iş günlerini mugallymlar, talyplar bilen duşuşmaktan, özara gürründeş bolmaktan başlap, olaryň durmuş, ýaşayyş şertlerini, okuw işleri bilen ylmy işleri baglanyşykly alyp barmagyň ýagdaýyny, ondaky kynçylyklary ýekän-ýekän öwrendi.

Duşuşyklar köp zadyň üstüni açdy. Soňky bir ýylyň dowamynda mugallymlaryň ýekejesi-de ýaşayyş jaýyny edinip bilmändir, ýaşayyş jaýy üçin nobata duranlaryň sany 120-den geçýärdi. Mugallymlaryň köpüsinde kömekçi hojalyklar üçin mellekleri ýokdy. Diňe dokuzy düzüm mugallym kämil bilim, terbiýe bermäge ukyplydyr.

Ylaýta-da ýokary mekdebiň mugallymlary öz üstünde basalykly işlemelidir. Sebäbi mugallymlaryň ählisi diýen ýaly ylmy işleriň üstünde işlemeli diýip talap edilýär. Döwletimiziň ähli ugurdan pugtalanmagy alymlaryň ylmy derejesiniň artmagyna bagly bolup durýar.

Bu meseleleriň çözüdi tapylyp başlandy.

Institutyň mugallymlary üçin 58 öýli ýaşayyş jaýynyň gurluşygyna girişildi. Kömekçi hojalyklar üçin mellek ýerleri bölünip berildi.

Rektoryň maksatnamalaýyn çykyşyndan käbir setirler: “... Aýdaly, tanymal ýazyjy oňat kitap ýazýar diýeliň! Bu kitap halkyň ruhy isleglerini kanagatlandyryp bilýär. Bu ýazyjynyň gazanan iň uly netijesidir. Ýokary mekdebiň mugallymy hem şeýle bolmalydyr. Esasy zat her bir mugallymyň iş netijesidir. Institut sagdyn ahlaklylygyň kemala getirilýän ýeridir. Ýokary ahlaklylyk agzybirligiň özenidir. Garaşsyz Türkmenistanyň ähli ugurlardan ösmegi, dünýä derejesine çykmagy üçin umyt bildirilýän ýaş hünärmenleri goldarys, olaryň ýoluny açyk ederis.

Elbetde, öňden işläp gelýän ýaşuly, tejribeli mugallymlaryň hem halpalyk hormatyny saklamak bilen, ýaşulylar bilen ýaşkiçileriň utgaşykly işini guramagy başararys diýip pikir edýärim.

... Milli mazmuna ýugrulan dünýä derejesine laýyk gelýän hünärmenleri taýýarlamak biziň baş wezipämizdir”.

Rektoryň ýolbaşçylygynda orta mekdep bilen ýokary mekdebiň arasyndaky gatnaşyklary öňkünden hem berkitmek maksatnamasy işlenip düzülýär.

Geljekki uçurymlaryň usulyýet we amaly taýýarlygyny gowulandyrmak maksady bilen şäheriň mekdepleriniň ýanynda her fakultetiň usulyýet kafedralary açylýar.

Ýokary synp mekdep okuwçylaryny hünärlere gözükdirmegiň ýollary öwrenilýär. Mekdepleriň ýokary synplarynda tejribe sapaklaryny bermek ýola goýulýar. Welaýat merkezlerindäki başlangyç synp mugallymlaryny taýýarlaýan mugallymçylyk mekdeplerini /uçilişelerini/ institut usulyýet taýdan öz howandarlygyna alýar. Olaryň saýlama uçurymlaryny institutyň pedagogika bölümüne synagsyz kabul etmek kada hökmünde ýola goýulýar.

1991-nji ýylda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň ýanynda pedagogika, psihologiýa, usulyýet /metodika/ boýunça alymlyk derejesini berýän ýörite geňiş döredilip, alymlar geňeşiniň ýolbaşçylygyna professor M.Penjiýew tassyk edilýär.

Onuň Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk mekdebine işe iberilmegi sebäpli bu geňeşi Ýokary Attestasiýa Komiteti Türkmenabatdaky mugallymçylyk institutyna geçirmegi karar edýär.

30 ýyla ýakyn döwürde arasy üzülip, täzeden dikeldilen bu geňeşiň işlän soňky 4 ýylynyň dowamynda baha berilmegine garaşyp ýatan işleriň 29-synyň eýeleri alymlyk derejesini almak üçin dissertasiýa goraýar.

Beýik Prezidentimiziň öňe süren “10 ýyl abadançylyk”, “Milli galkynyş” syýasatynyň, “Dil hakyndaky” Kanunyň ýerine ýetirilmegi üçin uzak wagtlaýyn anyk çäreler bellenýär. Şol çäreleriň içinde döwlet dilini bilmeýänler üçin kurslaryny açylmak, enjamlaşdyrylan iş otaglaryny döretmek, täze kafedralar açmak, okuw maksatnamalaryna, meýilnamalaryna täzeden seretmek, millileşdirmek, türkmen dilinde milli elipbiýde täzeden okuw kitaplaryny çapa taýýarlamak meseleleri özüniň çözüdini tapýar.

Institutyň okuw-maddy üpjünçiligini, talyplaryň ýaşayyş jaý şertlerini gowulandyrmakda hem birnäçe işler edilýär. Täze okuw binasynyň gurluşygy dowam etdirilýär. Talyplaryň ýaşayyş jaýlarynda düýpli abatlaýyş işleri, institutyň daş-töwereginde, içinde abadanlaşdyryş işleri geçirilip, şähere görk berýän talyplar şäherjigi döredilýär.

Institutyň baş binasynyň önünde abadanlaşdyrylan meýdançada Serkerde şahyryň belent heýkeli galdyrylýar.

Şol ýyllarda döwletimizde mugallymlary taýýarlaýan baýry ýokary mekdepde 18 ugur boýunça gündizki bölümünde baş müňe golaý, gaýybana bölümünde 1800 talyp bilim, terbiýe aldy.

Ylymlaryň doktorlarynyň 14-si, ylymlaryň kandidatlarynyň 220-si, 100 dosent, 50 aspirant, 4 doktorant institutda zähmet çekýärdi.

Diňe bir bu ýokary mekdebiň durmuşynda uly waka bolman, welaýatyň halkynyň, ylmy jemgyýetçiliginiň durmuşynda hem Türkmen döwlet mugallymçylyk institutyna Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Permany bilen Serkerde şahyr Seýitnazar Seýdiniň adynyň dakylmagy şatlykly waka bolupdy.

Bu taryhy karara bagyşlanyp geçirilen dabaraly mejlisde Merhemetli Serdarymyza ähtnama kabul edildi. Onda şeýle diýilýär: “Siziň ukybyňyzyň, zehiniňiziň, pähim-paýhasyňyzyň perzendi bolan Türkmenistanyň Garaşsyzlygyna bary-ýogy bir ýyldan gowrak wagt geçdi. Bu gojaman taryh üçin örän az möhlet. Her bir ata-enäniň mähriban perzentine mähir-muhabbetini, söýgüsini, yhlasyny siňdirişi ýaly, Siz hem Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň berkarar bolmagy, onuň dünýä möçberinde ykrar edilmegi üçin şahsy mertligiň, gahrymançylygyň ajaýyp nusgasyny görkezdiňiz.

Her bir halk özüniň Beýik Ogullary bilen şöhratlydyr. Siz türkmen halkynyň Beýik ogly hökmünde halkymyzyň ýaşasyny gowulandyrmakda, ony röwşen geljege alyp barmakda, türkmen halkynyň milli aýratynlyklaryny, döp-dessurlaryny, medeni, ahlak mirasyny täzedan dikeltmekdäki tagallalaryňyz milli medeniýetimiziň, dilimiziň ösmegine aýdyň ýol açýar.

Siziň her bir kabul edýän Permanyňyz şol ajaýyp maksadyň amala aşmasydyr.

Her bir nakyly akyla barabar türkmen “Zer gadryny zergär biler” diýipdir. Munuň hakykatdygyny Siziň türkmen halkynyň beýik ogullarynyň hatyrasyny saklaýyňyz subut edýär.

Türkmen döwlet pedagogik institutyna Türkmeniň beýik ogullarynyň biri – watançy şahyr Seýitnazar Seýdiniň adynyň dakylmagy munuň hakykatlygyny ýene bir gezek tekrarlaýar. Seýitnazar Seýdiniň ady biziň institutumyzyň işgärlerini, mugallymlaryny mähriban Diýarymyzy janymyz-tenimiz bilen söýmäge, Türkmenistanyň garaşsyzlygy üçin ähli ukybymyzy, bilimimizi, gaýratymyzy sarp etmäge, gerek bolsa şirin janymyzy gurban etmäge borçly edýär. Türkmen döwletiniň berkarar bolmagyny arzuw eden, janyny orta goýan Seýitnazar Seýdi özüniň ölmez-ýitmez eserleri bilen nesillere hut şuny arzuw edipdi. Onuň şahsy durmuşy nesillere nusgalyk bolupdy.

Siziň ylmyň ösmegine, hünärmenleriň taýýarlanyşyna aýratyn üns berýändigiziň bizi guwandyrýar. Munsuz dünýä siwilizasiýasynyň derejesine görterilmek mümkin däl.

Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty döwletimiz üçin mugallymlary taýýarlaýar. Mugallymlar nesilleriň terbiýeleýjileridir. Türkmenistanyň geljegi biziň nesilleri terbiýeleýişimize gönüden-göni baglydyr. Biz özümiziň ähli başarnygymyzy, bilimimizi Siziň alyp barýan syýasatyňyza bagyşlajakdygymyza Sizi ynandyrýarys”.

M.Penjiýewiň ylmy-pedagogik gatnaşyklarynyň çygyry giň. Arkalaşykly döwletlerde ýaşap işleýän türkşynas alymlar bilen gatnaşygyny dowam etdirýär. Türkiýe döwletiniň, Moskwanyň görnükli dilçileri, taryhçylary bilen arkalaşykly gatnaşyklarynyň netijesi halklar arasyndaky dostlyk, doganlyk, ylmy gatnaşyklarynyň berkemegine alyp gelýär. Moskwanyň döwlet uniwersitetinde türkmen diliniň okadylyp başlanmagy, beýleki gündogar dilleri bilen bir hatarda türkmen dili boýunça hünärmenleriň taýýarlanylýan başlanmagy M.Penjiýew bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Bu dünýä derejesinde hatyralanylýan uly okuw mekdebiniň çagyrmagy bilen türkmen dilinden sapak berýär. Orsýet uniwersitetleri üçin “Türkmen dili” okuw kitabyny ýazmaga gatnaşýar. Bu kitap diňe bir talyplar, ylmy işgärler, türkmen dilini öwrenýänler üçin hyzmat etmän, Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň taryhyny, tebigatyny, döp-dessuryny, medeniýetini, garaşsyzlyk ýyllarynda gazananlaryny tanadýan çeşme bolar niýeti bilen ýazylypdyr.

M.Penjiýew Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Türkiýe döwletiniň ylmy merkezleri, uniwersitetleri bilen ylmy gatnaşyklary ýola goýýar. Seljuk, Izmir uniwersitetlerine, Stambulda, Ankarada, Trabzonda geçirilen halkara gurultaýlaryna çagyrylýar we dokladlar bilen çykyş edýär.

Alym ýurdumyzyň içinde, GDA döwletlerinde dürli ýyllarda geçirilen ylmy forumlara gatnaşýar. Moskwada pedagogik ylmlary Akademiýasynda geçirilen Akademiki okaýyşlara /1991 ý./, Baku şäherinde geçirilen bütinsoýuz konferensiýasyna /1957 ý./, Bişkekde /1970 ý./, Nöküsde /1974, 1990/, Almatyda /1991, 1992 ý.ý./ türki dilleri öwrenmegiň dürli ugurlaryna bagyşlanan Bütinsoýuz konferensiýalaryna gatnaşýar we dokladlar bilen çykyş edýär.

Alymyň türki dilleri öwrenmegiň dürli meselelerine bagyşlanan makalalary bu döwletleriň ýygyndylarynda neşir edildi.

M.Penjiýewiň türkşynaslyk ylmynda bitiren hyzmatlary nazarda tutulyp, 2000-nji ýylda daşary ýurt ylmy jemgyýetiniň agzalygyna – Türkiýe dilçilik jemgyýetiniň /Türk dili Kurumy/ hormatly agzalygyna saýlanýar.

M.Penjiýewiň tagallasy bilen ilki Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde, soňra Seýitnazar Seýdi adyndaky Mugallymçylyk institutynda bilim, terbiýe nazaryýeti /Pedagogika/, okatmagyň hususy usulyýetleri, psihologiýa ugurlary boýunça doktorlyk, kandidatlyk derejelerini almak üçin ýöriteleşdirilen Alymlar geňeşi işleýär.

M.Penjiýew Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynda dilleri deňşirip, deňeşdirip öwrenmäge hem-de usulyýet, bilim, terbiýe nazaryýeti ylmyna baha berýän we alymlyk derejesini berýän geňeşiň işine hem gatnaşýar. Agzalan ylmy geňeşlerde otuzdan gowrak doktorlyk, kandidatlyk dissertasiýalary goralady. Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutyň ýanyndaky Ýöriteleşdirilen geňeşiň agzasy hatarynda 18 ýylyň dowamynda /1984-1992 ý./ altmyşdan gowrak goralan doktorlyk, kandidatlyk dissertasiýalara baha bermäge gatnaşýar.

Bu abraýly geňeşde diňe Türkmenistanyň alymlary tarapyndan taýýarlanan dissertasiýalara seredilmän, eýsem Azyrbaýjandan, Özbegistandan, Gazagystandan, Garagalpagystandan gelen alymlar hem alymlyk derejesini almak üçin dissertasiýalar goradylar.

M.Penjiýew Türkmenistanda, Özbegistanda, Gazagystanda goralan 18 dissertasiýanyň resmi opponenti hatarynda çykyş edýär. Onuň ýolbaşçylygynda baş sany ylmlaryň kandidatlary ýetişdirildi. Häzirki döwürde hem ençeme ýaşlara ýolbaşçylyk edýär.

Garasyz Türkmenistanda işläp başlan Ýokary Attestasiýa Komitetiniň agzasy hatarynda Alymlar geňesinde goralan dissertasiýalary tassyk etmäge – baha bermäge işjeň gatnaşýar /1992-1996 ý./ Şeýlelikde, M.Penjiýew Türkmenistanda dil biliminiň, usulyýet /metodika/, milli pedagogikanyň dürli ugurlaryna degişli alym hünärmenleri taýýarlamaga önjeýli goşant goşan alymlaryň biridir.

M.Penjiýew türkmen dil biliminiň dürli ugurlary boýunça ylmy iş ýazan alymdyr.

Onuň türkmen diliniň täze milli elipbiýi, adalgalary kämilleşdirmegiň wajyp meseleleri, milli diliň şibe gepeleşiklerine gatnaşygynyň ýollary, oguz-orhan ýazuw ýadygärlikleriniň türkmen diline gatnaşygy, altaý dil birligi, türk-mongol dilindäki leksiki barabarlyklar, gadymy suwaryş desgalaryna, daýhançylygyň iş gurallara degişli halk leksikasyny öwrenmegiň ähmiýeti barada makalalar toplumu, pars, arap, rus we türkmen dilleriniň arasyndaky leksiki arabaglanyşyklar, milli mekdeplerde we rus, özbek mekdepleriniň türkmen dilini okatmagyň mazmunyny millileşdirmegiň meseleleri, Mukaddes Ruhnamany öwretmegiň we onuň okuw kitaplaryndaky orny barasyndaky meselelere degişli ýazan makalalary bu pikiriň aýdyň subutnamasydyr.

Bu ugurlara degişli makalalar we kitapçalarda gozgalýan meseleler boýunça umumy maglumatlar teswirlenmän, belli-belli ugurlara degişli edilmeli işleriň ýollary, ähmiýeti barada hem gönükdiriji ýollar salgy berilýär.

M.Penjiýew özüniň durmuş ýolunda ugur görkezzen, ylmy derňewlere baş goşmaga ýola salan ylmyň muşakgatly ýollarynda bile işleşen, Türkmen milli magaryfynyň ösmeginde yz galdyran görnükli alymlaryň, magaryfçylaryň ömür we zähmet döredijiligi barada ýatlamalar ýazmagyny dowam etdirýär. A.Kekilow, Ş.Batyrow, N.A.Baskakow, G.O.Kandelinskiý, E.R.Tenişew, B.Çaryýarow, T.Täçmyradow, Ö.Abdyllaýew, H.Taňryberdiýew ýaly meşhur alymlar, H.Borjakow, D.Balakaýew, J.Kirmanow, B.Durdyýew, B.Akmyradow ýaly görnükli magaryfçylar barada ýazylan makalalar toplumu döwletimiziň metbugat sahypalarynda neşir edildi. Bu ýatlamalar ylmyň, milli magaryfyň taryhy üçin, altyn asyrdaky zähmet çekjek ýaşlary terbiýelemekde ähmiýeti uludyr. Bu şahslaryň durmuş ýoly, ylmyda, bilimde

galdyran yzlary Watana, halka hyzmat etmegiň aýdyň ýollarynda nesillerimize ýörelge bolmagyň nusgalygynda galýar.

M.Penjiýew gezende alym. Doktorlyk işine taýýarlanýan ýyllarynda Türkmenistanyň çägindeki ähli welaýatlarda, etraplardan başga-da daşary döwletlerde – Türkiýede, Özbegistanda, Täjigistanda, Demirgazyk Kawkazda ýaşayan watandaşlarymyzyň arasynda uzak wagtly saparlarda bolmak bilen, halkyň janly gepleşiginden ekerançylyk leksikasyna, onuň taryhyna degişli maglumatlary irginsizlik bilen ýygnady.

Dürli ýyllarda magaryfçylaryň wekilçilikli delegasiýasynyň düzüminde Merkezi Aziýa, Kawkaz, Baltık döwletlerinde, Germaniýada, Awstriýada, Wengriýada, Hindistanda, Eýranda, Gwineýa-Bisauda, Meksikada, Türkiýede, Birleşen Arap Emirliklerinde, Kubada iş saparlarynda boldy.

Olar diňe bir syýahat saparlary bolman, bu ýurtlarda magaryfy guramakdaky, bilim ulgamyndaky täzelikleri öwrenmek maksady bilen baglanyşykly iş saparlary bolupdy. Bu ýurtlaryň öňde baryjy magaryfçylarynyň iş tejribesini öwrenmek bilen olaryň gowy tarapyny – biziň şertlerimize laýyk gelýän ugurlaryny türkmen milli magaryfyna aralaşdyrmak barada hem iş alyp bardy.

Şonuň bilen birlikde türkmen milli magaryfynyň ýeten derejesini bu ýurtlara ýetirmek ugrundaky tagallalaryň ädimleri bolupdy.

M.Penjiýewiň zähmet ýolunyň agramly bölegi halk magaryfyna bagyşlandy. Onuň Lebap welaýatynyň halk magaryfyna ýolbaşçylyk eden ýyllarynda /1971-1988/, ýokary okuw mekdeplerinde işlän ýyllarynda magaryfy guramagyň, sapaklary netijeli guramagyň, öňde baryjy tejribeleri ýaýratmagyň derwaýys ýollaryna bagyşlap ýazan makalalary Türkmenistanyň döwürleýin metbugatynda, öňki Soýuzyň merkezi žurnallarynda yzygiderli çap edildi.

M.Penjiýewiň, wagt tapyp, redaktorlyk işine siňdiren zähmetini-de belläp geçmelidiris. Onuň redaktirlemeginde A.Gurdowyň “Структура и семантика грамматических форм английского и туркменского языков”, N.Nartyýewiň “Eýerjeňli goşma sözlem problemalary”, N.Nartyýew, D.Berdiýew, A.Myradow tarapyndan taýýarlanan “Dyngy belgiler we olara degişli gönükmeler”, G.Aýdarowyň “Orhon we uýgur ýazgylarynyň dili”, T.Täçmyradowyň “Fonetika” ýaly işleri çapa taýýarlandy we köpçülige hödürlendi.

Bilim ministrliğiniň garamagyndaky ylmy-usulyýet geňeşiniň ýolbaşçysy, agzasy hatarynda orta, ýokary mekdepler üçin ýazylan okuw kitaplaryny, gollanmalaryny, maksatnamalaryny taýýarlamaga, ara alyp maslahatlaşmaga hyzmatyny gaýgymady.

Halk magaryfyny, ylmyň ösdürmekde bitiren hyzmatlary nazarda tutulyp, hökümet sylaglarynyň ençemesi: “Zähmet Gyzyly Baýdak” ordeni /1981/, TSSR Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň Hormat haty /1971/, “Gaýrat” medaly /1993/, 1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda gazanylan ýeňşiň 50 ýylygy /1995/, “Zähmet weterany” /1995/, N.K.Krupskaýa /1984/, S.I.Wawilow /1978/ adyndaky medallary, WWNH-nyň Kümüş medaly /1986/ bilen sylaglandy. Ol SSSR-iň we TSSR-iň halk magaryfynyň otliçnigi, Türkmenistanyň ussat mugallymydyr.

1971-1990-njy ýyllar aralygynda Çärjew oblast sowetiniň saýlawlarynyň 7 çagyrylyşyna deputat saýlanýar. Şol ýyllarda hem oblast partiýa komitetine agzalyga saýlanýar.

40 ýyldan gowrak wagtyň dowamynda M.Penjiýew Türkmenistanyň baýry okuw jaýlary bolan Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň mugallymy, dosenti, professory, rektory, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň, Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň türkmen dili kafedralarynyň müdiri wezipelerinde işlän ýyllarynda döwletimiziň okuw jaýlary, ylmy edaralary üçin ylmy-pedagogik işgärleriniň münlerçesini taýýarlamak üçin zähmet çekdi.

Türkmen döwletiniň ýokary we orta mekdeplerinde işleýän mugallymlaryň aglabasy onuň öňki okuwçylary ýa-da okuwçylarynyň okuwçylarydyrlar.

Danalar aýtmýşlaýyn, “Ata bilen enä ösdürip ýetişdiren perzentlerine görä baha ber” diýen pähim bar.

M.Penjiýewiň döwletli maşgalasy bar. Ýaşuly alymyň ogul-gyzlary, “Ata kesbi ogla halal” diýlişi ýaly, alymlyk derejesini alan ýokary mekdebiň mugallymlarydyr. Onuň ýanyoldaşy Maral Penjiýewa ylymlaryň kandidaty, Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň dosenti. Ogullary – Ahmet ylymlaryň doktory, Bedenterbiýe we turizm institutynyň kafedra müdiri, Nurgeldi fizika-matematika ylymlarynyň

kandidaty, politehniki institutynyň baýry mugallymy, häzir Döwlet çyg mal, haryt biržasynyň halkara gatnaşyklary bölümininiň müdiri, gyzy – Nurjahan Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň baýry mugallymasy, aspiranturany gutaryp, kandidatlyk dissertasiýasyny gorady.

Agtyklary ýokary, orta mekdeplerde okuwyny dowam etdirýärler.

70 ýaşy arka atan professor M.Penjiýew häzir Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň halypa mugallymy. Halkymyzyň geljegi bolan ylymy-bilimli ýaşlary terbiýeläp ýetişdirmekde zähmet çekýär. Türkmen diliniň derwaýys meseleleri barada makalalar ýazýar. Ýurdumyzda, daşary döwletlerde /Türkiýede, Orsýetde/ geçýän halkara gurultaýlarda dokladlar bilen çykyş edýär. Okuw kitaplaryny taýýarlamaga işjeň gatnaşýar. Biz hormatly professorymyz M.Penjiýewe berk jan saglyk we mundan beýläk hem galamynyň ýiti bolmagyny arzuw edýäris.

*A.Ýazberdiýew,
t.y.d., professor, Türkmenistanyň medeniýetde at gazanan işgäri
02.03.04ý*

Краткий очерк научно-педагогической и общественной деятельности профессора М.Пенжиева

Пенжиев Мурат- доктор филологических наук, почетный член Турецкого Лингвистического общества (Турк Дили Курумы), профессор Туркменского национального института мировых языков имени Довлетмаммета Азади.

Профессор Пенжиев М. – автор более 200 фундаментальных научных трудов, монографий, учебников, статей, неутомимый исследователь, крупный организатор науки и образования, завоевал широкое признание среди научной и педагогической общественности. Он является крупным специалистом в области туркменского языкознания, подлинный педагог и наставник молодежи. Его научная деятельность вносит весомый вклад в развитие филологической науки, терминологии, лексикографии, орфографии.

Профессор Пенжиев Мырат родился в 1932 году в селе Гызыляк Атамырадского этрапа (бывший Керкинский район), в 1948 году окончил сельскую семилетнюю школу, а в 1951 году педагогическое училище в городе Амамырат.

Его родители – отец Пенджи Абдырахман и мать Пенджиева Огулбике Джума Гызы, как и все его предки, уроженцы бывшего Гызылякского района, ныне Атамырадского этрапа.

Свой трудовой путь педагога профессор Мурат Пенжиев начал в 1951 году, в качестве учителя семилетней сельской школы. В 1952 г. поступил в Туркменский государственный педагогический институт на факультет туркменской филологии, который закончил с отличием в 1956 г., где и был оставлен в качестве преподавателя кафедры туркменского языка.

Успешно сдав вступительные экзамены и выдержав конкурс, он в 1959 году поступил в очную аспирантуру Института языкознания Академии наук СССР в г.Москве, по окончании которой в 1962 году им была защищена кандидатская диссертация. И начиная с 1962 года, его педагогическая жизнь была связана с Туркменским государственным педагогическим институтом им. Сеитназара Сейди, где он прошел свой путь от старшего преподавателя, доцента, а затем профессора (с 1986 года) кафедры туркменского языка. В течение этого периода им была успешно защищена докторская диссертация (в 1983 году), написано много книг, научных статей, подготовлено несколько кандидатов и докторов наук.

В 1971 году на сессии Чарджоуского областного Совета народных депутатов он был утвержден заведующим Чарджоуским областным Отделом народного образования (Лебабского вelayata), где бессменно проработал в течение 18 лет. В 1988 году по приглашению Коллегии Министерства образования Туркменистана был назначен, а затем на конкурсной основе избран заведующим кафедрой туркменского языка Туркменского государственного университета им. Магтымгули. Но уже в 1992 году Указом Президента Туркменистана был назначен ректором Туркменского государственного педагогического института. Так вновь судьба через некоторое время вернула профессора в родные пенаты, где он начинал студентом, а спустя сорок лет возглавил это учебное заведение.

Однако жизнь не стоит на месте и в 1995 году он вновь возвращается в Ашхабад в Туркменский национальный институт мировых языков имени Довлетмаммеда Азади, где он возглавляет кафедру туркменского языка. Там же он работает в настоящее время профессором.

Научно-исследовательская деятельность профессора М.Пенжиева посвящена фундаментальным исследованиям грамматического строя туркменского языка, морфологии, синтаксиса, лексикологии, лексикографии, изучению письменных памятников, упорядочению орфографии и терминологии, выявлению лексических богатств туркменского языка.

Цикл научных трудов профессора М.Пенжиева в области лексикологии и лексикографии, состоящий из пяти монографических исследований «Земледельческая лексика туркменского языка» («Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy»), «Историческое развитие и современная структура земледельческой лексики в туркменском языке», «Профессиональная лексика туркменского языка» («Türkmen diliniň professional leksikasy»), «Толковый словарь земледельческих и почвоведческих терминов», «Числительное в современном туркменском языке» (“Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar”), а также 45 научных статей по этой проблематике, опубликованных в различных сборниках и научных журналах Туркменистана, Российской Федерации, Кыргызстана, Каракалпакии, в свое время были представлены для обсуждения с целью представления на соискание Международной премии имени Аль-Хорезми.

Данный цикл научных работ профессора М.Пенжиева посвященный профессиональной народной лексике, является фундаментальным научным исследованием, освещающим богатейший и весьма значительный пласт словарного состава туркменского языка, отчасти в сравнительно – историческом плане. Обширные научные материалы по земледельческой терминологии собирались профессором М.Пенжиевым в течение многих лет в различных веляяхах и этрапах Туркменистана, а также в различных тюркоязычных краях Узбекистана, Таджикистана и Ставропольского края России. Автором были изучены данные из различных первоисточников – рукописей, словарей туркменского и многих других тюркских языков, а также монгольского, персидского и арабского языков. Используются материалы древне-средне- тюркских памятников письменности, туркменской классической литературы и фольклора.

Автором было убедительно доказано, что туркмены с древних времен вместе со скотоводством основательно занимались земледелием, что корни земледельческих терминов туркменского народа уходят в глубокую древность. Земледельческая лексика возникала в связи с необходимостью обозначения предметов, понятий, связанных с обработкой почвы, поливом, способами уборки и т.д. Земледельческая культура, как доказано историками и археологами, существует на территории Туркменистана более 60 веков, а следовательно, отдельные пласты земледельческой лексики древнее туркменского языка.

Новизна научных трудов профессора М.Пенжиева относится не только к языковедческому, но и историческому аспекту. Изучение земледельческой лексики не только раскрыло общие закономерности формирования данной подсистемы лексики, но и полностью отразило историю развития народного хозяйства, как всех туркмен, так и других тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии. Поэтому тот огромный материал, который был собран в течении многих лет, подвергался всестороннему сравнительно-историческому анализу, выделяя глубокие исторические пласты субстатных и суперстатных явлений, при этом выявляя общие и специфические явления в лексике тюркских языков.

Лексикографический материал, состоящий из 20 тысяч лексем, профессор М.Пенжиев смог проанализировать как в плане диахронии и синхронии, так и в плане соотношения диалектного и литературного, а также в плане соотношения узуального и окказинального, делая при этом весьма важные замечания и выводы исторического, этнографического, диалектологического и культурологического характера. Рассматривая древнейшие пласты земледельческой лексики, он смог сделать вывод о том, что туркмены в древности занимались не только скотоводством, но и тем, что им вполне было знакомо – искусственное богарное и орошаемое земледелие, тем самым было опровергнуто прежнее предположение об исключительно кочевом и скотоводческом образе жизни древних туркмен.

Президент Туркменистана академик Великий Сапармурат Туркменбаши 3 мая 1993 г., подробно говорил о новой политике Туркменистана в области образования. Суть этой новой политики – коренное преобразование системы воспитания и образования дошкольных учреждений, средней и высшей школы.

От того, какое образование и воспитание они получают, зависит судьба Независимого Туркменистана в XXI веке. Первостепенная задача школы должна стать местом, где дети могут выражать свои мысли, основанные на жизненном опыте и наблюдениях.

Среднее образование должно стать основной базой, необходимой гражданам в жизни для своей трудовой и умственной деятельности. Как показывает образовательная практика, а также к чему обязывает концепция развития науки и техники Туркменистана, средняя и высшая школа должны составлять единую цель непрерывного образования.

Высокий уровень научных исследований, проводимых профессорско – преподавательским составом высших учебных заведений должен стать непрерывным условием повышения их квалификации как преподавателей и наставников, так и всех студентов. Этим и определяется качество подготавливаемых специалистов и престиж самих высших учебных заведений. Сознавая важность этого мыслящего организатора народного образования, М.Пенжиев полностью отдавался сложному и ответственному в то же время гуманному делу образования.

Почти двадцать лет пролетели в круговороте дел, до предела спрессованных дней и ночей. Отзываются о Мурате Пенжиевиче так: «По отношению к сослуживцам он требовательный, но справедливый, чей энтузиазм в работе всегда заразителен». А еще говорят, что всякое начатое дело умеет довести до конца. С преданным коллективом специалистов смог решить многие проблемы и задачи, накопившиеся в образовательной системе. Укреплял материально техническую базу дошкольных и учебных заведений Лебапского вейаята. Переучивал педагогические кадры, готовил новые. При этом стало возможным обновить и перестроить учебные здания каждой третьей школы вейаята новым современным проектом, ну а к уже имевшимся прибавились еще 120 новых школ.

В то время смогло появиться много полезных новаций в управлении учебными заведениями. В различные годы на различных Коллегиях Министерства просвещения СССР и Туркменистана обсуждался и был рекомендован к внедрению опыт работы отдела образования Лебапского вейаята. Так в июне 1984 года решением Коллегии Министерства просвещения СССР был признан положительным опыт работы по организации патриотического воспитания, подготовке и переподготовке педагогических кадров, который был рекомендован для внедрения в Центрально – Азиатских республиках бывшего СССР.

В 1974 году М.Пенжиев становится председателем Чарджоуского областного общества «Знание», неоднократно избирается в состав Президиума общества «Знание» Туркменистана, членом Правления Детского фонда Туркменистана. С 1971 года избирался депутатом областного совета в 7 созывах. 1971-1989 гг. являлся членом обкома Компартии Туркменистана.

Однако интеллектуальные стимулы всегда влекли его очень сильно не только в науке. Научные изыскания, выполненные ученым в период работы в отделе образования Лебапского вейаята, разделяются на два пласта. К первому относится сбор материалов и разработка в области профессиональной лексики туркменского языка. Исследования второго пласта касаются вопросов истории и организации образования, методики преподавания туркменского языка.

Как бы то ни было, но в конце 80-х годов в жизни М.Пенжиева происходят весьма значимые события – защита докторской диссертации, присвоение Высшим Аттестационным Комитетом СССР ученого звания профессора и, наконец, приглашение, поступившее от Министерства образования Туркменистана, возглавить кафедру туркменского языка в Туркменском государственном университете имени Магтымгули. И приступив к исполнению своих новых обязанностей, профессор с группой преданных энтузиастов вновь начал свои поиски решения проблем кафедры.

То был период, когда в связи с известной перестройкой политической системы, неожиданно, в течение двух-трех лет изменению подверглось все. Кончалось время общей

духовной спячки, собственного исторического забвения. Начиналась эпоха национального возрождения, ломки общественного сознания.

Тогда особое внимание высокочтимого Президента Великого Сапармурата Туркменбаши привлекли проблемы туркменского языкознания, исторической роли туркменского языка, его места в современной жизни, государственном управлении, науке, технике.

Понятно, что развернувшаяся на кафедре туркменского языка работа органически вписывалась в новую политику национального возрождения. В считанные сроки впервые в образовательной практике здесь осуществляется подготовка экспериментальной группы студентов по новой специальности – учителей туркменского языка и литературы для школ с не – туркменским языком обучения. Начали работу при кафедре туркменского языка краткосрочные курсы переводчиков. Совместным решением руководства госуниверситета и Института языка и литературы им. Магтымкулы Академии наук Туркменистана был организован филиал кафедры туркменского языка при академическом институте, что дало положительные результаты сближения высшей школы с академическим научным потенциалом.

Были вновь активизированы научно-методические силы кафедры на мобилизацию решения и практического осуществления тех задач, которые были поставлены Государственной программой о языках, в связи с этим была осуществлена работа над составлением учебников, словарей, самоучителей, методических разработок, установкой и проведением экспериментов, систематизацией фольклорно – этнодиалектологических материалов.

В эти годы научными силами кафедры написаны и изданы фундаментальные разделы по морфологии, синтаксису туркменского языка, общему языкознанию, фонетике, исторической грамматике туркменского языка, а также методике преподавания туркменского языка.

В то время члены кафедры были перенацелены на составление учебников туркменского языка для средних школ, читали лекции учителям школ.

Профессор М.Пенжиев, в соавторстве с Р.Джумаевым, участвует в подготовке нескольких учебников для средней и высшей школы (учебник для 8 класса русских школ был переиздан несколько раз). Участвовал в составлении хрестоматии по русскому языку для вузов Туркменистана. А учебник «Türkmen dili» (написанный в соавторстве с Р.Джумаевым, О.Чоммадовым) для русских групп вузов стал настольной книгой студентов и преподавателей. Совместно с профессорами Н.Нартыевым и А.Мурадовым был написан и издан в 1988 г. учебник «Современный туркменский язык: Синтаксис. Учебник для студентов туркменской филологии» в объеме 24 п.л. Второе дополненное и доработанное издание издано на новом туркменском алфавите в 2002 году.

Перед опытным просвещенцем, профессором М.Пенжиевым в Туркменабате, куда его направили в качестве ректора, раскрывается широкий простор организаторской работы. Прежде всего было необходимо полностью обновить материально – техническую базу вуза, а большой, многонациональный коллектив направить на творческий поиск, улучшить качество преподавания, содержания лекционных и практических занятий, поднять уровень научно-исследовательской работы на кафедрах, завершить ранее запланированные ремонтно-строительные работы, оснастить современным оборудованием кабинеты, лаборатории, внедрит в учебный процесс компьютерные технологии. В связи с педагогической направленностью вуза, было необходимо сблизить среднюю школу с высшей, добиться создания единой системы непрерывного образования.

Его кредо было: высшая и средняя школа должны сыграть решающую роль в преодолении негативных явлений застойного периода в СССР. Молодежь, которая воспитывается в классах, аудиториях, призвана стать достойной сменой рабочих и сельских земледельцев, учителей и ученых.

Жизнь доказала, что в этом деле первостепенное значение имеет подготовка будущих учителей. Высшее учебное заведение должно обеспечивать высокий уровень квалификации выпускаемых специалистов. Специалисты с высшим образованием являются одним из драгоценных ресурсов независимого Туркменистана.

Качество подготовки таких специалистов должно безусловно повлиять на обеспечение экономической независимости государства и духовное развитие народа. Высокий уровень квалификации выпускников должен обеспечивать прежде всего высокой квалификацией профессорско - преподавательского состава, а также системой отбора будущих студентов из выпускников общеобразовательных школ.

Все эти задачи начали воплощаться в жизнь. Возобновление работы после 30-летнего перерыва (ранее работавшего при Туркменском госуниверситете) Специализированного совета по защите диссертаций было большим подспорьем для активизации научно-исследовательской работы. Следует отметить, что за весь период работы данного совета было защищено 29 диссертаций.

Закрепились на кафедрах института в качестве соискателей учителя методисты, новаторы из школ.

Все это время обновлялось содержание учебных планов и программ. Вовлечены в авторский состав опытные ученые кафедры для составления школьных и вузовских учебников.

Были намечены долгосрочные меры и направлена интеллектуальная сила кафедр для осуществления программ «10 лет благополучия», «Национального Возрождения», «Закона о языке» и о переходе на национальный алфавит.

Большая работа проделана в ремонте, благоустройстве учебных корпусов, библиотеки и территории института. Продолжалось строительство нового учебного корпуса и общежития института. Центральные библиотеки и филиалы намного пополнились учебными и научными изданиями. Заложен фундамент и ускоренно закончено строительство 58 квартирного дома для преподавателей института. У входа в Главный корпус воздвигнут монументальный памятник классику туркменской литературы Сейитназару Сейди, чье имя было присвоено институту решением Президента Туркменистана по просьбе коллектива. Вся эта гамма строения института постепенно приобрела современный вид отдельного студенческого городка.

Преподаватели института начали активно вникать в работу школы, посещали методические объединения учителей, вели уроки, проверяли на практике созданные ими учебники.

Организовали творческие и предметные группы, такие, как «Юный филолог», «Юный математик» и др. Отдельные энтузиасты кафедр дали показательные уроки в школах. Их начинания всячески поддерживались руководством института и отделом народного образования. В эти годы в старейшем педагогическом вузе обучалось до пяти тысяч студентов дневного отделения и 1800 студентов заочников по 18 специальностям.

В тот период в институте работали 14 докторов наук, 220 кандидатов, 110 доцентов, 50 аспирантов, 4 докторанта. Все это составляло кузницу научно-педагогических кадров государства.

Ну, а оттуда через несколько лет работы М.Пенжиев вновь возвращается в Ашгабат и принимает заведование кафедрой туркменского языка в новообразованном Туркменском национальном институте мировых языков имени Довлетмаммета Азади.

Профессор Пенжиев М. – участник многих международных научных конференций, проходивших в городах Измир, Стамбул, Анкара, Кониа (Турция), Москва, Ташкент, Баку, Алматы, Бишкек, Нукус, Тегеран, Ашгабат и др. Сделанные научные доклады были изданы в материалах конференций и лингвистических съездов.

С 1984 года он является членом нескольких Специализированных Ученых советов по защите докторских и кандидатских диссертаций (при Институте языка и литературы имени Магтымгулы, где часто выступал в качестве официального оппонента не только в данном Совете и других ученых советах государств СНГ). В 1986 года он становится председателем в новом Специализированном Ученом Совете по защите докторских и кандидатских диссертаций по методике преподавания, педагогике и психологии при Туркменском госуниверситете имени Магтымгулы, который в 1992 году был переведен и продолжил свое функционирование в Туркменском государственном педагогическом институте им. Сеитназара Сейди. С 1995 года является заместителем Председателя Специализированного Совета по защите докторской и

кандидатской диссертаций по сопоставительной типологии, общего языкознания, педагогике при Туркменском национальном институте мировых языков им. Довлетмаммета Азади.

С 1993 года был утвержден членом Президиума Высшего Аттестационного комитета (ВАК) при Кабинете Министров Туркменистана, членом объединенного ученого совета Центрального института усовершенствования педагогических работников Туркменистана. Широкий диапазон сотрудничества профессора М.Пенжиева с тюркологами, востоковедами государств СНГ, Турции, Ирана. Введение туркменского языка с 1991 года как учебной дисциплины в Институте стран Азии и Африки МГУ непосредственно связано с деятельным участием профессора М.Пенжиева. По приглашению кафедры тюркской филологии МГУ он вел преподавание курса туркменского языка в Институте стран Азии и Африки Московского университета.

В соавторстве с профессором Московского госуниверситета имени М.В.Ломоносова Э.А.Груниной, был подготовлен «Учебник туркменского языка» для университетов Российской Федерации. Данная книга написана не только как учебник туркменского языка для студентов, научных работников, но и как ознакомительное пособие с историей, культурой, природой, обычаями независимого Туркменистана, его достижениями в экономике, культуре и науке, образовании.

Профессор М.Пенжиев с первых дней независимости Туркменистана поддерживает рабочие контакты с научными центрами, университетами Турции, где прошел курсы научной и языковой переподготовки.

За плодотворный вклад в изучении тюркских языков на 4 съезде тюркологов профессор М.Пенжиев избран действительным (почетным) членом Турецкого лингвистического общества.

Он достойно представлял народное образование и науку Туркменистана в составе делегации в ГДР, ФРГ, Австрии, Венгрии, Гвинее-Бисау, Индии, Мексике, Иране, Турции, Объединенных Арабских Эмиратах, России, Казахстане, Узбекистане, Литве, Эстонии, Украине. В его жизни было много памятных встреч со знаменитыми людьми теперь уже прошлого века. Его учителями были известные ученые с мировым именем, такие как Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, Э.Р.Тенишев, М.А.Прокофьев, П.А.Азимов, З.Б.Мухаммедова, Е.И.Убрятова и многие другие.

В настоящее время он ведет большую научно-педагогическую, общественную работу по воспитанию молодежи, в подготовке научно-педагогических кадров. Много его статей опубликовано и ждет публикации как в центральных журналах и газетах, а также за рубежом. Научные работы профессора М.Пенжиева получили высокую оценку таких известных ученых, как академиком М.Ш.Ширалиева, А.Т.Кайдарова, Н.М.Шанского и много других.

Широкий его творческий круг деятельности. Помимо научно-исследовательской и педагогической деятельности им была подготовлена к печати книга – «Педагогические воспоминания поисков и раздумий» на 24 печатных листах (в наборе), отдельные главы которой были опубликованы в центральной прессе.

За заслуги он награжден грамотой Президиума Верховного Совета Туркменистана, Орденом «Трудового Красного Знамени», медалью «Гайрат», «Ветеран труда», Юбилейной медалью в честь 50-летия завоевания победы в Великой Отечественной войне, имеет медали им. Н.К.Крупской, им. С.И.Вавилова, отличника просвещения СССР, ТССР, звание «Усат мугаллым».

За период более чем 40 летней работы в системе высшей школы профессором М.Пенжиевым были подготовлены десятки тысяч квалифицированных филологов, работников народного образования, педагогов высшей школы и средней школы, научных работников и журналистов. В учебных заведениях, школах независимого Туркменистана успешно трудятся его бывшие студенты или воспитанники его бывших студентов. Он очень прост и скромен, любит общаться и с ненаучной публикой, которую порой тоже интересуют находки пытливых ученых.

Семью профессора М.Пенжиева считают семьей педагогов и ученых: супруга Марал – кандидат педагогических наук, доцент медицинского института, сын Ахмет – доктор сельскохозяйственных наук, преподает в политехническом институте. Второй сын Нургельды –

кандидат физико-математических наук, ранее преподавал в различных вузах Туркменистана, а в настоящее время на государственной службе, работает начальником управления международных связей Государственной товарно-сырьевой биржи Туркменистана, дочь Нурджахан пошла по стопам отца, став кандидатом филологических наук, в настоящее время работает старшим преподавателем кафедры русского языка Туркменского национального института мировых языков им. Д.Азади.

Таких жизненных почестей удостаиваются немногие. В настоящее время он ведет огромную научно-творческую, педагогическую, общественную работу по воспитанию молодежи. Новых творческих планов у профессора М.Пенжиева много. С его точки зрения он несет, несомненно, самую главную награду: иметь возможность еще больше посвятить себя любимому делу. Новых творческих удач, профессор Пенжиев!

*А.Язбердиев,
доктор исторических наук, профессор,
заслуженный работник культуры Туркменистана.
28.05.2004 г.*

**M.Penjiýewiň ömri we ylmy döredijiligi hakyndaky edebiýatlar
Türkmen dilinde**

1. Abdymuslymow Ý. Esasy zat – döwre görä işlemeli // Mug. gazetini. – 1993. – aprel.
2. Akmedow Ç. Ýaş toýuň gutly bolsun // Pagtaçy. – 1992. – 25 oktýabr.
3. Alymyň ömür ýoluna, ylmy-pedagogik işlerine degişli käbir maglumatlar // Talyp durmuşy. – 1992. – 16 sentýabr.
4. Atabaýew A., Rejebow N. Al-Horezmi adyndaky döwlet baýragyna hödürlendi // Edebiýat we sungat. – 1994. – 26 iýul.
5. Atabaýew A., Rejebow N. “... Ýerden başlap arşa bar”: /M.Penjiýewiň Al-Horezmi baýragyna hödürlenen monografiýalarynyň tapgyryna syn/ // Edebiýat we sungat. – 1994. – 26 awgust.
6. Atanyýazow S., Mämmetgulyýew D. Ekerançylygyň döreden ajaýyp sözleri // Mug. gazetini. – 1980. – 30 maý.
7. Atanyýazow S. Ýaşlykdan tanaýaryn: /M.Penjiýewiň 60 ýaş toýuna/ //Türkmenistan. – 1992. – 15 oktýabr.
8. Babaýew K. Ömür menzilleri: /M.Penjiýewiň 60 ýaş toýuna/ // Mug. gazetini. – 1992. – 16 oktýabr.
9. Goşa dabara // Mary-Şahu jahan. – 1993. – 20 aprel.
10. Gurbanlyýew J. Aýdyň maksat: /M.Penjiýewiň Türkiýäniň Türk dili Kurumynyň hormatly agzalygyna saýlanmagy mynasybetli onuň geçen ýollary barada/ // Mug. gazetini. – 2001. – 22 iýun.
11. Haýdar Muhy. Daýhan ogly – professor: /M.Penjiýewiň 60 ýaş toýuna/ //Türkmen dili we edebiýaty. – 1993. - №1.
12. Myradow A., Baýramdurdyýew B. Alym 60 ýaşynda: /M.Penjiýewiň ýaş toýuna/ //Türkmen gündogary. – 1992. – 16 sentýabr.
13. Myradow A. Baýraga mynasyp iş: /Al-Horezmi adyndaky baýraga hödürlendi/ // Türkmen gündogary. – 1994. – 23 awgust.
14. Nurmammedow A. Uly alym we göreldegi pedagog: /Halypa M.Penjiýewiň 60 ýaş toýuna/ //Nesil. 1992. – 10 noýabr.
15. Penjiýew Myrat // Muhyýew H., Kürenow S. Türkmen dilçileri. A., 1988. – S. 49-50.: sur.
16. /M.Penjiýew barada/ // Aýydow D. Bilim ulgamynyň ägirdi: Metodiki gollanma. – Türkmenabat, 2000. – S. 57.
17. /M.Penjiýew barada/ // Atanyýazow S. Ýola elten ýodalar. – A., 1999. – S. 116-118.
18. Rahmanow M. Yhlas hem bardy, gujur-gaýratam: /M.Penjiýewiň 60 ýaş toýuna/ // Pagtaçy /Atamyrat/. – 1995. – 25 noýabr.
19. Saparow G. Dilimiz milli buýsanjymyz // Halk sesi. – 1992. – 14 oktýabr.
20. Taşow A. Ylymlaryň doktory: /M.Penjiýew barada/ // Lebap habarlary. – 1984., noýabr.

21. Täçmyradow T. M.Penjiýew: /doglan gününüň 60 ýyllygyna/ // Türkmen. YA-nyň hab. Jemg. Ýlyml. Ser. – 1993. - №2. – S. 93-95.: sur.
22. Hemraýew I. Professory goldap ... //Türkmen gündogary.
23. Ýusupow N. Görnükli dilçi: /Alym M.Penjiýew 60 ýaşady/ // Talyp durmuşy. – 1992. – 16 sentýabr.
24. Ýagmyrow Ý. Gutlaýarys!: /M.Penjiýewiň “Gaýrat” medaly bilen sylaglanmagy mynasybetli gutlag/ // Türkmen gündogary. – 1993. – 3 noýabr.
25. Ýaş toýy gutly bolsun!: /Ildeşimiz, zehinli alym Myrat Penjiýew 60 ýaşady/ // Pagtaçy/Atamyrat/. – 1992. – 25 noýabr.

Rus dilinde

26. Аллаков Дж. За пределами языковой проблемы: / О цикле науч. трудов М.Пенжиева в области лексикологии и грамматики туркменского языка, выдвинут. на соиск. Гос. Премии им. Ал-Хорезми//Туркм. искра. – 1994. – 25 август.
27. Атаниязов С. «Историческое развитие и современная структура сельскохозяйственной /земледельческой/ терминологии в туркменском языке»: .О присуждении ученой степени докт. филол. наук М.Пенжиеву//Сов. тюркология /Баку/. – 1984. - №5. – С. 99.: портр.
28. Галечян А. Вам успехов, профессор Пенжиев!: .К 65-летию со дня рождения / // Нейтр. Туркменистан. – 1997. – 30 октябрь.
29. Есть кандидатская! // Магарыфчы /Просвещенец/. – 1962. – 15 июня.: портр.
30. Ходжаев Т. День сегодняшний устремлен в будущее //Нейтр. Туркменистан. – 2002. – 13 марта.
31. Ходжаев Т.О. Путь к вершине: /О науч. – педагогической работе М.Пенжиева/ // Возрождение. – 2002. - №10. – С. 18-19.

Daşary ýurt dillerinde

32. Murat Pendzhiev // Guide to Schlars of the History and Culture of Central Asia; John S/Schoeberlein – Engol. Harvard Central Asia Forum. – Tokio, 1994. – pp. 204.

M.Penjiýewiň işleriniň hronologik görkezijisi

1947

33. ⁺Pagta ýygymynda // Mydam taýýar. – 1947. – oktýabr.
(+ - DV-u barl. däl.)

1958

34. Institutyň fizika kabinetinde: /Çärjew şäherindäki pedagogik instituty barada/ // Ýaş kommunist. – 1958. – 26 dekabrl.: sur.

1962

35. Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar. Morfologiýa / Red. N.A.Baskakow; Türkmen döwlet ped. instituty. – Çärjew, 1962. – 214 s.
36. Имена числительные в современном туркменском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – А., 1962. – 18 с.

1963

37. Türkmenistan Kommunistik Ýaşlar guramasynyň taryhyna gymmatly goşant // Lenin ýoly. – 1963. – 30 ýanwar. / R.Wellekow b-n b-de/.

1964

38. Türkmen diliniň taryhyndan kontrol iş: /Pedinstitutyň taryh-filologiýa fakultetiniň dil-edebiýat bölüminiň V kursunyň gaýybanaçy studentleri üçin. – Çärjew, 1964. – 16 s.

1965

39. Организация и проведение однодневных тематических семинаров. –Чарджоу, /1965/. –35 с.

1996

40. Контрольная работа по истории туркменского языка. – Чарджоу: Магарыф, 1966. 32 с.
41. Oba hojalyk terminleriniň grammatik strukturasy // Материалы научно-теоретической конференции. – Чарджоу, 1996. – с. 4.

42. О некоторых вопросах ирригационной терминологии туркменского языка // Материалы научно-теоретической конференции проф. – преподавательского состава Туркменского государственного педагогического института им. В.И.Ленина. – Чарджоу, 1966. – с. 149-151.
43. Образование сельскохозяйственных терминов в туркменском языке путем аффиксации // Материалы научно-теоретической конференции проф. – преподавательского состава Туркменского государственного педагогического института им. В.И.Ленина. – Чарджоу, 1996. – с. 121-123.

1967

44. Studentleriň nesihatçysy: /Ş.Begemow barada/ // Mug. gazet. – 1967. – 5 fewral. / E.P.Ýansen b-n b-de/
45. О новых терминах в туркменской сельскохозяйственной лексике // Тез. докл. 1 научной конференции профессорско-преподавательского состава ВУЗ-ов СССР, носящих имя В.И.Ленина. – Баку, 1967. – с. 4.

1970

46. Türkmen dilinde sözleri toparlara bölmek meselesi // Ученые записки Туркменского государственного педагогического института им. В.И.Ленина. – 1970. – Вып. 29. – с. 102-120.
47. Türkmen halk terminlerini öwrenmegiň ähmiýeti // Türkmen halk magaryfy. – 1970. - №11. – s. 17-20.

1971

48. Onomastika bilen baglanyşykly oba hojalyk leksikasy barada käbir bellikler // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym. ser. – 1971. - №2. – s. 92-95. – Bibliogr.: 3 at. – Rez. ors, iňl. d-de.
49. Об ирригационной терминологии туркменского языка // Тюркская лексикология и лексикография. – М, 1971. – С. 255-264. – Библиогр. в подстроч. причем.
50. Школа на новом этапе // Чарджоуская правда. – 1971. – 27 июля.

1972

51. Oba hojalyk terminleriniň leksika-semantik ýol bilen ýasalşy // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym. ser. – 1972. - №5. – s. 89-92. – Rez. ors, iňl. d-de.

1973

52. Türkmen dialektinde azala we boýuntyryga degişli leksika // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym. ser. – 1973. - №2. – s. 88-90. – Bibliogr.: 3 at. – Rez. ors, iňl. d-de.

1974

53. Çarjew oblastynda halk magaryfynyň ösüşi /TSSR “Bilim” jemgyýeti. – A., 1974. – 24 s.
54. Oblastymyzda halk magaryfynyň ösüşi // Lenin ýoly. – 1974. – 23 iýul.
55. Professional leksika we çeper edebiýat // Mug. gazet. – 1974. –
56. Великая роль советской школы // Чарджоуская правда. – 1974. – 22 октябрь.
57. Сельская школа в пути развития // Туркмен. искра. – 1974. –

1975

58. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasyndaky sinonimiýa barada käbir bellikler // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym.ser. – 1975. - №3. – s. 91-93. – Bibliogr.: 3 at. – Rez.iňl.d-de.

1977

59. Gadymy suwaryş desgasy: /Jykyr barada/ // Türkmen. Ýadygärlikleri. 1977. - №1/23/. – s. 18-19.
60. Türkmen we mongol dillerinde ekerançylyga degişli leksik umumylyklar // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym.ser. – 1977. - №4. – s. 93-95. – Bibliogr.: 5 at. – Rez. ors,iňl.d-de.
61. Uly ädimler. // Lenin ýoly. – 1977.
62. Древняя оросительная техника // Памятники Туркменистана. – 1977. - №1/23/. – с. 18-19.

1978

63. Bir hepdeläp Afrikada // Lenin ýoly. – 1978. –
64. Большой педагогический форум страны // Чарджоуская правда. – 1978.

65. О кырызном орошении и орошении лагымами в Туркменской ССР // Сов. этнография. – М., 1978. №1. – с. – 38-102.

1979

66. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy / TSSR YA-sy. Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat instituty; Red. G.Ataýew. – A.: Ýlym, 1979. – 184 s.
Атаниязов С., Мамметкулыев Д. Книга о земледельческой лексике туркменского языка // Изв. АН ТССР. Сер. Обществ. наук. – 1981. - №4. с. 93-94. – Рез. на кн.: Пенжиев М. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy. – A., 1979. – 184 s.

1980

67. Dostluk ýollary bilen // Lenin ýoly. – 1980.
68. Programma barada oýlanyp ... // Сов. Туркменистана. – 1980. – 6 май.

1981

69. Salam, mekdep // Lenin ýoly. – 1981. – 1 sent.
70. Ekerançylyk leksikasyndaky omonimler // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym.ser. – 1981. - №4. – s. 81-82. – Bibliogr.: 3 at. – Rez. iňl.
71. Не останавливаться на достигнутом // Народное образование /Москва/. – 1981. - №3. – с. 58-60.

1982

72. Здравствуй, школа! // Чарджоуская правда. – 1982. – 1 сент.

1983

73. Историческое развитие и современная структура сельскохозяйственной земледельческой терминологии в туркменском языке: Автореф. дис. ... докт.филол.наук. – А.: Ылым, 1983. – 48 с.
74. Историческое развитие и современная структура сельскохозяйственной /земледельческой/ терминологии в туркменском языке: Дис. ... докт.филол.наук. – Чарджоу, 1983. – 301 с.: ил.
75. Ekerançylyk leksikasyna degişli ölçeg aňladýan sözler // Türkmen. YA-nyň hab. Jemgyýet. ylym.ser. – 1983. - №1. – s. 70 – 76. Edebiyat: 6 at. – Rez. ors d-de.

1984

76. Горизонты вечернего среднего образования // Народное образование /Москва/. – 1984. - №6. – с. 86-87.
77. Язык братства // Русский язык и литература в туркменской школе. – 1984. - №4. – с. 6-9.

1985

78. Umumy halk işine – sazlaşykly tagalla // Lenin ýoly. – 1985. – 22 mart.
79. О принципах составления первой грамматики туркменского языка // Вопросы советской тюркологии: Тез. докл. и сообщ. /Ашхабад, 10-12 сент., 1985 г. / – А., 1985. – с. 37-39.

1986

80. Türkmen dili: Rus mekdepleriniň VIII kl. üçin. 1-nji neş. – A.: Magaryf 1986. – 108 s. /R.Jumaýew b-n b-de/.
81. Alada bilen gurşaýarys // Türkmen. halk magaryfy. – 1986. - №6. – s. 13-16.
82. Hindistanly magaryfçylaryňkyda // Lenin ýoly. – 1986. 29 aprel.
83. Совершенствуя военно-патриотическое воспитание // Народное образование /Москва/. – 1986. №5. с. 14-17.
84. Шаги школьной реформы // Русский язык и литература в туркм. школе. –1986. -№5. –с.3-6.

1987

85. Döwür we borç // Mug. gazet. – 1987. – 4 dek.
86. Halk magaryfy: rewolýusion özgerişlere tarap // Lenin ýoly. – 1987. – 1 sent.

1988

87. Bilimler günü // Lenin ýoly. – 1988. – 1 sent.
88. Döwrüň talaby // Sow. Türkmenistany. – 1988. – 7 sent.
89. Halk magaryfy rewolýusion özgerişlere tarap // Lenin ýolu. – 1988. – 1 oktýabr.

90. О некоторых аспектах изучения земледельческой лексики туркменского языка // Тез. докл. и сообщ. У Всесоюзн. тюркологической конференции /7-9 сент., 1988 г./ - Фрунзе, 1988. - с. 107-109.

91. Подул ветер обновления // Чарджоуская правда. - 1988. - 9 сент.

1989

92. Köpleriň halypasydy: /A.Kekilowy ýatlap/ // Mug. gazetini. - 1989. - 13 dekabr.

93. Школа и ВУЗ: пути их сближения // Рус. язык и литература в туркм. школе. - 1989. - №2. - с. 3-6.

1990

94. Türkmen dili: Rus mekdepleriniň IX kl. üçin. 2-nji neş. - A.: Magaryf? 1990. - 112 s. /R.Jumaýew b-n b-de/.

95. IX klaslar üçin türkmen dilinden mysaly planlaşdyryş: /Rus dilinde okadylýan mekdepler üçin/ // Mug. gazetini. - 1990. - 30 noýabr. /S.Nyýazow b-n b-de/.

96. Käbir sesleriň aýdylyş normalary: /türkmen dilini öwrenýänler üçin/ // Türkm. Halk magaryfy. - 1990. - №12. - s. 39-42. /O.Çommadow b-n b-de/.

97. Professional, dialekt leksikasy we çeper edebiýat // Türkm. halk magaryfy. - 1990. - №3. - s. 60-63.

98. Rus dilinde okadylýan mekdepleriň IX klaslary üçin türkmen dilinden okuw materiallarynyň mysaly planlaşdyrylyşy // Türkm. halk magaryfy. - 1990. - №12. - s. 52-54. /S.Nyýazow b-n b-de/.

99. Türkmen dilinden, edebiýatyndan programma: /Ýokary okuw jaýlaryna girýänler üçin/ // Türkmen uniwersiteti. 1990.

1991

100. Türkmen diliniň professional leksikasy: /Ekerançylyk leksikasynyň mysalynda/. - A.: Magaryf, 1991. - 209 s.

Täçmyradow T. Nusga alarlyk // Mug. gazetini. - 1992. 1 aprel. - Kit.syn: Penjiýew M. Türkmen diliniň professional leksikasy. - A., 1991. - 209 s.

101. Историческое развитие и современная структура земледельческой лексики в туркменском языке /АН ТССР. Ин-т яз.и лит.им.Магтымкули; Отв.ред.Н.А.Баскаков. - A.: Ылым, 1991. - 243 с.

Öwezow A. Könelmeýän köne sözler barada kitap // Edebiýat we sungat. - 1991. - 2 awgust. - Kit.syn.Penjiýew M.

Историческое развитие и современная структура земледельческой лексики в туркменском языке. - A.: Ылым, 1991. - 243 с.

102. Alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr // Türkmen dili hem edebiýaty. - 1991. - №1. - s. 28.

103. Gazak täsirleri // Türkmenistan. - 1991. - 14 dekabr. /H.Muhyýew b-n b-de/.

104. Jöwen barada söhbet // Nowça. - 1991. - 6 iýul.

105. Jykyr barada söhbet // Nowça. - 1991. - 30 sentýabr.

106. Käriz - gadymy suwaryş desgasy // Türkm. oba hojalygy. - 1991. - №7. - s. 29-30.

107. Mekgeden getirilen jöwen // Nowça. - 1991. - 23 noýabr.

108. Programma barada oýlanyp ... : /Dil halkyň ykbaly. Dil hakyndaky kanunyň proýektiniň maslahatlaşylmagyna/ // Sow. Türkmenistany. - 1991.

109. Rus dilinde okadylýan mekdepleriň IX klaslary üçin türkmen dilinden okuw materiallarynyň mysaly planlaşdyrylyşy // Türkm. halk magaryfy. - 1991. №1. - s. 28-29. /S.Nyýazow b-n b-de/.

110. Suwaryşyň iň gadymy desgasy // Nowça. - 1991. - 9 noýabr.

111. Uly iliniň soltany // Türkm. agrosenagaty. - 1991. - №1. s. 35-36.

112. Harman aldym - gala aldym // Türkm. oba hojalygy. - 1991. - №7. - s. 31-32.

113. Harmanyňyza bereket, babadaýhanlar! // Türkm. oba hojalygy. - 1991. - №3. - s. 24-25.

114. Ekernaçylyk ýurdy // Nowça. - 1991. - 6 iýul.

1992

115. Başlanguç klaslarda edebi diliň leksikasy we kuşaç dialekti // Совершенствование педагогики учителя начальных классов и работников дошкольных учреждений. – Чарджоу, 1992. – с. 160-163. /Я.Овезов б-н б-де/.
116. Gadymy ýag ösümligi // Nowça. – 1992. – 18 ýanwar.
117. Gadymy ýag çykarýan gural // Nowça – 1992. – 25 aprel.
118. Dilimiz milli buýsanjymyzdyr // Halk sesi. – 1992. – 14 oktýabr. /Söhbetdeş bolan G.Saparow/.
119. Ýedi hazynanyň biri // Nowça. – 1992. – 25 iýul.
120. Ýene-de şol // Türkmen oba hojalygy. – 1992. - № 11-12. – с. 35-36.
121. Döwletgeldi Jangeldi ogly /1900-1972/ // Pidaýy. Perýat: Goşgular. – A.: Altyn guşak, 1992. – с. 5-8.
122. Juwaz // Türkmen oba hojalygy.-1992. - № 7-8. – с. 14-16.
123. Künji gadymy ýag ösümligidir // Türkmen oba hojalygy. – 1992. - № 3. – с. 29-30.
124. Kábir sesleriň aýdylyş normalary: /türkmen dilini öwrenýänler üçin/ // Türkmen dili hem edebiýaty. – 1992. -№4/5/. – с. 39-42. /O.Çommadow b-n b-de/.
125. Lagym näme? // Türkmen oba hojalygy. – 1992. - №1. – с. 25.
126. Ökdeden ökde bolmaly, ökdeden öwrenmeli // Türkmen dili hem edebiýaty. – 1992. - № 1/2/. – С. 20-22.
127. Üç hepdeläp Türkiýe topragynda // Mug. gazetini. – 1992. – 2 sent.
128. Elipbiý barada söz açylanda ...: /Täze türkmen elipbiýine seslenmeler, teklipler/ // Türkmenistan. – 1992. – 6 maý. /A.Nurmuhammedow b-n b-de/.
129. „Кто нашел хоть одно забытое слово, тот нашел алмаз...“ // Туркм. искра. – 1992. – 16 окт.: портр. / Интервью Г.Нуралыева/.
- 131-134. Туркменский бы выучил только за то ... // Студенческая жизнь. – 1992. – 23 окт.; 13 нояб.; 20 нояб.; 27 нояб.; /Соавт.: О.Чоммадов/.
- Türk dilinde**
135. Yeni Alfabetiyle İlgili Görüşler // Türk. Ýurdu. – 1992. – Sayı 61. – S. 17-20. (A.Nurmuhammedov b-n b-de). (Türkmençeden terj. Eden Mehmet Kara).
- 1993**
136. Türkmen dili: Rus mekdepleriniň VIII kl. üçin. Tazededen işlenen 3-nji neş. – A.: Magaryf, 1993. – 170 s. /R.Jumaýew b-n b-de/.
137. Ekerançylyk we toprakçylyk terminleriniň sözlügi / Türkmen. YA-sy. H.Baýlyýew ad. Dil bilimi in-ty; Red. W.Meskutow, P. Esenow. – A.: Ylym, 1993. – 346 s.
- Baýjanow B., Mämmedow A. Dayhan üçin sözlük barada // Türkmenistan. – 1995. – 28 awgust. – Kit. syn: Penjiýew M. Ekerançylyk we toprakçylyk terminleriniň sözlügi. – A.: Ylym, 1993. – 346 s.
138. Belent mertebeli adamy ýatlap: /Şaja Batyrow hakynda/. // Edebiýat we sungat 1993. – 30 aprel.
139. Diller dünýäsine aralaşalyň // Türkmenistan. 1993. – 2 iýul. /D.Babaýew b-n b-de/.
140. Ýokary mekdep – öz adyna mynasyp bolmalydyr // Türkmen gündogary. – 1993. – 24 fewral.
141. Il syrdaşy // Türkmen gündogar. – 1993. – 21 sentýabr.
142. Kadrlary taýýarlamagy dünýä standartyna ýakynlaşdyrmaly // Nesil. – 1993. – 22 aprel.
143. Keramatly sanlar näme diýýär ... // Türkmen dili hem edebiýaty. – 1993. - №2. – s. 42-44. – Bibliogr. Setir aşagyndaky belliklerde.
144. Mekdep reformasy umumy halk işidir // Türkmen halk magaryfy. – 1993. - №9. – s. 22-25.
145. Milli galkynyşyň kökleri ýa-da klassygyň hatyrasy: /Seýdiniň poeziýa günlerine/ // Edebiýat we sungat. – 1993. – 29 iýul. /M.Annamuhammedow b-n b-de/.
146. Milliligiň açary özümizde // Edebiýat we sungat. – 1993. – 29 ýanwar.
147. Okuwçylara ylmy-ateistik teoriýa bermegiň praktiki ugrukdyrylanlygy barada // Türkmen halk magaryfy. – 1993. - №7. – s. 44-46.
148. Täze türkmen hatyny öwreneliň // Türkmen gündogary. – 1993. – 25 dekab. /D.Babaýew b-n b-de/.

149. Halkyň bagtyýarlygynyň hatyrasyna // Türkmen gündogary. – 1993. – 17 maý.
150. Hangulyly günler hany // Mug. gazetini. – 1993. – 21 iýun.
151. Горизонты вечерного среднего образования // Народное образование /Москва/. – 1993. - №6. – с. 86-88.
152. Новая политика образования // Чарджоуская правда. – 1993. – 23 декабр.

1994

153. Türkmen dili: Rus mekdepleriniň VIII kl. üçin. Düz. we gaýtadan işlenen 3-nji neş. – A.: Magaryf, 1994. – 188 s. /R.Jumaýew b-n b-de/.
154. Türkmen dili: Türkmen ýokary okuw jaýlarynyň rus dilli toparlary üçin okuw kitaby. – A.: Magaryf, 1994. – 312 s. /R.Jumaýew, O.Çommadow b-n b-de/.
Mämmedow A, Baýjanow B. Zerurlyk ölçegi // Mug. gazetini. – 1995. – 16 awgust. – Kit. syn: Penjiýew M., Jumaýew R., Çommadow O. Türkmen dili. – A.: Magaryf, 1994. – 312 s.
155. Türkmen diliniň ekerançylyga we toprakşynaslyga degişli düşündirişli sözlügi. – A.: Ylym, 1994. – 400 s.
Baýjanow B., Mämmedow A. Dayhan üçin sözlük barada // Türkmenistan. – 1995. – Kit. syn: Penjiýew M. Türkmen diliniň ekerançylyga we toprakşynaslyga degişli düşündirişli sözlügi. – A., 1994. – 400 s.
156. Хрестоматия по русскому языку: /для студентов туркменских групп пединститута/. – чарджоу, 1994. – 470 с. /Соавт.: Р.Асадов, Войнова и др./.
157. Köpleriň halypasy // Nuralyýew D. Aman Kekilow edebiýatçy – tankytçy. – A.: Ylym, 1994. – С. 123-128.
158. „Mekdep gören“ we döreden uly alym: /S.Atanyýazowyň 60 ýaş toýuna/ // Türkmen gündogary. – 1994. – 10 sent.: sur. /M.Annamuhammedow b-n b-de/.
159. Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşa: /Habarnama/ // Türkmenistan. – 1994. – 26 fewr. /R.Garaýew, M.Söýegow, M.Orazow, B.Balakaýew, B.Öwezow, B.Bazarow, A.Annaýew, Ç.Amansähadow, A.Muhammedow, R.Allaýarow, H.Mämmedow b-n b-de/.
160. Täze türkmen elipbiýi we onuň metodiki tipologiýasy // «Prezidentiň Bilim programmasy hereketde» diýen tema boýunça geçirilen ylmy konferensiýanyň materiallary. – Çärjew, 1994. – С. 3-6. /D.Babaýew b-n b-de/.
161. Çuňňur hormatlanýlan Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşa!: /Gutlag/ // Türkmenistan. – 1994. – 26 fewr. /A.Haýydow, H.Hudaýkulow b-n b-de/.
162. Ylhamyň, yhlasyň, ynsabyň ykbaly: /Edebiýatşynas, f.y.d. Ö.Abdyllaýewi ýatlap .../ 1994. – 25 fewr.
163. Eýran täsirleri // Türkmen gündogary. – 1994. – 5 fewr.
164. Глубокоуважаемый Президент Сапармурат Туркменбаши! // Туркм. искра. – 1994. – 6 сент.

1995

165. Bilim binýady berkeýär // Mug. gazetini. – 1995. – 3 noýab. /Gürründeş bolan B.Berdiýew/.
166-176. Geçilen menziller: /Ýatlamalar/ // Türkmen gündogary. – 1995. – 30 noýab., 2 dek., 5 dek., 9 dek., 14 dek., 19 dek., 21 dek., 23 dek., 26 dek., 28 dek., 30 dek.
177. Magaryfyň meşhur guramaçysy: /G.I.Kandelinskiň 80 ýaş toýuna./ // Mug. gazetini. – 1995. – 29 noýabr.
178. D.Azadynyň „Wagzy Azat“ eseriniň leksiki aýratynlyklary dogrusynda // Azady we onuň Ruhý mirasy. – A., 1996. – s. 45-47.

1996

- 179-197. Geçilen menziller. II böl. Özbaşdak zähmete ilkinji gadamlar // Türkmen gündogary. – 1996. – 9 noýabr., 12 noýabr., 14 noýabr., 16 noýabr., 19 noýabr., 21 noýabr., 23 noýabr., 26 noýabr., 28 noýabr., 30 noýabr., 30 noýabr., 3 dekabr., 5 dekabr., 10 dekabr., 12 dekabr., 14 dekabr., 17 dekabr., 21 dekabr., 24 dekabr., 28 dekabr.
198-202. Geçilen menziller: /Ýatlamalar/ // Türkmen gündogary. – 1996. – 13 ýanwar., 16 ýanwar., 8 fewral., 10 fewral., 13 fewral.,

203. Tanyamal alym, zähmetsöýer pedagog hem ygrarly dost: /K.Babaýewiň doglan gününüň 60 ýyllyk ýubileýine/ // Mug. gazet. – 1996. – 9 fewral. /J.Allakow, N.Gullaýew b-n b-de/.

1997

204. Türkologiýanyň klassygy: / N.A.Baskakowyň ýagty ýadygärligine / // Mug. gazet. – 1997. – 30 iýun.

205. Ylym ýoluna bagyşlanan ömür: / Akademik B.Çaryýarowyň doglan gününüň 75 ýyllygyna / //Mug. gazet. – 1997. – 24 dekab. r.

206. Он был тюркологом: / Светлой памяти Н.А.Баскакова./ // Нейтральный Туркменистан – 1997. – 26 авг. ст.

1998

207. Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis: Okuw kitaby /Red. N.Nartyýew. – A.: Ylham, 1998. – 336 c. / N.Nartyýew, A.Myradow b-n b-de/.

208. Okuw kitaplary döwrüň talabyna laýyk ýazylmalydyr // Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde geçirilen ylmy konferensiýanyň tezisleri. – A., 1998. – s. 3.

209. Истоки возрождения // Нейтр. Туркменистан. – 1998. – 12 ноябр.

1999

210. „Gorkut ata“ dil açanda: /“Gorkut ata“ eposynyň 1500 ýyllygyna/ // Mug. gazet. – 1999. – II awg. st.

211. Okuw kitaplary ylmy esasa ýazylmalydyr // Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen dili we edebiýaty baradaky taglymatynyň derwaýys meseleleri. – A., Ylham, 1999. – C. 33-35.

Türk dilinde

212. Harmaniniz bereketli olsun çiftçiler // Türk dünýäsi. Dil we edebiýat dergisi. – Saýi: Bahar, 1999. – S 50-55. (Akt. Hülagu Güneş).

213. Ýerin görkü tahidir // Türk dünýäsi: Dil we edebiýat dergisi. Saýi: Bahar, 1999. – S. 42-49. (Akt. Ýusuf Akgül).

2000

214. Diliň arassalygy barada // Türkmenistan. – 2000. – Türkmenbaşy aýnyň 5-i. –S. 3.

215. Ýene-de şol // Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň 60 ýaş toýuna bagyşlanyp geçirilýän „Türkmen diliniň arassalygy we kämilligi Saparmyrat Türkmenbaşynyň dil syýasatyndaky talabydyr“ atly ylmy-amaly konferensiýadaky çykyşlaryň gysgaça beýany. – A., 2000 – S. 12-14.

216. Gaýduwsyz esger, ökde bilim işgäridi: (Baba Durdyýew barada) // Mug. gazet. – 2000. – 6 maý.

217. Mahmut Kaşgarynyň „Diwany“: Mahmut Kaşgarynyň „Diwany“ 3 tomdan ybarat bolup, onda 7243 söz ýerleşdirilipdir. Belki-de deňeşdirme taryhy usulynyň dörän mekany Gündogara, wagtyny bolsa XIX asyrdan XI asyra süýşürmek dogrudyr // Türkmen dili. – 2000. – Alp-Arslan aýnyň 9-y.

218. Ors dilindäki türkmen sözlari: Türkmen dilinden ors diline ornaşan ösümlik atlary hakynda // Nesil. – 2000. – 18 maý.

219. Ruhnama we okuw kitaplary // Magtymguly ad. Türkmen döwlet uniwersitetinde geçirilen „Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň „Ruhnamasy“ Altyn asyryň göwher täjidir“ atly ylmy-amaly konferensiýanyň çykyşlarynyň gysgaça mazmuny. – A., 2000. – S. 15.

220. Ruhnama we okuw kitaplary // Mug. gazet. – 2000. – 2 fewr.

221. Türkmen dili we türkmen-oguz ýadygärlikleri // Türkmen dili we edebiýaty: Altyndepeden Saparmyrat Türkmenbaşynyň altyn asyryna çenli: Çykyşlaryň beýany. – A., 200. – S. 9-11.

222. Türkmen ekerançylyk leksikasynda gawunlaryň teswiri // Türkmen gawunlaryna bagyşlanan 2-nji Halkara kongresi: Çykyşlaryň gysgaça beýany. – A., 2000. – C. 35-36.

223. Ylyma, bilime wepaly adam: / Alym T. Täçmyradowyň 70 ýaş toýuna/ // Daşoguz habarlary. – 2000. – 12 fewr.

224. Борьба за чистоту языка – явление времени // Нейтральный Туркменистан. – 2000. – 3 марта.

2001

225. Işine berlen işgärdi: (J.Kirmanowýň 75 ýaşy dolmagy mynasybetli ýatlama // Mug. gazetini. – 2001. – 4 iýun.

226. Oguz-orhon ýadygärlikleriniň leksikasynyň türkmen diline mynasybeti dogrusynda // Ylmy-amaly konferensiýanyň maglumatlary (Magtymguly ad. Türkmen döwlet uniwersiteti). – A., 2001, S.3.

227. Türkmen ekerançylyk leksikasynnda gawunlaryň teswiri // Türkmen gawunlaryna bagyşlanan II Halkara kongresi. – A., 2001. – SD. 35-36.

228. Tüýtätinmi, tütätin? // Edebiyat we sungat. – 2001. – 13 apr.

2002

229. Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynyň talyplary üçin häzirki zaman türkmen dili boýunça okuw maksatnamasy: (filologiýa fakultetleri üçin) / Türk. Bilim ministrligi. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2002. – 24 s. (N.Nartyýew, G.Taçmyradow, B.Weýisow b-n b-de).

230. Häzirki zaman türkmen. Sintaksis: Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. Düz. we üsti ýetirilen 2-nji neş. / Red. N.Nartyýew. – A.: Ylym, 2002. – 352 s. (N.Nartyýew, A.Myradow b-n b-de).

231. Asylyly işe bagyşlanan ömür: (Bilim işgäri Bähim Akmyradow hakynda) // Mug. gazetini. – 2002. – 5 iýul.

232. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň „Ruhnamasy“ we Ýakyn Gündogarda suwaryş desgalarynyň yzlary // Gündogar halklarynyň medeniýet we siwilizasiýa ulgamynda Türkmenistanyň medeni mirasy (Ruhnamanyň taglymaty esasynda): Halkara ylmy geňeşiň mejlisiniň materiallary. – A., 2002. – s. 48-53.

233. Ekin dolanyşygy // Daşky gurşawa degişli adalgalaryň sözlügi. – A., 2002. – s. 65.

234. Mukaddes Ruhnama dersinde talyplary Watançylyk ruhunda terbiýelemegiň usulyýeti // „Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasyny bilim ulgamynda öwretmegiň usulyýeti“ atly ylmy-amaly maslahatyň çykyşlarynyň gysgaça beýany. – A.: Ylym, 2002. – s. 162-163.

235. Mukaddes Ruhnama okuw kitaplarynda // Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasy dilimiziň ýazuw ýadygärliklerini içgin öwrenmegiň usulyýet esasydyr. – A.: Ylym, 2002. – s. 37-43.

236. Türkmen gawun atlarynda milliligiň beýany // Gawun baýramçylygyna bagyşlanan IV ylmy-önümçilik maslahatyň beýany. – A., 2002. – s.3.

2003

237. Burkudyň çeper keşbi halk hakydasynda // Türkmen dili. – 2003. – Alp-Arslan aýynyň 6-sy.

238. Ekerançylyk leksikasynnda gawunlaryň tutýan orny // Gawun baýramçylygyna bagyşlanan V ylmy-önümçilik maslahaty. – 2003. – Alp-Arslan aýynyň 8-i.

239. Harmanyňa bereket babadaýhan!: (Bugdaý bilen bagly adalgalar barada: Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň „Türkmeniň Altyn asyry“ atly bäsleşigine) // Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň nesli. – 2003. – 19-njy Gorkut aýy.

240. Türkmen milli elipbiýi dünýä ulgamyna çykmagyň derwaýys serişdesidir // Mukaddes Ruhnama dünýäsi: Türkmen milli elipbiýi. – A., 2003. – S. 21-22.

241. Türkmen milli elipbiýi dünýä ulgamyna çykmagyň serişdesidir // Türkmen dili, - 2003. – Gurbansoltan aýynyň 16-sy (166).

2004

242. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasy türkmen diliniň taryhyny öwrenmegiň taglymy esasydyr // Türkmenistanyň ömürlük Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Käbesi Türkmenistanyň Gahrymany Gurbansoltan ejäniň we Kyblasy Türkmenistanyň Atamyrat Nyýazowyň ýagty ýadygärligine bagyşlanyp geçirilen ylmy-amaly maslahatdaky çykyşlarynyň beýany, (16-njy Nowruz aýy). – A., 2004. – S. 38-39.

243. Ýunus Emräniň sygyrlarynda işlik şekilleri // Türkmen dili. – 2004. – 7-nji Gurbansoltan aýy.

244. Söz aslyna nazar aýlap // Türkmen dili. – 2004. – 21-nji Türkmenbaşy aýy.

245. Abulkasym Zamaşarynyň „Mukaddimat Al-edep“ kitaby we türkmen dili // Jarollah Zamaşara bagyşlanyp geçirilýän halkara konferensiýanyň makalalarynyň ýygyndysy. (Türkmenbaşy

aýunyň 8-9-y, 2004-nji ý.). – A.: Eýran Yslam Respublikasynyň Türkmenistandaky Içihanasynyň Medeniýet merkezi we Türkmenistanyň Medeniýet we habar beriş Ministriligi, 2004. – S. 153-159. – Bibliogr.: 3 at.

246. Akabam uzyn bolsa – uzakdyr ömrüm meniň // Täze oba. – 2004. - №4.

247. Türkmenistan gadymy suwarymly ekerançylygyň ýurdudyr // Täze oba. – 2004. - №5.

248. Книга Абулкасима Замахшары «Мукаддимат Аль эдеп» и туркменский язык // Международная конференция, посвященная Джаруллах Замахшари: Сб. статей. 8-9 Туркменбаши, 2004 г. 2-А.: Культурный центр Посольства Исламской Республики Иран в Туркменистане при содействии Министерства культуры и информации Туркменистана, 2004. – С. 169-175.

249. [О книге Замахшары «Мукаддимат ал-Адаб»] // Нейтр. Туркменистан. – 2004. – 9 Туркменбаши.: фото.

250.

Zamahşarynyň „Mukaddime-e al-adab“ atly eseri we türkmen dili.

250. a). Türkmen gawun atларыnyň gadymylygy. // Türkmen dili – 2004. – Alp Arslan aýunyň 4-i.

250. b). Türkmen-sümer dil gatnaşyklary. // Türkmen dili – 2004. – Alp Arslan aýunyň 25-i.

Professor Myrat Penjiýewiň ýazan synlary

251. Pedagogikanyň taryhyna gymmatly goşant // Lenin ýoly. – 1963. – 30 ýanw. / R.Wellekow b-n b-de/. – Kit. syn: Karabaýew A. Из истории пионерской организации в Чарджоу.

252. Toponimika barada gymmatly iş // Lenin ýoly. – 1971. – 25 awg. – Kit. syn: Atanyýazow S. Türkmen diliniň toponimik sözlügi. – A., 1970. – 306 s.

Professor Myrat Penjiýewiň redaktirlän işleri

253. Nartyýew N., Berdiýew D., Myradow A. Dyngy belgiler we olara degişli gönükmeler: Okuw gollanmasy. – A.: Ylham, 1993. – 106 s.

254. Nartyýew N. Eýerjeňli goşma sözlemler problemsy. – A.: Ylham, 1998. – 109 s.

255. Täçmyradow T. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika: Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň filologik bölümüniň okuw kitaby / Türkmen bilim m-gi. – A.: Ylym, 2002. – 152 s.

256. Гурдов А. Принципы и методы научных исследований по филологии. - А.: Ылым, 1986. – 196 с.

257. Гурдов А. Структура и семантика грамматических форм английского и туркменского языков / АН Туркм. ССР; Туркм. гос.пед.ин-т им. В.И.Ленина. – А.: Ылым, 1986. – 168 с.

Çapa taýýarlan işleri

258. Pidaýy / Döwletgeldi Jangeldi ogly/. Perýat: Goşgular. – A.: Altyn guşak / Türkmen filialynyň Aşgabat böl., 1992. – 64 s.

Professor Myrat Penjiýewiň ylmy ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilen dissertasiýalar

259. Babakulow H. Dialekt şertlerinde edebi diliň leksikasyny öwretmegiň metodikasy: / Ärsary dialektiniň esasynda/. – Çärjew, 1995. – 19 s.

260. Öwezow Ýa. Türkmen diliniň kyraç dialekti: Filol.ýlym.kand. alymlyk derejesini almak üçin ýazylan diss. Awtoref. – A., 1995. – 21 s.

261. Чарыева Э. Языковые особенности дестана «Гюль-Сенубер»: Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд.филол.наук. – А., 1991. – 24 с.

KÖMEKÇI GÖRKEZIJILER

Ady boýunça ýazylan işleriň elipbiý görkezijisi

Türkmen dilinde

Türkmenistanyň Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy: /Habarnama/. 1994, 159.

Çuňňur hormatlanylan Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşy!: /Gutlag/. 1994, 161.

D.Azadynyň „Wagzy Azat“ eseriniň leksiki aýratynlyklary. 1996, 178.

Akabam uzyn bolsa – uzakdyr ömrüm meniň. 2004, 246.

Alada bilen gurşaýarys. 1986, 82.

Alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr. 1991, 103.

Asylyly işe bagyşlanan ömür: (Bilim işgäri Başım Akmyradow hakynda). 2002, 231.

- Bir hepdeläp Afrikada. 1978, 63.
- Başlangyç klaslarda edebi diliň leksikasy we kyraç dialekti. 1992, 116.
- Beyik Saparmyrat Türkmenbaşynyň „Ruhnamasy“ we ýakyn Gündogarda suwaryş desgalarynyň yzlary. 2002, 232.
- Beyik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasy türkmen diliniň taryhyny öwrenmegiň taglymy esasydyr. 2004, 242.
- Belent mertebeli adamy ýatlap: /Şaja Batyrow hakynda/. 1993, 138.
- Bilim binýady berkeýär. 1995, 165.
- Bilimler günü. 1988, 88.
- Burkudyň çeper keşbi halk hakydasynda. 2003, 237.
- Gadymy suwaryş desgasy: /Jykyr barada/. 1977, 59.
- Gadymy ýag ösümligi. 1992, 117.
- Gadymy ýag çykarýan gural. 1992, 118.
- Gazak täsirleri. 1991, 104.
- Gaýduwsyz esger, ökde bilim işgäri: (Baba Durdyýew barada). 2000, 216.
- Geçilen menziller: /Ýatlamalar/. 1995, 166-176, 179-197, 198-202.
- „Gorkut ata“ dil açanda: /“Gorkut ata“ eposynyň 1500 ýyllygyna/. 1999, 210.
- Dilimiz milli buýsanjymyz. 1992, 119.
- Diliň arassalygy barada. 2000, 214, 215.
- Diller dünýäsine aralaşalyň. 1993, 139.
- IX klaslar üçin türkmen dilinden mysaly planlaşdyryş. 1990, 96.
- Dostluk ýollary bilen. 1980, 68.
- Döwrüň talaby. 1988, 89.
- Döwür we borç. 1987, 86.
- Ýedi hazynanyň biri. 1992, 120, 121.
- Ýokary mekdep öz adyna mynasyp bolmalydyr. 1993, 140.
- Döwletgeldi Jangeldi oğly /1900-1972/. 1992, 122.
- Jöwen barada söhbet. 1991, 105.
- Juwaz. 1992, 123.
- Jykyr barada söhbet. 1991, 106.
- Abulkasym Zamaşarynyň „Mukaddimat Al-edep“ kitaby we türkmen dili. 2004, 245.
- Il syrdaşy. 1993, 141.
- Institutyň fizika kabinetinde. 1958, 34.
- Işine berlen işgärdi: (J.Kirmanowyň 75 ýaşy dolmagy mynasybetli ýatlama). 2001, 225.
- Kadrlary taýýarlamagy dünýä standartyna ýakynlaşdyrmaly. 1993, 142.
- Mahmut Kaşgarynyň «Diwany». 2000, 217.
- Keramatly sanlar näme diýýär... 1993, 143.
- Köpleriň halypasydy: /A.Kekilowy ýatlap/. 1989, 93, 157.
- Künji gadymy ýag ösümligidir. 1992, 124.
- Käbir sesleriň aýdylyş normalary. 1992, 126.
- Käbir sesleriň aýdylyş normalary: /türkmen dilini öwrenýänler üçin/. 1990, 97.
- Käriz – gadymy suwaryş desgasy. 1991, 107.
- Lagym näme? 1992, 126.
- Magaryfyň meşhur guramaçysy. 1995, 177.
- Mekgeden getirilen jöwen. 1991, 108.
- «Mekdep gören» we döreden uly alym: /S.Atanyýazowyň 60 ýaş toýuna/. 1994, 158.
- Mekdep reformasy umumy halk işidir. 1993, 144.
- Milli galkynyşyň kökleri ýa-da klassygyň hatyrasy: /Seýdiniň poeziýa günlerine/. 1993, 145.
- Milliligiň açary özümüzde. 1993, 146.
- Mukaddes Ruhnama dersinde talyplary Watançaýlyk ruhunda terbiýelemegiň usulyýeti. 2002, 234.
- Mukaddes Ruhnama okuw kitaplarynda. 2002, 235.

- Oba hojalyk terminleriniň grammatik strukturasy. 1966, 41.
Oba hojalyk terminleriniň leksika-semantik ýol bilen ýasalysy. 1972, 51.
Oblastymyzda halk magaryfynyň ösüşi. 1974, 54.
Oguz-orhon ýadygärlikleriniň leksikasynyň türkmen diline mynasybeti dogrusynda. 2001, 226.
Okuw kitaplary ylmy esasynda ýazylmalydyr. 1999, 211.
Okuwçylara ylmy-ateistik terbiýe bermegiň praktiki ugrukdyrylanlygy barada. 1993, 147.
Onomastika bilen baglanyşykly oba hojalyk leksikasy barada käbir bellikler. 1971, 48.
Ors dilindäki türkmen sözleri: Türkmen dilinden ors diline ornaşan ösümlük atlary hakynda. 2000, 218.
Ökdeden ökde bolmaly, ökdeden öwrenmeli. 1992, 127.
Pagta ýygymynda. 1947, 33.
Programma barada oýlanyp... 1980, 69; 1991, 109.
Professional, dialekt leksikasy we çeper edebýat. 1990, 98.
Professional leksika we çeper edebýat. 1974, 55.
Redaktirleme:
Nartyýew N., Berdiýew D., Myradow A. Dyngy belgiler we olara degişli gönükmeler. 1993, 253.
Nartyýew N. Eýerjeňli goşma sözlemler problemasy. 1998, 254.
Täçmyradow T. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. 2002, 255.
Rus dilinde okadylýan mekdepleriň IX klaslary üçin türkmen dilinden okuw materiallarynyň mysaly planlaşdyrylyşy. 1990, 99; 1991, 110.
«Ruhnama we okuw kitaplary». 2000, 219, 220.
Salam, mekdep. 1981, 70.
Söz aslyna nazar aýlap. 2004, 244.
Suwaryşyň iň gadymy desgasy. 1991, 111.
Studentleriň nesihatçysy: /Ş.Begemow barada/. 1967, 44.
Syn:
Baýjanow B., Mämmedow A. Daýhan üçin sözlük barada. 1995, 154.
Mämmedow A., Baýjanow B. Zerurlyk ölçegi. 1995, 154.
Öwezow A. Könelmeýän köne sözler barada kitap. 1991, 102.
Pedagogikanyň taryhyna gymmatly goşant. 1963, 251.
Toponimika barada gymmatly iş. 1971, 252.
Täçmyradow T. Nusga alarlyk. 1992, 101.
Tanymal alym, zähmetsöýer pedagog hem ygrarly dost: /K.Babayewiň doglan gününüň 60 ýyllyk ýubileýine/. 1996, 203.
Tüýtätinmi, tütätin? 2001, 228.
Türkmen we mongol dillerinde ekerançylyga degişli leksik umumylyklar. 1977, 60.
Türkmen gawun atlarynda milliligiň beýany. 2002, 236.
Türkmen dialektlerinde azala we boýuntyryga degişli leksika. 1973, 52.
Türkmen dili: Rus mekdepleriniň VIII kl. üçin. 1994, 153.
Türkmen dili: Rus mekdepleriniň VIII kl. üçin. 1993, 136.
Türkmen dili: Rus mekdepleriniň VIII kl. üçin. 1-nji neş. 1986, 81.
Türkmen dili: Rus mekdepleriniň IX kl. üçin. 1990, 95.
Türkmen dili: Türkm.ýokary okuw jaýlarynyň rus dilli toparlary üçin. 1994, 154.
Türkmen dili we türkmen-oguz ýadygärlikleri. 2000, 221.
Türkmen dilinde sözleri toparlara bölmek meselesi. 1970, 46.
Türkmen diliniň professional leksikasy: /Ekerançylyk leksikasynyň mysalynda/. 1991, 101.
Türkmen diliniň taryhyndan kontrol iş. 1964, 38.
Türkmen diliniň ekerançylyga we toprakşynaslyga degişli düşündirişli sözlügi. 1994, 155.
Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy. 1979, 67.
Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasyndaky sinonimiýa barada käbir bellikler. 1975, 58.

- Türkmen dilinden, edebiyatyndan programma: /Ýokary okuw jaýlaryna girýänler üçin/. 1990, 100.
Türkmen milli elipbiýi dünýä ulgamyna çykmagyň derwaýys serişdesidir. 2003, 240.
Türkmen milli elipbiýi dünýä ulgamyna çykmagyň serişdesidir. 2003, 241.
Türkmen halk terminlerini öwrenmegiň ähmiýeti. 1970, 47.
Türkmen ekerançylyk leksikasynda gawunlaryň teswiri. 2000, 227.
Türkmen ekerançylyk leksikasynda gawunlaryň teswiri. 2001, 222.
Türkmenistan gadymy suwarymly ekerançylygyň ýurdudyr. 2004, 247.
Türkmenistan Kommunistik Ýaşlar guramasynyň taryhyna gymmatly goşant. 1963, 37.
Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynyň talyplary üçin häzirki zaman türkmen dili boýunça okuw maksatnamasy. 2002, 229.
Türkologiyanyň klassygy: /N.A.Baskakowyň ýagty ýadygärligine/. 1997, 204.
Täze türkmen hatyny öwreneliň. 1993, 148.
Täze türkmen elipbiýi we onuň metodiki tipologiýasy. 1994, 160.
Uly ädimler. 1977, 61.
Uly ilňi soltany. 1991, 112.
Umumy halk işine – sazlaşykly tagalla. 1985, 79.
Üç hepdeläp Türkiýe topragynda. 1992, 128.
Halk magaryfy: rewolýusion özgerişlere tarap. 1987, 87; 1988, 90.
Halkyň bagtyýarlygynyň hatyrasyna. 1993, 149.
Hangulyly günler hany. 1993, 150.
Harman aldym – gala aldym. 1991, 113.
Harmanyňa bereket, babadaýhanlar!. 1991, 111.
Hindistanly magaryfçylaryňkyda. 1986, 83.
Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis: Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. 2002, 230.
Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis: Okuw kitaby. 1998, 207.
Häzirki zaman türkmen dilinde sanlar. 1962, 35.
Çärjew oblastynda halk magaryfynyn ösüşi. 1974, 53.
Ekerançylyk leksikasyndaky omonimler. 1981, 71.
Ekerançylyk ýurdy. 1991, 115.
Elipbiý barada söz açylanda... 1992, 129.
Çapa taýýarlan işi:
Pidaýy /Döwletgeldi Jangeldi ogly/. Perýat: Goşgular. 1992, 258.
Çärjew oblastynda halk magaryfynyň ösüşi. 1974, 53.
Ylhamyň, yhlasyň, ynsabyň ykbalý: /Ö.Abdullaýewi ýatlap.../. 1994, 162.
Ylym ýoluna bagyşlanan ömür: /Akademik B.Çaryýarowyň doglan gününüň 75 ýyllygyna/. 1997, 205.
Ylyma, bilime wepaly adam: /Alym T. Täçmyradowyň 70 ýaş toýuna/. 2000, 223.
Eýran täsirleri. 1994, 163.
Ekerançylyk we toprakçylyk terminleriniň sözlügi. 1993, 137.
Ekerançylyk leksikasyna degişli ölçeg aňladýan sözler. 1983, 76.
Ekerançylyk leksikasynda gawunlaryň tutýan orny. 2003, 238.
Ekerançylyk leksikasyndaky omonimler. 1981, 71.
Ekin dolanyşygy. 2002, 233.
Elipbiý barada söz açylanda...: /Täze türkmen elipbiýine seslenmeler, teklipler/. 1992, 129.
Ýunus Emrāniň şygryrlarynda işlik şekilleri. 2004, 243.

Rus dilinde

- Глубокоуважаемый Президент Сапармурат Туркменбаши!: /Поздравление/. 1994, 164.
Большой педагогический форум страны. 1978, 64.
Борьба за чистоту языка – явление времени. 2000, 224.
Великая роль советской школы. 1974, 56.
Горизонты вечернего среднего образования. 1984, 77; 1993, 151.

- Древняя оросительная техника. 1977, 62.
Здравствуй, школа! 1982, 73.
Имена числительные в современном туркменском языке. 1962, 36.
Истоки возрождения. 1998, 209.
Историческое развитие и современная структура земледельческой лексики в туркменском языке. 1991, 102.
Историческое развитие и современная структура сельскохозяйственной земледельческой терминологии в туркменском языке. 1983, 74, 75.
Книга Абулкасима Замахшары «Мукаддимат Аль эдеп» и туркменский язык. 2004, 248.
Контрольная работа по истории туркменского языка. 1966, 40.
«Кто нашел хоть одно забытое слово, тот нашел алмаз...». 1992, 130.
Не останавливаться на достигнутом. 1981, 72.
Новая политика образования. 1993, 152.
/О книге Замахшары «Мукаддимат ал-Адаб»/. 2004, 249.
О кяризном орошении и орошении лагымами в Туркменской ССР. 1978, 65.
О некоторых аспектах изучения земледельческой лексики туркменского языка. 1988, 91.
О некоторых вопросах ирригационной терминологии туркменского языка. 1966, 42.
О новых терминах в туркменской сельскохозяйственной лексики. 1967, 45.
О принципах составления первой грамматики туркменского языка. 1985, 80.
Об ирригационной терминологии туркменского языка. 1971, 49.
Образование сельскохозяйственных терминов в туркменском языке путем аффиксации. 1966, 43.
Он был тюркологом: /Светлой памяти Н.А.Баскакова/. 1997, 206.
Организация и проведение однодневных тематических семинаров. б/г., 39.
Под покровом Африки. 1978, 66.
Подул ветер обновления. 1988, 92.
Редактирование:
Гурдов А. Принципы и методы научных исследований по филологии. 1986, 256.
Гурдов А. Структура и семантика грамматических форм английского и туркменского языков. 1986, 257.
Сельская школа в пути развития. 1974, 57.
Совершенствуя военно-патриотическое воспитание. 1986, 84.
Туркменский бы выучил только за то 1992, 131-134.
Хрестоматия по русскому языку: /для студентов туркменских групп пединститута/. 1994, 156.
Шаги школьной реформы. 1986, 85.
Школа и ВУЗ: пути их сближения. 1989, 94.
Школа на новом этапе. 1971, 50.
Язык братства. 1984, 78.

Türk dilinde

- Harmaniniz bereketli olsun çiftçiler. 1999, 212.
Yeni Alfabetiyle İlgili Görüşler. 1992, 135.
Yerin görki tahildir. 1999, 213.

Pars dilinde

----- 2004, 250.

AT GÖRKEZIJISI

Türkmen dilinde

- Saparmyrat Türkmenbaşy – 158, 160, 217, 219
Abdullaýew Ö. – 114, (162)
Abdymuslimow Ýa. – 1.
Akmedow Ç. – 2
Akmyradow B. – (231)
Allakow J. – 203
Allaýarow R. – 159
Amansähedow Ç. – 159
Annaýew A. – 159
Annamuhammedow M. – 145, 159
Atabaýew A. – 4, 5
Atanyýazow S. – 6, 7, 158, 252
Ataýew G. – 67
Aýydow D. – 16
Azady D. – 165
Babakulow H. – 259
Babaýew D. – 139, 148, 160
Babaýew K. – 8 (203)
Balakaýew B. – 159
Baskakow N.A. – 35, (204)
Batyrow Ş. – (138)
Baýjanow B. – 137, 154, 155
Baýramdurdyýew B. – 12
Bazarow B. – 159
Begemow Ş. – 44
Berdiýew B. – 165
Berdiýew D. – 253
Çaryýarow B. – (205)
Çaryýewa E. – 261
Çommadow O. – 97, 125, 131-134, 154
Pidaýy (Döwletgeldi Jangeldi ogy). – 122, 258
Rahmanow M. – 18
Rejebow N. – 4, 5
Saparow G. – 19, 119
Söýegow M. – 159
Taşow A. – 20
Täçmyradow T. – 229
Durdyýew B. – (214)
Esenow P. – 137
Garaýew R. – 159
Gullaýew N. – 203
Gurbanlyýewa J. – 10
Haýydow A. – 161
Hemraýew I. – 22
Hudaýkulow H. – 161
Jumaýew R. – 81, 95, 136, 153, 154
Kandelinskiý G.I. – (177)
Kaşgary M. – 215
Kekilow A. – (93), (157)
Kirmanow J. – (225)
Kürenow S. – 15
Meskutow W. – 137
Mämmedow A. – 137, 154, 155
Mämmedow H. – 159
Mämmetgulyýew D. – 6
Muhammedow A. – 159
Haýdar Muhy – 11, 15, 104
Myradow A. – 12, 13, 207, 230, 253, 254
Nartyýew N. – 207, 229, 230, 253, 254
Nuralyýew D. – 157
Nurmuhammedow A. – 14, 129, 135
Nyýazow S. – 96, 99, 110
Orazow M. – 159
Öwezow A. – 102
Öwezow B. – 159
Öwezow Ýa. – 116, 260
Täçmyradow T. – 21, 101, 223, 253
Wellekow R. – 37, 251
Weýisow B. – 227, 229
Ýagmyrow Ýa. – 24
Ýansen Ýe.P. – 44
Ýusupow N. – 23
Zamahşary A. – 245

Rus dilinde

- Сапармурат Туркменбаши. – 162
Аллаков Дж. – 26
Асадов Р. – 156
Атаниязов С. – 27, 67
Баскаков Н.А. – 102, /206/
Войнова – 156
Галечян А. – 28
Гурдов А. – 256, 257
Карабаев А. – 251
Маметкулиев Д. – 67
Нуралыева Г. – 130
Ходжаев Т.О. – 30, 31
Замахшары А. – 246, 248

Myrat Penjiýew

Türk dilinde

Yusuf Akgül – 213
Hülagu Güneş – 212
Mehmet Kara – 135

Pars dilinde

GYSGALTMALARYŇ SANAWY

Türkmen dilinde

A. – Aşgabat
ad. – adyndaky
b-n b-de – bilen bilelikde
GDA – Garaşsyz döwletleriň
arkalaşygy
GFR – Germaniýa Federatiw
Respublikasy
hab. – habarlary
iňl. – iňlis
kit. – kitap
kl. – klas

LÝAKS – Leninçi Ýaşlar
Kommunistik Soýuzy
MK – Merkezi Komitet
neş. – neşir
red. – redaktor
S. – sahypa
SSSR YA – Sowet Sosialistik Respublikalar
Soýuzynyň Ylymlar akademiýasy
TDU – Türkmen döwlet uniwersiteti
TMDDI – Türkmen milli dünýä dilleri
instituty
ý. – ýyl

Rus dilinde

б/г. – без года
ВАК – Высший аттестационный
комитет
ВДНХ – Всесоюзное Достижение
Народного хозяйства
ВУЗ – Высшее – учебное заведение
дис. – диссертация
докл. – доклад
изв. – известия
канд. – кандидат
М. - Москва

МГУ – Московский
государственный университет
п.л. – печатный лист
рез. – резюме
рец. – рецензия
сент. – сентябрь
сер. – серия
СНГ – Содружество независимых
государств
сообщ. – сообщение
январь

**Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky
YTÝG-iň Merkezi ylmy kitaphanasynyň „Türkmen alymlary“
atly tapgyrlyýyn neşirde goýberen işleri
(1968-1997 ýý.)**

Batyrow Şaja Batyrowiç, taryhçy (1-nji goýb., 1968)
Godin Ýuriý Nikolaýewiç, geofizik (2-nji goýb., 1968)
Smirnow Boris Leonidowič, neýrohirurg, sanskritolog (3-nji goýb., 1968)
Neçaýewa Nina Trofimowna, geobotanik (4-nji goýb., 1970; 9-njy goýb., 1980)
Sergiýenko Semýon Romanowič, neftehimik (5-nji goýb., 1972; 7-nji goýb., 1980)
Petrow Mihail Platonowič, geobotanik (6-njy goýb., 1977)

Karryýew Aga Karryýewiç, taryhçy (8-nji goýb., 1980)
Berdiýew Tagan Berdiýewiç, ped.ylym.doktory (10-njy goýb., 1981)
Çaryýew Geldi Orazowiç, filosof (11-nji goýb., 1982)
Nyýazow Aid Mamedowiç, neftehimik (12-nji goýb., 1981)
Maksimenko Iwan Kirillowiç, genetik, seleksioner (13-nji goýb., 1982)
Kekilow Aman Kekilowiç, filolog, şahyr (14-nji goýb., 1982)
Raboçew Iwan Semýonowiç, topragyň meliorasiýasy boýunça hünärmen (15-nji goýb., 1982)
Täşliýew Şamyrat Täşliýewiç, taryhçy (16-njy goýb., 1984)
Maşrykow Kerim Kerimowiç, geolog (17-nji goýb., 1984)
Hydyrow Mämmetnazar Hydyrowiç, filolog (18-nji goýb., 1984)
Azimow Pygam Azimowiç, filolog (19-njy goýb., 1984, 1990)
Karanow Sary Karanowiç, oftalmolog (20-nji goýb., 1985)
Täçmyradow Nurmyrat Täçmyradowiç, hirurg (22-nji goýb., 1985)
Roslýakow Aleksandr Anatolýewiç, taryhçy (23-nji goýb., 1985)
Seýtäkow Beki Seytäkowiç, ýazyjy (1914-1979) (24-nji goýb., 1986)
Berdiýew Ata Abdurahmanowiç, fizik (25-nji goýb., 1986)
Karryýew Baýmuhammet Atalyýewiç, filolog (26-njy goýb., 1988)
Rustamow Anwer Keýuşewiç, ornitolog (27-nji goýb., 1990)
Sultanow Fuat Faýzrahmanowiç, fiziolog (28-nji goýb., 1990)
Babaýew Agajan Geldiýewiç, geograf, çöli öwreniji (29-njy goýb., 1990)
Pälwanowa Bibi Pälwanowna, taryhçy (30-njy goýb., 1991)
Muhammedowa Züleyha Bakýýewna, dil bilimi (31-nji goýb., 1996)
Nepesow Gaýyp Nepesowiç, taryhçy (32-nji goýb., 1997)

Goşmaça

Dil we standart

1. Gadymyýetden gelyän kökler. Žurnal. Standart, hil we howpsuzlyk. 2004 №4. 28-29 s. Şol sanda, №36.
2. Ýagşyň piri – Burkut baba.
3. Gadymyýete uzaýan kökler. “Türkmenistanda ylym we tehnika”.
4. Auheddin Aly Enweriniň durmuş ýoly we çeper döredijiligi barada käbir maglumatlar. Enweri Abywerdä bagyşlanyp geçirilen halkara konferensiýanyň makalalarynyň ýygyndysy 2005, Nowruz Aşgabat – Türkmenistan 147 – 154 s.
5. Ylmy adalgalardan edilyän talaplar. “Standart, hil we howpsuzlyk” 2005.
6. Bagymsyzlyk ýyllarynda türkmençeniniň temizlenmesine iliskin sorunlaryň çözümi. Türkçenini Duni, Bugüni. Ýarany. Uluslararası Bilgi Söleni Bildirijler. 7-8 oçak 2002 Ankara.
7. Türkmenistanyň gadymy suwaryş desgalary (taryhy-dilşynaslyk jäheti) 51-57 sah.
8. – Древние оросительные сооружения Туркменистана (историко-лингвистический аспект).
9. – Angient irrigation structures of Turkmenistan (historical – linguistic aspect). “Miras”, 2/2005. 152-158 г.

1984

1. N.K.Krupskaya medalyna mynasyp boldy. //Mugallymlar gazetini, 1984 2 mart. M.Penjiýewiň SSSR Magaryf Ministriliginiň Kollegiýasynyň we SSSR magaryf, ýokary mekdep hem-de ylmy edaralarynyň işgärleriniň profsoýuzynyň merkezi komitetiniň prezidiumynyň karary bilen halk magaryfynyň ösüp gelyän ýaş nesli okatmakda we terbiýelemekde aýratyn hyzmat görkezen işgärleriniň arasynda M.Penjiýewe şu medal bilen sylaglanandygy barada habar berilýär.
2. M.Penjiýew barada: Ümür Esen. Mirasnama 2004. A. 228 s.
3. Н.А.Баскаков. Истории изучения туркменского языка. Ашхабад – 1965. M.Penjiýew işleri barada (häzirki zaman türkmen dilinde sanlar 1962. Имена числительные в современном туркменском языке 1962) maglumat berilýär. 22, 28 s.

4. N.A.Ýasawy adyndaky Gazak-türk uniwersitetinde bolup geçen (Türküstan şäherinde) Halkara II Türkologik kongresiň karary bilen. 21.02.2005ý. – dünýä türkologlarynyň Halkara Assosiasiyasynyň prezidiumynyň agzalygyna saýlanýar.

Gazet makalalary:

1. Geçmişden habar berýän suw desgalary. “Türkmen Gündogary”. 2004. Sanjar 18.
2. Seljuklar döwründe Merwde gurlan suw desgalary we olara degişli adalgalar. “Maru-Şahu jahan”. 2004. Bitaraplyk 24.
3. Военное детство. «Нейтральный Туркменистан» 2005. Gurbansoltan 29.
4. Türkmen-wenger dil gatnaşyklary. “Türkmen dili”?
5. Auhaddin Aly Enweriniň durmuş ýoly we çeper döredijiligi barada. “Türkmen Gündogary” 2005, Ruhnama?
6. Ýalynly ýyllaryň ýatlamalary. “Türkmenistan”. Magtymguly aýynyň 9-y, 2005.
7. Daýhançylyga degişli yrym-ynançlar //Türkmenistanyň oba hojalygy. – 2003. - №3. – s. 42-44.
8. Türkmen-sümer dil gatnaşyklary // Türkmen dili. – 2004. – Alp Arslan aýynyň 25-i.
9. Türkmen gawun atlarynyň gadymylygy //Türkmen dili, - 2004. – Alp Arslan aýynyň 4-i.
10. Haýdardan soradym barça atba-at //Türkmen dili. – 2003. – Garaşsyzlyk aýynyň 8-i.
11. Mukaddes Ruhnama we türkmen dili //Türkmen dünýäsi. – 2005. – Alp Arslan aýynyň 16-sy.

TÜRK HALK EDEBİYATINDA ANLATIM ARACI OLARAK ELMANIN KULLANIMINA ONTOLOJİK BİR YAKLAŞIM

An Ontological Approach in the Use of Apple as a Mean of Narration in Turkish Folk Literature

Mustafa AKSOY*

Özet

Türk Halk Edebiyatı'nda anlatımda kullanılan önemli unsurlardan biri de elmadır. Anlatımda kullanılan elma Türk toplumu tarafından eskiden beri çok yaygın olarak tanınan ve yetiştirilen bir meyvedir. Bu nedenle elma Türk Halk Edebiyatı'nda çok katmalı bir anlatım aracı olarak kullanılmıştır. Masal, halk hikayesi ve destanlarda doğurganlık, güç ve manevî desteği anlatmanın aracı olarak kullanılmıştır. Manilerde ve saz şiirinde evlenme isteği, sevgilinin güzelliğini anlatma, cinsel objelerin ve cinsel arzuların dile getirilmesi amacıyla kullanılmıştır. Alevî – Bektaşî şiir geleneğinde inanca dayalı değerlerin dile getirildiği şiirlerde inanç unsurlarının yansıtılmasında kullanılır. Bütün bu kullanım tarzları sanat ontolojisi yaklaşımıyla değerlendirmeye alınmış ve elmanın Türk Halk Edebiyatı içinde nasıl ustalıklı ve edebiyat diline uygun çok katmanlı bir anlam dünyası içinde kullanıldığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elma, Ontoloji, Çok anlamlılık, Türk Halk Edebiyatı, Türk Halk Şiiri

Abstract

One of the important components in the expression in the Turkish Folk Literature is the apple. The Apple used in narration is a long known and cultivated fruit in the Turkish community. Therefore, apple has been used as a multi layer expression tool in the Turkish Folk Literature. It has been used as an expression tool of fecundity, power, and spiritual support in tales, folk stories, and epics. It has been used in Turkish Folk Poem as marriage proposals, descriptions of the beloved, and expressions of sexual objects and sexual desires. In the Alevî – Bektaşî poem tradition, apple has been used in poets with faith based merits to reflect the component of belief. All of these usage styles have been evaluated with art ontology approach. The usage of how mastery and appropriate to literature language with multi layer meaning world of Apple has been shown in the Turkish Folk Literature.

Key Words: Apple, Ontology, Multi meaning, Turkish Folk Literature, Turkish Folk Poem

Edebiyat, varlığını edebiyat dilinin gelişmesine borçludur. Bir edebiyat dili gelişmedikçe sanatçıların iyi edebiyat eserleri ve özellikle dilin bütün ses ve anlam imkanlarının büyük bir ustalıkla kullanıldığı başarılı şiir yazmaları mümkün değildir. Bu edebiyat dili de var olan dilin imkanlarının geliştirilmesiyle oluşturulur. Dili konuşan toplumun fertlerinin bildiği bir kısım varlıklar ve bunlara verilen kelimeler çok anlamlı bir yapı içinde anlam zenginliği ve derinliği kazandırılarak edebiyat dilinin anlatım aracına dönüştürülürler. Başarılı edebiyat eserlerinde kullanılan az sözle çok anlamı ifade eden derinlikli, girift yapılar bu yöntemlerle geliştirilir ve kullanılır. Bu yapı, sanat eserlerinin temel ontolojik/varlık yapısını oluşturur. Günlük dilde bir varlığın ismi olan elmanın Türk Halk Edebiyatı eserlerinde kullanılan edebiyat dilinde ontolojik anlatım yapısının nasıl çok anlamlı bir yapıya büründürülüp yer yer birbirleriyle ilintili çeşitli anlamların taşıyıcısı olarak kullanıldığı bu çalışmada

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

gösterilmeye çalışılacaktır. Edebiyat eserini oluşturan söyleyicilerin veya yazarların vermek istedikleri açık veya gizli anlamları elmaya kazandırılmış bu çok katmanlı varlık yapısından yararlanarak başarılı bir şekilde ortaya koyuşları gösterilecektir.

Ontik Varlık Tabakaları ve Objektivation

Varlık, varlık kavramı ve varlık soruları üzerine düşünme felsefede Platon'a ve Aristoteles'e kadar gider. Varlık ve varlık sorunları üzerine XX. yüzyılda Nicolai Hartmann'ın kurup geliştirdiği bir felsefe anlayışı olan modern ontoloji, var-olanı ve varlığın bütününe kendine konu olarak alır.¹

Modern ontoloji varlığı ele alırken onu tabakalar düzeni içinde bir yapı olarak alır. Bu tabakalar heterojen bir yapıya sahiptirler; fakat aynı zamanda bağımsız, birlikten yoksun bir yapı değildirler. Bu tabakalı yapı içinde her tabaka kendi yapısı içinde bir bütüncül aynı zamanda her zaman tabakalar arasında bir birlik ve bütünlük vardır. "Modern ontoloji dört ana varlık tabakası kabul eder. Bunlar, madde (inorganik), organik varlık tabakası, ruhî tabaka ve tinsel varlık (Geist) tabakası."² Bu tabakalar üst üste bir yapılanma gösterir. En alttaki tabaka en geniş yer tutar, onun üzerindeki tabakalar gittikçe daralma gösterirler. En alttaki tabaka maddî tabakadır. Maddî varlık tabakası bütün evreni kuşatır. En küçük fiziki varlıklardan en büyük fiziki varlıklara kadar bütün varlıkları içine alır. Onun üzerinde organik varlık tabakası bulunur. Bu tabaka canlı olarak varlıkları içine alan tabakadır. Bitkilerden başlayarak tek hücreli canlılardan insana kadar bütün canlıları içine alır. Bu tabakanın üzerinde rûhî varlık tabakası yer alır. Bu tabakada bilinç vardır. Bu tabaka kendi başına var olamaz, bir alt tabakayla birlikte var olur ve onun tarafından taşınır. Rûhî varlık tabakasının üzerinde tinsel varlık tabakası yer alır. Bu alanı kültür dünyası oluşturur. Bu tabakayı rûhî bireyler taşırlar. Rûhî varlıkta bireyler esasken bu varlık tabakası ortak bir tabakadır. Bir çağın, bir halkın tinsel varlığı ortaktır ve ortaklık özelliğini taşır.³

Varlık üzerine geliştirilen bu yeni felsefe ve anlayış sanat eserlerini anlama ve incelemede de kullanılır. Bu alan sanat ontolojisine girer. Burada var-olan sanat eseri bir estetik objedir. Sanat eseri olan estetik objenin yapı analizini yapmak sanat eserinin yapı analizini yapmaktır. Sanat eserinin varlığı kendisine özgü bir varlıktır. Real varlıktan aşkın bir varlıktır. Sanat eseri haline gelmiş olan bir varlık real varlığı aşar, bu bizim kendisinde bir ifade bir anlam bulmamızdan kaynaklanır. Bu özellikleriyle sanat eseri bir yandan real bir varlık taşırken diğer yandan da anlam ve ifade varlığı taşır. Sanat eseri birbirinden farklı biri real diğeri irreal iki varlık tabakası üzerinde iki heterojen tabaka üzerinde taşırken aynı zamanda tam bir birlik de gösterirler.⁴

Sanat eserlerine uygulanan bu ontolojik yaklaşım edebî eserlere de uygulanmıştır. Tabakalar düşüncesini benimseyip bunu estetiğe ve edebiyatı ilk uygulayan Roman Ingarden olmuştur. Ingarden'e göre "Edebiyat eserinin özüne uygun yapısı, onun bir çok heterojen tabakadan meydana gelmiş bir bütün olmasından ibarettir."⁵ Burada birbirinden farklı tabakalar vardır. Fakat her tabaka bir diğer tabaka üzerinde yükselir, bütünlüğün oluşturduğu varlık yapısından kendine göre pay alır. Bunlar tesadüfen bir araya gelmiş tabakalar değildir. Organik bir bütünü oluşturan birbiriyle bağıntılı bir tabakalar bütünüdür. Bu tabakalı yapı içinde real varlık tapası üzerinde ideal varlık tabakası gerçekleşir. Roman Ingarden bir edebiyat eserinde başlıca dört varlık tabakası kabul eder. Bu tabakalar hem real hem de ideal dairelerini içine alırlar. Bu varlık tabakaları şunlardır: "1. Kelime sesleri ve onlara dayanarak meydana gelen ve daha yüksek bir basamağı gösteren ses yapıları; 2. Farklı derecelerdeki anlam birlikleri tabakası; 3. Farklı

¹ İsmail Tunalı, **Sanat Ontolojisi**, İ. Ü. Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul (1984), s. 1.

² İsmail Tunalı, **age.**, s. 23.

³ İsmail Tunalı, **age.**, s. 21-27.

⁴ İsmail Tunalı, **age.**, s. 66-69.

⁵ İsmail Tunalı, **age.**, s. 103.

şematik görüşler tabakası; ve son olarak da 4. Tasvir edilen şeylerin (nesne, insan ve olaylar) ve onların alinyazılarının tabakası.”⁶

Edebiyat eserini ontolojik yapısıyla inceleyen diğer araştırmacı Nicolai Hartmann da onu heterojen tabakalı bir varlık tabakası içinde ele alır. Fakat o, Roman Ingarden gibi sınırlanmış ve belirlenmiş belirli sayıda bir takım tabakalar düşünmez. Ona göre edebiyat eseri heterojen karakterde iki varlık dairesinden meydana gelir. Bunların birisi zaman ve uzay içinde yer alan real varlık, diğeri real zaman ve uzayın dışında bulunan irreal varlıktır. Bunlar sanat eserinin iki ana varlık tabakasıdır. Bu tabakalar da kendi içinde tabakalı bir yapıya sahiptirler. Hartmann real tabaka olarak edebî eserdeki söz ve kelime tabakasını alır. Maddî tabakanın üzerinde yer alan bir takım varlık alanları olarak bir şiirdeki duygu, düşünce ve anlamlar, bir roman, hikaye ve tiyatro eserinde irreal bir uzay ve zaman yine irreal figürler, eylemler, düşünceler alınır.⁷

Sanatçı sanat eserini oluştururken çeşitli anlatım nesnelerini kullanarak amacı veya amaçları doğrultusunda bir anlatım oluşturur. Anlatım araçlarının sanat eserinde kullanımında kullanılan araç *objektivationa* uğrayarak bu anlatım gerçekleştirilir. Burada da yine karşımıza çok tabakalı bir yapı çıkar.

Ontolojik yaklaşım çerçevesinde sanat eseri varlık olarak ele alınırken belli nitelik ve özellikleriyle bir *estetik obje* olarak isimlendirilir ve ele alınırlar. Dış dünyadan bizim bilgi objesi olarak algıladığımız real varlıkların normal algılanış biçimine *objektion* denir. Objektionda bir var-olan, bir bilinç konusu, bir süjenin objesi olur. Fakat var- olan şeyde bir değişiklik meydana gelmez. Var-olan bir nesnenin bizim süjemiz için bir obje olması bir *objektion süreci* olarak adlandırılır.

Sanat eserinde ise bir *objektion* değil *objektivation* vardır. “Objektivation, var olan bir şeyin obje haline gelmesi olmayıp, var-olmayan bir şeyin ortaya konması anlamına gelir. Objektion’da söz konusu olan, var-olan bir şeyin objeleştirilmesidir. Buna karşılık objektivation’da, objektivation’dan önce var-olmayan bir şeyin, her şeyden önce, meydana getirilmesidir. Objektion’da canlı tin (Geist), sadece alıcıdır, objektivation’da ise yaratıcıdır.”⁸ Objektivasyon’da bir objeleşme değil *objektivleşme* vardır. Objektivleşmede devreye *canlı tinsel varlık*, yani *kişisel ya da ortak tin* girer. Bu *objektivleşmiş tinsel varlık* varlık kategorisinde yeni bir varlıktır. Bu varlık tabakası real varlık tabakasından ayrıdır. Fakat var olabilmesi için bir real varlık tabakasına dayanması gerekir. “Buradan, objektivleşmiş varlığın, hem tinsel hem de real varlığa katıldığı kendiliğinden ortaya çıkar. Bu objektivasyon’un dayandığı en temel bir kanunu ifade eder. Objektivasyon kanunu çift yanı olan bir kanundur. İlkin o şunu ifade eder: Tinsel içerik, real duyulur madde içine sokulduğu, yani maddeye özel bir biçim verilmeyle ona bağlandığı ve onun tarafından taşındığı sürece içerilir. İkinci olarak da şunu ifade eder: Biçim verilmiş madde tarafından taşınan tinsel içerik, daima, canlı tinin, yani kişisel ya da objektiv tinin karşı faaliyetine ihtiyaç duyar.”⁹

Bu çerçevede ele alındığında bir kelime, bir cümle, bir kavram, cümleyle anlatılan bir yargı veya daha geniş bir anlatım bir objektivation olabilir. Estetik obje dediğimiz her türlü sanat yaratmaları varlık olarak bu objektivation kategorisinin altına girerler. Sanatçı belli bir maddede objektivleştiği canlı tinin bir süjeyi, bir başka bilinci etkilemesini ister. Bundan dolayı her objektivationda üçlü bir ilişki vardır. Bir maddeye konulmuş veya yüklenmiş olan şey başka birisi tarafından ortaya çıkarılır ve kavranır. Sanat eserleri böyle bir üçlü ilişkinin ürünleridirler.¹⁰

⁶ İsmail Tunalı, *age.*, s. 104.

⁷ İsmail Tunalı, *age.*, s. 127-128.

⁸ İsmail Tunalı, *age.*, s. 59.

⁹ İsmail Tunalı, *age.*, s. 60.

¹⁰ İsmail Tunalı, *age.*, s. 63-64.

Sanat eserinde kullanılan bir varlık tabiattaki bağlarından koparak aşkın bir nitelik kazanır. Bir varlığın kendi real varlığına bir aşkınlık kazanması bizim ona yeni anlamlar yüklememiz ve onda yeni anlamlar bulmamızdan kaynaklanır. Sanat eserinde varlıklar bu aşkın yapılarıyla yer alırlar.¹¹

Objektivation işlemiinde real tabakadan irreal tabakanın derinliklerine doğru derinlikli bir tabakalı yapı sistemi mevcuttur. “Tabakalar, irreal sfer’in real sfer ile teşkil ettiği sınırdan başlayarak gitgide arkaya doğru uzanırlar. Başka türlü söylersek, tabakalarda hüküm süren prensip, duyulur sfer’den başlamak üzere, duyulur sfer’den gitgide bir uzaklaşmadır. Bu gitgide uzaklaşma içinde ontik tabakalar birbirini kovalar; ve sonunda irrealite sfer’inin bütünlüğünü oluştururlar. Yalnız burada hâkim olan belli bir ilke vardır. O da, ön yapı sınırından itibâren arka-yapıya doğru ne kadar çok tabaka birbirini kovalarsa, o eser o derece bir derinlik ve zenginlik kazanır. Buna karşılık, tabaka sayısı ne kadar az olursa, bu, onun o derece sığ ve yoksul bir eser olduğunu ifade eder.”¹² Bu tabakalı yapı her zaman ayrılmaz bir bütünlük içinde varlık alemine çıkar.

Bu tabakalı yapı içinde edebiyat alanında sanatçılar çeşitli varlıkları bir anlatım aracı olarak kullanmışlardır. Kullanılan bu varlıklar sanatçının hitap ettiği kitlenin yakından bilip tanıdığı bir anlatım aracı olması gerekir. Sanatçı bu anlatım aracını objectivaciona uğratarak bir anlatım yapar, yapılan anlatı tabakalar düzeni içinde gerçekleşir. Türk halk edebiyatı anlatıları ve şiirleri içinde anlatı aracı olarak objectivaciona uğratarak yaygın kullanılan anlatım araçlarından birisi Türk yurtlarında tarihin bilinen en eski devirlerinden beri yabanî ve ıslah olarak yaygın yetişen elmadır.

Türk Coğrafyasında Elma

Türk Edebiyatı’nın İslam öncesi Uygur dönemi eserlerinin verildiği önemli bölgelerden Turfan bölgesi elmanın yabanî ve ıslah çeşitlerinin bol miktarda yetiştiği bölgelerden birisidir. XIII yüzyıldan itibaren bu bölge ile ilgili bilgi verilen kaynaklarda bölgede en çok elmanın yetiştiği ve bölgedeki “Almalık” ve “Alma-Ata” şehirlerinin adlarını çevrelerindeki çok sayıda elmadan aldıkları kaydedilmektedir. Turfan bölgesinin kuzeyinde sulanarak yetişen elma bahçelerinin yanı sıra bol miktarda yabanî elma bulunmakta Altay Türkleri bu elmaya “orman elması” yani orman elması ismini vermektedirler.¹³ Yine İslamî dönem Türk Edebiyatı’nın ilk eserlerinin verildiği Kaşgar, Fergana bölgelerinde de XIII – XIV. Yy. kaynaklarında bol miktarda elma yetiştiği kaydedilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lugati’t-Türk’te bölgede yetişen iki elma çeşidinden bahseder. Fergana bölgesinin dağlarında bol miktarda elma yetişmekte halk bunları toplayıp yiyebilmektedir.¹⁴

XVI. yüzyıl kaynaklarından Bâbü’ün hatıratını ve gördüklerini anlattığı Bâbü’rname olarak tanınan eserinde Kâbil yöresinde ve Gazne’de bol miktarda elma yetiştiğinden ve Gazne elmalarının Hindistan’a satılmasından bahsedilmektedir.¹⁵ Türklerin X. Yüzyıldan itibaren gelip yerleştiği Anadolu’da da çok çeşitli meyveler yetişmekle birlikte en bol yetişen meyvelerden birisi de bilinen en eski kayıtlardan itibaren elmadır. Elma, Akdeniz iklim kuşağı meyvelerinin yaygın olarak yetiştiği Ege ve Akdeniz sahilleri dışarıda bırakılırsa, armut ve üzümle birlikte Anadolu’nun en yaygın yetişen meyvesidir. XI – XIV, yüzyıl kaynaklarında Anadolu’nun Ahlat, Erzincan, Akşehir, İstanbul gibi yerlerinde elma yetiştiğinden ve Akşehir elmasının çeşitlerinden bahsedilmektedir.¹⁶

¹¹ İsmail Tunalı, *age.*, s. 67-68.

¹² İsmail Tunalı, *age.*, s. 102.

¹³ Hüseyin Salman, “XIII-XV. Asırlar Arasında Orta Asya’da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değeri”, *Meyve Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 513-514.

¹⁴ Hüseyin Salman, *age.*, s. 512.

¹⁵ Mesut Şen, “Bâbü’rname’de Meyveler”, *Meyve Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 304, 310.

¹⁶ Emine Uymaz, “XI- XIV Yüzyıllarda Anadolu’da Yetişen Meyveler”, *Meyve Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 494.

Türk kültürü açısından büyük önem taşıyan XVII. Yüzyılın önemli eseri Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde çeşitli şehirler tanıtılırken bölgelerde yetişen meyvelerden ve onların ününden de bahsedilmektedir. Bu eserden elde edilen bilgiler ışığında başta Anadolu, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kırım ve çevresinde bol yetişen meyvelerden birisi yine elmadır. Meselâ İzmit'in kızıl elması meşhurdur.¹⁷ Karadeniz bölgesinde elmasıyla ünlü yer Sinop'tur.¹⁸ Orta Anadolu'da elmasıyla ünlü yerler Akşehir ve Ereğli'dir.¹⁹ Doğu Anadolu'da Harput, Malatya ve Van elmaları ünlüdür.²⁰ Balkanlarda elmasıyla ünlü şehirler Mostar, Banyaluka, Yenipazar ve Köstendil'dir. Evliya Çelebi Köstendil elmasının dünyada bir eşinin bulunmadığını belirtir. Yenipazar'da kırk sekiz çeşit renkli elma yetişmektedir.²¹ Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kırım ve çevresinde de bol yetişen meyvelerden birisi elmadır. Bahçesaray ve Sudak elmaları en ünlü elmalardır.²² Diğer ünlü elmalar Antalya çevresi Elmalı elmaları²³ ve Medine elmasıdır.²⁴

Özellikle Kocaeli çevresinin çok tanınan güzel elmaları İstanbul seçkinlerine ve padişahlara hediye olarak gönderilmektedir.²⁵ Lezzetiyle tanınan Köstendil elması da pamuklara sarılarak kutulara yerleştirilmekte ve padişaha hediye olarak gönderilmektedir.²⁶ Kırım bölgesinin Sudak bağı elmaları dünyada eşi benzeri görülmeyen diğer elmalardır. Bu elmalarda Köstendil elmaları gibi pamuklara sarılıp kutularak Kırım hanlarına, Kırım'ın seçkinlerine hediye edilmekte ve gemilere yüklenip Osmanlı padişah, âlim ve vezirlerine hediye olarak gönderilmektedir.²⁷

Türkçe edebiyat metinlerinde elma kelimesi Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't-Türk isimli eserinde görülmektedir. Elma kelimesi Arapça *tüffâh* kelimesi karşılığı *alma* şeklinde yer almaktadır. Kelimenin Oğuzca'da *alma* olduğu diğer Türklerce aynı kelimeye *almıla* dendiği belirtilmektedir. Daha sonraki edebiyat metinlerinde kelime alma olarak ifade edilmektedir. Kelime günümüz Türkiye Türkçesinde elma şeklinde kullanılsa da bir çok Türk şivesinde alma veya alme şeklinde kullanılmaya devam etmektedir.²⁸

Türk Masallarında Elma

Türk masallarında da elmanın bir doğurganlık ve güç sembolü olarak kullanıldığı görülmektedir. Ali Berat Alptekin'in Hacı Ali Karaduman'dan derlediği Taşeli Masalları içindeki Aslan Mehmet masalında çocuğu olmayan bir padişaha bir derviş gelir ve bir elma getirterek ona okur, sonra bu elmayı ortasından bölüp yarısını padişaha yarısını hanımına yedirir. Bu olaydan sonra bir çocuk doğar. Doğan çocuğa derviş yine gelip Aslan Mehmet adını koyar ve arkasını sığar. Aslan Mehmet'in annesi padişahı başkasıyla aldatır. Padişah kadını öldürmek ister. Mehmet buna razı olmaz ve atıyla annesini alır gider. Bir mağaraya sığınır. Mağarada kırk dev vardır. Aslan Mehmet bütün bu devleri öldürür. Saklanmış olan bir teki kalır. Aslan Mehmet avlanmak için dışarı çıktığında ortaya çıkan bu devle Mehmet'in annesi anlaşır ve oğlunu öldürtmek için düzen kurar. Annesi hasta numarası yaparak oğlunu devler bahçesine gönderir. Mehmet buradan elma getirecek ve annesi bu elmalardan şifa bulup iyileşecektir. Fakat asıl amaç buradaki yavrulu aslana Mehmet'i parçalamaktır. Aslan Mehmet bir tekmeyle aslanı öldürür. Yanına takılan aslan yavruları da daha sonra köpek gibi ona hizmet ederler. Ona zarar vermek isteyen

¹⁷ Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Meyve", **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 245.

¹⁸ Yücel Dağlı, **age.**, s. 246.

¹⁹ Yücel Dağlı, **age.**, s. 249.

²⁰ Yücel Dağlı, **age.**, s. 250-253.

²¹ Yücel Dağlı, **age.**, s. 260, 263.

²² Yücel Dağlı, **age.**, s. 264, 267.

²³ Yücel Dağlı, **age.**, s. 281.

²⁴ Yücel Dağlı, **age.**, s. 287.

²⁵ Yücel Dağlı, **age.**, s. 256.

²⁶ Yücel Dağlı, **age.**, s. 261.

²⁷ Yücel Dağlı, **age.**, s. 266.

²⁸ Mesut Şen, **age.**, s. 300.

devleri parçalarlar. Onu düştüğü kuyudan kurtarırlar.²⁹ Burada elmanın hem bir doğurganlık verdiği ve hastalıklara karşı şifâ verdiği hem de doğal ve doğa üstü bir güç kazandırdığı görülmektedir. Baba ve annenin bir elmanın yarılarını yiyerek meydana getirdikleri Mehmet, hem bir tekmeyle aslan öldürecek doğal hem de bir çırpıda otuz dokuz devi öldürecek kadar doğaüstü güçlere sahip birisi olmaktadır.

Ali Berat Alptekin'in Fatma Gülizar Erol'dan derlediği Taşeli Masalları içindeki Şah İsmail masalında bir padişahın çocuğu olmaz. Bir gün bir hocaya gider. Hoca ona bir muska yazar ve bir de elma verir. Padişah bu elmayı soyup iç kısmını karısına kabuklarını da ata yedirir. Bunun sonucu padişahın hanımı bir erkek çocuk at da bir erkek tay doğurur. Çocuğun ismini Şah İsmail, atın ismini Dülül koyarlar.³⁰

Saim Sakaoğlu'nun İbrahim Keskin'den derlediği Gümüşhane ve Bayburt Masalları içindeki Ne İdim, Ne Oldum, Ne Olacağım? masalında bir padişah ve vezirin çocukları yoktur. Bunlar bir gün bu dertlerine hayıflanırken bir derviş gelir ve bunlara bir elma verir. İki bu elmayı yiyip hanımlarıyla birlikte olurlar. Padişahın bir kızı, vezirin de bir oğlu doğar.³¹ Sakaoğlu'nun aynı çalışmada Fadime Keskin'den derlediği Melikşah masalında çocuğu olmayan zengin bir padişah bir gezme sırasında bir su başında yemek yerken bir pîrle karşılaşır ve onun verdiği elmayla bir çocuğu olur. Bu çocuğun ismini pîr gelip Melikşah koyar. Melikşah on sekiz yaşına kadar bütün kitapları öğrenip okur ve öğrenecek hiçbir şey kalmaz. Bundan sonrada bütün savaş sanatlarını öğrenir. Olağan üstü yetenekler kazanır. Bu yeteneklerle cadıları yenip peri padişahının peri kızını almaya hak kazanır.³²

Sonu olumlu biten masallarda bitiş formeli olarak gökten üç elma düşer ve bunlardan ikisi dinleyene birisi söyleyene olur.³³

Bilge Seyidoğlu'nun Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar isimli çalışmasında yer alan Topal Leylek, Yine Tasa Kuşu ve Nartanesi isimli masalarda çocuğu olmayan padişahlar, çeşitli şekillerde ansızın karşılarna çıkan bir dervişin çocukları olması için verdiği elmanın yarısını kendileri yer yarısını da hanımına yedirirler. Bunun üzerine padişahlarının birer kız evlaları olur. Bu kız çocukları ilerinde hep büyük başarılar gösterirler, olağan üstü zorlukları yenerek başarıya ulaşırlar. Hep mutlu sona erişirler.³⁴

Melikşah isimli masalda çocuğu olmayan bir padişah kırdı bir dervişle karşılaşır. Derviş bunun derdini kendisine söyleyerek bir elma verir. Padişah ve hanımı elmayı ortadan bölüp yerler kabuğunu da kısrağa yedirirler. Padişah'ın bir oğlu kısrağında bir tayı olur. Derviş isim koyacakları zaman tekrar ortaya çıkarak şehzadeye Melikşah ve taya Kamertay adını verir, ikisinin de arkalarını sığır. Melikşah hayatında bir çok zorluklarla karşılaşır ve gösterdiği olağan üstü başarılarla bu zorlukların üstesinden gelir.³⁵

Üç Turunçlar isimli masalda bir padişahın çocuğu olmaz. Yine dışarıda bir dervişe rastlar. Dervişin verdiği elmayı hanımıyla bölüşüp yerler bir çocukları olur. İsmi Şah İsmail koyarlar.³⁶

Masallarda masal içinde olağan üstü başarılar gösterecek olan masal kahramanının doğumunda elma veya eşyle birlikte bir elmayı bölüşerek yarısını yemek çocuğun doğmasına neden olmaktadır.

²⁹ Ali Berat Alptekin, **Taşeli Masalları**, Akçağ Yayınevi, Ankara (2002), s. 233-237.

³⁰ Ali Berat Alptekin, **age.**, s. 446.

³¹ Saim Sakaoğlu, **Gümüşhane ve Bayburt Masalları**, Akçağ Yayınevi, Ankara (2002), s. 356.

³² Saim Sakaoğlu, **age.**, s. 397-404.

³³ Saim Sakaoğlu, **age.**, s. 478.

³⁴ Bilge Seyidoğlu, **Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar**, Baylan Matbaası, Ankara (1975), s. 169-173, 232-235, 258-261.

³⁵ Bilge Seyidoğlu, **age.**, s. 373-280.

³⁶ Bilge Seyidoğlu, **age.**, s. 291-295.

Melikşah, Şah İsmail gibi masallarda kahramanın en önemli yardımcısı olan at da kahramanın baba ve annesinin yediği elmanın kabuğunu yiyen kısrağın tarafından doğurulmaktadır. Bu at da olağan üstü güçlere sahip bir at olmaktadır. Burada elma doğurulanlığın ve gücün sembolü olarak kullanılmaktadır. Ayrıca olağan üstü bir gücün desteğini sembolize etmektedir. Elma burada kendi varlığının anlamının çok bir *objectivatiōna* uğrayarak edebiyat eserine has bir anlatım aracı görevini üstlenmektedir.

Masallarda elmayı pîr, derviş veya Hızır getirip vermekte ve sonra doğan çocuğun ismini de gelip koymaktadır. Bu kişiler Allah'la dostluk ilişkisi olan ve güçlerini dinî Tanrısal bir güçten alan kişilerdir. Bir çeşit kişiye İlâhî yardımın getirilmesine aracılık etmektedirler. Burada elma kişiye gelen İlâhî yardımın anlatım aracı, imgesi olarak kullanılmaktadır. Bu yardım, hem kahramanların doğmasını hem de doğan kahramanların gerek doğal ve gerek doğa üstü bir kısım güçlerle donatılmasını sağlamaktadır. Bunun edebiyat eserinde anlatımını da bu eserlerde ayrı bir anlam taşıyan elma gerçekleştirilmektedir.

Destanlarda ve Halk Hikayelerinde Elma

Kırgızların ünlü destanı Manas'ın baş kahramanının doğumunda da yine yukarıdaki masallarda görülen elma ortaya çıkmaktadır. Manas'ın babası Kara Han'ın oğlu Cakıp Han Aydar Han'ın kızı Çıyrıçı ile evlenir. Evleneli on dört yıl geçmesine rağmen çocukları olmaz, Cakıp Han çocuğun olmayış nedeni olarak eşinin evliya mezarını gitmediğini, elmalıkta yuvarlanmadığını ve kaplıcalarda gece yatmadığını söyler. Daha sonra destan kahramanı Manas doğar. Buradaki ifadede doğum için elmalık yerlerde yuvarlanmakla ilgili inanç ve gelenek dikkat çekicidir. Elma ile doğurganlık ve olağan veya olağan üstü güç kazanma arasındaki bağlantı Anadolu'daki bütün Halk Edebiyatı ürünlerinde de görülmektedir.³⁷

Anadolu sahası Türk Edebiyatının ilk destanlarından biri olan Battal Gazî Destanında elma yine bir güç verme, olağan üstü güç kazandırma imgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kazandırılan güç bütün dilleri anlama yeteneğidir. Elmanın geleceğini de rüyada Hz. Ali haber vermekte ve bu haber gerçekleşmektedir. Seyyit Battal Gazi'yle onun yakın adamlarından olan Asced bir kalenin fethinden sonra kayıklara binerek yola çıkarlar. Karşlarına bir ak dağ çıkar. Önce dağa çıkmak için yol ararlar fakat bir yol bulamazlar. Asced kayığına binip yol ararken bir yol bulup adamlarıyla dağa çıkar. Orada çadırlarını kurup ateş yakarlar. Bu sırada etraflarını it gibi uluyan bir çok canavarlar sarar. Asced ve adamları silahlı olsalar da bunları görünce korkuya kapılırlar.

Bu sırada Seyyit dağa çıkmak için yol ararken uykusu gelir. Gemiden dışarı çıkıp uykuya dalar. Düşünde Şah-ı Merdan Hazretleri ona bu seferde bir çok garipliklerle karşılaşacağını, ertesi gün su yüzünde bir elma geleceğini ve o elmayı alıp yediğinde bütün dilleri konuşup anlayacağını söyler. Seyyit uyandığında su üzerinde bir elma geldiğini görür. O elmayı alıp yiyerek tüm dilleri konuşup anlamaya başlar.

Seyyit sonra Asced'in bulunduğu dağa çıkıp onları bulur. Asced ve askerleri canavarlar karşısında çaresiz durumda ve korku içindedir. Seyyit bu canavarların dilini bilip anladığından onlarla konuşarak Asced ve adamlarını canavarlardan kurtarır.³⁸

Halk hikayelerinde hikaye kahramanının veya kahramanlarının olağan üstü doğumu ile ilgili yine karşımıza elma çıkmaktadır. Meselâ Tahir ile Zühre hikayesinin çeşitli varyantlarında hükümdar ve vezirin çocukları yoktur. Bir derviş veya pîr onlara bir elmayı ikiye bölüp verir. Bu yarım elmaları hanımlarıyla birlikte yediklerinde çocukları olacağını ve bu çocukları birbirleriyle evermelerini söyler. Bu yarım elmaları yeme sonucu vezirin bir oğlu padişahın bir kızı olur. Hikaye bu kahramanlar çevresinde gelişir.³⁹

³⁷ Wilhelm Radlof, **Manas Destanı**, (Yayına Hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali), Türksoy Yayınları, Ankara (1995), s. 16.

³⁸ Hasan Köksal, **Battal Gazi Destanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara (2003), 275-276.

³⁹ Fikret Türkmen, **Tahir ile Zühre**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara (1983), s. 34-37.

Diğer birçok halk hikayesinde de kahramanların doğumunda elma dikkati çeker. Kirmanşah, Lâtif Şah ve Melikşah ile Güllü Han hikayelerinde bir derviş, padişah ve vezirlerine birer elmayı yarıya bölüp verir, onlar de eşleriyle bölüşüp yemeleri sonucu birer çocukları dünyaya gelir. Doğan bu çocuklar çeşitli olağan üstülü engellerle karşılaşır ve bu engelleri hep aşarlar.⁴⁰ Varaka ile Gülşah, Asuman ile Zeycan, Tahir ile Zühre hikayelerinde çocukları olmayan padişah ve vezirine bir derviş tarafından ortadan bölünerek verilen yarım elmaları eşleriyle yemeleri sonucu dünyaya gelen çocuklar birbirlerinin âşıkları olurlar. Hikayelerin baş kahramanları bu şekilde dünyaya getirilmiş olur.⁴¹ Bey Böyrek, Şah İsmail ve Elif ile Mahmut hikayelerinde bir dervişin vermiş olduğu elmanın yarısını padişah ve veziri yiyerek kahramanlar doğarken elmanın kabuğu da ahırdaki bir kısrığa verilir. Bu kısrığın doğduğu tay da ileride büyük kahramanlıklar gösterecek olan kahramanın atı olur.⁴²

Anonim Halk Şiirinde ve Türk Halk Şairlerinde Elma

Temel malzemesi dil olan şiir, estetik işlevi önde gelen bir anlatım yapar. Bu anlatımını yaparken hangi dille yazılıyorsa o dilin ses ve anlam imkanlarından sonuna kadar yararlanmaya çalışır. Edebî dili kullanan sanatçı öncelikle amacına uygun olarak dil elemanlarını düzenler. Düzenleme işleminde yoğun bir anlamı sağlamak için yoğunlaştırmalar yapar, kelimelerdeki mecaz anlamlardan, istiareli anlatımlardan, kapalı söyleyişlerden yararlanır. Dikkati çekmek için dilin ses tekrarlarından, mısra, vezin, kafiye, redif, nakarat, söz sanatları gibi birçok teknik özellikten de yararlanarak bir ruh hali, tavrı yansıtır ve okuyanı etkilemeye çalışır.⁴³

Toplum tarafından iyi tanınan bir kısım varlıklar edebiyat için bir anlatım aracı olurlar. Bilgi açısından bu varlıklar bir *objektionun* konusu olurken sanat eserinde *objectivaciona* uğrarlar ve sanat yaratmasında çok katmanlı ve anlamlı bir anlatım aracına dönüşürler. Mesela Fuzulî'nin Gül kasidesini şerh eden Tunca Kortantamer Anadolu'da en önemli süs bitkilerinden biri olan gülün Fuzulî tarafından şairin evrenini yansıtan bir leitmotif, bir temel anlatım aracına nasıl dönüştürüldüğünü, şairin gülden ve gül bahçesinden hareket ederek nasıl geniş bir açılım yaptığını göstermiştir.⁴⁴

Özellikle Türk şiirinde az bir kelime kadrosuyla mümkün olduğunca yoğun bir anlam verilmeye çalışılmıştır. Divan şiiri gazelleri üzerinde bir çalışma yapan Walter G. Andrews az sayıdaki anlatım unsuruyla büyük bir anlam zenginliğinin yakalandığını belirtir. “Şiir kimyasının sınırlı sayıdaki unsuru, öylesine büyük bir hüner ve ustalıkla bir araya getirilmiştir ki, çoğu zaman insanı şaşkına çeviren bin bir anlam inceliği, müthiş bir anlam zenginliği çıkar ortaya.”⁴⁵ Yine aynı araştırmacıya göre divan şairleri yazdıkları şiirlerde dört boyutlu bir anlam dünyası oluşturmuşlardır. Bunlar kişisel duygusal boyut, sosyal boyut, şairin idare otoritesiyle ilişkisi boyut ve kişi tanrı ilişkisini içeren dinî – tasavvufî boyuttur. Andrews, Taşlıcalı Yahya Bey'in bir gazeli üzerinde bu çok boyutlu anlam yapısını açıklamalı olarak göstermiştir.⁴⁶

Bütün bu çalışmalar Türk şiirinin anlam yoğunlaştırması yaparken çok anlam tabakalı bir anlatım oluşturduğu ve bunun için hitap ettiği kitle tarafından iyi bilinen anlatım araçlarından bu iş için yararlandığı görülmektedir. Elma da bilinen en eski tarihlerden beri Türk edebiyatının eser verdiği coğrafyalarda yaygın olarak yetişen bir meyvedir. Geniş okuyucu kitlesi tarafından iyi bilinen böyle bir meyvenin sanatçılar tarafından bir anlatım aracına dönüştürülmemesi düşünülemez. Türk şairleri tarafından iyi tanınan bu meyve bir anlatım aracına dönüştürülmüş, sanat eserlerinde kullanıldıkça normal

⁴⁰ Ali Berat Alptekin, **Halk Hikayelerinin Motif Yapısı**, Akçağ Yayınevi, Ankara (1997), s. 183, 187, 196.

⁴¹ Ali Berat Alptekin, **age.**, 200, 219, 236.

⁴² Ali Berat Alptekin, **age.**, 202, 206, 212.

⁴³ T. Kortantamer, “Türk Şiirinde Ses Konusunda ve Ses Gelişiminin Devamlılığı Üzerine Bazı Düşünceler”, **Eski Türk Edebiyatı Makaleler I**, Akçağ Yayınevi, Ankara (1993), s. 274.

⁴⁴ T. Kortantamer, “Gül Kasidesi”, **Eski Türk Edebiyatı Makaleler I**, Akçağ Yayınevi, Ankara (1993), s. 414 – 415.

⁴⁵ Walter G. Andrews, **Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı**, (Çev. Tansel Güney), I. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul (2000), s. 54.

⁴⁶ Walter G. Andrews, **age.**, 153-174.

anlamının yanı sıra mecazî, sembolik yeni anlamlar kazanmış ve çok tabakalı bir anlatım yapısını oluşturmaya uygun olarak kendisi de çok tabakalı bir anlam kazanmıştır. Bu çok tabakalı yapısıyla Türk edebiyatında sıklıkla kullanılmıştır. Bu kullanım alanlarından birisi de Türk halk şiiridir. Bu bölümde elmanın halk şiirinde çeşitli anlam taşıyıcısı olarak kullanımını inceleyeceğiz.

Yukarıda Türk masal ve halk hikayelerinde elmanın bir doğurganlık sembolü olarak yoğun bir şekilde kullanıldığını görmüştük. Bu doğurganlığın gerçekleşebilmesi için sağlıklı bir yuva ve evlilik gerekmektedir. Evliliğin gerçekleşmesi için iki cinsin birbirini istemesi ve bu isteği karşı tarafa iletmesi gerekmektedir. Bu istek iletmede elmanın bir anlatım aracına dönüştüğünü mânilerde sıklıkla görmekteyiz. Evlenmek isteyen karşı tarafa evlenme veya birlikte olma isteğini “elma atma” veya “elma verme” şeklinde bildirmektedir. “Elma atmak” veya “elma vermek” aynı zamanda sevgiliye verilen değeri de belirtmeyi sembolize etmektedir. Yukarıda önemli kişilere elma hediye edildiğini, hatta bunun özel pamuk bezlere sarılıp kutulanarak yapıldığını belirtmiştik. Günümüzde Alevîler arasında elma hediyesinin önemli bir sembolik değeri vardır. Sivas yöresinde uzun süredir çalışan ve Alevî inanç ve geleneklerini iyi bilen Doğan Kaya, Alevîler için tek bir elma hediye almanın büyük değer taşıdığını ve çok büyük bir sembolik anlamı olduğunu konuyla ilgili bir görüşmemizde sözlü olarak belirtmiştir. Sevgiliye verilen büyük değer ve ona iletilen evlenme isteği aşağıdaki mâni örneklerinde oluğu gibi belirtilmektedir:

Kale kaleye karşı
Kalenin içi çarşı
Yâre elma vereyim
Dosta düşmana karşı⁴⁷

Elmayı atan bilir
Şeftali satan bilir
Bekarlığın halinden
Yalnız yatan bilir⁴⁸

Elmayı ata ata
Turuncu kapa kapa
Kemiglerim gurudu
Yannız yata yata⁴⁹

Elma attım denize
Geliyor yüze yüze
Selam söyle babana
Kına yollasın bize⁵⁰

Elma atma veya yollamayla sevgiliye kavuşma veya evlenme isteğinin belirtilmesi çeşitli yerlerden derlenmiş olan Türk halk türkülerinde de görülmektedir. Meselâ İhsan Akgün'den derlenen Gerede türküsü Elma Attım Yuvarlandı'da bu kavuşma isteğinin iletilmesi görülmektedir.

Elma attım yuvarlandı
İndi yastığa dayandı
Ellerin yâri uyandı
Sarsam uyanmaz uyanmaz⁵¹

⁴⁷ Ömer Gözükızıl, **Çanakkale Halk Kültürü (I) Halk Anlatıları**, Heyemola Yayınları, İstanbul (2006), 172/726.

⁴⁸ Bülent Yorulmaz, “Kıbrıs Türk Mânilerinde Meyve Duygusalılığı”, **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 160.

⁴⁹ Bülent Yorulmaz, **age.**, 160.

⁵⁰ Ömer Gözükızıl, **age.**, 92/208.

Hüseyin Boyar'dan alınan Bolvadin türküsü Elmanın Eyisini'de hem yare elma yollayarak kavuşma isteğinin belirtilmesi hem de sevgilinin değerini belirtmek için elmanın bir benzetme unsuru olarak kullanılmasının örneğini görmekteyiz.

Bir ok attım şu dağların ardına
İndi gitti vatanına yurduna
Düşe düşe bir güzelin ardına

Azıcık aklımı adlında gittin
Beni sevdalara saldın da gittin

Bir elma yolladım yâre soyulmuş
O da varmış cümle âleme duyulmuş
En sonunda olacağı bu muymuş

Azıcık aklımı adlında gittin
Beni sevdalara saldın da gittin

Elmanın eyisini yüke tutarlar
Çürüğünü çarığını yabana atarlar
Gelininen kızı bir mi tutarlar

Var git derebeyi kalma yolundan
Sallandıkça kasatura fırlar belinden⁵²

Elmanın şiirde diğer kullanım alanı sevgilinin güzelliğini, gençlik ve sıhhatliliğini anlatmak için sevgilinin yanaklarına benzetilerek sevgilinin yanakları için istiare olarak kullanılmasıdır. Bu özellik hem aşağıda verilen mânilerde hem de Karacaoğlan şiirlerinde görülmektedir.

Kapım iki ganadlı
Yârim elma yanaglı
Bir çığırdım gelmedi
Vay ne kâfir inaldı⁵³

Teyyâreler kanatlı
Kızlar elma yanaklı
Oğlanları sorarsan
Hepsi maymun suratlı⁵⁴

Elma addım nar geldi
Dar sokakdan yar geldi
Eyildim bir öpeyim
Al yanagdan gan geldi⁵⁵

Elma elma yanakları al gibi
Boyu uzar gider selvi dal gibi
Seherde açılan gonca gül gibi
Sandım kan damlamış karın üstüne⁵⁶

⁵¹ Cahit Öztelli, *Evlerinin Önü (Bütün Halk Türküleri)*, Hürriyet Yayınları, İstanbul (1972), s. 167.

⁵² Cahit Öztelli, *age.*, s. 243-244.

⁵³ Bülent Yorulmaz, *age.*, 160.

⁵⁴ Ömer Gözükızıl, *age.*, 220/1047.

⁵⁵ Bülent Yorulmaz, *age.*, 160.

Nasıl methedeyim şöyle güzeli
Elinde bergüzar gül ile oynar
Alma yanak kiraz dudak diş sedef
İspir ala gözler mil ile oynar⁵⁷

Şiirde meyvelerin anlatım unsuru olarak kullanılmasında diğer bir tabaka meyvelerin erotik (şehvâni) ifadeleri ve aşk sembollerini anlatmak için kullanılmasıdır. Burada meyveler bir ön tabaka olarak gerçek anlamlarıyla görünürler fakat tamamen kendi gerçek anlamları dışında bir kısım erotik objeleri etkili bir şekilde anlatmak veya üstü kapalı bir şekilde anlatmak için kullanılırlar.

Türk halk şiirinde diğer bir kısım tabiat unsurlarıyla birlikte meyvelerin erotik ifadeleri ve aşk sembollerini anlatmak için kullanılması Macar halk şiiri üzerine araştırma yapan aynı özelliği Macar halk şiirinde de gören araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Bu araştırmacılar bu özelliğin Türk ve Macar halk şiirlerine özgü bir anlatım özelliği olduğunu diğer Doğu Avrupa halklarının şiirlerinde bulunmadığını belirtirler. Bu araştırmacılar Bela Bartok Macar halk şiirinde gördüğü “doğa ile ilgili anlamsız sözler” olarak tanımladığı sözlerin hemen aynı oranda Türk halk şiirinde de görüldüğünü belirtir.⁵⁸ Doğa ile ilgili anlamsız sözler olarak belirttiği sözler çiçek, meyve ve renklerle ilgili sözlerdir. Aslında Türk halk şiirinde de görülen bu sözlerin çoğu erotik (şehvâni) ifadeler ve aşk sembolleridir.⁵⁹ Türk halk şiirinde erotik motifler üzerine makale yazan Adorjan İmre, halkın bu yolla kaba sözleri kullanmaksızın cinsel konulardan rahatlıkla söz edebildiğini hatta bazen bu konuda modern şairleri bile geçtiğini belirtir.⁶⁰

Erotik (şehvâni) ifadeleri ve aşk sembollerini anlatmak için kullanılan meyvelerden birisi de elmadır. Aşağıda örnek olarak verilen mâni örnekleri ve Karacaoğlan’a ait bentlerde bu verilişin örnekleri açıkça görülmektedir.

Elma bıcağ istemez
Mendil saçak istemez
Verin bana yârimi
Yorgan yatag istemez⁶¹

Elmayı bıçakladım
Çevreyi saçakladım
Annesinin yanında
Kızını kucakladım⁶²

Alma attım nar geldi
Bu ev bana dar geldi
Bir öptüm bir ısırdım
Al yanaktan kan geldi⁶³

⁵⁶ Karacaoğlan, **Bütün Şiirleri**, Dergah Yayınları, İstanbul (1982), 72/34.

⁵⁷ Karacaoğlan, **age.**, 292/244.

⁵⁸ Adorjan İmre, “Türk Halk Şiirinde Erotik Motifler”, **Folklor / Edebiyat**, 2003/2, S. 34, Ankara (2003), s. 124.

⁵⁹ Adorjan İmre, **age.**, 125.

⁶⁰ Adorjan İmre, **age.**, 126.

⁶¹ Bülent Yorulmaz, **age.**, 160.

⁶² Ömer Gözükızıl, **age.**, 183/794.

⁶³ Ömer Gözükızıl, **age.**, 135/480.

Elmayı nazik soydum
Yarin ağzına koydum
Afiyet olsun yarım
Sen yedikçe ben doydum⁶⁴

Karac' oğlan der ki bahçene girdim
Tomurcuk güllerin goncasın derdim
Sevdiğim göğsünde dört nişan gördüm
Bir alma bir ayva bir nar bir kiraz⁶⁵

Yarım giydiği atlasın hası
Silindi gönlümün kalmadı pası
Koynunda beslemiş Gürün elması
Mememin emerken ağz' ırast geldi⁶⁶

Eğer elma, bir şiirin redifi olmuşsa burada şair tarafından çok boyutlu ve derinlikli anlatımın bir aracına dönüştürülecek ve farklı anlam tabakalarını sembolize edecektir. Karacaoğlan'ın "almayı" redifli şiirinde bunu görmekteyiz. Burada istiare sistemiyle elma sevgili için bir anlatım aracı olmaktadır. Şair kendi anlayış ve arzularına göre elmaya sevgiliyle ilgili çeşitli anlamlar yüklemekte ve bu anlamları taşıtmaktadır. İlk dörtlükte bir ön anlam tabakasında baharda yeni olmuş, insanı güzelliği ve tazeliğiyle çeken sanki normal bir elma anlatılmaktadır. Bu elma yere düşüp heba olmadan hemen dalından alınıp yenilmelidir. Bu anlam tabakasının hemen ardında *objectivation* yoluyla elmanın sevgiliyi sembolize ettiği ve sevgiliyle ilgili bir anlatıma geçildiği görülmektedir. Sevgili baharında görülmeye değerdir. Bu görülmede şair elmayı yani sevgiliyi görmekte ve üzerinde düşünmektedir. Bu görme ve düşünmeden bir an önce onu değerlendirme ve ona sahip olma duygusu doğmakta ve dörtlükte dile getirilmektedir. Bunun ardında algılayıcı süjenin algılamasına göre yeni bir anlam tabakası daha oluşmaktadır. Bu anlam tabakasında ise her şey baharında güzeldir ve güzelliğiyle dikkati ve insanı çeker. Tazelik ve güzelliğiyle ondan yararlanma onu elde etme duygusu uyandırır. Varlık bu güzelliğini ve çekiciliğini üzerinde taşıırken o değerlendirilmelidir.

Yazın evvel baharında
Teferrüçde gör almayı
Yel esip yere düşmeden
Budağında kır almayı

İkinci bentde bütün güzelliğiyle dalında baharı yaşayan ve yetişen elmanın/sevgilinin budağından kopma zamanı gelmiştir. Her ayrılık bir kısım üzüntü ve endişeleri de beraberinde getirirse de daldan kopmama çaresi yoktur. Hem de artık bu güzel elmaya/ sevgiliye beğler, pašalar, ağalar büyük değer vermekte onu el diz üstünde tutmaya talip olmaktadır.

Almanın budağı ağlar
Gözyaşı durmayıp çağlar
Beğler pašalar ağlar
Diz üstüne kor almayı

Elma/sevgili övülüp yaratılmıştır. Fakat bazılarının bu güzelliğe ulaşmak için boyunları eğiktir ve çaresiz durumdadırlar. Burada sevgiliye erişemeyenlerin durumu da mor menevşe istiareleriyle anlatılmıştır. Ona kavuşma çareleri yoktur ve ancak ondan kalan anılarla yetinmek durumdadırlar. Artık ondan kalan anılar onun için en büyük değerdir. O anıları yüzüne gözüne sürüp teselli bulmaya

⁶⁴ Ömer Gözükızıl, *age.*, 119/376.

⁶⁵ Karacaoğlan, *age.*, 379/329 (3)

⁶⁶ Karacaoğlan, *age.*, 107/68 (3)

çalışmaktadır. Bu bende kadar sevgiliyi temsil edip anlatan elma burada sevgiliden kalan anıları anlatmak için bir anlatım aracı olarak kullanılmaktadır.

Mevlâ'm öğmüş de yaratmış
Mor menevşe boyun eğmiş
Yavrunun elleri değmiş
Al yüzüne sür almayı

Sevgiliye kavuşamayan âşık gönül dünyasında büyük perişanlık, dağınıklık yaşamaktadır. Sevgili onu büyük bir aşka düşürmüş, o artık bu aşkla tanınır olmuştur, aynı aşk olmadan başka birisine kavuşsa bile artık bu büyük aşkı o hiçbir zaman unutmayacak ve hep o büyük aşkı ve sevgiliyi âh ile anacaktır. Burada elma hem sevgiliye duyulan unutmaz aşkı hem de sevgilinin kendisini belirtmede bir anlatım aracına dönüştürülmüştür.

Perişan gönlüm perişan
Almadır aşık nişan
Almasız yare kavuşan
Ah eder anar almayı

Son bentte o unutulmaz bir aşka sevdiği fakat elde edemediği sevgilinin aşkıyla şairin hep yanıp tutuştuğunu görmekteyiz. O sevgiliye kavuşmasa bile onunla gönül alakasını kesememiş onun kadir bilmez bir elde hebâ olup gitmesinin üzüntüsünü yaşamaktadır. Burada sevgili yine elma ile anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra elma gerçek anlamıyla da kullanılmaktadır. Çok değerli bir şey hediye edildiğinde, bu elma olabilir, o alınıp hemen ısırılıp yenmez, manevî değerinden dolayı büyük bir hürmetle alınır ve saklanır. Ama değerden anlamayan bir görgüsüzün eline düşürse alınır alınmaz yenilmeye başlanır. Burada elma hem görgüsüz birinin eline düşüp değerli olduğu halde ısırılıp yenen gerçek elmanın hem de yine istiare yoluyla sevgilinin ifadesinde kullanılmaktadır.

Karac'oğlan kaynar coşar
Aşk dalgası boydan aşar
Bir kötüye yolu düşer
Kadrin bilmez yer almayı⁶⁷

Alevî – Bektaşî Şiir Geleneğinde Elma

Alevî – Bektaşî şiir geleneğinde kendi anlamı üzerinde yine bu geleneğe bağlı bir kısım anlatımları ifade etmek için soyut anlam tabakasıyla birlikte kullanılan meyvelerden biri de “elma”dır. Alevîlerde elma kutsal sayılır. Cebrâil Hz. Muhammed'den af dilemek için terceman yani kurban olarak elma vermesinden dolayı kutsal sayarlar. Ayn-ı cemlerde bu olayı temsil etmek için koyun boğazlar gibi elma kurbanı yaparlar. Elma göndermek bağlılık işareti olmuştur.⁶⁸

Yukarıda masal, destan ve Türk halk hikayelerinde elma kahramana dince kutsal sayılan bir derviş, pîr veya Hızır tarafından verilmekte, bu elma sayesinde olağan üstü güçlere sahip bir çocuk dünyaya gelmektedir. Burada elma ilâhî gücün insanlara bir yardımı desteği olarak görülmektedir. Battalnâme'de Battal, Hz. Ali'nin rüyâsında geleceğini bildirdiği elmayı gelince alıp yemek sûretiyle bütün varlıkların dilini anlama yeteneğini kazanmakta ve bu özelliğiyle olağanüstü varlıkları yenebilmektedir. Alevî – Bektaşî geleneğinde elma Tanrı'dan insanlara inen ve yakınlığı yani velâyeti temsil eden bir anlatım aracına dönüşmektedir.

Aşağıdaki Pir Sultan Abdal'dan alınan şiir örneklerinde “elma” kendi gerçek anlamı yanında Alevî – Bektaşî geleneğine ait bir çok inanma ve düşüncüyü *objektivation* yoluyla ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Aşağıdaki dörtlükte “yanal elma” yani kırmızı parlak iri elma cennette on sekiz bin

⁶⁷ Karacaoğlan, *age.*, 410/356.

⁶⁸ Pir Sultan Abdal, *Bütün Şiirleri*, (Hazırlayan: Cahit Öztelli), 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul (1971), s. 102.

âlemin nurunu temsil etmektedir. Alevî – Bektaşî inancında “Hak-Muhammed-Ali” tarzında ifade edilen bir ulûhiyet inancı vardır.⁶⁹ Yine aynı inanç çerçevesinde Hz. Muhammed ve Hz. Ali’nin aynı nurdan yaratıldıklarına inanılır.⁷⁰ Pir Sultan’ın aşağıdaki dörtlüğün de cennetteki yanal elma ilâhî Hak nurunu temsil etmektedir. Bu nur on sekiz bin âlemin nurudur ve Hz. Muhammed, Hz. Ali ve Hacı Bektaş Veli’de bu elmanın temsil ettiği ilâhî nurdan yaratılmışlardır.

Firdevs-i âlâda bir yanal elma
On sekiz bin âlemin nuru dediler
Muhammed Mustafa Haydar-ı Kerrâr
Hünkâr Hacı Bektaş Veli dediler⁷¹

Cahit Öztelli’nin hazırladığı kitapta Pir Sultan’ın “Ali’ye terceman gelen elmalar” nakaratlı birbirini takip eden iki şiiri bulunmaktadır. O, bu şiirlerinde elmayı çeşitli anlamlarıyla kullanılmayan yanı sıra Hz. Ali ile Allah dostluğunu yani onun velâyetini anlatmanın bir aracı olarak kullanılmaktadır. Burada somut bir varlık soyut ve daha derin bir anlam tabakasının anlatım aracına dönüşmektedir. Fakat bu *objektivation* Alevî – Bektaşî inancının soyut, belki de açıkça ifade edilemeyen inanmalarını anlatmada bir anlatım aracı olarak kullanılmaktadır. Yukarıda incelediğimiz şiirinde Karacaoğlan kendi şiir dünyasına göre bir anlam aktarımında elmayı kullanırken, Pir Sultan da kendi anlam ve ifade dünyasına göre bir anlatım aracı olarak kullanılmaktadır. Alevî- Bektaşî geleneğinde terceman, kurban ve belli işleri yaparken okunan dua ve övgüler anlamında kullanılmaktadır. Bildiğimiz gibi kurbanda yakınlaşmak anlamı vardır. Pir Sultan bu nakaratı taşıyan iki şiirinde Hz. Ali’nin hem Tanrı’yla yakınlığını hem de Tanrı’dan onun için övgü geldiğini bu şiirlerinde çeşitli yön ve boyutlarla anlatmaktadır.

Şiirin ilk bendinde elma, Hz. Ali’ye cennetten gelen bir yakınlaşma işareti veya sözü/duayı sembolize etmektedir. Ali bu yakınlık sembolünü büyük bir hürmetle almakta ve ona gösterilecek en büyük hürmeti göstermektedir. Burada elmanın tamamen manevî, soyut tinsel bir anlatımın aracına dönüştürüldüğünü görmekteyiz.

Cennetten Ali’ye bir nidâ geldi
Ali’ye terceman gelen elmalar
Ali kokladı, hem yüzüne sürdü
Ali’ye terceman gelen elmalar

İkinci bentte elma hem gerçek anlamıyla hem de Allah kul ilişkisini anlatmada Allah’tan gelen haberin anlatımının aracı olarak kullanılmaktadır. İnsanlar elmayı olduğu gibi bırakmazlar onu aşılıp geliştirmeye çalışırlar. Bunun yanı sıra meyvesini yerler ve bunu yaparken onu hırpalarlar. Bunlara rağmen kulların düştükleri hatalar ve kusurlar bağışlanır. İkinci anlam olarak elma Allah’tan gelen iyilik ve güzellikleri, nuru temsil eder. İnsanlar bu gelenlerle yetinmezler, onların daha da artmasını isterler. Bunun yanı sıra bu nimetlerden, iyiliklerden yararlanırken yanlış ve kusurlar da işlerler. Fakat bu nimetleri veren, iyilik ve güzellikleri gönderen sultan kullarının hatalarını rahman/bağışlayıcı yönüyle bağışlayacaktır. Sonda tekrar eden nakarat bütün olan her şeyi Allah’tan gelmeye bağlamakta ve şiirde çok anlamlı bir anlatımın devamını sağlamaktadır.

Elma’sın elma’sın seni aşlarlar
Meyveyi yerler de dalın taşlarlar
Sultan olan, kulun bağışlarlar
Ali’ye terceman gelen elmalar

Üçüncü bentte her şey elmanın renğiyle boyanmakta, bütün melekler elma elbisesine bürünmekte, buna karşın bazıları Ali’ye terceman olarak gelen bu elmaların kadrini bilmemekte ona kendince

⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “Bektaşîlik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul (1992), s. 375.

⁷⁰ M. Yaşar Kandemir, “Ali, İlmî Şahsiyeti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2. Cilt, İstanbul (1989), s. 376.

⁷¹ Pir Sultan Abdal, *age.*, 316/244.

müdâhale etmektedir. Buraya bakıldığında somut anlam tabakasıyla soyut anlamların yine iç içe geçtiği görülmektedir. İlk mısradaki elmanın kabuk güzelliğine dikkat çekilmekte, ikinci mısradaki meleklerin onun elbisesine büründüğü ifadesiyle konu soyutlaştırılmakta, üçüncü mısradaki kadir bilmeyenlerce kabuğun soyulup atılması ifade edilip nakarat mısrasında yine olay soyutlaştırılıp bu elmanın Ali'ye terceman gelen haber/söz veya ilâhî nur olduğu vurgulanmaktadır. Bentte elmanın somut görünüş güzelliği yansıtılıp onun uyandırdığı çağrışımlar ve soyut ifadelerle Ali'ye gelen ilâhî nurun her şeyi boyadığı, meleklerin bile o elbiseye büründüğü fakat bazı insanların o nurun ve dolayısıyla Ali'in değerini bilemediği anlatılmaktadır.

Elma'sın Elma'sın rengini boya
Cümle melâikeler donunu geye
Kadrin bilmeyen kabuğun soya
Ali'ye terceman gelen elmalar

Bir üst bentte somut olarak elmanın renk güzelliğinden hareketle açılım yapılarak soyutlamalarla farklı anlam tabakalarına geçişler yapılırken bu bentte elmanın koku güzelliğinden somut bir açılım yapılmaktadır. Elma misk ve anber kokuludur. Bu öyle güzel bir kokudur ki bütün peygamberler bu kokuya birikmişlerdir. Bu bütün peygamberleri kokusuyla etrafında biriktiren elmanın etinden Fatma Ana, kabuğundan da hiçbir zaman Hz. Ali'den ayrılmayan onun azatlı kölesi Kanber olmuştur. Burada koku Allah'tan gelen güzellikleri temsil etmektedir. Zaten Allah'tan gelen her şey güzeldir. Bütün peygamberler de bu güzelliklerin etrafında toplanmışlardır. Ali'ye gelen terceman/güzellikler bütün peygamberlerin etrafında toplandığı güzelliklerdir. Allah'tan Ali'ye gelen güzelliklerin ihsanların en önemlileri Fatma Ana ve Kanber'dir. Yine nakarat bu güzellik/ ihsanların Allah'tan geldiğini vurgulayarak bendi tamamlamaktadır.

Elma'sın elma'sın misk ile anber
Kokuna birikir cümle peygamber
Etin Fatma Ana, kabuğun Kanber
Ali'ye terceman gelen elmalar

Pir Sultan şiirin son bendinde elmanın vahdeti ifade ettiğini açıkça vurgulamaktadır. Elmanın vahdetin yani bütün varlığın/kesret aleminin varoluş kaynağı olan Tanrı varlığının, ilâhî nurun anlatımı için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki bentte elmanın etinden Fatma Ana, kabuğundan Kanber yaratıldığı bildirilmişti, bu bentte de Hz. Ali'nin efsânevi atı Döldül'ün elmanın çekirdeğinden yaratıldığı belirtilmiştir. Hz. Ali, Döldül'le Allah'ın kılıcı olarak bilinmiştir. Burada onun ünlü kılıcı Zülfikar'a adı anılmamakla birlikte bir işaret vardır. Nakarat yine bütün bunların Allah tarafından verildiğini vurgulamaktadır.

Pir Sultan Abdal'im vahdettir vahdet
Çiğidinden oldu Döldül gibi at
Bir adın seyfullah okunur âyet
Ali'ye terceman gelen elmalar⁷²

Pir Sultan bütün şiir boyunca somut bir varlık olarak elmayı hem elmayla ilgili gerçek anlamlarıyla hem de onu bir *objektivationa* dönüştürerek Alevî – Bektaşî inancının inanmalarının bir aktarma aracı olarak kullanmıştır. Bu şekilde çok katmanlı bir anlam yapısı taşıyan, somut anlam tabakalarından hareketle soyutlamalara ve çağrışımlara giden ve bu şekilde az sözle değişik anlamları oluşturan bir yapı oluşturmuştur. Bu yapıyı kullanarak belki açıkça söyleyemediği bir çok inanma ve değeri bu çok katmanlı yapının içinde bu dilden anlayan süjelere anlatma imkanını yakalamış ve bu imkanı kullanmıştır.

⁷² Pir Sultan Abdal, *age.*, 102/25.

Sonuç

Günlük konuşma dilinden edebiyat dili oluşturulurken günlük dilin objektion görevi gören kelimeleri objektivasyonla dönüştürülür. Bir bilgi aktarması aracı olan kelime edebiyat dilinde verici süje ile alıcı süje arasında ortak bir katılımla çeşitli farklı boyut ve derinliklerdeki anlamların aktarım aracına dönüştürülür. Edebiyata eserinin mümkün olan en geniş okuyucu kesinine hitap edebilmesi için bu kelimelerin toplum tarafından iyi bilinen, yoğun kullanılan ve yabancılaşma duyulmayan kelimeler olması gerekir. Yukarıda gösterildiği gibi elma ve alma kelimesi Türk halkının tarihin bilinen en eski devirlerinden beri en iyi tanıdığı bildiği kelimelerden biridir. Türk edebiyatçılarının böyle bir kelimeye edebiyat dilinin anlatım aracına dönüştürmemeleri düşünülemez. Türk Halk Edebiyatı anlatılarında ve şiirlerinde elma kelimesi anlatıcı veya şairin anlatmak istediği anlam dünyasına göre çok anlam tabakalı bir anlatım aracına dönüştürülerek kullanılmıştır. Bu edebiyat dilini zenginleştirmekte ve sanat değeri yüksek eserlerin oluşturulmasının temel zeminini hazırlamaktadır. Türk Edebiyatı, bu zengin edebiyat dili ve bu dille oluşturulmuş anlam tabakaları oldukça çok ve derin edebiyat eserleriyle dünyanın önemli edebiyatları arasında yer edinmektedir.

Kaynakça

- ALPTEKİN, Ali Berat, **Halk Hikayelerinin Motif Yapısı**, Akçağ Yayınevi, Ankara (1997).
- ALPTEKİN, Ali Berat, **Taşeli Masalları**, Akçağ Yayınevi, Ankara (2002).
- ANDREWS, Walter G., **Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı**, (Çev. Tansel Güney), I. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul (2000).
- DAĞLI, Yücel, “Evlîya Çelebi Seyehatnâmesi’nde Meyve”, **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 225 - 289.
- DEMİRTAŞ, Ahmet, “Meyveli Atasözleri”, **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 169 - 174.
- GÖZÜKIZIL, Ömer, **Çanakkale Halk Kültürü (I) Halk Anlatıları**, Heyemola Yayınları, İstanbul (2006).
- İMRE, Adorjan, “Türk Halk Şiirinde Erotik Motifler”, **Folklor / Edebiyat**, 2003/2, S. 34, Ankara (2003), s. 123-133.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Ali, İlmî Şahsiyeti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2. Cilt, İstanbul (1989), s. 375 -378.
- KARACAOĞLAN, **Bütün Şiirleri**, Dergah Yayınları, İstanbul (1982).
- KORTANTAMER, T., “Türk Şiirinde Ses Konusunda ve Ses Gelişiminin Devamlılığı Üzerine Bazı Düşünceler”, **Eski Türk Edebiyatı Makaleler I**, Akçağ Yayınevi, Ankara (1993), s. 273 – 336.
- _____, “Gül Kasidesi”, **Eski Türk Edebiyatı Makaleler I**, Akçağ Yayınevi, Ankara (1993), s. 413 – 434.
- KÖKSAL, Hasan, **Battal Gazi Destanı**, Akçağ Yayınevi, Ankara (2003).
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Bektaşilik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İstanbul (1992), s. 373 -379.
- ÖZTELLİ, Cahit, **Evlerinin Önü (Bütün Halk Türküleri)**, Hürriyet Yayınları, İstanbul (1972).
- PİR SULTAN ABDAL, **Bütün Şiirleri**, (Hazırlayan: Cahit Öztelli), 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul (1971).
- RADLOF, Wilhelm, **Manas Destanı**, (Yayına Hazırlayan: Emine Gürsoy–Naskalı), Türksoy Yayınları, Ankara (1995).
- SAKAOĞLU, Saim, **Gümüşhane ve Bayburt Masalları**, Akçağ Yayınevi, Ankara (2002).
- SALMAN, Hüseyin, “XIII-XV. Asırlar Arasında Orta Asya’da Yetişen Meyveler ve Ekonomik Değeri” **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 505- 516.
- SEYİDOĞLU, Bilge, **Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar**, Baylan Matbaası, Ankara (1975).
- ŞEN, Mesut, “Bâbürnâme’de Meyveler”, **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 291- 331.
- TUNALI, İsmail, **Sanat Ontolojisi**, İ. Ü. Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul (1984).
- TÜRKMEN, Fikret, **Tahir ile Zühre**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara (1983).
- UYMAZ, Emine, “XI- XIV Yüzyıllarda Anadolu’da Yetişen Meyveler”, **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 491- 504.
- YORULMAZ, Bülent, “Kıbrıs Türk Mânilerinde Meyve Duygusalığı”, **Meyve Kitabı**, (Editörler: Emine Gürsoy Naskalı, Dilek Herkman), Kitabevi, İstanbul (2006), s. 155 - 167.

DİNLER COĞRAFYASI IŞIĞINDA BULGARİSTAN'DAKİ DİNSEL TOPLULUKLAR

The Religious Groups in Bulgaria in the Light of Religions Geography

Emin ATASOY*

Özet

Bulgaristan hem Türkiye'ye komşu olması, hem de nüfusunun yaklaşık %10'un Türklerden oluşması nedeniyle, Türkiye açısından önem taşıyan bir ülke olmasına rağmen farklı nedenlerden dolayı, bilimsel çalışmalarda üzerinde çok az durulmuş ülkelerden biridir. Bu çalışmanın öncelikli amacı Bulgaristan nüfusunun dinsel yapısı ile dinsel toplulukların coğrafi dağılımını irdelemektir. Çalışmanın bir diğer amacı ise Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun tarih içindeki nitel ve nicel değişimlerini ortaya koymak ve bu topluluğun ülkenin sosyokültürel ve demografik yapısı üzerindeki rol ve etkilerini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Nüfusu, Demografik Kriz, Dinler Coğrafyası, Coğrafi Dağılım, Dinsel Topluluklar

Abstract

Being a neighbour of Turkey and having a population of which 10% are Turks, Bulgaria is an important country for Turkey but because of several reasons, it has not been investigated much in scientific studies. The main aim of this study is to investigate the religious composition of the Bulgarian population and how the religious groups are distributed geographically. Another aim is to reveal the qualitative and quantitative changes in the Muslim population in Bulgaria throughout the history and discuss their roles and effects in terms of the sociocultural and demographical structure of the country.

Key Words: The Population of Bulgaria, Demographical Crisis, Religion Geography, Geographical Distribution, Religious Groups

Giriş

Bir ülkenin coğrafi, demografik ve sosyokültürel özellikleri, ayrıca nüfusun etnik ve dinsel yapısı o ülkenin coğrafi, jeopolitik ve jeokültürel kimliğini belirleyen en öncelikli etkenlerin başında gelir. Stratejik, ama bir o kadar da karmaşık ve sorunlu bir coğrafi konuma sahip olan Türkiye, hem Avrasya, hem Balkan, hem Ortadoğu, hem Karadeniz, hem de Akdeniz ülkesi olan dünyanın tek devletidir. Bu coğrafi konum Türkiye'ye birçok avantaj sağladığı gibi birçok dezavantajı da beraberinde getirmiştir. Sekiz farklı ülke ile kara komşuluğu olan Türkiye'nin en eski komşularından biri Bulgaristan'dır. Kuzeybatı komşumuzun coğrafi, ekonomik, kültürel ve demografik özellikleri ile Türk bilim uzmanların ilgilenmesi ve bunları bilim dünyasında tartışması gayet doğaldır, çünkü Bulgaristan en çok Türk nüfusu barındıran Balkan ülkesidir. Bulgaristan'ın tarihi, ekonomisi ve uluslararası ilişkileri ile ilgili ülkemizde birçok çalışma olmasına rağmen bu ülkenin dinler coğrafyası ile ilgili yok denecek kadar az sayıda çalışma bulunması, bu makalenin yazılmasının başlıca nedenidir. Dinler coğrafyası açısından Bulgaristan'ın genel beşerî portresi çizilmeden ve ülkedeki dinsel topluluklar ayrı ayrı irdelenmeden önce bu ülke ile ilgili bazı genel coğrafi bilgilerin özetlenerek sunulmasının okuyucular açısından yarar sağlayacağı düşünülmüştür.

* Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

Bulgaristan'ı diğer Avrupa ülkelerinden ayıran ve Türkiye'yi de yakından ilgilendiren başlıca coğrafi ve demografik özellikleri şöyle özetlenebilir:

- Sosyokültürel, tarihî ve demografik özellikleri ile Bulgaristan, en çok “Avrasya devleti” özelliği taşıyan ve oransal olarak en çok Müslüman nüfusuna sahip AB ülkesidir. Bu ülkede yaşayan 1 milyonu aşkın Müslüman ve 750 000 civarındaki Türk, Türkiye jeopolitiği açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca Bulgaristan'ın, Balkanlar'da en büyük Türk azınlığın yaşadığı ülke olduğu da unutulmamalıdır.¹
- Balkan Yarımadası'nın orta ve doğu kesimlerini kapsamakta olan Bulgaristan kuzeyden Romanya, batıdan Sırbistan ve Makedonya, güneyden Yunanistan, güneydoğudan Türkiye ve doğudan Karadeniz ile çevrilidir. Hem Karadeniz, hem Tuna, hem Trakya, hem de Balkan devleti olan dünyanın tek ülkesi olan Bulgaristan, işgal ettiği bu coğrafi konum ile hem Asya ve Avrupa, hem de Balkan ve Ortadoğu ülkeleri arasında ulaşım ve ticaret bakımından bir köprü konumundadır. Yüzölçümü ve nüfus bakımından Romanya ve Yunanistan'dan sonra Balkan Yarımadası'nın en büyük ülkesi olan Bulgaristan'ın Tuna nehrine 470 kilometrelik ve Karadeniz'e 378 kilometrelik sınırı vardır.² NATO ve AB üyesi olan Bulgaristan'ın toplam yüzölçümü 110 994 km.² ve 2005 yılındaki toplam nüfusu da 7,5 milyondur.³
- Avrupa Birliği'nin en yeni üyesi olan bu devletin işgal ettiği coğrafi alan Müslüman ve Hıristiyan medeniyetlerinin, doğunun ve batının, sosyalizmin ve kapitalizmin uzun dönem boyunca bazen kaynaştığı bazen çatıştığı jeopolitik gelgit sahnelerine benzetilebilir. XIII asırlık tarihi geçmişe sahip olan Bulgaristan, Avrupa'nın en köklü devletlerinden ve en eski kültürlerden birine sahiptir. Fakat yaklaşık beş yüzyılımı Osmanlı egemenliği ve üç yüzyılımı da Kuman, Peçenek, Tatar ve Bizans hâkimiyeti altında geçiren Bulgar halkı sadece beş yüzyıl bağımsız ve özgür kalmayı başarabilmiştir. Farklı kültür ve devletlerin egemenliği altında geçen bu uzun esaret dönemi, ülkenin bugünkü etnik ve dinsel yapısındaki bu denli farklılık ve renkliliğin sebeplerinden biridir. Böylece coğrafi konum, jeopolitik ve tarihî miras bugünkü Bulgaristan'ın beşeri coğrafyasını belirleyen en önemli etkenler oldukları söylenebilir.
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ve NATO üyesi olan Bulgaristan, 1 Ocak 2007'de AB üyesi olmuş ve Yunanistan'dan sonra Türkiye'nin ikinci AB komşusu olmuştur. Bugün Türkiye-Bulgaristan sınırında faaliyet gösteren üç sınır kapısı (özellikle Kapıkule) ile İstanbul-Filibe⁴-Sofya-Belgrad eksenindeki ulaşım koridoru Türkiye ihracatının âdeta can damarını oluşturmaktadır. Bu nedenle ulaşım ve dış ticaret açısından bu komşu ülkenin Türkiye açısından stratejik önemi tartışılmaz.
- Kendi ulusal sınırları içinde Estonyalılar ile Bulgarlar, nüfusu 1 milyondan fazla olan ülkeler arasında dünyada nüfusları en hızlı azalan milletlerin başında gelmektedirler. 1989 yılında Bulgaristan nüfusu tarihinde ilke kez 9 milyona yaklaşırken (8,9 milyon) bazı olumsuz sosyal, politik ve ekonomik etkenler sonucunda 2005 yılında 7,5 milyona kadar azalmıştır. Böylece, ülke nüfusu 15 yıllık kısa bir zaman dilimi içinde %18'lik bir azalma göstermiştir.⁵
- Bulgar etnik nüfusunun kendi ülke sınırları içindeki azalışının çok boyutlu olumsuz sonuçları vardır. Çingene ve Türk nüfusundaki yüksek artış hızı sonucunda, ülkede Bulgarların aleyhine değişmekte olan etnik ve dinsel nüfus dağılımı bunların başında gelmektedir. Bulgar etnik nüfusunun 40–50 yıllık zaman diliminde erimesi ve kendi devletinde azınlık durumuna düşmesi, sadece ulusal etnik, dinsel

¹ İ. Güner ve M. Ertürk, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Nobel Yayınları, Ankara (2005).

² E. Atasoy, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Ezgi Kitabevi, Bursa (2003).

³ A. Lukanov, N. Bojinov ve S. Dimitrov, **Stranite v Sveta 2005-2006 Spravočnik**, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya (2005).

⁴ Kavram ve coğrafi anlam kargaşası oluşmaması için makalenin tamamında Bulgaristan'da yer alan kent adları Bulgarca değil Türkçe verilmiştir. Örneğin Plovdiv yerine Filibe, Targovişte yerine Eski Cuma, Ruse yerine Rusçuk yazılmıştır.

⁵ E. Atasoy, “Postsosyalist Dönemde Bulgaristan'da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, Sayı 12, Bursa (2007).

ve kültürel yapıda olumsuz sonuçlar yaratmakla kalmayıp, uzun vadede bu beşeri gelişmeler, Bulgaristan'ın siyasal varlığını ve ulus bütünlüğünü de tehdit edecek noktaya gelebilir.⁶

1. Tarihsel Süreç İçerisinde Bulgaristan Nüfusunun Dinsel Yapısı

Devlet sınırları içindeki dinsel inançların oluşturduğu renkli mozaik ve farklı toplulukların oluşturdukları dinsel azınlık dalları bazen o azınlıkları ülkedeki çoğunluğu oluşturan “gövde milletten” ve “ulus devletten” küçük, ama tehlikeli dallara ayırmaktadır. Böylece ayrılıkçı-bölücü eğilimler ortaya çıkmakta ve ülke bütünlüğü tehlike arz etmektedir. Bazen ise gelişen ulus ve vatan bilincine bağlı olarak dinsel ve etnik dallar ile ana gövde sağlıklı ve gönüllü bütünleşmektedir. Bu bağlamda ulusların etnik ve dinsel bileşimi, azınlıkların etnik ve dinsel aidiyeti hem dinler ve kültür coğrafyası açısından, hem de ulusal güvenlik ve jeopolitik açıdan büyük önem taşımaktadır. Diğer yandan, inanç sistemi ve dinsel tercihler, farklı toplumların veya farklı dinsel azınlıkların gelenek ve göreneklerini, kültür, tutum ve davranışlarını, hatta politik tercihlerini belirlemektedir.

Bulgaristan'da dinsel ve etnik aidiyet ile kimlik bilinci farklı nüanslar yansıtmaktadır. Örneğin Musevilerde etnik ve dinsel kimlik örtüşmekte, hatta bütünleşmektedir. Bu nedenle Yahudi etnik kimliği ile Musevi dinsel kimliği bir bütün oluşturmaktadırlar. Ülkede yaşayan Pomak Türkleri Müslüman dinsel kimlik ön planda olup, etnik kimlik ya belirtilmek istenilmemekte, ya da bireyden bireye bu kimlik farklılık göstermektedir. Bazı azınlıklarda etnik ve dinsel aidiyet çatışmaktadır. Örneğin Gagavuzlar, Türk olmalarına ve Türkçe konuşmalarına rağmen, dinsel aidiyet olarak Ortodoks Hıristiyanlığı tercih etmektedirler. Fakat Bulgaristan'da dinsel kimliği en değişken azınlık Romanlardır (Çingeneler). Bulgarların yoğun olduğu yörelerde Hıristiyanlığı tercih eden Romanların, Türklerin yoğun oldukları yörelerde Müslümanlığı tercih ettikleri gözlenmektedir.

Tarih boyunca farklı kültür, medeniyet ve devletlerin çatışım ve paylaşım sahnesi olan Bulgaristan'ın etnik yapı bakımından olduğu gibi dinsel yapı bakımından da homojen olmayıp büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı döneminde din bakımından Müslümanların çoğunlukta olduğu Bulgaristan toprakları, 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Türklerin Anadolu'ya göç etmeleri sonucunda dinsel yapıda Hıristiyanlar lehine köklü bir değişme gözlenmiştir. Örneğin tablo 1'de de görüldüğü gibi 1887–1900 döneminde Bulgaristan Prensiği'nde Ortodoks Hıristiyanların oranı % 76,9'dan % 80,6'ya yükselirken aynı dönemde Müslümanların oranı % 21,4'ten % 17,1'e azalmıştır. Aynı yıllar arasında Yahudi, Ermeni ve Katoliklerde de bir artış olduğu gözlenmektedir.

Tablo 1 1887 – 1900 Döneminde Bulgaristan Nüfusunun Dinsel Yapısı⁷

Dini İnanç	Sayısal Dağılım			Oransal Dağılım (%)		
	1887	1893	1900	1887	1893	1900
Ortodoks Hıristiyanlar	2424371	2606786	3019999	76.86	78.74	80.66
Müslümanlar	676215	643258	643300	21.44	19.43	17.18
Museviler	24352	28307	33663	0.77	0.86	0.90
Katolik Hıristiyanlar	18505	22617	28569	0.59	0.68	0.76
Protestan Hıristiyanlar	1358	2384	4524	0.04	0.07	0.12
Ermeni Gregoryenler	5839	6643	13809	0.19	0.20	0.37
Diğer Dinler	1461	-	326	0.04	-	0.01
Kendini Tanımlamayanlar	2274	718	93	0.07	0.02	0.0
Toplam	3154375	3310713	3744283	100.0	100.0	100.0

Müslümanlar ve Hıristiyanlar, Türkler ile Bulgarlar –esasen Bulgarlar da Türk olup ama zamanla Slavlaşmışlardır- yaklaşık beş yüzyıl Osmanlı topraklarında birlikte kader birliği içinde yaşamışlar, bilim, sanat ve kültürlerini birlikte geliştirmişler ve kaçınılmaz olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bugün Bulgaristan sınırları içindeki yüzlerce köy, kent, dağ, dere, göl, ova vb. diğer coğrafi unsurların Türkçe

⁶ E. Atasoy, age.

⁷ Natsionalen Statisticheski Institut Republika Balgariya (NSI, 2007) [http://www.nsi.bg/Census/ StrReligion.htm](http://www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm) 20. 03. 2007

adlar taşıması bunu kanıtlamaktadır.⁸ Osmanlı yönetimi altındaki Müslüman Türkler ile Ortodoks Hıristiyan Bulgarların kader birliği Osmanlı-Rus Savaşı ile sona ermiş. Bu savaş sonucunda 1878 yılında Yeşilköy Antlaşması imzalanmış ve daha sonra Berlin Konferansı ile özerkliğini kazanan Bulgaristan, tek taraflı bir deklârasyonla 1908’de bağımsızlığını ilan etmiş ve 1909’da Osmanlı hükümeti bu devletin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır.⁹

Osmanlı döneminde XIX. yüzyıla kadar, Müslüman nüfusun egemen olduğu Bulgaristan’da Hıristiyanlar azınlık durumundadırlar. Fakat 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda ülkenin bağımsızlık kazanmasından sonraki dönemde bir yandan Müslüman nüfus miktarı hızla azalmaya başlamış, diğer yandan da devletin sınırları dışında kalan Bulgarların yeni kurulmuş vatanlarına göç etmeleri sonucunda ulusal nüfusta hızlı bir artış görülmüştür. Örneğin tablo 1 ve 2’de de görüldüğü gibi 1880’de toplam Bulgaristan nüfusu sadece 2 milyon civarındayken,¹⁰ 1887’de 3,1 milyonu, 1900’de 3,7 milyonu, 1920’de 4,8 milyonu ve 1920’de 4,8 milyonu ve 1920’de 4,8 milyonu 1934’te 6,0 milyonu aşmıştır. Bir başka anlatımla, 1887’den 1934’e kadar olan 47 yıllık zaman diliminde ülke nüfusu 2 kat artmış ama aynı dönemde de ülke içindeki Müslüman nüfus oranı % 21,4’ten % 13,5’e düşmüştür. Ülke nüfustaki bu hızlı artışı iki temel faktör belirlemiştir: Bulgaristan devletinin toprak genişletmesi, yani Bulgar Prensiği ile Doğu Rumeli’nin birleşmesi ve ikinci önemli etken de ülke sınırları dışında, yani Dobruca, Makedonya ve Trakya bölgelerinde kalan Bulgar nüfusunun yeni kurulmuş vatanlarına göç etmeleri. Buna karşılık, Müslüman nüfusun 1887–1934 döneminde azalmasının iki ana nedeni vardır: bağımsızlık sonrasında Bulgaristan’dan Anadolu’ya yönelik Türk göçlerin yoğunlaşması ve savaş yıllarında ölen Müslümanların yüksek oranı.

Tablo 2 1910 – 2001 Döneminde Bulgaristan Nüfusunun Dinsel Yapısı¹¹

Dini İnanç	1910	1920	1926	1934	1946	1992	2001
Sayısal Dağılım							
Toplam	4337513	4846971	5478741	6077939	7029349	8487317	7928901
Ortodoks Hıristiyanlar	3643918	4062097	4569074	5128890	5967992	7274592	6552751
Müslümanlar	602078	690734	789296	821298	938418	1110295	966978
Katolik Hıristiyanlar	32150	34072	40347	45704	-	53074	43811
Protestan Hıristiyanlar	6335	5617	6735	8371	-	21878	42308
Museviler	40067	43232	46431	48398	43335	2580	653
Ermeni Gregoryenler	12259	10848	25402	23476	-	9672	6500
Diğer Dinler	706	371	1456	1802	79604	15226	7784
Kendini Tanımlamayanlar	-	-	-	-	-	-	308116
Oransal Dağılım - %							
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Ortodoks Hıristiyanlar	84.0	83.8	83.4	84.4	84.9	85.7	82.6
Müslümanlar	13.9	14.3	14.4	13.5	13.3	13.1	12.2
Katolik Hıristiyanlar	0.7	0.7	0.7	0.8	-	0.6	0.6
Protestan Hıristiyanlar	0.1	0.1	0.1	0.1	-	0.3	0.5
Museviler	0.9	0.9	0.8	0.8	0.6	0.0	0.0
Ermeni Gregoryenler	0.3	0.2	0.5	0.4	-	0.1	0.1
Diğer Dinler	0.0	0.0	0.0	0.0	1.1	0.2	0.1
Kendini Tanımlamayanlar	-	-	-	-	-	-	3.9

⁸ Bulgaristan’daki coğrafi mekân ve unsurların Türkçe kökenli adları için bak: M. T. Acaroğlu, *Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006).

⁹ B. D. Coşkun, *Bulgaristan’la Yeni Dönem, Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri*, ASAM Yayınları, Ankara (2001).

¹⁰ N. Kuyucuklu, *Balkan Ülkeleri İktisadi 2: Bulgaristan*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3429, İstanbul (1987).

¹¹ T. Traykov ve B. Kazakov, *Religiozna Struktura na Naselenieto v Balgariya – Formirane, Savremenno Sastoyanie i Teritorialni Različiya, Sotsialna i Kulturna Georafiya*, Veliko Tarnovo: Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kiril i Metodiy”, Peçat “Faber” (2004).

İkinci Dünya Savaşından sonra Bulgaristan nüfusunun dinsel yapısı ile ilgili bilgi veren ilk ve son nüfus sayımı 1946 yılında gerçekleşmiştir. 1946 -1992 yılları arasında Bulgar Komünist Partisi'nin savunduğu sosyalist-ateist ideoloji doğrultusunda dinsel kimlikler reddedilmiş ve inanç özgürlüğü bastırılmış, böylece dinsel gruplandırmayı kabul etmeyen Bulgar yöneticiler nüfus sayımlarında din hanelerini boş bırakmışlardır. Bu nedenle 1946–1992 dönemine ait Bulgaristan nüfusu içindeki dinsel dağılım ile ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır.¹² Böylece 1946 nüfus sayımına göre %84,9 olan ülkedeki Ortodoks Hıristiyanlar, son nüfus sayımı olan 2001 yılında oransal olarak % 82,6'ya azalmış ve aynı dönemde Müslümanların oranı da %13,3'ten %12,2'ye düşmüştür. 1887 yılında Bulgaristan'da 676 215 Müslüman bulunmaktayken bu sayı 1934'te 821 298'e ve 2001 yılında 966 978'e yükselmiştir.¹³ Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelik yoğun dış göçlere rağmen, Müslüman ailelerdeki yüksek doğurganlık oranlarına bağlı olarak Bulgaristan'daki Müslüman nüfus oranı XX yüzyılda hiçbir zaman % 12'in altına düşmemiştir.

2. Bulgaristan'da Yer Alan Dinsel Topluluklar

Bulgaristan hem etnik hem de dinsel nüfus yapı itibarıyla homojen değil, heterojen bir beşerî özellik göstermektedir. Bu nedenle diğer Balkan devletlerinde olduğu gibi Bulgaristan'da da millet ve dinsel azınlıklar renkli bir sosyokültürel mozaik oluşturmaktadırlar. Çalışmanın bu kısmında Bulgaristan'daki başlıca dinsel topluluklar Müslümanlar, Ermeni Gregoryenler, Musevîler, Katolik, Protestan ve Ortodoks Hıristiyanlar başlıkları altında irdelenmiştir.

2. 1. Ortodoks Hıristiyanlar

Rusya, Sırbistan, Makedonya, Ukrayna, Romanya ve Yunanistan'da olduğu gibi Bulgaristan'da da Ortodoks Hıristiyanlar ülke nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturduklarından dolayı, bu ülkeler Ortodoks Hıristiyan devletler olarak adlandırılmaktadır. 2004 yılında kapsadığı 6,5 milyon Ortodoks Hıristiyan nüfus sayısı ile Bulgaristan dünyanın en kalabalık Ortodoks Hıristiyan nüfusuna sahip ilk on devletinden biridir.¹⁴

Son yüzyılda da Ortodoks Hıristiyanlık Bulgaristan'da en yaygın din olmaya devam etmiştir. Tablo 2'de de görüldüğü gibi 1910–1992 yılları arasında Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyanların sayısı 3,6 milyondan 7,2 milyona yükselmiş ve aynı dönemde ülke nüfusu içindeki nüfus payları da %84'ten %85,7'ye artmıştır. Fakat yoğun dış göçler, düşük doğum oranları ve negatif nüfus artışı sonucunda ülkenin toplam nüfusu 1989 yılından beri hızla azalmakta ve buna paralel olarak bir yandan etnik Bulgarların diğer yandan ise egemen din olan Ortodoksların nüfusları da azalmaktadır. Örneğin son iki nüfus sayımında elde edilen verileri karşılaştırdığımızda 1992 yılında 7,2 milyon olan Ortodoks Hıristiyanların sayısı 2001 yılında 6,5 milyona düşmüştür. Böylece Ortodoksların ülke nüfusundaki payları da %85,7'den %82,6'ya gerilemiştir.¹⁵ Yani 9 yıl gibi kısa bir zaman diliminde Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyan nüfus yaklaşık 722 000 azalmıştır. Düşük doğurganlık oranları, din değiştirme ve dış göçler Ortodoks nüfusun azalmasının başlıca tetikleyici unsurlarıdır.

Ortodoks Hıristiyan nüfusun Bulgaristan'daki coğrafi dağılışı ve bu dinsel topluluğun başlıca özellikleri ile ilgili aşağıdaki tespitler yapılabilir:¹⁶

- Bulgaristan'daki en büyük kentlerin aynı zamanda en kalabalık Ortodoks nüfuslarını barındırdıkları gözlenmektedir. Örneğin, il (oblast) nüfuslarının ülke Ortodoks Hıristiyan nüfus içindeki payları

¹² NSI, 2007.

¹³ NSI, 2007.

¹⁴ A. Lukanov, N. Bojinov ve S. Dimitrov, *age*.

¹⁵ NSI, 2007.

¹⁶ P. Slaveykov, *Etnogeografiya*, Universitetsko İzdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofya (2006).

şöyle bir dağılım sergilemektedir: Sofya (%17), Filibe (%9), Varna (%6), Eski Zağra (%5) ve Burgaz (%5). Böylece ülkenin en büyük beş kentinin Ortodoks nüfusunun %42'sini kapsadığı görülmektedir. Oysa en düşük Ortodoks Hıristiyan nüfus oranına sahip illerin başında Türklerin çoğunlukta olduğu Kırçali, Razgrad, Eski Cuma, Şumnu, Silistre ve Smolyan (Paşmaklı) gelmektedir. Örneğin Türklerin yoğunlukta olduğu Kırçali ilinde Ortodoks Hıristiyanların il nüfusu içindeki oranı sadece %23'tür.

- Bugün Bulgaristan'da Ortodoks Hıristiyanlara hizmet eden ülke genelinde 3030 kilise ve 166 manastır faaliyet göstermektedir. Ülkedeki Ortodoksların %75'i kentsel yerleşmelerde ve sadece %25'i kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır. Ülkedeki etnik Bulgarların büyük kentlerde yoğunlaşması, Ortodoksların da aynı kentlerde yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Benzer şekilde, Türklerin kırsal yerleşmelerde yoğunlaşması, Müslümanların da kırsal kesimde daha yüksek bir nüfus payına sahip olmalarına yol açmıştır.
- Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyanların etnik dağılımına baktığımızda bunların %97'sinin Bulgar, %2,5'inin Roman ve %0,1'inin Gagavuz Türkü olduğu anlaşılmaktadır. Önümüzdeki yıllarda etnik Bulgarların nüfusu hızla azalmaya devam edeceğinden dolayı, Ortodoks nüfus sayısında da buna paralel bir azalma beklenmektedir.

2. 2. Katolik Hıristiyanlar

Nüfus sayısı olarak Katolikler; Ortodoks ve Müslümanlardan sonra Bulgaristan'ın üçüncü en kalabalık dinsel topluluğunu oluşturmaktadırlar. Son 10–15 yılda sayıları azalmış bir orana sahip olsalar da, Katoliklerin Bulgaristan nüfusu içindeki yeri ve önemi, ayrıca ülkenin sosyokültürel yapısındaki işlevi büyüktür. Bu gün ülkede yaklaşık 70 Katolik kilise faaliyet göstermekte ve bu kiliseler genelde Katolik nüfusunun yoğun olduğu yörelerde yer almaktadırlar. Bulgaristan Katoliklerin %72'si kentlerde yaşamakta ve Katolik nüfusun %89'unu Bulgar ve geri kalan %11'ini de Romanlar ve diğer etnik azınlıklar oluşturmaktadır. Katoliklerin Bulgaristan sınırları içindeki coğrafi dağılımına baktığımızda belirli illerde (oblastlarda) yoğunlaştıklarını görebiliriz. Örneğin il nüfusu içinde Katolik nüfus oranının en yüksek olduğu yerlerin başında Filibe (%3,2), Plevne (%2,3) ve Veliko Tırново (%1,3) illeri gelmektedir. Ashında ülkede yaşayan Katolik nüfusunun yaklaşık %75'i bu üç ilde yaşamaktadır.¹⁷

Fakat coğrafi dağılım açısından ülkedeki Katolik nüfusun en belirgin özelliklerinden birisi sadece belirli ilçelerde ve yörelerde yoğunlaşmış olmasıdır. Örneğin ülkedeki Katolik nüfusun büyük bir bölümü Rakovski, Belene, Kaloyanovo, Levski, Zıştovi, Hisarya ve Byala Slatina ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Bu ilçelerde yaşayan toplam Katoliklerin sayısı 30 255'tir. Yani bu saydığımız ilçeler ülke Katolik nüfusunun %69,1'i barındırmaktadırlar. Rakovski ilçe nüfusunun %56,4'ü Katolik olduğundan dolayı, bu ilçe Bulgaristan'da Katoliklerin başkenti sayılır.¹⁸

Tablo 2'de de görüldüğü gibi, Bulgaristan'da Katoliklerin sayısal değişimi istikrarsızlık ve dalgalanmalar göstermektedir. Örneğin, 1910 – 1934 döneminde sayıları artarken, 1992 – 2001 döneminde bu sayı azalmıştır. Hatta 2001 yılında Bulgaristan'da toplam 43 811 kişi kendini Katolik olarak tanımlarken, 1934 yılında bu sayı 45 704'e yükselmiştir. Yani 70 yıllık bir dönemde Bulgaristan'da Katoliklerin sayısı artmamış, tam tersi azalmıştır. 1934'te ülke nüfusunun % 0,8'i Katolik iken 2001'de bu oran % 0,6'ya düşmüştür.¹⁹ Bulgaristan'daki Katolik nüfustaki azalmanın başlıca nedenleri olarak yaşlanma, yüksek ölüm oranları ve dış göçler gösterilmektedir.²⁰

¹⁷ P. Slaveykov, *age*.

¹⁸ NSI, 2007.

¹⁹ NSI, 2007.

²⁰ P. Slaveykov, *age*.

2. 3. Protestan Hıristiyanlar

Son yüzyılda Bulgaristan'da Katoliklerin sayısı azalırken, Protestanların sayısı sürekli artmaktadır. 1910 yılında ülkedeki Protestanların sayısı sadece 6 335 iken (ülke nüfusunun %0,1'i) 1992 yılında sayıları 21 878'e yükselmiştir (ülke nüfusunun %0,3'ü). Sadece 1992–2001 döneminde sayıları iki kat artarak 21 878'den 42 308'e yükselmiştir. Böylece XXI yüzyılın başında Katolik ve Protestan Hıristiyanların sayısı Bulgaristan tarihinde ilk kez eşitlenmiştir. Hatta Asenov'a göre Bulgaristan'da Protestan üyelerin sayısı 1989'da sadece 25 000 iken bu gün bu sayı 120 000'i aşmaktadır.²¹ Görüldüğü gibi Bulgaristan'da yapılan resmi nüfus sayımında kendini Protestan olarak tanımlayanlar (42 308) ile Protestan Kilisesine üye olanlar (120 000) arasındaki fark neredeyse üç katıdır. Bu da dinsel aidiyet duygusu ile nüfus sayım sonuçlarındaki verilerin paralellik göstermediğine işaret eder.

Bulgaristan Protestanları kendini dinsel azınlık olarak kabul etmekte ve ülkede diğer dinlere gösterilen anlayış ve hoşgörünün kendilerine gösterilmediğini iddia etmektedirler. Bu nedenle bir yandan Ortodokslara ve Müslümanlara verilen hakların kendilerine de verilmesi gerektiğini, diğer yandan da ülke politik hayatında ve parlamentoda kendi temsilcileri olmaları gerektiğini savunmaktadırlar.²²

Bulgaristan Protestan nüfusunun ülke içindeki coğrafi dağılışı ve başlıca özellikleri şöyle özetlenebilir.²³

- Katoliklerden farklı olarak Protestan nüfus tüm ülkeye dağılmış durumundadır. Bulgaristan'da Protestan nüfusun coğrafi dağılışına baktığımızda, ülke Protestanlarının %12'si İslimye'de, %9,2'si Filibe'de ve %8,7'si Montana illerinde yer aldıkları görülmektedir. *Slaveykov*'a göre bu illerde Protestanların fazla olmasının sebebi, çok sayıda Roman nüfusunun din değiştirerek Protestanlığı kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bulgaristan'da Protestan nüfus oranlarının yüksek olduğu diğer iller arasında Sofya (%7,7), Eski Zağra (%7,0), Tatarpazarcığı (%6,9), Yanbolu (%6,5), Burgaz (%5,5) ve Hasköy (%4,4) gelmektedir.
- Bulgaristan'da Protestanların %80'i kentlerde ve sadece %20'si kırsal kesimde yaşamaktadır. Ayrıca belirgin olarak kadın Protestanların oranı erkeklerden daha fazladır. Bulgaristan'da özellikle kadınlar ve gençler arasında bu din hızla yaygınlaşmaktadır. Bulgaristan'da Protestanların yaklaşık % 60'ı kadındır ve Katoliklerden farklı olarak Protestanların büyük bir bölümü 20 yaşının altındadır.
- Protestanlık tüm etnik grupları ve özellikle toplumun yoksul kesimlerini etkileyerek ülkede en hızlı yayılan dinlerin başında gelmektedir. Yoksul Romanlar (Çingeneler) arasında bu dinin hızla yaygınlaşması buna örnek gösterilebilir. Aynı bilgiyi Karapetrova ve Koen'de doğrulamaktadırlar²⁴ Roman nüfus oranlarının yüksek olduğu Lom, Kotel, İslimye, İhtiman ve Gurkovo ilçelerinde, Protestan nüfus oranlarının da yüksek olması bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca, Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün 2001 yılındaki nüfus sayımı verilerine göre Bulgaristan'daki Protestanların yarısından fazlası (24 651 kişi) Roman olduğu unutulmamalıdır²⁵

3. Musevîler

Musevî dini etnik temeller üzerinde gelişen bir dindir. Çünkü bu dine inananlar otomatik olarak Yahudi milletine de mensup olmaktadır. Bu nedenle Musevî ve Yahudi kavramları neredeyse iç içe

²¹ B. Asenov, **Religiite i Sektite v Bulgariya**, İzdatelstvo Poligraf, Sofya (1998).

²² R. Karapetrova ve E. Koen, "Protestanti (Evangeliski Hristiyani)", **Obştnosti i İdentıçnosti v Bulgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

²³ P. Slaveykov, **age**.

²⁴ R. Karapetrova ve E. Koen, **age**.

²⁵ **NSI**, 2007.

geçmiş kavramlardır. Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Yahudilerin 1948'e kadar devleti ve yurdu yoktu. İsrail devletinin kurulması ile birlikte Rusya ve Bulgaristan'da dâhil olmak üzere birçok ülkede yaşayan Musevîler İsrail'e göç etmeye başladılar.

1492 yılında İspanya Krallığını yöneten Fernando ve İzabela'nın aldıkları Musevîlerin tüm krallık topraklarından arındırılması kararı sonucunda, binlerce Musevî İspanya'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Bulgaristan'a gelen ilk büyük Musevî toplumlari XV asırda İspanya'dan göç edip bu ülkeye yerleşen Sefarad Musevîleridir. Daha sonraki yıllarda Fransa, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Polonya gibi Avrupa ülkelerinden de binlerce Musevî baskı ve tehditler sonucunda Bulgaristan'a göç edip yerleşmişler ve Aşkenazi Musevî toplumu ortaya çıkmıştır. Fakat ülkedeki en eski Musevîler Bizans ve Roma İmparatorluğu döneminde Balkan yarımadasında yaşayan Romanyot Musevîleridir.²⁶ Böylece Bulgaristan'daki Yahudi toplumu kendi içinde Sefarad Musevîleri, Aşkenazi Musevîleri, Romanyot Musevîleri ve daha sonra bunlara katılan Rus Musevîleri olmak üzere dört büyük grupta toplanmıştır.

Popov'a göre 1880 yılında Bulgaristan'da yaşayan Musevîlerin toplam nüfusu 20 000 civarındadır.²⁷ Tablo 2'de görüldüğü gibi 1910 yılında Musevîlerin ülkedeki nüfusu 40 067'ye ve 1934'te 48 398'e yükselmiştir. 1905 yılında Musevîler Bulgaristan nüfusunun %0,93'ünü oluştururken, 1926 yılında bu oran %0,85'e düşmüştür.²⁸ Daha sonraki yıllarda yapılan nüfus sayımlarında da görüldüğü gibi Musevî azınlığın ülke nüfusu içindeki oranı hiçbir zaman %1'i aşmamıştır. Musevîlerin coğrafi dağılışıma baktığımızda bu azınlığın büyük kentlerde yoğunlaştığını görmekteyiz. Örneğin 1900 yılında Musevî sayısı 1000'i aşan 11 Bulgar kenti olduğu anlaşılmaktadır: Sofya- 8720, Filibe- 3599, Rusçuk- 3104, Vidin- 1780, Tatarpazarlığı- 1401, Varna- 1312, Köstendil- 1226, Yanbolu- 1184, Şumnu- 1088, Dupnitsa -1087, Samokov- 1078.

İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde Bulgaristan Musevîlerin hayatı tamamen değişmiştir. Sosyalizme geçiş ile birlikte ve İsrail devletinin kurulmasından sonra, özellikle 1948–1949 yıllarında binlerce Musevî Bulgaristan'ı terk etmiş ve bundan dolayı sayıları hızla azalmıştır. Sadece 25 Ekim 1948 – 16 Mayıs 1949 döneminde Bulgaristan'dan İsrail'e göç etmiş olan Musevîlerin sayısı 32 106'dır.²⁹ Baruh'a göre 1945 sonrasındaki sosyalizm döneminde, özel girişim ile özel mülkiyetin yasaklanması, ayrıca güçlü milliyetçilik ve din duyguları Musevîlerin Bulgaristan'ı terk edip İsrail'e göç etmelerinin temel iki sebebidir.³⁰ Nüfus sayımı verileri bu göçün boyutlarını da yansıtmaktadır: Örneğin 1934 yılında Bulgaristan'da 43 335 Musevî yaşarken, 2001'de bu sayı 653'e azalmıştır.³¹

1989 sonrasındaki postsosyalist dönemde Bulgaristan'da iki büyük Musevî dış göçü yaşanmıştır: 1989–1992 dönemindeki birinci göç dalgasında yaklaşık 2 400 ve 1993–1997 dönemindeki ikinci göç dalgasında 858 kişi Bulgaristan'ı terk etmiştir.³² Göç edenlerin %80'den fazlası üniversite mezunu ve yaklaşık %40'ı 28 yaşın altında olması, genç ve eğitimli Musevî nüfusun dış göçe katıldığını göstermektedir. Dış göçü tetikleyen temel etken ülkedeki sosyoekonomik krizdir. Çünkü göç eden Musevîlerin büyük bir bölümü yoksulluk, işsizlik ve ekonomik bunalımı Bulgaristan'ı terk etmede asıl sebep olarak göstermişlerdir.³³

Son nüfus sayımında, yani 2001 yılında ülkede yaşayan 1 363 Musevî'den sadece 653'ü kendini Musevî dinine mensup olarak görmüş ve bu yönde nüfus istatistiklerine yazılmasını istemiştir.³⁴ Burada

²⁶ İ. K. Çınar, **Etniçeskite Maltstinstva v Balgariya**, İzdatelska Kaşta Lik, Sofya (2005).

²⁷ K. Popov, **Stopanstvoto na Balgariya**, Sofya (1916); P. Slaveykov, **age**.

²⁸ B. Piti, **İstinata za Polojenieto na Evreite v Balgariya**, İzdatelstvo Probuda, Sofya (1938).

²⁹ B. Vasileva, **Evreite v Balgariya 1944-1952**, Universitetsko İzdatelstvo, Sofya (1992)

³⁰ E. Baruh, "Evrei", **Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

³¹ T. Traykov ve B. Kazakov, **age**.

³² E. Baruh, **age**.

³³ E. Baruh, **age**.

³⁴ **NSI**, 2007.

Musevî gerçek sayısı ile resmi nüfus sayımı arasındaki fark neredeyse iki kat olması düşündürücüdür. Diğer düşündürücü tespit, 1992 yılında Bulgaristan'da yaşayan 2 580 Musevînin kısa bir zaman diliminde 653'e kadar düşmesi, yani dokuz yılda yaklaşık dört kat azalmasıdır.

Bugün Bulgaristan'daki tüm Musevîler “Şalom” organizasyonu altında birleşmişler ve 19 bölgesel teşkilat ile kültürlerini ve inançlarını yaşatmayı sürdürme çabası göstermektedirler.³⁵ Ayrıca *Slaveykov*'a göre ülkedeki Musevîlerin % 50'den fazlası Bulgar dilini kendi ana dili olarak kabul etmektedirler ve sadece % 18'i İvrit dilini kendi ana dili olarak görmektedirler.³⁶

4. Ermeni Gregoryenler

Bulgaristan'daki Ermeni Gregoryen dinsel topluluğu sadece Ermeni etnik kökene sahip vatandaşları kapsadığından dolayı, etnik din özelliği taşımaktadır.³⁷ Ancak, Bulgaristan'daki Ermenilerin sayısı ile Ermeni Gregoryen dinine mensup olanların sayısı aynı değildir. Örneğin 2001 yılındaki son nüfus sayımında 10 832 Bulgaristan vatandaşı kendini Ermeni olarak tanımlarken, sadece 6 500 kişi kendini Ermeni Gregoryen dinsel topluluğun üyesi olarak tanımlamıştır. Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin yöneticilerine göre ise resmi olmayan verilere göre bugün ülkedeki Ermenilerin sayısı 20 000 civarındadır.³⁸

Düşük nüfus artışı ve dış göçler sonucunda 1910–2001 döneminde Bulgaristan'da yaşayan ve Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne bağlı olanların sayısı yarı yarıya azalmıştır: 12 259'dan 6 500'e³⁹. Böylece Musevilerde olduğu gibi bu dine mensup olanlar da hem küçük bir dinsel azınlık oluşturmakta, hem de bu azınlık sayısal olarak hızla erimektedir.

Bulgaristan'daki ilk Ermeni göç ve yerleşmelerin tarihi IV-V yüzyıla, yani Bizans Dönemine kadar eskilere dayanmaktadır. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, doğu sınırında yer alan ve kendi devlet sınırı içinde yaşayan Ermenileri, asker olarak Balkanlar'a sürmüş ve böylece ilk Ermeni toplumlar bugünkü Bulgaristan sınırları içinde ortaya çıkmıştır. Özellikle VII – XI yy. döneminde Pavlikyan⁴⁰ dini akımların yaygınlaşması ile Suriyeli ve Ermeni kökenli Pavlikyanlar Bulgaristan'a yerleşmeye başlaması ile Ermenilerin nüfusu daha da artmıştır. Böylece XII yüzyılda Bulgaristan'daki ilk büyük Ermeni Gregoryen kilise birlikleri kurulmuş ve faaliyete geçmiştir.⁴¹

Osmanlı döneminde ve özellikle XIX yüzyılın ikinci yarısında binlerce Ermeni Bulgaristan'a göç etmiştir. 1894–1896 döneminde Anadolu'yu terk eden binlerce Ermeni, Makedonya'dan, Varna ve Burgaz limanlarından giriş yaparak Bulgaristan'a yerleşmiştir.⁴² 1912–1918 yılları arasındaki Balkan ve Birinci Dünya Savaşı sonucunda, yine binlerce Ermeni Bulgaristan'a akın etmiştir. Bunun sonucunda son Ermeni göç dalgası ile 1922 yılında Çar Boris III hükümetinin girişimleri ile yaklaşık 25 000 Ermeni Bulgaristan'a yerleşmiştir. Böylece 1884 yılında Bulgaristan'da sadece 4 000 Ermeni yaşarken, 1926 yılında toplam sayıları 27 322'ye yükselmiştir.⁴³

Bulgaristan'daki Ermeni etnik nüfus sayısındaki değişimlere paralel olarak Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın da sayısı değişmiştir. Örneğin 1910 yılında ülkede 12 253 kişi Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın mensubu iken, 1926'da bu sayı iki kat artarak 25 402'ye ulaşmıştır. Fakat son 80 yılda bu dinsel

³⁵ İ. K. Çınar, **age**.

³⁶ P. Slaveykov, **age**.

³⁷ P. Slaveykov, **age**.

³⁸ İ. K. Çınar, **age**.

³⁹ T. Traykov ve B. Kazakov, **age**.

⁴⁰ VII – XI yy. döneminde Bulgaristan'da yaşayan Eretik Hıristiyanlara Pavlikyan denir.

⁴¹ E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, “Armentsi”, **Obştnosti i İdentičnosti v Bulgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

⁴² E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, **age**.

⁴³ İ. K. Çınar, **age**.

azınlığın nüfusu sürekli azalmaktadır: 1934'te 23 476, 1992'de 9 672 ve 2001 yılında 6 500 kişi.⁴⁴ Bazı uzmanlara göre nüfus azalmasının temelinde dış göçler ve doğum oranlarının azalması yatmaktadır.⁴⁵

Bugün Bulgaristan'daki Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın %96'sı kentlerde yaşamaktadır. Bu azınlığın büyük bir bölümü Filibe, Sofya ve Varna'da yaşasa da Rusçuk, Şumnu, Burgaz, Yanbolu, Eski Zağra, Tatarpazarcığı, Dobriç, Yukarı Cuma, Aytos, Razgrad ve Silistre gibi kentlerde de az sayıda ve dağınık ta olsa Ermeni Gregoryen yaşamaktadır.⁴⁶

Bulgar hükümetleri son dönemde Ermeni Gregoryen Dinsel topluluğuna büyük önem ve destek vermektedirler. 1989 yılı sonrasındaki postsosyalist dönemde "Erevan", "Vahan", "Hayer" gibi gazeteler tekrar yayınlanmaya başlamış, Ermeni kültür dernekleri ve Ermeni sivil toplum örgütleri çoğalmaya başlamış, hatta 1995 yılında ülkenin en büyük üniversitesi olan "Kliment Ohridski'de" Ermeni Filolojisi Fakültesi açılmıştır⁴⁷ Fakat Bulgaristan'da devam eden sosyoekonomik bunalımın hala sona ermemiş olması, bir yandan düşük doğum oranları diğer yandan Ermenistan, ABD, Kanada ve Batı Avrupa'ya yönelik dış göçler Ermeni Gregoryen Dinsel azınlığın ülkede hızla erimesine yol açmaktadır.

5. Müslümanlar

Hıristiyanlardan sonra Bulgaristan'da yaşayan ikinci büyük dinsel topluluğu Müslümanlar oluşturmaktadırlar. 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşının bitimi ve daha sonraki dönemde Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yüzbinlerce Türk Bulgaristan'ı terk ederek Anadolu'ya göç etmiş ve bunun sonucunda Bulgaristan'daki Türklerin oranı hızla azalmıştır. Örneğin 1876'da Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını Müslümanlar oluştururken, 1910'da bu oran %13,9'a gerilemiştir.⁴⁸

XIX yüzyılın sonunda dış göçlere bağlı olarak Bulgaristan'daki Türklerin nüfusu hızla azalmış olmasına rağmen, ülke içinde oransal olarak hâlâ önemli bir paya sahip oldukları görülmektedir. Örneğin tablo 1'e bakıldığında 1887 yılında Bulgaristan nüfusunun %21,4'ü, 1900 yılında ise %17,2'si Müslüman olduğu görülmektedir.

XX. yüzyılda özellikle Türklerin Türkiye'ye göç etmesi sonucunda Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun oranı daha da azalmıştır. Örneğin, tablo 2'ye bakıldığında 1926–2001 döneminde Müslümanların ülke nüfusu içindeki oranı %12,2 ile %14,4 arasında değiştiği görülmektedir. 1910–2001 dönemindeki nüfus sayımlarında Bulgaristan'daki Müslümanların sayısı yaklaşık iki kat artmıştır. 1910 yılında ülkede yaşayan Müslümanların sayısı 602 078 iken 1992 yılında 1 110 299'a ulaşmıştır. 1989 sonrasındaki Postsosyalist geçiş döneminde yaşanan derin ekonomik ve sosyal kriz dış göçleri tetikleyerek, özellikle ülkede yaşayan Müslüman Türklerin yasal ve yasal olmayan yollardan Türkiye'ye göç etmelerine ve tüm bunların sonucunda 2001 yılında Bulgaristan'daki Müslüman sayısının 966 978'e düşmesine yol açmıştır.

Bulgaristan'daki Müslümanların coğrafi dağılışına baktığımızda Doğu ve Batı Rodoplar ile Pirin, Deliorman ve Dobruca bölgelerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bulgaristan'daki son nüfus sayımına göre en yüksek Türk nüfus oranına sahip iller arasında Kırçali (%69,6) ve Razgrad (%53,7) gelmektedir. Bunları Şumnu, Burgaz, Filibe (Plovdiv), Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Eski Cuma (Targovişte), Paşmaklı (Smolyan), ve Silistre takip etmektedir. Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre, Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun 2/3'si bu 9 ilde yaşamaktadır. İlçeler bazında olaya bakıldığında, ülkede yer alan toplam 262 ilçeden 43'ünde Müslümanların çoğunluğu oluşturmaları bu dinsel azınlığın ülkedeki beşerî gücünü yansıtmaktadır. Vidin, Küstendil, Montana ve Pernik

⁴⁴ NSI, 2007.

⁴⁵ P. Slaveykov, *age*.

⁴⁶ E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, *age*.

⁴⁷ E. Mitseva ve S. P. Tanielyan, *age*.

⁴⁸ A. Dayioğlu, *Toplama Kampından Meclis'e. Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul (2005)

Bulgaristan'da en az Müslüman barındıran illerdir. Bu dört ilde sadece 831 Müslümanın yaşaması bunu kanıtlamaktadır.⁴⁹

Bulgar yazar *Slaveykov*'un iddialarına göre, Bulgaristan'daki Müslümanların etnik dağılımına baktığımızda bunların yaklaşık %75'i "Türk", %13'ü "Pomak ve Bulgar" ve %12'si Roman'dır.⁵⁰ Yine Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerine göre, burada Bulgar etnik nüfusunun %2'sinin (131 531 kişi) Müslüman olması dikkat çekicidir.⁵¹ Bunun nedeni 2001 yılındaki son nüfus sayımında bazı Pomak Türklerinin kendilerini "Pomak" ve Romanların bir bölümünün de kendilerini Bulgar olarak tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Böylece Bulgar etnik nüfus içinde Pomak Türklerinin ve Romanların artışına paralel olarak Müslüman nüfus oranlarının da arttığı iddia edilebilir.

Bulgar *Stamenova*'nın iddiasına göre, Bulgaristan'daki Müslümanlar dört grupta incelenebilir: Sünnî Müslümanlar, Alevî Müslümanlar, Roman Müslümanları ve Pomak Müslümanları. Hem Sünnî hem de Alevî Müslümanlar Türk kökenli olduklarından dolayı, bu iki grup birleştirilerek Türk Müslümanları başlığı altında ele alınabilir. Fakat bu dört ana grup dışında, sayıları az olup büyük oranda Türk azınlığın içerisinde asimile olan ve kendini Türk kabul eden Tatarlar, Çerkezler ve Arnavutlar da ülkedeki Müslüman toplumun bir parçasını oluşturmaktadırlar. Yine *Stamenova*'ya göre, ayrıca Türk azınlığın içerisinde Ortodoks Hıristiyan olan ve sayıları 1500 civarında olan Gagavuzları da unutmamak gerekir.⁵² Bulgaristan'daki Gagavuz Türkleri Müslüman olmasalar da Türk azınlığın bir parçası olarak Varna, Burgaz ve Şumnu yörelerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar.⁵³

Bugün Gagavuz Türkleri küçük ve dağınık azınlık grupları olarak Bulgaristan'da, Romanya'da, Yunanistan'da ve Moldova'da yaşamaktadırlar. Doğu Ortodoks Kilisesine bağlı Hıristiyan olan Gagavuzlar, Türkçe anadillerini ve Türk etnik kimliklerini tüm baskı ve asimilasyon girişimlerine rağmen korumayı başarmışlardır.⁵⁴ Bulgarlaştırma ve asimilasyon sonucunda Gagavuz Türklerinin nüfusları hızla azalmaktadır. 20. yüzyılın başında nüfusları 10 000 civarında iken bugün 1 400'e kadar azalmıştır.⁵⁵

Çınar'a göre, genelde kendilerini Türk hissedenden Tatar azınlığının nüfusu ise XX yüzyılda sürekli bir sayısal azalma göstermektedir. Örneğin 1910 yılında Bulgaristan'da 18 224 ve 1965'te 6 430 kişi kendini Tatar olarak tanımlarken, 1975'te bu sayı 5 963'e, 1992'de 4 515'e ve 2001 yılında da 1 803'e düşmüştür.⁵⁶ *Antonov&Migleva*'ya göre, Bulgaristan'daki Tatar nüfusunun azalmasının üç ana nedeni vardır. Birincisi, 2001 yılında Bulgaristan'da gerçekleştirilen son genel nüfus sayımında kullanılan nüfus formlarında Gagavuzlara, Pomaklara, Tatarlara, Arnavutlara ve Çerkezlere yer verilmediğinden dolayı, yani ayrı bir azınlık olarak kabul edilmediklerinden dolayı, söz konusu azınlıkların nüfus sayısı ile ilgili kesin istatistikî bilgiler mevcut değildir. İkincisi ise Tatarların büyük bir bölümü Türk adları taşımakta, Türkçe konuşmakta ve bundan dolayı kendilerini Türk azınlığı içinde gördüklerinden, nüfus sayımlarında kendilerini Türk olarak belirtmektedirler. Milliyetçi Bulgarlar Tatarların, Çerkezlerin, Pomakların asimile ederek Türkleştirildiklerini iddia etse de bu kimlik değişim süreci kendi isteği ile yani gönüllü olmuştur. Örneğin 1962 yılında Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin aldığı parti kararı ile Tatarların, Çingenelerin ve Pomakların Türkleşmesi karşıtı politikalar belirlenmiş ve yürürlüğe konmuştur.⁵⁷

Ancak bu baskıcı politikalar dahi Müslüman Tatar Türklerinin kendilerini Türk hissetmelerine engel olamamıştır. 1989 yılında Türkiye'ye yönelik büyük göç dalgasında Tatar Türkü Müslümanların

⁴⁹ NSI, 2007.

⁵⁰ P. Slaveykov, *age*.

⁵¹ NSI, 2007.

⁵² J. Stamenova, "Gagauzi", *Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya*, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)

⁵³ A. Dayıoğlu, *age*.

⁵⁴ M. T. Acaroğlu, *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar I ve II*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2007).

⁵⁵ A. Dayıoğlu, *age*.

⁵⁶ İ. K. Çınar, *age*.

⁵⁷ S. V. Antonov ve İ. Migleva, "Tatari", *Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya*, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)

büyük bir bölümünün Bulgaristan'ı terk edip anavatan Türkiye'ye yerleşmeleri etnik kimlik aidiyetinin Türk olduklarının en iyi kanıtı olsa gerek. Fakat XX yüzyıl boyunca farklı tarihlerde Tatar Türklerinin Türkiye'ye göç etmesi, bu azınlığın Bulgaristan'daki nicel erimenin üçüncü ana nedeni olarak gösterilebilir.

5. 1. Türk Müslümanları

Bulgaristan Müslümanlarının başat ve asli grubunu Türkler oluşturmaktadırlar. 2001 yılındaki son nüfus sayımına göre 746 664 kişilik bir nüfus kitlesi ile ülke nüfusunun %9,4'ünü oluşturan Türk azınlığı Deliorman, Dobruca ve Rodop bölgelerinde yoğunluk göstermektedir. Toplam nüfusunun %10'dan fazlasını Müslüman Türklerin oluşturduğu illere örnek olarak Kırcali (%61,6), Razgrad (%47,2), Eski Cuma (%35,9), Silistre (%34,3), Şumnu (%29,1), Rusçuk (%13,9), Burgaz (%13,4), Dobriç (%13,1), Hasköy (%11,2) ve İslimye (%10,5) gösterilebilir.⁵⁸ Bu saydığımız illerde Türklerin toplu yaşamaları ve diğer dinsel ve etnik gruplarla fazla etkileşime girmemeleri etnik ve kültürel bilinçlerini korumalarını sağlamıştır.

1992 nüfus sayımına göre Bulgaristan Müslümanlarının %92,3'ü Sünnî ve %7,7'si Alevî Müslüman'dır. 2001 yılındaki son nüfus sayımında Sünnî ve Alevî Müslümanlar ayrı ayrı olarak sayılmadıklarından dolayı, bu yıla ait veriler mevcut değildir. Bulgaristan içinde iller bazında Alevîlerin coğrafi dağılımına baktığımızda, Dobriç (%19), Silistre (%9), Razgrad (%9), İslimye (%7), Şumnu (%5) ve Kırcali (%5) en yüksek Alevî nüfus oranına sahip iller oldukları görülmektedir.⁵⁹ 2001 yılı nüfus sayımı verilerine göre Türk Alevîlerin en çok Bulgaristan'ın kuzeydoğu ilçelerinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Örneğin ilçe nüfusu içinde Alevîlerin oranı Kaynarca'da %51,5'i, Kotel'de %16,2, Dulovo'da %11,6'ı ve Kubrat'ta %11,3'tür.⁶⁰

Dayıoğlu'na göre, Bu verilerden de anlaşıldığı gibi Türklerin yoğunlukta olduğu Deliorman ve Dobruca bölgelerinde Alevîler çoğunluktadır. Bulgaristan'da Sünnî ve Alevî Müslümanların birlikte yaşadığı köyler var olduğu gibi, sadece Alevîlerin yaşadığı köyler de vardır. Razgrad ilinde yer alan Mıdrevo, Sliven ilinde yer alan Yablanovo ve Kırcali ilinde yer alan Zvezden köyleri yalnızca Alevîlerin yaşadığı kırsal yerleşmelere örneklerdir.⁶¹

Bulgaristan'da yaşayan Alevî Türkleri, hem kültürel hem de dinsel bir azınlık oluşturmaktadırlar. Ancak Alevîleri etnik azınlık olarak öne süren görüşler de vardır. Bir başka anlatımla Bulgaristan Alevîlerini Türk milletinden koparıp, başka bir etnik topluma aitmiş gibi gösteren bilimsel tezler de vardır. Örneğin Bulgaristan'ın önde gelen demografi ve etnocoğrafya uzmanlarından *Slaveykov*, Bulgaristan Alevîlerin kutsal saydıkları Demir Baba Tekkesi⁶² hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından sevilmesi ve kutsal görülmesinden dolayı, Alevîlerin Hıristiyan kökenli oldukları iddiasında bulunmaktadır. Yine Bulgar *Mizov*'un iddiasına göre, Bulgaristan Alevîleri asimile edilmiş Bulgarlardır.⁶³

Alevîler ile Bulgarların aile yapısı, gelenek-görenek, bayramlarını, folklor ve yaşam biçimlerini irdeleyen birçok Bulgar bilim uzmanı Alevîlerin Türk değil de Bulgar olduklarını kanıtlama çabasındadırlar. Oysa Alevîler Türkçe konuşmaktadırlar, Müslüman'dırlar ve Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanan göç anlaşmaları sonucunda binlerce Alevî kendini Türk hissettikleri için Türkiye'ye göç etmiştir. Böylece Bulgaristan'da "Kızılbaşlar" ve "Aliyanlar" olarak adlandırılan Alevîler, XXI.

⁵⁸ A. Dayıoğlu, *age*.

⁵⁹ Bk. P. Slaveykov, *age*.

⁶⁰ NSI, 2007.

⁶¹ A. Dayıoğlu, *age*.

⁶² Demir Baba Tekkesi ve Bulgaristan Alevîleri ile ilgili daha fazla bilgi almak için bk. M. T. Acaroğlu, **Bulgaristan Alevîleri ve Demir Baba Tekkesi**, Kaynak Yayınları, İstanbul (1998).

⁶³ P. Slaveykov, *age*.

yüzyılda yeni bir asimilasyon ve kimlik çarpıtma politikaları ile karşı karşıya kalarak, Bulgarlaştırma ve Hıristiyanlaştırma tehditlerini göğüslemek zorunda bırakılmaktadırlar.

5. 2. Roman Müslümanları

Türklerden sonra Bulgaristan'daki Müslüman toplumun ikinci büyük dinsel grubunu Romanlar⁶⁴ oluşturmaktadırlar. Bulgaristan'da birçok bilim uzmanı ve yazar, gelecek açısından ülke içindeki asıl jeopolitik ve etnodemografik tehlikenin Türklerin değil Romanların oluşturacağını savunmaktadırlar. Roman nüfusundaki hızlı artış, önümüzdeki yıllarda Bulgaristan'ı ciddi sosyokültürel ve politik sorunlarla karşı karşıya bırakabilir. 1900 yılında Bulgaristan'daki Romanların toplam sayısı 89 549 iken, 1934'te 149 385'e, 1992'de 313 396'ya ve 2001 yılında da 370 908'e yükselmiştir.⁶⁵ Bugün bu sayı resmi istatistiklerde 400 000 civarındaymış gibi gösterilse de bazı yazarlara göre Bulgaristan'daki Roman nüfusu 600 000'e hatta 800 000'e ulaşmaktadır.⁶⁶

Bazı uzmanların yapmış oldukları tahminlere göre 2050 yılında Bulgaristan'da Romanların nüfusu 1,5–1,8 milyona kadar yükselecek, böylece ülke nüfusunun yaklaşık % 30'unu Romanlar oluşturacak ve “Bulgar Devleti” yavaş yavaş “Çingene Devletine” dönüşecektir. Böylece 2050 yılında Romanlar ve Türkler Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını oluşturacak, ayrıca bu yüzyılın sonunda büyük bir olasılıkla Bulgarlar kendi ülkelerinde azınlık konumuna (%45-%47'ye) düşeceklerdir.⁶⁷

Romanlar, Bulgaristan'da saygınlığı en az olan, en yoksul, okullaşma oranı en düşük, işsizlik oranı en yüksek, en yüksek doğurganlık ama en düşük ortalama yaşam süresine sahip azınlık grubunu oluşturmaktadırlar.⁶⁸ Ülkedeki diğer etnik toplumlar tarafından dışlanan bu grup, kendi içinde kapalı olarak yaşadığından dolayı etnik ve dinsel aidiyet konusunda ikilem ve çatışmalar görülmektedir. Ötekileştirmeden uzaklaşmak, daha üstün ve daha saygın olan etnik veya dinsel gruba ait olmak Roman nüfusunda sıkça görülen bir sosyal değişim durumudur. Tüm bunlar Roman azınlığı içinde geniş bir sosyal, kültürel, etnik ve dinsel çeşitlilik yelpazesinin oluşmasına yol açmıştır. Romanların bir bölümü kendini Bulgar, diğer bir bölümü ise kendini Türk olarak tanımladıkları için, toplam sayılarını belirlemek neredeyse imkânsızdır. Etnik kimlikte olduğu gibi dinsel kimlikte de aynı çelişkiler görülmektedir. Kendini Bulgar olarak tanımlayan Romanlar, genelde Müslüman Türk Romanları oluştururken, kendini Bulgar olarak tanımlayan Romanlar da Hıristiyan Romanları oluşturmaktadırlar. Böylece Hıristiyan Romanlar Bulgarların yoğun yaşadıkları yörelerde yaşarken, “Müslüman Türk Çingeneleri” ise Müslüman Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yörelerde ikamet ettikleri görülmektedir.⁶⁹

Bulgaristan'daki Romanlar hem etnik hem de dinsel bileşim bakımından heterojen bir özellik göstermektedirler. Bulgar bilim uzmanlarının yapmış oldukları anket çalışmalarında ülkedeki Romanların %47'si kendini Bulgar Çingenesi, %46'sı Türk Çingenesi ve %5'i Romen Çingenesi olarak tanımlamışlardır.⁷⁰ Romanlar arasında etnik aidiyet ve toplumsal bütünlük de gözlenmemektedir. Örneğin Bulgaristan Romanları Kardaraş, Trakya Kalaycıları, Burgucular, Türk Çingeneleri, Bulgar Çingeneleri, Kopanarlar, Gacallar gibi farklı alt topluluklar içinde kendini gruplandırmaktadırlar. Ülke genelinde yapılan anket çalışmalarında sadece Bulgar Çingeneleri arasında 21 alt sosyokültürel grup ve Türk Çingeneleri arasında da 18 alt sosyokültürel grup olduğu tespit edilmiştir.⁷¹

⁶⁴ 1971 yılında Londra'da yapılan Birinci Dünya Romanlar kongresinde tüm dünyadaki Çingenelere, etnik ve dinsel farklılık gözetmeksizin, Roman denilmesi karara bağlanmıştır (kaynak: Çınar, 2005)

⁶⁵ İ. K. Çınar, **age**.

⁶⁶ İ. K. Çınar, **age**.

⁶⁷ A. İvanov, “Balgarskata Demografiska Agoniya”, **Spisanie Geopolitika**, Broy 2, Sofya (2005).

⁶⁸ İ. Tomova, “Romi”, **Obştnosti i İdentitnost v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

⁶⁹ A. Dayıoğlu, **age**.

⁷⁰ İ. Tomova, **age**.

⁷¹ İ. Tomova, **age**.

Dinsel aidiyet ve dini tercihler yönünden Bulgaristan'daki Romanlar heterojen ve değişken bir özellik göstermektedirler.⁷² Çınar'a göre Bulgaristan Romanların yaklaşık %60'ı Hıristiyan ve %39'u Müslüman'dır. Bir başka anlatımla Bulgaristan Müslüman nüfusunun %11'ini Romanlar oluşturmaktadırlar. Ayrıca unutulmaması gerekir ki ülke Protestan nüfusunun önemli bir bölümünü de Romanlar oluşturmaktadır.⁷³ Fakat Poulton'a göre Bulgaristan Romanlarının %75'i Müslüman ve %25'i Ortodoks Hıristiyan'dır.⁷⁴ 1992 yılında yapılan nüfus sayımında ise Romanların %59,7'si kendini Hıristiyan ve %39,7'si de kendini Müslüman olarak tanımlamışlardır.⁷⁵ Görüldüğü gibi Bulgaristan Romanların dinsel dağılımı konusunda farklı kaynaklar, farklı bilgiler sunmaktadırlar.

İlona Tomova ve meslektaşlarının Bulgaristan genelinde yapmış oldukları etnik alan araştırmasında Romanların dinsel tercihleri konusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşmışlardır.⁷⁶

- Romanlar arasında batıl inançlar, büyücülük, astroloji ve falcılık diğer dinsel topluluklara göre çok daha yaygındır.
- Roman topluluğunda dinsel kurumlardan uzaklaşma ve din görevlilerine karşı güvensizlik, diğer dinsel topluluklardan daha belirgin ve yaygındır.
- Kendini Türk olarak tanımlayan Romanların dinsel inancı Kendini Bulgar olarak tanımlayan Romanlardan daha zayıftır.
- Zor yaşam koşullarında, yoksulluk ve işsizlik ile pençelesen Romanlar arasında Protestanlık hızla yayılmaktadır. Fakir ve çaresiz Romanları hedef olarak seçen Protestan misyonerler bu topluluk içinde yaygın bir dinsel propaganda başlatmışlar ve üye sayılarını hızla arttırmışlardır. Örneğin Bulgaristan Devlet İstatistik Enstitüsünün 2001 yılındaki nüfus sayımı verilerine göre Bulgaristan'daki Protestanların yarısından fazlası (24651 kişi) Romandır.⁷⁷

Bulgaristan'da yaşayan Romanların coğrafi dağılımına bakıldığında bu azınlık nüfusunun büyük bir bölümünün kentlerde ve özellikle büyük kentlerin yoksul banliyölerinde yaşadığı görülmektedir. İşsizlik ve daha kaliteli yaşam olanakları ümidiyle Romanların büyük bir bölümü kırsal yerleşmeleri terk edip kentlere göç etmiştir. Örneğin, iç göçler sonucunda 1956 yılında Bulgaristan'daki Roman nüfusunun sadece %27'si kentlerde yaşarken, 2001 yılında bu oran %65,5'e ulaşmıştır.⁷⁸ Filibe, Sofya, Eski Zağra, Tatarpazarlığı, Montana, İslimye, Varna, Plevne ve Burgaz, Bulgaristan'da en yüksek Roman nüfusuna sahip iller olarak dikkat çekmektedir.⁷⁹

Romanlar, Bulgarlardan ve Türklerden sonra Bulgaristan'ın en büyük etnik topluluğunu oluşturmaktadırlar. Roman nüfus oranlarının 1950'deki % 3'lerden 2050'deki % 30'lara yükselmesi, yani bir yüzyılda 10 kat artması, uzun dönemde ise Bulgar ve Roman nüfus sayılarının eşitlenmesi, sadece Bulgaristan'ın etnik, sosyal ve kültürel kimliğinde derin değişimler yaratmakla kalmayıp, siyasal birlik ve devlet güvenliği açısından da önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Unutulmaması gerekir ki 2003 yılında Bulgaristan'da dünyaya gelen 67 359 bebekten sadece % 60'ı Bulgar kökenlidir.⁸⁰ Bu nedenle Bulgar hükümeti bir yandan Roman nüfusunun eğitim ve kültür seviyesinin yükseltilmesine, bir yandan göçebelikten vazgeçirip onlara yeni istihdam ve yerleşme alanları oluşturmaya, diğer yandan ise sağlık

⁷² İ. Tomova, *age.*

⁷³ İ. K. Çınar, *age.*

⁷⁴ H. Poulton, **Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1993).

⁷⁵ İ. Tomova, *age.*

⁷⁶ İ. Tomova, *age.*

⁷⁷ NSI, 2007.

⁷⁸ P. Slaveykov, *age.*

⁷⁹ P. Slaveykov, *age.*

⁸⁰ A. İvanov, *age.*

koşullarını iyileştirmeye ve aile planlaması ile bu etnik azınlığın doğurganlığını düşürmeye çalışmaktadır.⁸¹

5.3. Müslüman Pomak Türkleri

Balkan Türkleri ve Müslüman azınlıklar üzerinde çok sayıda çalışması olan Memişoğlu “Balkanlarda Pomak Türkleri” kitabında Pomak Türklerinin tarihi geçmişini, Balkanlara gelişini, kökenini ve kültürel özelliklerini şöyle açıklamaktadır: “Pomak Türkleri çalışkan, cesur ve İslâm-Türk kültür ve medeniyetini tamamiyle benimsemiş bir Türk topluluğu olarak tanınmaktadırlar. Fakat onların menşei ve tarihi geçmişi ile ilgili bugüne kadar ciddi ilmî araştırmalar yapılmamış olmasından dolayı bu konu çeşitli yorumlara neden olmuştur. Bulgarlar Pomak Türklerini “Müslümanlaştırılmış Bulgarlar”, Yunanlılar ise “Müslümanlaştırılmış Grekler” olduklarını iddia etmektedirler. Tabii bunların tarihi gerçeklerle ilgisi yoktur, çünkü belgeler tetkik edildiğinde Pomak Türklerinin XI. Asırda Pirin ve Vardar Makedonya’sıyla Rodoplara yerleşmiş olan Kuman Türklerinin torunları olduğu ortaya çıkmaktadır. Kuman Türklerinin daha XI. Yüzyılda Balkanlara geldikleri, Şamanizm’i terk ederek Müslümanlığı kabul ettikleri ve daha sonra Osmanlılarla kaynaştıkları bilinen tarihi bir gerçektir.”⁸² Pomak Türklerinin geçmişte Balkanlar’a yerleşen⁸³ Kuman Türklerinin uzantıları olduklarına dair görüşler birçok başka makale ve kitapla desteklenmektedir.⁸⁴

Bulgar tarihçileri ile resmi makamların iddialarına göre Osmanlılar “Pomakları” zorla Müslümanlaştırmışlar bu nedenle onların asıl kökeni Bulgar’dır.⁸⁵ Diğer taraftan bazı yazarların iddialarına göre ise, tarihsel belge ve kanıtlardan yoksun olan bu iddia Bulgaristan hükümetlerinin belirlediği jeopolitik ve demografik hedeflere ulaşabilmek için sadece bir propaganda unsurudur. Çünkü yüzyıllar boyunca Osmanlılar, Balkanlardaki bütün etnik ve dinsel azınlıklara dil, din ve kültür özgürlüğü ve özerkliği vermişlerdir. Kaldı ki Bulgar tarihçilerin öne sürdükleri iddialar doğru olsaydı, Balkanlardaki milletler ve azınlıklar etnik ve dinsel benliklerini, ulusal ve kültürel aidiyetlerini bugüne kadar korumayı başaramazlardı.⁸⁶ Esasen Bulgarların da ırk bakımından Türk soyundan oldukları, ancak zamanla Slavlaştıkları göz önünde bulundurulursa, Bulgarların iddia ettiği gibi Pomak Türklerinin “Bulgar” olduklarını kabul edecek olursak, “Pomakların” da yine Türk olduğu sonucuna varırız ki Bulgarların bu görüş ve iddiaları da bu bakımdan çok önemli ve anlamlıdır.⁸⁷

⁸¹ E. Atasoy, *age*.

⁸² H. Memişoğlu, **Balkanlarda Pomak Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul (1999).

⁸³ Bu çalışmada Pomakların tarihsel kökeni ve Pomak kültürünün gelişmesine geniş yer verilmemiştir, çünkü makalenin asıl amacı Bulgaristan ulusunun dinsel bileşimini “dinler coğrafyası” penceresinden irdelemektir. Fakat Bulgaristan’da yaşayan Pomak Türkleri ve diğer Müslüman Türk toplulukların tarihsel, demografik, siyasal ve kültürel gelişimi ile ilgili daha geniş bilgi almak isteyenler aşağıdaki yayınlara başvurabilir:

- Ali Eminov, **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, Institute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, London (1997)
- Hugh Paulton, **Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1993)
- Bilâl Şimşir, **Bulgaristan Türkleri (1878–1985)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul (1986)
- M. Türker Acaroğlu, **Bulgaristan Türkleri Üzerinde Araştırmalar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2007)
- Mihail Gruev, **Mejdu Petolačkata i Polumesetsa. Balgarite Müslümani i Politiceskiyat Rejim (1944–1959)**, İK “KOTA”, Sofiya (2003).
- Anna Krasteva, **Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya**, Petekston, Sofya (1998).
- Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü, “Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını”, **Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı**, (Yayına Hazırlayan: Hasan Basri Öcalan), Bursa (2002).
- Nazif Kuyucuklu, **Balkan Ülkeleri İktisadi 2 Bulgaristan**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3429, İstanbul (1987).
- İbrahim Yalimov, **İstoriya na Turskata Obştnost v Balgariya**, “İlinda Evtimov” EOOD, Sofya (2002)

⁸⁴ A. Dayıoğlu, *age*.

⁸⁵ P. Marinov, **Balgarite Mohamedani**, İzdatelstvo Angelinov & Partnöri, Sofiya (1994).

⁸⁶ H. Memişoğlu, *age*.

⁸⁷ T. Cin, “Yunanistan’ın Batı Trakya Bölgesindeki Azınlık Türk mü? Müslüman mı?”, **Avrasya Dosyası, Özel Sayısı**, Cilt: 9, Sayı: 3, (2003).

Aslında Osmanlıların yapmadığı asimilasyonu Bulgarlar Pomak Türkleri üzerinde uygulamışlardır. 1912, 1942, 1948, 1962 ve 1971–1974 yıllarında “öze dönme politikası” doğrultusunda Pomak azınlığının isimleri tam beş kez değiştirilmiştir.⁸⁸ Bir yandan Müslüman-Türk isimleri zorla Bulgar-Slav isimlerle değiştirilmiş, bir yandan da Pomak köylerine papazlar gönderilerek zorla Hıristiyanlaşmaları yönünde yaptırımlar uygulanmıştır. Söz konusu Bulgarlaştırma ve Hıristiyanlaştırma girişimleri sonucunda 1913, 1945, 1952, 1964 ve 1990 yıllarında Pomak Türklerinin eski isimlerini almalarına tekrar izin verilmiş.⁸⁹ Böylece 1912–1992 döneminde, yani 80 yıllık zaman diliminde Bulgaristan’daki Pomakların isimleri beş kez alınıp, beş kez geri verilmiş. Böylece Bulgar yöneticileri asimilasyon mekanizmasını devreye koyarak Pomak Türklerinin onuru ve şerefini, etnik ve dinsel kimliğini yok etmeye çalışmışlar ama başaramamışlar.

Bulgaristan’da Pomak Türklerinin coğrafi dağılışına baktığımızda, bunların en yaygın görüldüğü bölgelerin başında Güneybatı Bulgaristan ile Rodop dağları gelmektedir. Özellikle Kırcalı, Lofça (Loveç), Yukarı Cuma (Blagoevgrad), Gotse Delçev, Çepelare, Tatarpazarcığı (Pazardcık), Teteven ve Paşmaklı (Smolyan) yöreleri ülkedeki Pomak Türklerinin büyük bir bölümünü barındırmaktadır. Örneğin Paşmaklı il nüfusunun %70’i, Yukarı Cuma il nüfusunun %16’sı ve Kırcalı il nüfusunun %7’si Pomak Türktür. Kuzey Bulgaristan’da en çok sayıda Pomak Türkünü barındıran il ise Lofça’dır (%4). Çok daha az sayıda Pomak Türkü Filibe, Burgaz, Hasköy ve Razgrad illerinde yaşamaktadır.⁹⁰

Georgieva’nın iddiasına göre, Balkan yarımadasında yaşayan Pomakların toplam sayısı 500 000’i aşmaktadır. Arnavutluk’ta 80 000 ile 120 000 arasında, Yunanistan’da 40 000 ve Makedonya’da 40 000 civarında Pomak yaşamaktadır. Bulgaristan’da ise Pomakların sayısı 150 000 ile 200 000 arasındadır.⁹¹ Hatta 1989 yılında Bulgaristan İçişleri Bakanlığın yapmış olduğu bir araştırmada Pomakların sayısı 270 000 olarak belirlenmiştir.⁹² Ancak, Bulgaristan’daki Pomak Türklerinin nüfus sayısını belirlemedeki güçlüklerin birçok nedeni vardır. Bunlar şöyle özetlenebilir:

- Bulgar bilim ve siyaset uzmanlarının neredeyse tamamı Pomak Türklerinin Bulgar kökenli olduklarını iddia etmekte ve onları “Bulgar Müslümanlar” (Balgarmohamedani) olarak tanımlamaktadırlar.⁹³ Bulgarlaştırma ve etnik asimilasyon sürecinde binlerce Pomak Türkü soydaşımıza zorla ve baskı ile Müslüman adları değiştirilerek Slav / Bulgar adları verilmiştir. Bu nedenle özellikle genç nesil Pomak Türkleri arasında kimlik çatışması ve etnik aidiyet bunalımı çok yaygın sorunlardır.
- Dili Slavca, dini İslam olan Pomak Türklerinde dinsel kimlik çok belirgin olarak İslâm olup, kendini Türk hissedenden Pomaklar olduğu gibi, Arap, Bulgar, Yunanlı olarak kendini tanımlayanlar da vardır. 1993 yılında Bulgar Devlet İstatistik Enstitüsünün yapmış olduğu bir araştırmada Pomak Türklerinden 70 251’i kendini Bulgar, 63 595’i Bulgar-Müslüman’ı ve 25 540’ı Türk olarak tanımlamıştır.⁹⁴ Doğal olarak bu verilere de şüphe ile yaklaşmak ve sorgulamak gerekir. Çünkü Bulgar bilim uzmanları için Pomak Türkleri, Bulgar milletinin ayrılmaz bir parçasıdır ve asla farklı ve azınlık olarak tanımlanmamalıdır. İşte bu nedenle Bulgarların öne sürdükleri nüfus verilerinin doğruluğu tartışmalıdır.
- Romanlar ile birlikte Pomak Türklerinin Bulgaristan’ın en yoksul, en ezik ve en dışlanmış azınlığını oluşturmaktadırlar. Bu nedenle sosyalist dönemde işsizlik ve gelir düşüklüğü ile pençelesen binlerce

⁸⁸ A. Dayıoğlu, *age*.

⁸⁹ A. Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Institute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, London (1997).

⁹⁰ İ. K. Çınar, *age*.

⁹¹ T. Georgieva, “Pomatsi – Balgarski Müslümani”, *Obştnosti i İdentitnosti v Bulgariya*, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).

⁹² İ. K. Çınar, *age*.

⁹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Marinov, 1994 ve Slaveykov, 2006.

⁹⁴ İ. K. Çınar, *age*.

Pomak Türkü yoksul köylerini terk ederek zenginleşme ve iş umudu ile kentlere göç etmiştir. Örneğin 1950 yılında Bulgaristan'daki Pomak Türklerinin %10'u kentlerde yaşarken, bugün bu oran %60'a ulaşmıştır.⁹⁵

Bulgaristan'da yaşayan tüm Müslümanları inceledikten sonra, ülkedeki Müslüman toplulukları diğer dinsel topluluklardan ayıran bazı demografik, sosyoekonomik ve coğrafi özellikler şöyle özetlenebilir:

- Bulgaristan'daki Müslüman nüfus Deliorman, Rodop dağları ve Dobruca gibi belirli bölgelerde toplu olarak yaşamaktadır. Diğer dinsel topluluklarla çok nadir evlenen Müslümanlar, kapalı ve içe dönük bir sosyokültürel özelliği göstermektedirler. Müslümanların demografik özelliklerine baktığımızda, doğurganlıkları diğer dinsel toplumlara göre bir hayli yüksektir. Bugün Bulgaristan'ın neredeyse tüm ilçelerin nüfusları azalırken, Kotel, Kaynarca ve Yablanitsa gibi Müslüman nüfusun egemen olduğu ilçelerde ülke ortalamasından çok daha yüksek bir nüfus artışı dikkat çekmektedir. Bulgar uzmanlara göre, ülkede yaşayan Müslümanların çocuk ve aile değerleri, din ve yaşam anlayışı, kısaca onları Hıristiyanlardan farklılaştıran sosyokültürel özellikler bu azınlıkların doğum oranlarının daha yüksek olmasını sağlamıştır⁹⁶
- Müslümanların okullaşma oranı, üniversite mezuniyet oranı Hıristiyan topluluklara göre çok daha düşüktür. Hatta bazı meslek, uzmanlık alanı ve kariyer yükselme pozisyonlarda ayrımcılık dahi gözlenmektedir. Örneğin Müslüman olan ve özellikle Türk kimliğine sahip bir kişinin subay, hâkim, sınır güvenlikçisi, istihbarat uzmanı olması neredeyse olanaksızdır. Astsubay bir Müslüman'ın subay, onbaşı olan bir Türk polisinin de binbaşı olması güçtür. Bulgaristan'da hem özel sektörde hem de devlet kurumlarında Müslümanların alt kademedden üst kademeye geçişleri sosyalizm döneminde olduğu gibi bugün de hâlâ çok zor olmaktadır.
- 1992–2001 yılları arasındaki son iki nüfus sayımında Bulgaristan'daki Müslümanların sayısı %12,9 veya 143 317 kişi azalmıştır. Bu sayısal azalma hem Sünnî Müslümanları (%11 azalma veya 112801 kişi) hem de Alevî Müslümanları (%35,5 azalma veya 30516 kişi) kapsamaktadır.⁹⁷ 1989 yılından sonra Bulgaristan'da yaşanan derin sosyoekonomik krize bağlı olarak bir bölüm Müslüman nüfusun Türkiye ve Batı Avrupa Devletlerine göç etmesi ve düşmekte olan doğurganlık oranları bu azalmanın temel iki nedeni olarak gösterilebilir.
- Bulgaristan'daki dinsel ve etnik topluluklar arasındaki yoksulluk farklılaşması dikkat çekicidir. Örneğin 2003 yılında, fakir Bulgarların oranı sadece %9,5 iken, fakir Türklerin oranı %23,4'e ve ülkenin en yoksul kesimini oluşturan Çingenelerde ise bu oran %63,8'e yükselmektedir.⁹⁸ Bir başka deyişle, refah seviyesi en yüksek olan Bulgar etnik grubunda doğum oranları en düşük ve ortalama yaşam süresi en uzun iken refah seviyesi en düşük olan Çingenelerde doğum oranlarının en yüksek olması ve yaşam süresinin en kısa olması dikkat çekicidir. Tüm bu örnekler, Bulgaristan nüfusunun sosyoekonomik ve demografik özellikler bakımından hem kır-kent, hem bölgesel, hem de etnik özellikler bakımından derin farklılaşmalar gösterdiğine işaret etmektedir.
- Aslında Bulgaristan'da yapılan nüfus sayımlarının (özellikle Türk ve Müslümanların demografik özellikleri) objektifliği, tarafsızlığı ve doğruluğu tartışılır niteliktedir. Bu konuda birçok örnek verilebilir. Örneğin 1992 yılında yapılan genel nüfus sayımında Yukarı Cuma (Blagoevgrad) yöresinin kırsal kesiminde yaşayan Pomak Türkleri, kendilerini Türk olarak yazdırmaları üzerine

⁹⁵ İ. K. Çınar, *age.*

⁹⁶ A. Lukanov, N. Bojinov ve S. Dimitrov, *age.*

⁹⁷ *NSI*, 2007.

⁹⁸ N. Slatinski, *Natsionalnata Sigurnost i Demografskite Problemi na Balgariya*, Spisanie Mejdunarodni Otnosheniya, Godina XXXV, Knijka 1, Sofya (2006).

Bulgaristan Parlamentosu'ndaki milliyetçi milletvekilleri HÖH'ün⁹⁹ "Pomaklara" baskı uyguladığı iddiasında bulunmuştur. Bu iddiayı destekleyecek herhangi bir delilin bulunmamasına karşın 39 550 kişinin kendisini Türk olarak yazdığından dolayı il sınırları içindeki nüfus sayım sonuçlarının bir kısmı iptal edilmiştir.¹⁰⁰ Sadece bu örnek bile Bulgar yöneticilerin gerçek demografik verilerle yüzleşmekten kaçındıklarını ve nüfus sayımlarını kendi lehine çevirmek için hiçbir girişimden kaçınmadıklarını göstermek için yeterlidir.

6. Diğer Dinlere Mensup Olanlar

Yukarıda sıraladığımız ve açıkladığımız dinsel toplulukların dışında Bulgaristan'da çok küçük sayıda da olsa diğer dinlere mensup küçük azınlık da yer almaktadır. Örneğin Beyaz Kardeşlik inancına mensup olanların sayısı 1992 nüfus sayımında 315 iken 2001'deki sayımda dört kat artarak 1 243'e yükselmiştir. 2001 yılındaki son nüfus sayımında ülkedeki Budistlerin sayısı 1042, Krişnacıların sayısı 533, Bahai dinine inananların sayısı 105 ve Lüteranların sayısı da 23 olarak açıklanmıştır. Ayrıca 308 116 kişi, yani ülke nüfusunun % 3,9'u cevap vermemiş veya kendini herhangi bir dinsel toplumun üyesi olarak belirtmemiştir. Örneğin 2001 yılındaki son nüfus sayımında, Bulgarların %2,3'ü, Türklerin %3,1'i ve Romanların %16,1'i kendi dinsel aidiyetini belirtmemiştir.¹⁰¹

Sonuç ve Değerlendirme

Kimliklerin, kültürlerin ve medeniyetlerin çatışmasının tartışıldığı, yöreselleşme ile küreselleşmenin savaştığı, ulusal devletlerin sorgulandığı bir yüzyıla girmiş bulunmaktayız. Bu yüzyılda ulusal, kültürel ve etnik aidiyet kadar dinsel aidiyet de önem taşımaktadır. Bu açıdan devletlerin etnik ve dinsel bileşimi, ulusal nüfusun nitel ve nicel özellikleri gittikçe artan bir önem taşımaktadır.

Nüfus çok boyutlu, çok kapsamlı, mekân ve zaman içinde nitel ve nicel olarak değişen bir kavramdır. Nüfusun ekonomik, politik, jeostratejik, demografik ve kültürel boyutları olduğu gibi, sosyal, etnik ve dinsel boyutu da vardır. Bu çalışmada dinler coğrafyası açısından Bulgaristan'daki dinsel topluluklar ele alınarak bu ülkenin sosyal ve kültürel dokusu irdelenmeye çalışılmıştır. Böylece Bulgaristan'daki dinsel toplulukların bir yandan tarihsel geçmişteki beşeri serüveni irdelenmiş, bir yandan da bu toplulukların ülke içindeki coğrafi dağılımları ve demografik özellikleri ele alınmıştır. Bu açıdan nüfus ve dinler coğrafyası odaklı bu çalışma, aynı zamanda hem etnocoğrafya, hem de kültür coğrafyası ile yakından ilgilidir.

1989'dan sonraki postsosyalist dönemde Bulgaristan, derin ve karmaşık sosyokültürel, siyasi ve ekonomik çalkantılarla karşı karşıya kalmış, daha da önemlisi bağımsızlığını ve devlet varlığını tehdit eden çözümlenmesi güç derin bir demografik kriz içinde kendini bulmuştur.¹⁰² Bu demografik krizin sosyal, politik ve ekonomik boyutları olduğu gibi kültürel, etnik ve dinsel boyutları da vardır. Bu nedenle bu ülkedeki dinsel toplulukların demografik özellikleri, nitel ve nicel değişimleri Bulgaristan kadar Türkiye'yi de yakından ilgilendirmektedir. Çünkü bu devlette yaşayan 750000 civarındaki Sünni Türk, 60000 civarındaki Alevî Türkü, 200000'den fazla Müslüman Pomak Türkü, 270 000'den fazla Roman Müslüman'ı, 2000 civarındaki Tatar Türk'ü ve 1500 civarındaki Gagavuz Türk'ü Türk Dünyasının ve Müslüman kültürün Balkanlardaki uzantısıdır.

Bu çalışmada Bulgaristan'ın kültür ve dinler coğrafyasını biçimlendiren temel öğelerden biri olan dinsel toplulukların nitel ve nicel özellikleri ile coğrafi dağılımları irdelenmiş ve bunlara bağlı olarak Türkiye'yi de yakından ilgilendiren aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır:

⁹⁹ HÖH – Hak ve Özgürlükler Hareketi partisinin büyük bir bölümünü Bulgaristan Müslümanları oluşturmakta ve bugün HÖH Bulgaristan'da iktidarda bulunan üç siyasi partiden biridir.

¹⁰⁰ A. Dayıoğlu, *age*.

¹⁰¹ NSI, 2007.

¹⁰² Bulgaristan'da Postsosyalist dönemde derinleşen demografik kriz ile ilgili bk. E. Atasoy, *age*.

- Coğrafi konum olarak Asya ile Avrupa, Balkanlar ile Ortadoğu arasında bir köprü görevi üslenmiş olan Bulgaristan hem Karadeniz, hem Tuna hem de Balkan devleti olduğundan dolayı tarih boyunca Slavlar, Traklar, Kuman Türkleri, Peçenek Türkleri, Tatar Türkleri, Bizanslılar ve Osmanlılar gibi hem farklı milletlerin hem de soydaşlarının istilâsına maruz kalmış ve doğal olarak farklı milletlerin ve medeniyetlerin etkisinde bulunmuştur. Tüm bunlara bağlı olarak Bulgaristan bir yandan 13. yüzyıllık tarihinde yaklaşık 8. yüzyılı başka devletlerin egemenliği altında özgürlüğünü yitirerek sürdürmek zorunda kalmış, bir yandan da bu kültür etkileşimleri hem milli/ulusal (etnik) hem de dinsel nüfus bileşimi açısından ülkeye büyük bir çeşitliliği miras olarak bırakmıştır. Bir başka anlatımla Bulgaristan'ın coğrafi konumu, ülkenin tarih serüveni ve ulusal kültür özellikleri devletin bugünkü beşeri özelliklerini, milli/etnik ve dinsel yapısını biçimlendiren en önemli üç etken olmuştur.
- Balkan devletleri arasında en kalabalık Türk azınlığının yaşadığı devlet olan Bulgaristan, Cumhuriyet tarihinde ülkemize en fazla göçmen gönderen devlet unvanına sahiptir. Örneğin *Tandoğan*'a göre 1923–1989 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden Müslüman nüfus miktarı 913 433'tür.¹⁰³ *Zlatanova*'ya göre ise 1989–1992 döneminde, yani sadece dört yıl gibi kısa bir zaman diliminde 344 849 Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir.¹⁰⁴ Fakat *Slatinski*'ye göre, yoğun dış göçler sonucunda önemli miktarda Müslüman nüfus kaybetmesine rağmen bugün Bulgaristan'daki Müslüman nüfusun oranı %12'yi aşmakta, 2050 yılında ise %30'u aşması beklenmektedir. Bu nedenle Hıristiyan nüfus oranları azalırken Müslüman nüfus oranlarının yükselmesi Bulgaristan'daki demografik krizin nasıl ulusal güvenlik krizine dönüşebileceğinin ipuçlarını vermektedir.¹⁰⁵
- Son dönemde Bulgaristan'da yaşanan demografik krize bağlı olarak, Bulgaristan'ın hem etnik hem de dinsel nüfus dağılımı hızla değişmektedir. Tüm bunların sonucunda 2050 yılında Çingeneler ve Türkler Bulgaristan nüfusunun neredeyse yarısını oluşturacak, ayrıca bu yüzyılın sonunda büyük bir olasılıkla Bulgarlar ülke nüfusunun %45'ini oluşturarak kendi devletlerinde azınlık konumuna düşeceklerdir.¹⁰⁶ Bu nedenle ülkedeki demografik krizin hem etnik hem de dinsel bileşim açısından farklı boyutları ve sonuçları vardır.
- Son nüfus sayımında Ermeni Gregoryen, Katolik, Protestan, Musevî gibi Ortodokslar dışında kalan diğer Hıristiyan dinsel azınlıkların toplamı ülke nüfusu içindeki payı %1'i dahi aşmamaktadır. Daha da önemlisi 1992 ile 2001 nüfus sayımları karşılaştırıldığında Protestanlar hariç diğer tüm Hıristiyan-Musevî azınlıkların sayısı azaldığına göre, bu azınlıkların ulusal nüfus ve kültür coğrafyasındaki etkileri gittikçe zayıflaması beklenmektedir.
- 1992 ile 2001 nüfus sayım verileri karşılaştırıldığında Bulgaristan'daki tüm 28 ilde Bulgar etnik nüfusun azaldığı görülmektedir. İller bazındaki bu oransal azalma Paşmaklı'da -14,8, Yambolu'da -8,0, İslimye'de -7,1 ve Montana'da -6,9'dur.¹⁰⁷ Ülkede Bulgar ve Ortodoks Hıristiyanların sayısı azalırken, Müslüman nüfusunda görülen yüksek nüfus artışı bu nüfusun belirli bölgelerde toplu olarak yaşaması ile birleşince, ülke içinde "kültür adacıklarının" oluşmasına yol açmakta ve karmaşık olan ulusal beşeri yapının daha da hassas olmasına yol açmaktadır. Son nüfus sayımına göre Bulgaristan nüfusunun %82,6'sını Ortodoks Hıristiyanlar ve %12,2'sini Müslümanlar oluşturmaktadır. Bir başka anlatımla Ortodokslar ve Müslümanlar ülke nüfusunun %95'ini oluşturarak, Bulgaristan'ın en kalabalık iki dinsel topluluğunu meydana getirmektedirler. Ortodoks Hıristiyanların çoğunluğu oluşturduğu Bulgaristan'da hızlı Müslüman nüfus artışının hangi etki ve sonuçları doğuracağını, daha da önemlisi Yugoslavya benzeri siyasal krizlere yol açıp açmayacağını zaman gösterecektir.

¹⁰³ Alaettin Tandoğan, **Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu**, Eser Ofset Matbaası, Trabzon (1998).

¹⁰⁴ V. Zlatanova, **Vanşnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya, Evropeyskoto Badeşte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto**, Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri BAN, Sofya (2005).

¹⁰⁵ N. Slatinski, **age**.

¹⁰⁶ A. Ivanov, **age**.

¹⁰⁷ **NSI**, 2007.

Kaynaklar

- ACAROĞLU M. T., **Bulgaristan Alevileri ve Demir Baba Tekkesi**, Kaynak Yayınları, İstanbul (1998).
- _____, **Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar I ve II**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul (2007).
- _____, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006)
- ANTONOV S. V. ve MÍGLEVA İ., “Tatari”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)
- ASENOV B., **Religiute i Sektite v Balgariya**, İzdatelstvo Poligraf, Sofya (1998).
- ATASOY E., **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Ezgi Kitabevi, Bursa (2003).
- _____, “Postsosyalist Dönemde Bulgaristan'da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 8, Sayı 12, Bursa (2007).
- BARUH E., “Evrei”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- CİN T., “Yunanistan'ın Batı Trakya Bölgesindeki Azınlık Türk mü? Müslüman mı?”, **Avrasya Dosyası, Özel Sayısı**, Cilt: 9, Sayı: 3, (2003).
- COŞKUN B. D., **Bulgaristan'la Yeni Dönem, Soğuk Savaş Sonrası Ankara-Sofya İlişkileri**, ASAM Yayınları, Ankara (2001).
- ÇINAR İ. K., **Etniçeskiye Maltstinstva v Balgariya**, İzdatelska Kaşta Lik, Sofya (2005).
- DAYIOĞLU A., **Toplama Kampından Meclis'e. Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İletişim Yayınları, İstanbul (2005).
- EMİNOV A. **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, İnstitute of Muslim Minority Affairs, Hurst and Company, London (1997).
- GEORGİEVA T., “Pomatsi – Balgarski Müslümanı”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- GÜNER İ. ve ERTÜRK M., **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, Nobel Yayınları, Ankara (2005).
- Natsionalen Statistıçeski İnstitut Republika Balgariya** (NSI, 2007) [http://www.nsi.bg/Census/ StrReligion.htm](http://www.nsi.bg/Census/StrReligion.htm) 20. 03. 2007 tarihinde elde edilmiştir.
- İVANOV A., “Balgarskata Demografiska Agoniya”, **Spisanie Geopolitika**, Broy 2, Sofya (2005).
- KARAPETROVA R. ve KOEN E. “Protestanti (Evangelski Hristiyani)”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- KUYUCUKLU N., **Balkan Ülkeleri İktisadı 2: Bulgaristan**, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3429, İstanbul (1987).
- LUKANOV A., BOJİNOV N. ve DİMİTROV S., **Stranite v Sveta 2005-2006 Spravoçnik**, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya (2005).
- MARİNOV P., **Balgarite Mohamedani**, İzdatelstvo Angelinov & Partnörü, Sofya (1994).
- MEMİŞOĞLU H., **Balkanlarda Pomak Türkleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul (1999).
- MITSEVA E. ve TANIELYAN S. P., “Armentsi”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- PİTİ B., **İstinata za Polojenieto na Evreite v Balgariya**, İzdatelstvo Probuda, Sofya (1938).
- POPOV K., **Stopanstvoto na Balgariya**, Sofya (1916).
- POULTON H., **Balkanlar, Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1993).
- SLATİNSKİ N., **Natsionalnata Sigurnost i Demografските Problemi na Balgariya**, Spisanie Mejdunarodni Otnosheniya, Godina XXXV, Knijka 1, Sofya (2006).
- SLAVEYKOV P., **Etnogeografiya**, Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, Sofya (2006).
- STAMENOVA J., “Gagauzi”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998)
- TANDOĞAN Alaettin, **Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu**, Eser Ofset Matbaası, Trabzon (1998).
- TOMOVA İ., “Romi”, **Obştnosti i İdentıçnosti v Balgariya**, İzdatelstvo Petekston, Sofya (1998).
- TRAYKOV T. ve KAZAKOV B., **Religiozna Struktura na Naselenieto v Balgariya – Formirane, Savremenno Sastoyanie i Teritorialni Razliçiya, Sotsialna i Kulturna Geografiya**, Veliko Tarnovo: Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kiril i Metodiy”, Peçat “Faber” (2004).
- VASİLEVA B., **Evreite v Balgariya 1944-1952**, Universitetsko İzdatelstvo, Sofya (1992)
- ZLATANOVA V., **Vanşnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya, Evropeyskoto Badeşte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto**, Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri BAN, Sofya (2005).

TÜRKİYƏDƏ VƏ AZƏRBAYCANDA XALQ MAHNILARININ TOPLANMASINA DAİR

A Study About the Collection of the Folk Songs in Turkey and Azerbaijan

*Aşkın ÇELİK**

Özet

Çok eski tarihi geçmişi olan Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin musikisi incelendiğinde her ikisinin de kendine has olan tipik özellikleriyle karşılaşılmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye de derlenmiş türkülerin tahlili ve mukayesesi, birçok neticeyi elde etmemize imkân verir. Aynı soy köküne bağlı olmasına rağmen Türkiye ile Azerbaycan musikisi arasında ses sisteminden, farklı lehçeden ve farklı icra şekillerinden kaynaklanan farklılıklar göze çarpmaktadır ki bunlar türkülerin ayrı ayrı ortamlarda söylenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu farklılıkların olması da gayet doğaldır.

Anahtar Kelimeler: Musikî, Azerbaycan, Halk Türküsü.

Abstract

When the musical characteristics of Azerbaijan and Turkey Turks, both of which have a very long historical background, are analyzed; it is observed that each of them has specific and typical characteristics. Analyzing and comparing of the folk songs, collected in Turkey and Azerbaijan, provide us to get a lot of results. Despite the fact that Turkish and Azeri music are belong to the same family root, there are some differences sourced (Originated veya caused) by the sonic systems, different dialects and types of performance. These differences are evolved due to the fact that these folk songs were signed in different environments. That's why it is natural to have these kind of differences.

Key Words: Music, Azerbaijan, Folksongs.

Azərbaycan və Türk musiqi mədəniyyətləri çoxəsrlik tarixə malikdir. Həm Azərbaycan, həm də Türk musiqisi dünya musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla yanaşı, Şərq xalqlarının ümumi musiqi mədəniyyəti kontekstində inkişaf etmişdir. Buna görə də Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətinə, o cümlədən, şifahi ənənəli musiqisinə xas olan tipik xüsusiyyətlər hər iki xalqın musiqisində öz əksini tapır¹.

Bu baxımdan yanaşsaq, hər iki xalqın şifahi ənənəli musiqi irsinin əsrlər boyu inkişaf edərək bir neçə təbəqədə mövcud olduğunu görürük: musiqi folkloru – xalq yaradıcılığı və şifahi ənənəli professional musiqi yaradıcılığı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnomusiqişünaslığında şifahi ənənəli musiqinin üç təbəqədə mövcudluğu – 1) xalq yaradıcılığı; 2) xalq – professional musiqi (aşığı yaradıcılığı); 3) şifahi ənənəli professional musiqi (mugam sənəti) əsaslandırılmışdır.² Türk etnomusiqişünaslığında bu cür təbəqələşmə o qədər də geniş tədqiq edilməmişdir. Buna baxmayaraq, biz Azərbaycan və Türk xalq və şifahi ənənəli professional musiqisinə aid janrların ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, üç təbəqəli bölgü sistemini türk musiqisi üçün də məqbul hesab edirik.

Azərbaycan türkləri ilə müasir Türkiyədə yaşayan türklər soy – kökünə görə eyni bir xalq olduğuna görə onların mədəniyyətləri, adət – ənənəsi və musiqisi də birdir. Bir etnik soy–kökünə

* Ögr. Gör., Ege Üniversitesi, Devlet Türk Musikisi Konservatuarı.

¹ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bakınız: Ramiz Zöhrebov; **Mugam**, Bakı 1991, s. 3.

² Bk. age, s. 6.

əsaslanan bu iki müstəqil geniş şaxəli musiqi mədəniyyəti bütün Şərqi musiqi həyatında, onun inkişaf tarixində mühüm yer tutmuşdur. Müasir Türkiyə ərazisində formalaşmış yayılmış türk musiqisi Azərbaycan musiqisindən səs sisteminə, dialektə və bəzi ifa üsullarına görə fərqlidir.

Əsrlərin sınağından çıxaraq bizə gəlib çatmış xalq mahnılarının hər iki xalqın musiqi xəzinəsində özünəməxsus yer tutması faktı bu xalqların soy – kökünün eyniliyini, tarixi əlaqələrini və qarşılıqlı mədəni təsir amilini təsdiqləyən başlıca cəhətdir. Eyni zamanda, bu mahnıların ilkin olaraq, Azərbaycanda və ya Türkiyədə yaranması və ya onların miqrasiya nəticəsində bir xalqın musiqi xəzinəsindən digərinə köçməsi məsələləri də maraqlıdır.

Biz Türkiyədə və Azərbaycanda bir sıra bəstəkar və musiqişünaslar tərəfindən nota yazılmış yüzlərlə xalq mahnıları arasında oxşar məzmunlu nümunələri seçərək, tədqiqatə cəlb etmişik. İlk növbədə, bu not yazılarının müəlliflərini qeyd etməyi lazım bilir.

Azərbaycanda xalq mahnılarının nota yazılmasında Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Səid Rüstəmov, Fikrət Əmirov, Tofiq Quliyev, Davud Məmmədbəyov və bir sıra başqa bəstəkar və musiqişünaslar səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycan musiqisində xalq mahnılarının not yazıları bir sıra məcmuələrdə toplanaraq nəşr olunmuşdur.

Türkiyədə xalq mahnılarının notlaşdırılması sahəsində Adnan Sayqun, Mehmet Özbek, Nihat Kaya, Nida Tüfekçi, Ahmet Yamacı, Osman Özdenkçi, Hamdi Özbay, Mustafa Hoşsu, Muzaffer Sarısözen, Salih Turhan, Talip Özkan, Şenel Önal, Fatih Gürgün və başqa bəstəkar və musiqiçilərin əməyi olmuşdur.

Xalq mahnılarının Azərbaycanda və Türkiyədə nota salınmış variantlarının təhlili və onların müqayisəsi bir sıra nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Not yazılarının müqayisəsi ilk növbədə onların tərtibatı ilə bağlı cəhətləri aşkarlayır. Belə ki, Azərbaycanda nəşr olunmuş not yazıları birsəslidir, burada yalnız vokal melodiya öz əksini tapır. Hal-hazırda söhbət xalq mahnılarının müxtəlif tərkibli ansamblar üçün işləmələrindən deyil, onların ilkin variantda not yazılarından gedir.

Türkiyədə isə bu mahnıların not yazısında bir qayda olaraq, əvvəlcə instrumental giriş verilir. Daha sonra vokal partiya yazılır. Bəzi hallarda mahnıda bənd və nəqərat arasında, daha geniş mənada, musiqi formasının hissələri arasında instrumental epizodlar da yer alır ki, bu da musiqi təcrübəsində mahnıların instrumental müşayiətlə oxunması ilə bağlıdır. Not yazılarında həm vokal, həm də instrumental hissələr birsəslidir.

Not yazılarının texniki tərtibatı ilə bağlı daha bir cəhət - mahnı haqqında məlumat bazasının vəziyyəti ilə bağlıdır. Folklorşünaslıqda buna toplanmış musiqi nümunələrinin sənədləşdirilməsi də deyildir. Məhz burada həmin nümunənin harada və kim tərəfindən ifa olunması, toplayıcının və nota salanın adı, həmçinin toplama tarixi qeyd olunur. Bu, çox vacib bir məlumatdır və bunun sistemli şəkildə həyata keçirilməsi etnomusiqişünaslıq üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Müqayisə etdiyimiz not yazılarına gəlicə, deməli ki, Azərbaycanda mövcud not yazılarında belə sənədləşdirmə işi aparılmamışdır. Belə ki, yalnız Azərbaycan xalq mahnı məcmuələrinin çap olunduğu tarixi əsas götürülür, bu isə adətən notlaşdırma tarixi ilə üst – üstə düşür. Bundan əlavə, xalq mahnılarının əsasən Cabbar Qaryağdı oğlu və başqa görkəmli xanəndələrin ifasından nota yazıldığı məcmuələrə giriş sözündə qeyd olunsa da hər mahnı ilə bağlı dəqiq məlumat verilmir.

Türkiyədə həyata keçirilən not yazıları isə bu baxımdan tamamilə fərqlidir. Belə ki, xalq mahnılarının hansı əraziyə məxsusluğu, kimin ifasından yazılması, hansı mənbədən alındığı (radionun

arxivindən və yaxud qrammofon valından) və ya hansı şəxs tərəfindən təqdim olunduğu, nümunənin üzə çıxarıldığı tarix, kim tərəfindən nota salındığı haqqında dolğun məlumatlar türk not yazılarında öz əksini tapmışdır.

Türkiyədə və Azərbaycanda topladığımız xalq mahnıları, demək olar ki, mövzularına görə eynidir. Poetik və musiqi mətnlərinin məzmunu və quruluşu da əksər hallarda üst-üstə düşür. Lakin oxşar cəhətlərlə yanaşı, mahnılarda müəyyən fərqlər də vardır. Buna baxmayaraq, not yazıları ilə bağlı belə bir mühüm amili nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyədə nota alınan mahnıların əksəriyyətinin Azərbaycan mahnısı olduğu göstərilmişdir; onlardan bir qismi Azərbaycanlı müğənnilərin ifasından, digər bir qismi isə əslən Azərbaycanlı olan Türkiyə vətəndaşlarından yazılmışdır. Buna görə də müqayisəli təhlilə cəlb olunan nümunələr arasında Türk və Azəri xalq mahnısı kimi bölgü aparılmır. Onlar bir mahnının Azərbaycanda və Türkiyədəki ifa variantları kimi nəzərdən keçirir və məhz Azərbaycan variantını ilkin mənbə kimi qəbul edirik.

Xalq mahnılarının azərbaycan və türk ifa variantlarının janr, məzmun, poetik quruluş, musiqi dilinin xüsusiyyətləri baxımından müqayisəli təhlili bir sıra oxşar və fərqli məqamları üzə çıxarmağa imkan vermişdir.

Variantlılıq artıq mahnı adlarının müqayisəsindən üzə çıxır. Belə ki, Azərbaycan variantlarında mahnının adı adətən şeir bəndinin sonuncu misrasında verilmiş rədif, qafiyə yaxud da nəqərat tipli sözlərdən götürülür. Türk variantında isə poetik mətnin birinci misrası mahnının adında öz əksini tapır. Məsələn, Azərbaycan variantında “Sarı bülbül³” mahnısı türk variantında “Baharın gülşən çağında” adlanır. “Sandığa girsəm neylərsən” mahnısı “Ben bir avuç darı olsam” adı ilə yazıya alınmışdır. Belə nümunələrin sayı çoxdur.

Mahnıların poetik mətnlərini müqayisə etdikdə götürük ki, onlar məzmun baxımından oxşardır. Lakin ilk növbədə nəzərə çarpan cəhət dil-üslub fərqləridir. Belə ki, azərbaycan və türk dilləri arasındakı eynimənəli sözlərin müxtəlif deyim və tələffüz formaları mətnə özünü göstərir.

Bundan başqa, mahnı mətnləri arasında fərq – yeni bəndin əlavə olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan variantında olmayan misraların türk variantında özünü göstərməsi bir neçə səbəbdən olub bilər. Birincisi, mahnı variantlarının müxtəlif ifaçılardan, müxtəlif illərdə və müxtəlif ərazilərdə nota salınması ilə bağlıdır. Bu, xalq mahnı yaradıcılığında çoxvariantlılığın ilkin şərtidir. İkincisi isə bu cür fərqlər həmin mətnin xalqın yaddaşında yaşamasına baxmayaraq, azərbaycan variantında yazıya alınmaması və diqqətdən kənar qalması ilə bağlı ola bilər. Bunun bir cəhəti də əlavə olunan bənddə Türkiyə ərazisinə məxsus coğrafi adların verilməsi və ya şeirdəki Azərbaycan yer adlarının Türkiyədəki yer adları ilə əvəz olunmasından ibarətdir. Məsələn, “Get ay batandan sonra gəl⁴” mahnısının türk variantındakı əlavə bənddə deyilir:

Başına döndüyüm Qarsın ceyranı

Men olmuşam o gözlerin heyranı

Sen bize gelsən keserem qurbanı

Bağlantı: Gel ay batandan sonra gel ay oğlan

Eller yatandan sonra gel ay oğlan.

³ Sait Rüstəmov; **Azərbaycan Halk Mahnıları**, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1967, s. 66.

⁴ **Türk Halk Müziği Repertuarı**, TRT Müzik Dairesi Yayınları, Sıra no: 1592.

Mahnının türk variantında rast gəldiyimiz Qars (Kars) sözü Türkiyədə şəhər adı ilə bağlı olub, mahnının konkret məkanı haqqında qiymətli məlumat verir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu mahnı Azərbaycanda geniş yayıldığı kimi, Türkiyədə də Qars'da yaşayan insanların sevə-sevə oxuduqları bir mahnıdır. Bu, bir daha mahnıların musiqisinin və sözlərinin məhz xalq tərəfindən yaradılması fikrini sübut edərək, nəzərdən keçirdiyimiz mahnının köklərinin üzə çıxarılmasına kömək edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda variantlarda rast gəldiyimiz müxtəliflik poetik mətnin quruluşuna, o cümlədən bununla sıx bağlı olan musiqi formasına da təsir edir.

Təhlil etdiyimiz mahnıların lad əsası bütün variantlarda uyğun olsa da melodiyanın lad pillələrinə əsasən qurulmasında, hərəkət formalarında, yarım və tam kadans ibarələrində fərqlər özünü aydın büruzə verir. Eyni zamanda, not yazılarında melodik və ritmik variantlılıq da göz qabağındadır.

Beləliklə, Azərbaycan və Türk xalq musiqisində mövcud olan belə əyani yaxınlıq bu xalqlara xas olan milli xüsusiyyətlərin ayrı – ayrılıqda deyil, ümumilikdə öyrənilməsini, onların yaranmasının tarixi şəraitini və eyni soy – kökdən qaynaqlanması məsələlərinin tədqiqini gündəmə gətirir.

Ədəbiyyat

- HACİBEYOV Üzeyir; **Azərbaycan Halk Musiqisinin Esasları**, Bakı 1985.
- REHMETOV Evez, **Ehmed Bakıhanov**, Işık Neşriyatı, Bakı 1977.
- RÜSTEMOV S., EMİROV F. ve GULİYEV T, **Azərbaycan Halk Mahnıları**, Azərbaycan Devlet Musiqi Neşriyatı, Bakı 1956.
- **Türk Halk Müziği Repertuarı**, TRT Müzik Dairesi Yayınları.
- ZÖHREBOV, Ramiz; **Zerbi Mugamlar**, “Mars-Print” Neşriyatı, Bakı 2004.
- _____, **Mugam**, Azərneşr, Bakı 1991.

HİSÂRÎ VE ESERİ “KİTÂBU TUHFETÜ’L-MÜ’MİN” HAKKINDA

About Hisârî and his Work; “Kitâbu Tuhfetü’l-Mü’min”

*Selcen ÇİFÇİ**

Özet

Bu makalede, klasik kaynaklarda yer almayan, Hisârî ve onun eseri Tuhfetü’l-Mü’min tanıtılmaktadır. Tuhfetü’l-Mü’min, XV. yüzyılda yaşamış olan Hisârî tarafından Hicrî 906 (Miladî 1500) tarihinde yazılmıştır. Mesnevi tarzında yazılan eser 2646 beyitten oluşmaktadır. Dinî konuları, bazen doğrudan didaktik bir anlatımla, bazen de hikâyelerle manzum şekilde işlemektedir. Bu konular; ayet, hadis ve kıssalarla desteklenmiştir. Eserin başlangıç bölümlerinde insanın, cennetin, cehennemin, dünyanın ve diğer mahlûkatın yaratılışı anlatılmıştır. Daha sonra; Musa, İdris, Cercis, Yahya Bin Zekeriya Peygamberlerin kıssaları yer almıştır. Eserin son bölümlerinde ise dindar insanların kıssaları yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hisârî, Tuhfetü’l-Mü’min, Didaktik, Şiir, 15. yüzyıl

Abstract

In this article, Tuhfetü’l-Mü’min and Hisârî, not mentioned in written sources before, are introduced. Tuhfetü’l-Mü’min is written by Hisârî, who lived in 15th century, in 906 in Muslim calender, (1500 AD). The work which is written in mesnevi kind, consists of 2646 couplets. It deals with the religious subjects sometimes directly in a didactic way and sometimes in verse with anecdotes. These subjects are supported with the verses of the Koran, the Prophet Muhammed’s saying and anecdotes. In the beginning chapters of the work the creation of the man, the heaven, the hell, the earth and the other creatures are explained. After that, there are the stories of the Prophets Moses, Idris, Cercis, Yahya bin Zekerya. In the final chapters of the work the anecdotes of religious people are explained.

Key Words: Hisârî, Tuhfetü’l-Mü’min, didactic, poem, 15th century

Kitâbu Tuhfetü’l-Mü’min, Hisârî tarafından 1500 yılında kaleme alınmış dinî didaktik manzum bir eserdir. Hisârî, Sultan II. Bayezid zamanında yaşamış bir şairdir ve Tuhfetü’l-Mü’min’i padişaha sunmuştur.

*Zamânında ki Sulţân Bâyezîd Hân / Beg idi kişvere ol cümle yıksân
Bu nazma geldi fazlından İlâhuñ / İnâyeti irişdi pâdişâhuñ*

Hisârî’yi, şuara tezkirelerinde¹ ve klâsik kaynaklarda taradım. Ama mevcut eserlerin hiçbirinde Hisârî hakkında bir bilgiye ulaşamadım. Bu yüzden eserde kendinden bahsettiği bölümlerden hareketle hayatı hakkında bilgiler vereceğim.

Hisârî, Tuhfetü’l-Mü’min’de, hayatı hakkında çok fazla bilgi vermez. Nerelidir? Yazarlık dışında bir mesleği var mıdır? Daha önce yazdığı bir eseri var mıdır? Bu soruların hiçbirine cevap alamamaktayız. Tuhfetü’l-Mü’min’de daha önceki eserlerinden bahsetmemesi onun tek eserinin Tuhfetü’l-Mü’min olduğunu göstermez. Ancak şu andaki bilgiler ışığında Hisârî’nin elimizdeki tek eseri Tuhfetü’l-Mü’min’dir.

* Yrd.Doç.Dr., Uşak Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

¹ Ağah Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (1988).

Hayatı hakkında en çok zikrettiği şey, vebaya yakalanması ve bütün ailesini bir veba salgınında kaybetmesidir. Bu olay, onun dünyasını tamamen değiştirmiş, hayatında kapanmaz yaralar açmış olmalıdır. Zaten, kendi de vebaya yakalanmış, günlerce ölüm ile yaşam arasında gidip gelmiştir. Sonunda iyileşmiş, ama çocuklarını kaybetmiştir.

*Ah ol t̄ā-t̄ūn ki emr-i H̄aḡ dururlar / Neler çekdüm ben andan çok şükürler
Oğullar hem benātum şaldı yire / Benüm ʿaqlum başuma Tañrı dire
Oğullar gitdi defn oldı tūrāba / Bu d̄ünyā umusu döndi serāba*

Hisârî'nin veba salgınında çocuklarını kaybetmesi, üzerinde derin izler bırakmıştır. Bunu kendisi sık sık dile getirmekte ve arkasından, bu kitabın okuyucularından başka, kendisine dua edecek kimsenin bulunmadığını ve dolayısıyla kul olarak kendisini çok zayıf hissettiğini dile getirmektedir:

*Za ʿif nā-t̄üvān ḡaldum İlähî / Esirge biz fakîri yā İlähî
Niçe yıldur gözüm nem-gîn olupdur / Ciger biryān gönül ḡam-gîn olupdur
Halk yokdur ki cānumı añalar / Yire yüz koyıcaḡ kıla du ʿālar*

Çocukları ölen insanların bunu hamd ile karşılayıp sabretmeleri hâlinde Allah'ın cennette bu kişilere dâru'l-hamd adında bir ev vereceği ile ilgili bir kıssayı anlatır ve devamında da

*Şükür kim gendü virdi gendü aldı / Rızā-yı haḡḡ-ıdı kim eyle kıldı
Ol evden bî-naşib itme ḡülüñ / Çıkarma ḡalbi içinde bilüñ*

diyerek bu kıssanın kendisine de uygulanmasını ister.

Hisârî "Bu Hisârî pîr olup ʿacz-ile ḡaldı nā-t̄üvān" mısraından anladığımız kadarıyla Tuhfetü'l-Mü'min'i ömrünün son demlerinde yazmıştır.

Eserden hareketle Hisârî'nin kişilik özelliklerini çıkarabiliriz. Bölüm (bâb) sonlarında kendisini "hakîr, fakîr, mücrim" bir kul olarak âciz göstermesinde, bu tür eserlerdeki geleneksel mütevazılığın etkisi olduğu kadar Hisârî'nin bu alçak gönüllülüğünü duyarak ifade ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu tür ifadeler eski dönemlerdeki kültürün nazik ifade kalıplarıdır. Ancak, Hisârî, kişiliği bakımından, geleneksel nazik üslûbun dışında, mütevazı bir kişilik taşımaktadır; kendi yaptıklarını eleştirdiği beyitlere rastlamamız da bunu ifade etmektedir. Burada hem alçak gönüllü bir kişiliğin izleri hem de samimî pişmanlık duyguları gözlenmektedir:

*ʿĀşî vü mücrim fakîrdür / Teraḡḡum kıl Hisârî gey haḡîrdür
İlähî sen ʿināyet kıl fakîre / Zelîl ü ʿāşî vü mücrim haḡîre
Nideyüm bu güneḡlerüñ elinden / Yüzüm ḡara durur gendü dilümden
Tefekkürde ḡalup itdüm ḡisābı / Mezzelletle yazaram bu kitābı
Eyü yavuz ʿömür vardı fenāya / Ki yil bigi yilüp düşdi ʿanāya
Gice gündüz Haḡa lāyık işüm yok / Ve illā yüz ḡaraları ḡatı çok
Varıcaḡ nedim ol ḡazrete ben / Ki cān gidüp teḡ ḡalıcaḡın ten
Ki nefsün yolına düşdüm giderem / Dilüm dir d̄ünyenün terkin iderem*

Hisârî'nin dünya görüşünü yansıtan önemli bir nokta, çok nazik bir üslûba sahip olmasına rağmen Erdebil Şeyhliğine² ağır eleştirilerde bulunmasıdır:

*Mürîd oldum diyü şeyḡe gidersin / Bu vech-ile ʿimāme'i nidersin
ḡarabaşam ya Erdebil şūfiyem / Ki gendü zu ʿmuñā dîrsin şafiyem
Mesācidde namāz ḡılınmaz oldı / İmām ḡanda cemāʿate ne oldı*

² <http://www.hbektas.gazi.edu.tr/portal/html/modules.php?name=News&file=article&sid=701> (12.12.2007); "Erdebil Maddesi", **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet Yayınları, C. 7, İstanbul (1986), s. 3755.

*Tefâhürdesin uş kanı namâzuñ / Kanı dergâh-ı Haḳḳa çok niyâzuñ
Cemî' kavlı ü fi'lün dünye oldu / Kanı şeyhün bulara daḳı n'oldı
Haḳıḳat bu midur şeyhem diyesin / Ki nefis bicerüben envâ' yiyesin
Libâs idinesin post-ı semürü / Murabba' giyesin idüp sürürü
Şeker şerbetlerin her dem içesin / Gicelerde nefiseler kuçasın
Bu midur pes riyâzetden mürekkeb / Sufîlik i delü nefsine merkeb
Ki begler kapusın her dem kovasın / Bicesin turup nefsün kovasın
Bunun-ıla midur şayḫlık şatasın / Resülün sünnetin arda atasın
Şaḫâbe nenün üzre di dirildi / Teba'-ı tâbi'in kavline n'oldı
Bu 'aşr içinde olan şeyḫ-ı ḫâzır / Mürîdün fi'line olmadı nâzır*

Hisârî, Erdebil şeyhlerini doğrudan eleştirmenin dışında, dünyadaki düşünce, hâl ve tavırlarını doğru bulmadığı bazı insanları da eleştirmektedir. Bu eleştirilerini âyet ve hadislerle desteklemektedir. Dinen doğru olmayan pek çok davranış içerisinde Hisârî'nin bunları tercih etmiş olması, onun görüşlerini, daha çok önem verdiklerini yansıtmaları bakımından kayda değerdir. Hisârî'nin beğenmediği, dinen de doğru bulmadığı insanların özellikleri şunlardır:

Nefsine ve dünyaya önem verenler:

*Anunñün olmadun Haḳ baḫtiyârı / Ki nefsüne virüpsin ihtiyârı
Gidermedün özünden zıst kârı / Elünle yakdun uş dünyâda nârı*

İmanlarından ve inanç değerlerinden şüphesi olanlar:

Haber virdi nebî gider gümânı / Kimün varsa gümânı yok imânı

Yaptığı kötü işleri unutanlar ve bunlardan pişmanlık duymayanlar:

*Bir oldur kim zamân-ı mâzide ön / Unıdur itdügi 'ısyânını şon
Peşimân olmaz anduḳca günâhın / Ki nâliş idüben anmaz İlahın*

Mal biriktirenler, malını yemeyenler, cimri olanlar:

*Ki bunca mâlı cem' itdi yimedi / Yüzüme anda kir gele dimedi
Mirâş idüp çü aldı alıcılar / Kim ola anda anâ yarıcılar*

Büyüklik taslayanlar:

*Özini bunda ol paşa şanurdu / Elile virmedüklerin alurdu
Ki şimdi bildi uşda beg kimimiş / Bu fânî beglerinden ol yigimiş*

İpekli giyenler:

*Daḳı bir kimse dünyâda ḫarîr ol / Giyirse olur uḫrâda faḳîr ol
Beḳâda geymez ol cennet ḫarîrin / Resûlullah didi dinle delîlin*

Taklitçi olanlar:

Halâyıka bakup olma muḳallid / Ki Hâlık hizmetinde ol muvaḫḫid

İkiyüzlüler ve şirke düşenler:

*Huşûşâ kim bu dünyâ adamını / Görürsin nicedür her bir demini
Mürâyılık bulara pişe olmuş / Bed işleri kamu endîşe olmuş
Riyâdan şakla kim şirk şaḡirdür / Bunı pişe iden anda faḳîrdür*

TUHFETÜ'L-MÜ'MİN

Müminin hediyesi anlamına gelen eserin adı iki yerde geçmektedir.

Kitābu tuhfetü'l-mü'min / Ez-güftār-ı Hisârî el-fakîr (başlık)
Kitāb-ı tuhfetü'l-mümindi ismin / Oğursañ bilesin her resme resmin

Şu beyitlerden eserin telif olduğunu anlıyoruz:

Cemî'î şah hadîş Muştafâdan /Nebîler serveri kân-ı şafâdan
Çıkarup Türkçe nazma getürdüm / Okıyan mü'mine tuhfe getürdüm

Nüsha Özellikleri

Şu an elimizde Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 1701'de kayıtlı olan tek bir nüshası vardır. Kitap, cedvelli, zencirekli şemseli şîrâzelidir. Kitabın cildi, miklebi kopmuş, siyah renkli deriden yapılmıştır. Ebatları 18 x 13 x 2,5 şeklindedir. Eserin bazı sayfaları kayıptır. Hisârî eserin sonunda beyit sayısını 3305 olarak verir. Ancak elimizdeki eserde 2646 beyit vardır. Bu durumda 25 sayfa kayıp olmalıdır.

Çü 'ağd oldı şadef içinde dürden / Yazılıp nazma geldi cümle irden
Ki üç bin üç yüz dahı biş oldı / 'Adedde beyti dürden pes biş oldı

Yazılış Tarihi

Hisârî, Tuhfetü'l-Mü'min'i Hicri 906 (M. 1500³)'da Safer ayının aşr-ı evveli'nde tamamlamıştır. Bu tarih Milâdî takvime göre Eylül ayının ilk haftasına tekabül etmektedir.

Yazıldı târîhi işbu kitābuñ / Toğuz yüz altısında Muştafānuñ
Şafer ayınuñ 'aşr-ı evveli hem / Tamām oldı bu söz vallahu a'lem

Nazım Biçimi

Eser mesnevî türünde kaleme alınmıştır.

Dibâce: 1. beyit ile 16. beyit arasındaki bölümdür. Bu bölümde Hisârî genel bir giriş yapar. Dünya işlerine daldığını, ibadetlerinde eksiklikler bulunduğu için cehennemlik olduğunu söyler. Allah'ın affediciliğine sığınmaktan başka bir çare de görmez.

Tevhid : 17. beyit ile 37. beyit arasındaki bölümdür. Burada Allah'ın sıfatlarından, özellikle de affediciliğinden bahseder. Tevhid ve Münacaat bölümleri iç içedir. Münacaat bölümü ayrıca verilmemiştir.

Na't : Peygamber efendimizin vasıflarının anlatıldığı ve övüldüğü bölümdür. 38. beyitle başlar. Ancak 4b-5a arasındaki varak kayıp olduğundan 73. beyitte konu kopar.

Sebeb-i Telif: 4b-5a arasında yer alan kayıp sayfalarda eserin yazılış sebebi anlatılmış olmalı. Çünkü 5a'da yer alan ilk beyitlerde yazılış sebebi ve eserin adı yer almaktadır.

Okıyanlar dînini muhkem ide / Şîrât-ı müstaķîm içinde gide
Kitāb-ı tuhfetü'l-mümindi ismin / Oğursañ bilesin her resme resmin

³ <http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=2&gun=9&ay=2&yil=906> (12.12.2007).

Eserin Sunulduğu Kişiyeye Medhiye: Eser Sultan II. Bayezid'e sunulmuş olmalıdır. 79.beyit ile 89.beyit arasında II.Bayezid'e övgü yer almaktadır.

*Zamânında ki Sultân Bâyezîd Hân / Begidi kişvere ol cümle yiksân
Bu nazma geldi fazlından İlāhuñ / İnāyeti irişdi pâdişāhuñ*

Veze ve Kafiyeye

Eser mesnevî türündeki diğer eserlerde de sık sık kullanılan aruzun **mefa'ilün mefa'ilün fa'ulün** kalıbıyla ve **aa-bb-cc-dd-ee-...** kafiye düzeniyle yazılmıştır. Hisârî de Tuḥfetü'l-Mü'min'in son bölümünde eserin vezni söylemektedir.

Konusu

Dinî konular ele alınmaktadır. Eserde geçen konuları kitaptaki sırasına göre anlatacak olursak:

- 1.- 17. Allah'ı zikir, Allah'ın ululuğu
- 17.- 37. Niyaz, tevhid, münacaat
- 38.- 82. Peygamberimize övgü, kaside
- 83.- 89. Dua
- 90.- 104. Sıfat-ı Bahariye bölümü yer alır. Burada yazar bahar tasviri yapar.
- 105.- 126. İki hadis Arapça orijinalleri de verilerek açıklanır.
- 127.- 145. Mahlukatın yaratılışı anlatılır.
- 146.- 190. Bir grup Yahudi ile Peygamber efendimizin sohbeti yer alır. Peygamberimiz ibadetler ve ibadetlerin faziletlerini anlatır. Bunun üzerine Yahudiler "Doğru söyledin." diyerek İslâmiyeti seçerler.
- 191.- 208. 4 rek'atlık tetavvu namazının nasıl kılınacağı ve bu namazın karşılığında verilecek sevaplar anlatılır.
- 209.- 230. Öldüğü zaman domuz şeklini alan bir adamın hikâyesi yer alır.
- 230.- 243. Hisârî, Allah'ın affediciliğine sığınmak için yakarışlarda bulunur.
- 244.- 256. Bahar tasviri
- 257.- 362. Musa peygamberin Tur dağında Allah ile konuşması yer alır. Bu bölümde mahlûkatın yaratılışı, Allah'a isyan eden insanların helâk edilişi, Adem ile Havva'nın cennetten sürülüşü anlatılır.
- 363.- 385. Peygamberimizin kızı Fatıma'ya namaz ve faziletlerinden bahseder.
- 386.- 404. Mescitler ve mescitte namaz kılmanın sevapları anlatılır.
- 405.- 451. Şeyhlikten, sufilikten bahseder. Erdebil sufilerine benzeyen şeyhleri eleştirir. Sakal kesenlere kızar.
- 452.- 473. Vakit namazları ve sevapları anlatılır.
- 474.- 494. Peygamber efendimiz ile Cebrail arasındaki konuşma verilir. Cebrail namazın faydalarını anlatır.
- 494.- 536. Dünyanın, denizlerin, dağların yaratılışı anlatılır.
- 537.- 609. Kâinattaki varlıkların vasıflarının insanoğlunun uzuvlarıyla aynı olduğu anlatılır.

- 610.- 638. Müminin vasıfları (işlediği günahları unutması, işlediği sevapları hatırlaması, malı üstünlük aracı olarak görmemesi, mala değer vermemesi)
- 639.- 659. Allah'ın yüceliği ve bismelenin sevabı
- 660.- 665. Gülünmeyecek durum ve yerler
- 666.- 691. Allah için dost edinmek ve düşmana buğzetmek
- 692.- 728. Köpeğin vasıfları, yaşantısı ve onun gibi yaşamanın iyiliği
- 729.- 744. Yazarın kendisi hakkında yazdıkları
- 745.- 773. Salavat getirmenin sevabı
- 774.- 782. Hayır ve şer yularları hakkında
- 783.- 797. Çocuğu ölenlere müjdeler
- 798.- 813. Veba (taun) hakkında
- 814.- 831. Müzik ve eğlencenin dindeki yeri hakkında
832. İpekli giymenin günah olduğu
833. İçki içenin cennet içkisini içemeyeceği
- 834.- 854. Oruç ve sevabı
- 855.- 867. Dua ve misafire ikram
- 868.- 888. İlim tahsili hakkında
- 889.- 904. Bedeni sorumluluklar hakkında
- 905.- 918. Müzik aletinin parçalanmasının sevabı hakkında
- 919.- 925. Bismillahirrahmanirrahim demenin sevabı ve fazileti hakkında
- 926.- 932. İçki içene selam verip vermeme hakkında
- 933.- 942. Kibirle bıyık uzatma hakkında
- 943.- 955. Selam verme hakkında
- 956.- 960. Allah'ın birliği ve eşsizliği (dua)
- 961.- 979. Allah'ın bağışlayıcılığı ve öldükten sonra onun huzuruna varma hakkında
- 980.- 996. Kabir azabından korunma için dua
- 997.- 1065. Ramazan'ın fazileti hakkında
- 1066.- 1080. Dünya malına kıymet vermeme
- 1081.- 1095. Kafirun ve İhlas surelerinin okunması hakkında
- 1096.- 1154. Yasin suresinin okunması hakkında
- 1155.- 1167. Allah'ın tekliği, rahman ve rahim ve herşeye kadir oluşu (dua)
- 1168.- 1194. Musa Aleyhisselam'ın, Hz. Peygamber'in ve ümmetinin fazileti hakkındaki münacaatıdır.
- 1195.- 1240. Musa Peygambere vahiy gelmesi

- 1241.- 1270. Allah'ın verdiği emanetlere sahip çıkma
1271.- 1320. Hz. Peygamber ümmetinin faziletleri hakkında
1370.- 1381. Hz. Musa'nın münacaatının sonu
1382.- 1389. Yazarın bağışlanma dileyen münacaatı
1388.- 1399. Yazarın Hz. Muhammed'den şefaât dilemesi
1400.- 1546. Hz. Muhammed'in ümmetine farz kılınanları İsrailoğullarına yaptırmak için Hz. Musa'nın Allah'tan dileği
1547.- 1549. Cimriliğin azabı hakkında
1550.- 1552. Cömertliğin sevabı hakkında
1553.- 1563. Fakirlere sadaka verme hakkında
1564.- 1570. Allah'ın Hz. Musa'dan razı olması hakkında
1571.- 1576. İlim hakkında
1577.- 1626. Faydasız ilim ve haramdan elde edilenin zekâtı hakkında
1627.- 1657. Allah'ın keremi, cömertliği ve Allah'ı zikretme hakkında
1658.- 1675. Kin tutmama, mümine güzel söyleme, kimsenin kötülüğünü istememe
1676.- 1691. Yazarın kendi dertlerini dile getirmesi
1691. Hz. Musa'nın münacaatının sonu
1692.- 1939. Şehid edilen İdris, Cercis, Yahya ve Zekeriya Aleyhisselam'ın hikâyeleri
1940.- 2039. Habil Aleyhisselam'ın katli
2040.- 2106. Habil Aleyhisselam'a mersiye
2107.- 2124. Adem Aleyhisselam'a mersiye
2125.- 2287. Ac bin Unuk'un hikâyesi ve helâkı
2288.- 2400. Rahip Cerih'in hikâyesi
2401.- 2508. Zâhid bir kişinin hikâyesi
2509.- 2617. Sa'd ve Sa'lebe adlı iki kişinin hikayesi
2618.- 2646. Eserin yazılış metodu ve yazılış sebepleri ele alınmıştır.

Sonuç olarak Tuḥfetü'l-Mü'min, Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış telif bir eserdir. Döneminin özelliklerini de yansıtan eser, özellikle bu alanda çalışan araştırmacılara malzeme sağlamakta oldukça faydalı olacaktır.

Kaynaklar

- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "**Erdebil Maddesi**", Milliyet Yayınları, C. 7, İstanbul (1986), s. 3755.
 GÜLSEVİN Gürer ve BOZ Erdoğan, **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara (2004).
 <http://193.255.138.2/takvim.asp?takvim=2&gun=9&ay=2&yil=906> (12.12.2007).
 <http://www.hbektas.gazi.edu.tr/portal/html/modules.php?name=News&file=article&sid=701> (12.12.2007)
 LEVEND Agah Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (1988).
 ÇİFÇİ Selcen, **Tuḥfetü'l-Mü'min (Metin-İncelem-Sözlük)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul (2003).

METİNDEN ÖRNEKLER

اشكر بيه برون نوجو كاييت
مكر فونم شدي طون موسي كون
نه سيكر سار اشيدد دوجون
كرو برون مناجات ليدون
ددو يادوب نوزان صيد سن
نه وارون نوزون نه فلكا كر
بولون دن اون نه خاوند ليدون
خجايا اولدم كايمه ناز اولدا
ددو نكاه ايا موسي اشكر
يرتلم مصطفكانه جان اول
توب برون قنديل نجه اوش

عجايب سوز ناز باشور ايت
مناجات ليدون كوزا كا اون
بولون هر ليدونك ندر صولون
سوال ليدوب خذايه سيكر كون
نه خاوند نوزون وكرون نوجيه
نه جيون نه ايتون و نكلا كر
بجا ليدون مخاوند ناز اهر
نه صور ديسه جوكر الله ايلد
نه خاوند مقام اولد ككل
وجوده كسرم جونم اني صونك
كده صقلا دم نجه ليدون نوجوش

انكون كاف نوندن اولدم
انكون ورا اولدو حج عظم
انكون اولدي سنجات غنا
انكون اولدي حور لكه مصور
انكون هفت نجم اولد بولور
انكون صونك كلك اولدم كرم
اونك ارججه اون كاهه لولو
جوش بوز ليدون بولور ناز اول
اونك ارججه بيشريك اولو
هوا بوز نده نازون معارف
جوهر شهرتك فرنجي كه اندون

انكون وجود كلك اولدم
انكون درون شهرتك معظ
انكون ناز اولدي حظه كنان
انكون مهر و ماه اولدي موند
انكون دور ايلد بوجها اولدم
كده نيتنه قود ندم ملام
يوندم قول عرضي شياه اولو
بودن اولون ليدون خرايوني
يدتم بوزيد هوزون خرد هر
كده خاوند ايجي جمهه مطبو
كده بيشريك بوديا جده اولدم

اشترى بوسرى نه دير عيليك كاشيت نه ددي اول مرصنا ددي هر دم كا اولسون نشا نكم انسه جهانده كيشي كي انجون كبلوك اولون درو خصا بر اولدركم اولك هيج مال اولون او جخي هر نه بيرده كطر ورسه بودد ددي بجي كتر اج اولون بشخي صاجي ودرسه كتم نيل اشخي طلوا امي عدوسن يا بجي اشخي بلكر ايو من	ايه لومنين هم اولوندين ولير سروردي وچتباتير كه وارد اول كيشيك اولاشاد اولا اولك عييتي كلك عيشيكي كه وارد دكاه كلك اشبوخا اكي خنوز اجه قدير قلير يساط اول كا قله يورسه از دكر تا مت هر نه وارلس قوس سوي قيب تر كيني اكر بليتمن دوستنه صقلر بو رس كلر ده قيتنه كجسه هومن
---	--

سركنجي بودن اكش علكه طهورنجي نكم ورسك فنا اونجني قتي يوده جان ورسه اليصير انشا دويون الا كو بودد مومنين هر دم علام ايدرسك اعتبار ديايه بوم قشته طمع اولك وارسه عقاك دنون جانكي ايت حقه مائل بيجه نفسك مردين كجك دون عناز يله يتر اوليم در مسن سكا جونكم بو رجح ورمز اما	سكوت ايديك نيز اولو حدره ادوب يمران وجوق اولن ادمت صويك نه نسته سي قلم اولوسه نسي قلدي دنجي اف اولو از وكي فقر طورتا اوله بجايم دنجي مسكيز لك هيج اورمئل حوالا رضاي اولسن قنقار بيجه نفسك اولالده حبال و رسن هر خركين جهانه پيلد اولم دويون هيج نعم بمرسن كج اولدي بو جهانده شادمان
---	---

DEDE KORKUT KİTABI BAĞLAMINDA GÖÇ ROMANI ÜZERİNDE

BİR DEĞERLENDİRME

An Assessment on the Novel of Göç in Context of “Book of Dede Qorkut”

*Salim ÇONOĞLU**

Özet

Göç, Azerbaycanlı şair ve yazar Mevlüt Süleymanlı tarafından kaleme alınmıştır. Eserinde göçebe hayattan yerleşik hayata geçişteki problemleri işleyen yazar, XX. Asrın başlarındaki göçerlerin hikâyesini günümüzün bir Dede Korkut'u gibi anlatmıştır. Eserde masallar, hikâyeler, destanlar zengin birer malzeme durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Dede Korkut, Gelenek, Göçebe Hayat.

Abstract

Göç is a novel which has been written by Mevlüt Süleymanlı who is an Azeri poet and author. Studying the problems of transition from pastoral nomadism to settled life, the author tells nomads stories in the beginning of the 20th century, like present day Dede Korkut stories, narratives, and collected work are rich material in the work.

Key Words: Migration, Dede Korkut, Pastoral Nomadism, Tradition.

Giriş

Mevlüt Süleymanlı'nın "Göç" adlı romanı, Türkiye Türkçesi'ne aktaranın ifadesiyle Azerbaycan'da yaşanan içli, buruk, şiir yüklü bir destandır. Yaylaların sade, sevgi ve hareket dolu hayatında masallar düşlere, düşler gerçeklere karışır. Karakelle aşiretinin göçerleri tabiatın canlı olduğunu bilir ve böylece onunla bütünleşirler.¹ Roman, Seyfettin Altaylı tarafından Latin harflerine aktarılmış ve Ötüken Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Yazar, eserinde, Sarıkaya'nın tespitiyle, bugünkü Ermenistan, Tarihi Revan Hanlığı Türklerinin yok edilmesini, Karakelle soyunun tükeniş macerası çevresinde anlatır. Çarlık Rusyasının bölgede uyguladığı politikalarla tükenme noktasına gelen Karakelle soyu, 1917 Ekim ihtilali sonrası, son Karakelle çocuğu hastalıklı İmir'le yeniden yaşama ve varlığını sürdürme imkânına kavuşur.² Esere konu olan mekân tarihin başından beri Türk yurdu olmuş ama şimdi Ermenistan sınırları içinde kalmış bir bölgedir. Çarlık Rusyası, 1828 Türkmençay antlaşmasından sonra bu bölgeye Ermenileri yerleştirmiş ve sonuçta Azerbaycan Türklüğü ile Türkiye Türklüğü arasındaki coğrafi bağlantı kesilerek arada tampon bir bölge oluşturulmuştur. Bir zamanlar -eserde de hikâyeleri anlatılan Karakelle, Tekeli, İmirli, Koçkarlı gibi- Türk kabilelerine ait topraklara şimdi Ermeniler hâkimdir.

Göç, zengin bir töre romanıdır. XX. asrın başlarındaki göçerlerin hikâyesi, zengin gelenek ve görenekleri, âdetleri çağdaş bir Dede Korkut üslûbuyla dile getirilmiştir:

"Mevlüt, binlerce yıl at sırtında zaferden zafere koşan ve kendi kültürünü at üstünde yaratan Oğuzların engin dünyasını ruhunda zerre zerre duymuş ve bunları sanatının temel taşı olarak

* Yrd. Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi.

¹ Mevlüt Süleymanlı, **Göç (Roman)**, Ötüken Yayınları, II. Baskı, İstanbul (1994), Önsöz.

² Mahmut Sarıkaya, "Türklerdeki Soykırım Algısının Dile Yansıması Üzerine", **Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring (2007), s. 554-555.

kullanmıştır. Kökü yerin derinliklerinden kalkıp göğün enginliklerine ulaşan, asırların izini takip edip yavaş yavaş vekarla yürüyen bu kültürü bütün ruhuna sindirmiş, feyzini ondan almıştır."³

Yazarların psikolojilerin ve sanatçı kişiliklerinin oluşmasında ailenin önemli tesiri olduğu muhakkaktır. Mevlüt Süleymanlı'nın eserindeki şiire yakın Dede Korkut  sl bunu, tabiatı canlı bir varlık olarak ele almışını da bu tesire bağlamak mümkündür. Yazarın anne ve babası da şiir söylemiş, yazarın ifadesiyle edebiyat  leminin yolu özellikle annesiyle başlamıştır. Dedesi de şair ruhlu bir insan olan yazarın büyük babası ise bir tabiat adamıdır. Yazar, büyük babası için şunları söylemektedir:

*"İnsanla tebietin ancak  iğin  iğine (omuz omuza) yaşayabileceğine inanırdı. İnsanı ondan ayrı d ş nmeği ağlına sığdırabilmezdi. Biz ise tebietten aralı d şm ş k, bunun faciası da özünü yavaş yavaş gösterir. İnsan su, ot,  i ek, ekin, ağaç, dağla yanaş (beraber) yaşayıb öz kökü  s d nde berk (sağlam) dayanmalı. Menim  i in edebiyat buradan başlayır."*⁴

Eser için zengin bir t re romanıdır denilmişti. Bu bağlamda, eserin gelişimi içerisinde gelenekten gelen pek çok unsura rastlamak mümkündür. Yazar, insanların ruh  yapılarını, aile ilişkilerini, dünya görüşlerini, esere konu olan mek nın ekonomik ve toplumsal hayatını doğum, çocukluk, evlilik, yaşlılık ve ölüm gibi hayatın çeşitli dönemleri ile ilgili adetleri, gelenekleri, inançları,  ağdaş bir Dede Korkut üslubuyla ifade etmektedir. Geçmişten gelen birikimin/geleneğin bu anlamda esere kaynaklık etmesi/yol göstermesi, yazarın, romanların, destanlardan gelen birikime de ihtiyaç gösterdiğinin farkında olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi, "Kırgızların Manas, Türk dünyasının ortak destanlarından birisi olan Dede Korkut Hik yeleri aynı zenginlikte ve nitelikte kültürü besleyen kaynaklardır."⁵ Bunlar, bu romanda da görüldüğü gibi modern hik yeye ve romana kaynaklık edecek niteliktedirler. Diğer yandan, roman, g  be kültürü anlatan benzer eserlerden daha farklı bir şekilde kurgulanmıştır. Romanda da ifade edildiği gibi üç yüzyıl süren g  e farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmaya çalışılmaktadır. Romanda kolektif bilinçaltını yansıtan bir takım simgesel anlatımların  n pl na çıkartılması, aslında yazarın yerleşik toplum hayatı ve bu hayatın beraberinde getirdiği medeniyetin karşısına g  be hayatı çıkarmaya çalıştığını; g  be hayatın da kendisine has bir medeniyeti, kültürü, gelenek ve göreneklerinin olabileceği düşüncesini ortaya koymaya çalıştığını göstermektedir. Romanda, Karakelle aşiretinin özellikle yerleşik hayata geçtikten sonra yaşadığı olumsuzluklar da bu düşünceyi doğrulamaktadır  nk  g  be kültür ve bu kültürün etrafında oluşan hayat tarzı, insanların yüzyıllardır bir arada yaşamalarını sağlamıştır. Yerleşik hayata geçilmesi ile birlikte bu hayat tarzının etrafında oluşmuş ve yaşanan hayatın bir anlamda devamlılığını sağlayan kolektif bilinçaltını oluşturan bir takım hayati pratikler de insanların hafızalarından silinmeye başlamış ve obanın arasındaki dirlik ve düzen bozulmuştur. İnsanlar ve hatta diğer canlılar arasındaki sevgi, dostluk tamamen ortadan kalkmış ve düşmanlık başlamıştır. Sonuçta bunun bedelini oba halkı çok ağır bir şekilde ödeyecektir.

Türklerin, "epik/destansı tarihini ve g  be yaşam ile yerleşik hayata geçiş sürecindeki çizgisini yansıtan eser"⁶ bir giriş paragrafı ile üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm ikinci b l m m n devamı,   nc  bölüm de birinci bölümün devamıdır. Roman Karakelle aşiretinin    yüz yıllık macerasını anlatmaktadır.

Romanın  zeti şyledir:

Roman, eserin h kim kahramanı İmir'in rüyalarının anlatıldığı bir paragrafla başlar. Bu kısımda İmir'in bir yıldır kendisini boğan, garip rüyalar gördüğü anlatır. Romanın bu kısmında karşımıza çıkan

³ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 7

⁴ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 8.

⁵ Bilge Ercilasun, "21. Yüzyılda Türk Dünyası Edebiyatlarına Bir Bakış", **3. Uluslar Arası Türk Uygarlığı Kongresi**, Bişkek 28-30 Mayıs.

⁶ Birol Azar, "G   Romanı  zerine Bir  z mlleme Denemesi", **Arayışlar** (2006), Yıl: 8, S. 15.

rüya motifi, eserin sonuna dek kahramanların hayatlarında birinci derecede önemli olacak ve eseri sonuna dek idare edecektir.

Eser, bu giriş kısmından sonra fasıl adı verilen üç bölüme ayrılır. Birinci fasılda okur, eserin geçtiği köyü ve köyde yaşayanları tanır. İmir, gördüğü rüyalardan tedirginlik duyan ağabeyi Bekil ve ninesi Hürü Kadınla aynı evi paylaşmaktadır. Uzun yıllardır Kanık oğlu ve Karakelle aşiretlerinin yurt tuttuğu iki dağın arasına sıkışmış küçük bir köydür burası. İmir, birkaç gün önce Kanık oğullarından Saraç ile Karakelle aşiretinden Begüm'ün otlukta kucaklaştıklarını görmüştür. Bir gün sonra da İmir, otluk civarında Begüm ile Saraç'ı, aynı rüyasında olduğu gibi görür. Saraç, İmir'i dövmeğe baslar. O sırada İmir, ona atının kaçacağını ve ipini koparacağını söyler. İmir'in söyledikleri gerçekleşir. Saraç, İmir'i kemiklerini kırıncaya dek dövmüştür. Ninesi İmir'i otlarla tedavi etmeye çalışır. Bekil bu olaydan fazlasıyla etkilenmiştir. Bir taraftan kardeşinin bir Kanıkoğlu tarafından dövülmesi, diğer taraftan gizli bir aşkla bağlandığı Begüm'ün durumu onu oldukça üzmüştür. Tüm bunlar yaşanırken Begüm'ün amcası onun intikamını almak için Saraçların merkebinin ayağını baltayla keser. Amca Deli Domrul yıllar önce Kanıkoğullarının küçük kız kardeşi Akça Hatun'u kaçırmış ama Kanıkoğlu'nun yedi kardeşi hem Akça Hatun'u geri almışlar hem de Deli Domrul'u ormanda bir ağaca bağlayıp vücudunun her yanını dağlamışlardır. Aklını kaybeden Deli Domrul, on yıl Kanıkoğullarının kapısında çalışmış, yirmi yıl böyle geçmiştir.

Bu olaydan sonra Hürü Kadın, onu kendi evine götürür. Deli Domrul, yirmi yılın birikimiyle ağlamaktadır.

Üçyüz yıldan beridir Karakelle kabilesi ile Kanık soyu arasında kan davası devam etmektedir. İmir'in babası Karakellelerin sonuncusudur. Yedi yıl önce yılık sürüsünü karısı Senem ile birlikte yayladan indirirken Kanık oğullarının adamları tarafından yolları kesilmiş ama adamlar yanında karısı olduğu için ona ilişmemişler ve onu Akçalı denilen yerde beklediklerini söyleyip atlarını sürmüşlerdir.

Eserden anlaşıldığına göre, bir zamanlar soyları azalmış olan Kanık nesli, hükümeti tanıyıp önlerinde el pençe divan durunca meydanda rakipsiz kalmış ve Karakelle neslinin soyu azalmaya başlamıştır.

İmir'in babası hamile karısı Senem'i orada bırakıp atını Akçalı'ya sürer. Üzerinden fazla vakit geçmeden eşi oracıkta doğum yapar. İki erkek çocuk doğurur. Göğüş'ün köy halkı tarafından kız zannedilen bir çocuğu daha vardır. Ancak doğumun olduğu sırada bu çocuğun da erkek olduğu anlaşılır. Göğüş ve karısı çocuklarının düşmanlardan korumak için yıllarca kız kıyafetiyle dolaştırmışlardır.

Göğüş söylenilen yere gider. Oradaki çatışmada kendisi ve Kanık neslinden Beyrek başta olmak üzere üç kişi ölür. Ertesi sabah Eğrikar'dan altı tabut çıkar. Üçü Kanık neslinden, üçü de Karakelle neslinden. Karakelle Göğüş, eşi Senem ve ikizlerin birisi. Ancak Göğüş ve Beyrek ölmeden önce iki kabilenin büyüklerine artık bu düşmanlığın bitmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Sonunda Eğrikar'ın yedi yerine, yedi obasına Karakelle soyuyla Kanık soyunun barıştığı ilan edilir.

Eserde geriye dönüşle bu hikâye anlatıldıktan sonra roman zamanına dönülür. Hürü Kadın'ın evinde bulunan Deli Domrul'un hafızası yerine gelmiş, gözünden akan yaşlar onun kaybolmuş hafızasını yitirmiştir. Üç gün üç gece hiç uyanmadan uyumuş, uyuduğunda simsiyah olan saçı sakalı uyanınca bembeyaz olmuştur.

Deli Domrul akıllanmaya başladığı günden beri herkesin gözü önünde hızla ihtiyarlamaktadır. Ve bir akşamüzeri köy halkı yavaş yavaş evlerine çekilmeye başlamışken aniden Hürü Kadın'a bakıp insanların dağılmamasını çünkü birazdan öleceğini söyler. Bu sözü söyler söylemez de ölür.

İmir'in Saraç tarafından dövülmesinden sonra daha da kinlenen Bekil, Saraç'ı kuytu bir köşede yakalayıp döver, kemiklerinin kırıp İmir'in acısını ondan çıkarır. Ancak Saraç bütün bu olanlara rağmen Kanikoğlu kabilesinin, yeniden bir kan davası güdülmesi isteklerini kabul etmez.

Eserin ikinci fasıl olarak adlandırılan bölümünde Karakelle soyunun geçmişine ait bilgiler, geriye dönüşlerle ve Hürü Kadın'ın aracılığıyla verilir. Bir ilkbahar öncesinde Karayazı ormanının eteğinden çıkan göç hiç bilinmeyen bir otlukta durur. Göçü üç atlı karşılar. Aynı dili konuşmaktadırlar. Kendilerine Koçkaroğlu demektedirler. Koçkaroğlu'nun ak sakallı ihtiyarlarıyla, Karakellelerin ak sakallı ihtiyarı konuşurlar, kaynaşırlar. Karakellelerin kocamış kadınları yüzyıllardır ak sakallı ihtiyarlara "Bir yerde yurt tutalım, geniş dünyayı ayağımızın altına aldık. Beğenip bir köşede kendimize yer seçelim. Ne ölenimizden haberimiz var, ne kalanımızdan" diye yalvarmaktadırlar.

Ak sakallı dede Koçkarlara uzak tepelikleri göstererek yüreğinin o yerlerde yerleşmeyi arzuladığını söyler. O yerler Kanık soyunudur. Ama ak sakallı dede bu tepeliklerin kendilerinin olduğunu, dedesinin kendisine buraların adını andığını söyler. Ve dede öldürölüp bitseler de oralarda yurt tutacaklarını ekler. Karakelle göçü, adı geçen yere yerleşir. Yedi grup olup yedi hisse arazi ekerler. Ama buraya yerleştiklerinin yedinci günü Kanikoğullarının atlıları gelip bu yerleri terketmelerini ister. Karakelleler bunu kabul etmeyince kan dökölür ve yıllarca sürecek olan düşmanlık başlar.

Çarlık Rusyası, bir zaman sonra Karakellelerin yaşadığı bu yerleri Kurthan Ağa isimli bir Ermeni'ye satar. Karakelleler ağanın tüm direktmelerine rağmen yurtlarını terk etmezler. Karakelle yurdu çok azaldığı halde onlara direnir.

Uzun bir süre sonra Çarlık Rusyası'nın devrildiğı haberi Kurthan Ağa'ya ulaşır, o da tüm obasıyla hiç kimsenin haberi olmadan yaşadığı yeri terk eder.

İkinci fasıl, daha önce bahsettiğimiz Göğüş ve karısı Senem Hatun'un Kanikoğlu atlılarıyla karşılaşma hadisesiyle sona erer.

Üçüncü fasılda, Kanık yurdu büyümüş, Karakelle yurduna karışmıştır. Karakelle kökü ise bir parça toprak gibi dört taraftan sıkılarak susuz toprak gibi çatlamaktadır.

Kanık uşağı Saraç'ın başına toplanmış, Bekil'i öldürmesi için baskı yapmaktadır. Bekil'in kardeşi İmir, yine bir gece rüyasında ağabeyinin öldürölüğünü görür ve bağırarak uyanır. Hürü Kadın, Bekil'i Kanikoğullarından korumayı başarır. Bu dönemde Karakelle soyundan Ardıç- ki bir ihtilalcidir.- köye döner ve hükümetin yıkıldığını, artık Kanık evinin tüm topraklarının alınıp paylaşılacağı müjdesini verir. Daha sonra da yıllar önce Karakelle soyundan ayrılmış ve nereye gittiğı bilinmeyen Oral'ın uşağı Eğrikar'a geri döner. Herşey düzene girmiştir artık. İmir durup, bu olan bitene sessizce bakmaktadır. Üçyüz yıl öncesinden çıkan göç, İmir'den de geçip geleceğe doğru ilerlemektedir.

Romanın bu kısa özeti bile bize, eserin neredeyse tamamına (ad koyma, dilekler ve ilençler, rüyalar, doğum ve çocuk, tabiat vb. Hatta, Banu Çiçek, Beyrek, Selcen Hatun, Bilici Kadın vb. şahıs isimlerindeki benzerlikler de dâhil) Dede Korkut üslubunun hâkim olduğunu göstermektedir. Mevlüt Süleymanlı, XX. asrın başlarındaki göçerlerin hikâyesini günümüzün bir Dede Korkut'u gibi anlatmış ve bunda da başarılı olmuştur. Bu bağlamda, eserde geçen halk kültürüne ait unsurları ve Dede Korkut üslubuna yaklaşan tarafları, birkaç başlık altında değerlendirmek mümkündür:

I-Ad Koyma

Bilindiğı gibi, erkek çocuk bir anlamda soyun devamlılığını sağlayacağı için toplum hayatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle "destanlarda onun bu önemine bağlı olarak doğumundan

itibaren hayatının çeşitli safhalarına ait unsurlar detaylı bir şekilde işlenir. Bunlardan biri de çocuğun bir ad olarak toplumun gerçek bir ferdi olmasıdır.”⁷

Romanda ad koyma ile ilgili pratikler göz önüne alındığında erkek çocuğun bu önemi ortaya konulacak şekilde ele alındığı görülmektedir. Her ne kadar erkek çocuklara ad verilmesinde, ad verme ile ilgili pratik, Dede Korkut'ta olduğu gibi çocuğun bir kahramanlık göstermesiyle ilgili değilse de; Dede Korkut'u hatırlatan izler görülür:

"İmir'de ilerleyip dedesinin elini öptü.

-- Bu küçük oğlumuzdur, ad koymamışım daha.. Adını sen ver, ömrünü Tanrı versin.Tüfeği kendisi yapıyor.”⁸

"Alay'ın küçük oğlu dedesine doğru gitti. Bekil elini kaldırdı:

--Ey obam,-dedi,-kendi adımı küçük torunuma veriyorum, ömrünü Tanrı versin, adı Bekil olsun, Karakelle Bekil.”⁹

II-Dilek ve İlençler

Romanda sık sık karşımıza çıkan dilekler ve ilençler (beddualar) de, günlük yaşantımızın ayrılmaz bir parçasıdır. Büyüklerin küçüklere, küçüklerin büyüklere ya da kızgın insanların birbirlerine karşı olan öfkeleri, hınçları, kızgınlıkları, çaresiz direnişleri, istekleri, gerçekleşmesini umdukları arzuları hep o sözlerde yansır. Onlar yalındır, yapmacıksızdır, anlamı açıktır. Umutlarla umutsuzlukların, korkularla sevinçlerin, öfkelerle pişmanlıkların bir bileşkesidir dilek ve ilençler. Karakelle Aşireti'nden Hürü Kadın'ın torunu olan İmir, bir yıldır rüyalarında bir hortuma düşmekte ve uyandığında gördüğü bu rüyaların gerçekleştiğini görerek sıkıntıya düşmektedir. Ninesi torununun içinde bulunduğu bu anlaşılmaz durumdan kurtulması için dua eder:

"Nine fısıltıyla dua okuyup yüzüne üfledi: Özürlü etme ey Tanrım, bu öksüzü gülünç etme”¹⁰

İmir'in Kanikoğlu Saraç tarafından dövülmesi sırasında Hürü Kadın'ın sarfettiği ve 'cehennemliğin çocukları' anlamına gelen bir deyim oldukça ilginçtir:

"Çocuğun kolu kırılmış, koş Çırpanevi'ne. Ortadaki yolla git. Kanikevi görmesin seni de vururlar. Barışmışa benzemiyorlar. Derin gitmişin çocukları”¹¹

Hürü Kadın, başlarına gelen onca felakete rağmen seher duasıyla akşam duasının arasında köyde yapılan ve yapılacak olan herşeyi affederek yüzünü Tanrı'ya döner:

" - Ey yeri göğü yaratan, ben günâhkar kulunum. Uluların ulusu, sen büyüktün. Yeryüzünün suçu büyüyor, affet günahlarımızı. Şeytanın şerrinden bey hilesinden koru bizi. Gözün yavrularımızın üstünde olsun.Çok hataya düştük, gözümüzü yine de senden ayırmamışız. İşimizi uğurlu kıl, uğurumuz seninle olsun. Yavrumuza şifa ver, ulu Tanrı yol göster ona.Birisinin de, karı beyaz, buzu mavi olan kışta

⁷ Naciye Yıldız, “Manas Destanında, Oğuz Kağan Destanı'nda ve Dede Korkut Hikâyeleri'nde Yer Alan Benzerlikler”, **Manas Bildirileri Kitabı**, TDK Yayınları, Ankara (1998).

⁸ Mevlüt Süleymanlı, **age.**, s. 125.

⁹ Mevlüt Süleymanlı, **age.**, s. 125.

¹⁰ Mevlüt Süleymanlı, **age.**, s. 12.

¹¹ Mevlüt Süleymanlı, **age.**, s. 13.

ormandan ağaç taşımaktan omuzlarında yaralar açılmış. Ümidimizi ona bağlamışız, düşman kurşunundan koru O'nu.O'na söz söyleyenlerin dilini ve maksadını kısa kıl, amin."¹²

III-Rüyalar

Roman, Hürü Kadın'ın torunu İmir'in gördüğü rüyalar üzerine kurulmuştur. Rüyaların en eski çağlardan beri insan hayatında ne derece önemli olduğu bilinmektedir: *"İnsanlık tarihi boyunca bütün dünyada pek çok bilinmeyenin anahtarı, insanın ve geleneğinin habercisi olarak zaman zaman korkulan zaman zaman hayranlık duyulan rüyalar edebi eserlerin konusu olmuş, bu eserlerde farklı akisler yaratmıştır.(Günay,1992:88)* Bu nedenledir ki rüya yorumları, insanın gelecekle ilgili planlarını belirlemesinden günlük yaşamını şekillendirmesine kadar pek çok alanda önem kazanmıştır: *"Diğer yandan Sovyet döneminde bir takım gerçeklerin doğrudan söylenmesinin sakıncalı olduğu bilinmektedir. Ashında romanın çatısını oluşturan rüya motifi de bu düşünceyi bir anlamda doğrulamaktadır."*¹³ Yazar, rüyaları yorumlamamış, olduğu gibi aksettirmiş ve hatta olayları rüyalara göre anlatmıştır. Romandaki İmir karakteri çok ilginç rüyalar görür. Bu rüyalar bir süre sonra gerçekleşir. Fakat İmir bunları çevresindeki kimseye anlatamaz

*"İmir bir yıldır rüyasında hortuma düşüyordu. Göğün derinliklerinde miydi, dipsiz bir suyun ortasında mıydı yoksa karada mıydı neydi, bir kuyunun ağzıydı."*¹⁴

Görülen bu rüyaların bir müddet sonra gerçekleşmesi, onların olağanüstü özellikler taşıdığını ortaya koymaktadır:

*"İmir'in içinde bugün gördüklerini daha evvel görmüş, yaşadıklarını yaşamış gibi bir his vardı. Bu hisse nereden kapılmıştı bilemiyordu."*¹⁵

İmir'in bu olağanüstü kişiliği daha anne karnında iken belli olmuştur. Annesi, İmir'e hamile kaldığından beri duvarın öte tarafını gördüğünden söz eder sık sık. Bu ibareyle, İmir'in gördüğü rüyalar arasında bağlantı kurmak mümkündür. Çünkü rüya gelecekte olanları bilmek anlamını taşır. Duvarın diğer tarafını görmek de o anda meydana gelen ama normal bir insanın göremeyeceği bir olayın o anda görülmesidir. Bu olağanüstü durumun cevabını yine Karakelle aşiretinden güngörmüş bir ihtiyar verir:

*"- Bunların soyunda hak vergisi vardır. Kızlı erkekli hepsinde bu haller görülüyor. Dedem derdi ki, bunların neslinden birine rüyada buta verilmiş."*¹⁶

Eserde rüya yorumlarıyla ilgili bir başka düşünce de, insanların gündelik hayatlarını gördükleri rüyalara göre şekillendirmeye hatta yaşamaya çalışmalarıdır. Yazar, bütün Karakelle soyu için rüyanın önemini, onların rüyalarına göre nasıl hareket ettiklerini ortaya koyarken, diğer yandan da Karakelle soyunun rüya ile iç içe bir hayat sürdüklerini söylemektedir:

*"Herkes uykudan uyanmış, günü yaşamaya başlamışlardı. Rüyasında kısmet gören kalkıp peşine düşüyor, su gören yeni bir işe başlıyor: Halıcı tezgah kuruyordu, çiftçi tarlaya gidiyordu. Yol görenler ayrıldığı insanı, kan gören kavuşmak bekliyordu. Yılan gören evden çıkıyordu. Çıkırsa kana susamış birinin gazabına uğrayacağı kesindi."*¹⁷

¹² Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 32.

¹³ Orhan Söylemez, **Türk Dünyası Edebiyatları Roman I**, Akçağ Yayınları, Ankara (2005), s. 42.

¹⁴ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 11.

¹⁵ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 27.

¹⁶ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 27.

¹⁷ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 17.

Karakelle soyunun göç ederken tanışıp kız aldıkları Koçkarlardan ihtiyar bir kadının Karakelle aşireti için söyledikleri de dikkat çekicidir. İhtiyar kadın, söyleyeceği sözleri, Karakellerden birisinin rüyasında göreceğini anlatır. Bunun üzerine Karakelle aşireti kadının söyleyeceklerini öğrenmek için rüyaya yatar. Sonunda ak sakallı bir dede bir rüya görür. Rüya bindiği devenin ağzından kan akmakta, kendisi de kana bulanmaktadır. Bu rüya romanda işlenen kan davasının ipuçlarını da ortaya koyar. Rüyanın romanı açıktır. Bir düşmanlık başlayacak ve kan dökülecektir. Bu bir kaderdir ve bu kaderi değiştirmeye hiç kimsenin gücü yetmeyecektir.

Yukarıda eserden alıntılar yaparak aktarmaya çalıştığımız bu özelliklere mirasçısı olduğumuz zengin kültür dünyası içerisinde sıkça rastlamak mümkündür. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boyu Beyan Eder başlıklı hikâyede Karaçuk Çoban'ın gördüğü kötü bir rüya hayra yorulmaz ve tedbir alınır.¹⁸

Yine aynı hikâyede Salur Kazan'ın görmüş olduğu bir rüya, Salur Kazan'ı kaygılandırır. Bu rüyayı Kara Göne'ye yorumlatır. O da rüyada görülen kara bulutu devlete, yağmur ve karı askere, saç kaygıya, kanı kötülüğe yorar. Kalanların yorumunu da Allah'a bırakır. Salur Kazan bu olaydan sonra yurduna gittiğinde yurdunu yağmalandığını görür.¹⁹

Dede Korkut Hikâyeleri'nde bir başka rüya motifine de Kazılık Koca Oğlu Yiğenek Boyu başlıklı hikâyede rastlarız. Yiğenek Bey gece rüyasında boz atlar üstünde alpler görerek, Dede Korkut'tan öğütler aldığını, Kara Deniz'e girerek gemi yaptığını, gömleğinin geminin yelkeni olduğunu, o sırada gördüğü bir erin de dayısı olduğunu, dayısı da ona nereye gidiyorsun diye sorunca o da Düzmürd Kalesi'nde babam tutsak imiş dediğini söyler ve bu düşü bu şekilde arkadaşlarına anlatır. Dayısı da o sırada yakınlarda olduğundan oradaki beylerle kaleye giderek babasını kurtarır.²⁰

IV-Evlilik

İnsan hayatının üç önemli safhasından biri olan evlilik ve bu kavramın etrafında şekillenen bir takım adetler, töre ve törenler de esere yansımıştır. Özellikle düğün ile ilgili gelenekler detaylı bir şekilde işlenmiştir. Koçkarlardan Çiçek ile Karakalle aşiretinden Bekil'in düğünleri sırasında yerine getirilen gelenekler de Dede Korkut'u hatırlatan izler görülmektedir. Koçkarlar'ın aksakallı dedesi Çiçek'e Bekil'i isteyip istemediğini sorar:

“ -Kız, o seni helâli olarak mı istiyor? Bahtına çıkan mıdır? Alnına yazılan mıdır, kız?

— Helali olarak istiyor, bahtına çıkandır, alnına yazılıdır ağam.”²¹

Bir başka paragrafta da gelinlerden birisi Bekil'in Buhara kalpağına bir turna teleği takar ve ona:

“ _Kızın yengesiyim.” der. “ - Birlikte kocayın, otunuz biter, suyunuz akar olsun.”²²

Yapılan bu evliliklerde dikkati çeken bir başka önemli nokta da, evlenecek çiftlerin ya birbirlerini rüyada görüp âşık olmaları veyahut da aşiretteki bilici kadınlar tarafından rüyalarının görülmesidir:

“*Kanikoğullarının rüyasına bir kadın girdi:*

¹⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, II. Baskı, Ankara (1989), s. 97.

¹⁹ Muharrem Ergin, *age.*, s. 99-100.

²⁰ Muharrem Ergin, *age.*, s. 201-202-203.

²¹ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 65.

²² Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 65.

- Kalkın, -dedi-, -Karakelle oğlunun elini ayaklarını çözüñ düğünü olacak.

İhtiyar kadın sonra bütün obanın rüyasına girip herkesi uyandırdı:

-Kalkan, düğünlerini yapın, sazlarını çaldırın!”²³

Düğün sırasında kabilenin ihtiyar kadınlarının Çiçek’e birtakım hediyeler vererek O’na nasihatlerde bulunmalarında da Dede Korkut üslûbunu hatırlatan taraflar vardır:

“Çiçek’i çadırdan çıkardılar. Kızlar, gelinler teker teker öpüp gittiler. İhtiyar kadın öne çıktı, elindeki Çiçek’e doğru uzattı. İçine ateş konan küçük bir aletti. Akşamları külün içine kor parçası koy, sabaha sakla, gözün üzerinde olsun. Al, bu undur, bereketin olsun. İlk ekmeğini bununla pişir. Helâline haram karıştıрма. Kocana saygı duy. Sana yabancı gözler bakacak ama ruhuna yaklaştırma, ruhunu temiz sakla.”²⁴

Kabilenin aksakallı dedesi de benzer ritüelleri tekrarlar:

“ - Atı sana murat olarak veriyorum, ineği bereket, koyunları damızlık. Muradın keskin, bereketin bol, damızlığın ziyade olsun. Atın yelesi kandan, ineğin bereketi haramdan, koyunun damızlığı hırsızlıktan uzaktır, helal et kız.”²⁵

V- Doğum ve Çocuk

Eserde, evlilikle birlikte bir anlamda soyun ve toplumun devamını sağlayacak çocuk ve yeni bir hayatın başlangıcı olarak en önemli geçiş dönemlerinden birisi olan doğum üzerinde de durulmaktadır. Türk toplumunda çocuğun önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.(erkek çocuk sahibi olmak için adak adama, isim koyma vb.) Türk kültüründe kız çocuk da değerlidir. Erkek çocuk soyun devamı, mirasçısı olarak ayrı bir öneme sahiptir ama kız çocuk, başka toplumlarda olduğu gibi horlanan hatta ölmesi için gömülen bir varlık değil, dünyaya gelmesi için dua edilen, kendisine ihtimam gösterilen bir varlıktır. Eserde kız ve erkek çocuklar arasında bir ayırım söz konusu değildir. Bu durum, Dede Korkut Hikâyeleri’nde de Bay Piçen Bey’in “Bigler menüm dahi hakkuma bir dua eylen, Allah Taala mana da bir kız vire”²⁶diyerek bir kız çocuğu sahibi olmak isteğini akla getirmektedir.

Göç romanında çocuklara ayrı bir önem verilmesini/göçebe toplulukların bu tavrını “düşmana ne kadar çok gidilirse zafer o kadar iyi sağlanır “düşüncesiyle ifade etmek mümkündür. Diğer yandan Mehmet Kaplan’ın ifadesiyle, her medeniyet mutlaka kendisini yaşatacak insan tiplerini yetiştirecektir. Bunun yerine gelebilmesi için bir takım müesseseler yaratılır. Göçebe toplumlarda bu fonksiyon daha çok örf ve adetler tarafından yerine getirilir. Ayrıca kuvvetli insana dayanan bu tip toplumlarda erkek çocuklara büyük bir değer verilir.²⁷

Eser de Karakelle aşiretinden Bekil ve Çiçek’in düğünü sırasında aşiretin bilici kadınlarından biri Çiçek’e çocukla ilgili önemli öğütlerde bulunur. Türklerin geleneksel yaşamında özel bir yere sahip olan Bilici Kadın’ın bu anlamda hamile kadınlara yol göstermesi, kadını da doğum öncesinden başlayarak doğum sonrasına uzanan bir evrede bir takım adetlere, inanmalara uymaya ve bu adetlerin gerektirdiği işlemleri yerine getirmeye zorlamıştır:

²³ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 108.

²⁴ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 72.

²⁵ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 73.

²⁶ Muharrem Ergin, *age.*, s. 117.

²⁷ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*, Dergah Yayınları, İstanbul (1985), s. 52.

“ -Bakıcı ninemiz: Çocuğu olunca göbeğini kendim kesip bağlayacağım, kırkinci günü O’nu kendim yıkayacağım. Sekiz aylık hamileyken ellerini ısırana dalarsın, çocuk o zaman karnında irkilir, öyle yaparsa çocuk daha eken herzeyi anlamaya başlar, iki aylık hamilelikten sonra at sırtında çokça dolaşırsın. Canın Balık çekerse oğlun, elma çekerse kızın olacak.... dedi.”²⁸

Çiçek’in doğumuyla ilgili parçada Bilici Kadın’ın Çiçek’in karnı üzerinde bıçak sıvazlamasını tavsiye etmesi ilgi çekicidir:

“ Çadırda kadınlar, dışarda erkekler, Kadın’ın buyruğuyla bıçak biliyorlardı. Dünyada bileş sesinden başka ses yoktu. Çocuk, dünyaya geldiği anda bileş sesleri arasından Kadın’ın sesini duydu:

-Alay! “²⁹

VI-Ekonomi

Toplumsal hayatla ilgili birçok inanış ve düşünüşün olduğu romanda, yaşanan hayatın idame etmesini sağlayacak ekonomi düşüncesi üzerinde de durulmuştur. Yazar, romanında ekonomi ile ilgili gözlemlerini daha çok paraya karşı olumsuz bir tavır alışı üzerinde yoğunlaştırmıştır. Para elbette yerleşik hayata geçişin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Maddi gücün/paranın geleneğin yerini almasıyla birlikte, toplumu bir arada tutan değerler yok olmaya başlamış ve yabancılaşma ve kişilik erozyonu baş göstermiştir :

“Köyün paraya yeni yeni alıştığı günlerdi. Paranın havası köyün üzerine çökmüş, kötü bir koku herşeyin üzerine siniyordu. O yüzden halılara, kebelere, sürülere, yulkılara para gibi bakmaya başlamışlardı. Para toplayan, para arttıran gitgide kendi içine çekiliyordu. Dünyanın hiçbir zenginliği paranın tadını vermiyordu. İmam Kuran’ını, mürid şiirini para ile okuyordu.”³⁰

Bir başka paragrafta da para hırsının, insanları nasıl birbirlerinden uzaklaştırdıkları ifade edilir:

“Para hırsı, giyim hırsı, altın hırsı, Eğrikar denilen köyü dövmekteydi. Ömürleri kendilerinin haberi olmadan kısılmakta, uykuları kısılmaktaydı.”³¹

Eserde günlük yaşamla ilgili alışkanlıklar da verilmiştir:

“Güneş yükselmiş, köyün sığırı, koyunu meraya çıkmıştı. Yani artık düzlerde nahır vardı, tepelerde sürü vardı, herkes uykudan uyanmıştı, günü yaşamaya başlamışlardı. Rüyasında kismet gören kalkıp peşine düşüyor, su gören yeni bir işe başlıyordu: Halıcı tezgâh kuruyordu, çiftçi tarlaya gidiyordu. Yol görenler ayrıldığı insanı, kan gören kavuşmak bekliyordu.”³²

VII-Tabiat

Tabiatın önemli bir yer tuttuğu eserde çok canlı tabiat tasvirleri yapılmaktadır. Zaten yaşanan hayat tabiatla kucak kucağadır. Karakelle aşiretinin göçerleri tabiatın canlı olduğunu bilir ve onunla bütünleşirler:

“Dünyada cansız hiçbir şey yoktur, herşey canlıdır. İnsan gerektir ki kalbini temizlesin, ateşin, ocağın, günesin nuru, suyun aydınlığı yüreğimizi yıkamamız için yaratılmıştır. Biz de bu nuru, bu

²⁸Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 77.

²⁹ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 86.

³⁰ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 18.

³¹ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 33.

³² Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 17.

aydınlığı görebilelim diye halkolunduk. Bu nurla, bu aydınlıkla yer ekip tohum serpelim, yeşeren yeşillik, açan çiçekler, otların kokusu hepsi nurdur bunların. Aydınlıktır ki yeniden bize dönüyor, kokla kadan alayım, duyacaksın. Duydun mu?”³³

Eserdeki tabiat tasvirleri Dede Korkut'ta olduğu gibi daha çok şiir halinde çizilen tablolar olarak karşımıza çıkmaktadır:

“Ama yine çiçekler yeşeriyor, yine sular akıyordu. Çiçeklerin yeşermesi, suların akması, çocukların doğması ve tazelenmesiydi. Bu olanların bir daha tekrar etmesiydi, gidenlerin bir daha geri dönmesiydi.”³⁴

“ Bekil'in sürüsü yamaca yayılmış otluyordu. Çisil çisil yağmur yağıyordu. Hava hem dumanlı hem de Güneşliydi. Dağlara yamaçlara çökmüş sisin, dumanın içinde Güneş gittikçe sarararak ışık saçıyordu. Sis, çiseleyen ummanın üzerinden mi veya otların arasından mı bilinmez, iştirilen yabani kuşların sesi de nemliydi.”³⁵

Bu tasvirler iç karartıcı ve karamsarlık verici değil, sevgi, güzellik ve iç huzuru aşlayıcı bir yapı sergilemektedir:

“Güneş bir adam boyu yükselmişti. Her gün olduğu gibi Karakelle yurdu iri bir yumak gibi çözülmekteydi. Sürüler, nahırlar ve yulkılar sabah güneşinin ışığına gark olmuş çiğli yamaçları, başı henüz bulutlardan açılmamış dağları, güneş dokundukça hafiflemiş havalanmakta olan dumanı adım adım geçerek otladıkları yerlere turmanıyordu. Gökte güneş, yerde dağlar derede, yamaçlar sürsüz, nahırsız, yulkısız, yarımış gibi görünüyordu. Sanki görünmeyen bir el dünyayı hissedilmeden yeniden kuruyordu.”³⁶

Eserde suyun sosyal hayatta oynadığı rol ve tabii güzellik açısından da ele alındığını görüyoruz:

“Yeryüzüne zifri karanlık çökmüştü. Hürü kadın suya yalvara yalvara ırmağın kıyısında yürüyordu:

—Yavruma yardımcı ol, ey suyun nuru! “³⁷

“Ağaçların gövdesini yarıp çıkan tomurcuklar bir bir çatlıyor, ayağının altında toprak sesleniyordu. Dağlar içten içe kaynıyordu. Sular dile gelip civıldaşıyordu.”³⁸

Su, tabii bir güzellik olmasının yanısıra mukaddes bir yere de sahiptir. Eserde Karakellelerden Senem Hatun'un bayılması sırasında onu ayıltmak için Hürü Kadın Senem Hatun'un oğlu Bike'ye bıçakla suyu doğramasını ister:

“-Bike çabuk ol, bıçakla suyu doğra, anan bayıldı.

Bike, kemerine kadar ırmağa girdi, suyu enine boyuna bıçaklamaya başladı.”³⁹

³³ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 90.

³⁴ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 42.

³⁵ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 45.

³⁶ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 111.

³⁷ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 23.

³⁸ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 30.

³⁹ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 37.

Dede Korkut'ta, Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Destan isimli hikâyede de suyun son derece canlı ve renkli tasviriyle karşılaşırız. Burada su tabii güzelliği yanında sosyal hayatta oynadığı rol açısından da ele alınmıştır.

VIII-Halk Oyunları

Romanda eğlenceye fazla yer verilmez. Karakelle ve Koçkar kabilelerinin tüm fertleriyle bir arada oldukları bir akşam eğlencesinden bahsedilen satırlarda, kızlar, gelinler elele; erkek çocuklar, büyükler kolkola halaya başlarlar. İhtiyarlar, yaşlı, aksaçlı kadınlar halayın ortasına geçerler. Bu Karakelle neslinin ancak çok eski masallarda duydukları bir oyundur:

“Kadınlar öne ellerini kaldırıp saçlarını tarıyormuş gibi saçlarından indire indire, ağır ağır daire yapıp oynadılar. Oyun gittikçe hareketlendi. Şimdi herkes kendisi için, daha doğrusu kendisini oynuyordu. Nefesleriyle makam çalmaya başladılar, güzel miydi, korkunç müydü, ne idiyse oynayanların nefesi garip bir halay havası yaratmıştı.”⁴⁰

Burada dikkati çeken bey, kadınlar ve erkekler arasında kaç-göçün olmamasıdır. Zaten oyunun en önemli kısmını da kadınlar idare eder.

Oyun içerisinde ateş de önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Seçilen bir kadın ateşin üzerine çıkıp oynar ve hıçkırma hıçkırma ağlar. İşledikleri günahın bağışlanması için bir yoldur bu. Tanrının güneşinden, ışığından, havasından, otundan ve çiçeğinden uzak nasıl yaratılmışlarsa öyle olmaları gereken, yüreklerinde kötü sözler, kara yollar olan insanların yüreklerini temizlemeleri için gerekli bir yol:

“Oynayanlar oynadı, bakanlar baktı; ama hiç kimse o kadınla kız gibi olamadılar. Gitgide arzuları yitti, yorulup yavaşladılar. Halhallı ayaklarını, yalın ellerini köseşiler yaktı. Başlarını önlerine eğdiler. Hepsi birlikte durup ağladılar. İşledikleri günahlar için gözyaşı akıttılar; ama biliyorlardı ki, günahlarının bağışlanması için bu gözyaşları da azdır.”⁴¹

IX-Dil ve Üslup

Eserin nazım ve nesir karışık bir anlatıma sahip olduğu görülmektedir. Özellikle doğa ve çevre tasvirlerinde şiire yakın bir anlatım doruğa ulaşır. Eserde yer yer halk türkülerinden parçalara da yer verilmiştir. Bu parçalar genelde ayrılık üzerinedir. Yurtlarından sürülmüş Karakelle, Koçkarlı gibi Türk kabilelerinin tarihidir bir bakıma:

“Ozanların sazı, Karakelle soyuna benzeyen sel gibi, tufan gibi yerinden kalkmış yüzlerce, binlerce soyun rahat günlerini arıyordu. Erkeklerin, delikanlıların ellerini boşaltan, kılıçları, okları unutturan, kızları, gelinleri ağlatan da sazın ezgilerde aradığı bu rahat günlerdi.”⁴²

Eserde Türk milletinin asırlar boyunca geliştirdiği gelenek ve göreneklerinin anlatım özelliklerine ve deyimlerine de rastlamak mümkündür. Bu anlatım özellikleri ve deyimler, esere ilginçlik ve canlılık kazandırmaktadır. Mesela:

“Derin gitmişin çocukları”, ”cehennemliğin çocukları anlamında nefret içeren bir deyimdir.”; “dünyanın beli uzun” (dünyanın yaşı kastedilmektedir.) Bu deyim yazar tarafından iki anlamda kullanılmıştır. Türkler Doğu'dan Batı'ya göç ederlerken hep ekvator çizgisini takip etmişlerdir. Birinci

⁴⁰ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 59.

⁴¹ Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 59.

⁴² Mevlüt Süleymanlı, *age.*, s. 70-71.

olarak bu kastedilmektedir. İkinci olarak ise, bu Türk kabilesinin ezelden gelip, ebede gittiği vurgulanarak muazzam bir zaman derinliği kazandırılmaktadır: “su aktığı yerden bir daha akar”; “su gibi akarınca ot gibi biterine çoğalmak”, “otunuz biter suyunuz akar olsun”, “kulaklarına ölü yıkayıcısının parmağı kaçımsın”, “yayığına yarasa konmak”, “oğul elden, kardeş belden gelir”, “ayağı uğurlu olsun, zenginlik başından yağsın” gibi.

şahıs ve çevre tasvirlerinde de ilginç benzetmelere başvurulduğu görölr: “Kıpkızıl ateşli bir hava”, “dünya dolusu kuş sesi”, “çimenlerin insan yüzüne gülmesi”, “kulağın menekşe kokması”, “ovayı gözleriyle bir su gibi içmek”, “ipincecik, yüzük halkasından geçecek kadar ince belli”, “göl gibi kımıldamadan yatmak” gibi.

Sonuç

Sonuç olarak eser için şunları söylemek mümkündür: Mevlüt Süleymanlı, XX. asrın başlarındaki göçerlerin hikâyesini günümüzün bir Dede Korkut’u gibi anlatmış ve bunda da başarılı olmuştur. Daha öncede ifade edildiği gibi, eserin neredeyse tamamına (Banu Çiçek, Beyrek, Selcen Hatun, Bilici Kadın vb.şahıs isimlerindeki benzerlikler de dâhil) bu üslup hâkimdir. Diğer yandan eserde destan ve masallarla gündelik hayatın gerçekleri birbirine karışır. Romanı ilgi çekici kılan taraflarından birisi de bu hava olmalıdır. Yazarın eserinde Türk kültürünün normları olarak değerlendirebileceğimiz örneklerle okuyucuyu karşı karşıya getirmesi bilinçli bir tercihtir. Eserde masalların, hikâyelerin, türkülerin vb. zengin birer malzeme durumunda olması, insanların nesnel belleğinden kendilik bilincini silen önemli bir sürece dönüřen⁴³ “modern zamanlar”da, yazarın, millet hayatına ait bu birikimi kültürel kimliğin kaynağı olarak gördüğünü ve aynı zamanda bu birikimin içerisindeki bir takım temel değerlerin güncelleştirilmesinin mümkün olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu tercih bizi yazarın milletin hayatını, özlelerini, tarihini, edebiyatını ortaya koyacak ve bunu halle birleştirecek milli bir hayatın/milli bir edebiyatın peşinde olduğu düşüncesine götürmektedir.

Eserde sevgi, güzellik ve dostluk ön plana çıkmaktadır. Zaten yazar da, yüreğinin genişliğini bu duygulara borçlu olduğunu, öz köküne sevgisi olmasa başka halklara hürmet besleyemeyeceğini belirtmekte, ancak öz neslini sevenlerin dünyayı güzelleştireceğini, yüreğinde sevgi ve muhabbet olmayanların dünyayı kana bulayacaklarını ifade etmektedir.

Kaynaklar

- 📖 AZAR Birol, “Göç Romanı Üzerine Bir Çözömlene Denemesi”, **Arayışlar**, (2006), Yıl: 8, S: 15.
- 📖 ERCİLASUN Bilge, “21. Yüzyılda Türk Dünyası Edebiyatlarına Bir Bakış”, **3. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi**, Bişkek 28-30 Mayıs, Yayınlanmamış Bildiri
- 📖 ERĐİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara (1989), II. Baskı
- 📖 GÜNAY Umay, **Türkiye’de Aşık Tarzı şiir Geleneği ve Rüya Motifi**, Akçağ Yayınları, Ankara (1992)
- 📖 KAPLAN Mehmet, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri**, Dergah Yayınları, İstanbul (1985)
- 📖 KORKMAZ Ramazan, **Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri**, Türksoy Yayınları, Ankara (2004).
- 📖 SARIKAYA Mahmut, “Türklerdeki Soykırım Algısının Dile Yansıması Üzerine”, **Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2 Spring (2007).
- 📖 SÖYLEMEZ Orhan, **Türk Dünyası Edebiyatları Roman I**, Akçağ Yayınları, Ankara (2005)
- 📖 SÜLEYMANLI Mevlüt, **Göç (Roman)**, Ötügen Yayınları, İstanbul (1994), II. Baskı
- 📖 YILDIZ Naciye, “Manas Destanı’nda, Oğuz Kağan Destanı’nda ve Dede Korkut Hikayeleri’nde Yer Alan Benzerlikler”, **Manas Bildirileri Kitabı**, T.D.K. yayınları, Ankara (1998).

⁴³ Ramazan Kaplan, **Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri**, Türksoy Yayınları, Ankara (2004), s. 45.

KALIP KULLANIMLARI BAKIMINDAN TÜRK HALK BİLMECELERİ

Turkish Folk Riddles According to Their Usage of Patterns

*Fevzi KARADEMİR**

Özet

Halk bilmecelelerinin üretilmesinde ve varlığını sürdürmesinde kalıp kullanımların önemli rolü vardır. Bilmecelerin en temel yapısal değerleri olan bu kalıplar, giriş kalıpları, bitiş kalıpları, bilmeceyi içine alan kalıplar olmak üzere üçe ayrılır. Söz konusu kalıplar, halk bilmecelelerinin gerek üslubunun gerekse söz diziminin şekillenmesinde işlevseldir. Bu çalışmada bilmecelerin kalıp kullanımları tespit edilip adlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Halk Bilmeceleri, Bilmece, Kalıp Kullanımlar

Abstract

The defined patterns have an important role in producing folk riddles and also help them exist. These patterns are divided into three parts: Introduction patterns, ending patterns, patterns bearing the riddle in it. These patterns are functional in shaping syntactic and stylistic features. In this study, the defined patterns of the riddles are determined and named.

Key Words: Turkish Folk Riddles, Riddles, Usage of Pattern

Giriş

“Söz uçar, yazı kalır” der atalarımız. Gerçekten yazı, sözü ebediyete taşıyan bir mahfazadır. Yazma imkanı olmayınca başka mahfazaların icadı gerekir. İşte bu imkana sahip olmayan halk, sosyal bazı değerlerini gelenek kabında muhafaza ettiği gibi, sözünü de değişik kalıplarda saklamayı bilmiştir. Atasözleri, deyimler, dualar, beddualar, maniler gibi sözlü gelenek içinde hayat bulan halk bilmecelelerinin büyük çoğunluğu da söz konusu kalıplarda üretilmiş ve varlığını sürdürme gelmiştir. Bilmecelerin bu özelliğinden olacak ki Elçin, halk bilmecelelerini tanımlarken “*kalıplaşmış sözlerdir.*”¹ ifadesini kullanır. Bu çalışmada halk bilmecelelerindeki söz konusu kalıp (laşma) olgusu ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Bilmece Kalıpları İle İlgili Yaklaşımların Değerlendirilmesi

Şimdiye dek çeşitli yönleriyle araştırmalara konu olan bilmecelerin en çok dikkat çeken yönlerinden biri de kalıp kullanımları olmuştur. Bu konudaki başlıca yaklaşımlara bakalım.

“*Birçok bilmecede giriş kısmı diyebileceğimiz ilk hitap, müşterek bir kalıp şeklindedir.*” diyen Öztürk, coğrafi dağılım bakımından biri birinden çok uzak Türk topluluklarının şivelerinde mevcut atasözlerinde olduğu gibi bilmecelerde de, birbirine çok yakın şekillerin, söz kalıplarının, türün yapısına özellik kazandırdığını belirtir.²

Bilmecelerin bazı kalıp sözlerle başladığını söyleyen Sakaoğlu, bunun bütün ülkelerin bilmeceleri için geçerli olduğunu ve aynı durumun anonim ürünlerden olan manilerde de görüldüğünü söyler. “Dal üstünde...” ve “Dal ucunda...” şeklindeki bulunma ifade eden bilmece kalıbına da işaret eden

* Dr., Dicle Üniversitesi.

¹ Şükrü Elçin, **Türk Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1989), s. 607.

² Ali Öztürk,, **Türk Anonim Edebiyatı**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul (1985), s. 294.

araştırmacı, “*Bilmecenin yakını olan dallardan ‘Lügaz’lar genellikle ‘Ol nedir ki..?’ sorusuyla başlar.*” sözleriyle de ‘*ol nedir ki*’ kalıbını lugaze has bir kalıp olarak ifade eder.³

Çelebioğlu-Öksüz’ün konuyla ilgili görüşleri şöyledir: “*Bilmecelerimizin bilhassa başlarında şu tip ortak ifâdelere çok rastlıyoruz: Benim bir (oğlum, kızım, kuşum..) var; dam üstünde...; dağdan gelir...; uzaktan (karşıdan) baktım...; dal üstünde (ucunda)... yer altında...; aşağıdan gelir...; altı... üstü...; içi... dışı...; yol üstünde...; bilmece bildirmece... vs. gibi. Aynı zamanda bitişleri müşterek, kalıplaşmış ifâdeler de vardır. Bunlar, ekseriya muhatabı hedef alan, bilmeceyi bilemeyi ahmaklık, eşeklik vs. ile tavsif eder veya o gece bilinmezse adetâ ölümle tehdit edilir mâhiyettedir. ‘Ya bunu bilirsin, ya bu gece ölürsün!’ ifâdesi, masallardaki şehzade veya kahramanların bir devle veya âşık olduğu kızın babası ‘pâdişâh vs.’ ile karşılaşınca sorulacak sorular cevaplanmazsa muhatabın öldürüleceği tehdidini hatırlatmaktadır.*”⁴

Bilmece kalıpları ile ilgili en geniş bilgiyi veren Başgöz, giriş kalıpları için: “*Anlamsız, tümünden uyak sağlamak için olanlar, bir işlevi olanlar, seslerin taklidinden oluşanlar*” ayrımını yaparken; giriş kalıplarından daha zengin olduğunu iddia ettiği bitiş kalıplarını ise şöyle tasnif eder: “*katılanları sadece karşılık bulmaya çağıranlar, bilmece çözmanın güçlüğünü vurgulayıp, karşıdakine meydan okuyanlar, bir ödül vadedenler, hakaret ve tehdit içerenler, cezalar içerenler ve şaka yollu bir yemin içerenler.*”⁵

Başgöz’ün, bu kalıpları örneklendirmesi ise şöyledir: “*Bilmece yapısının başına, bazan anlamsız, tümünden uyak sağlamak için, bazan bir işlevi olan, söz kalıpları eklenir. ‘Bir acaip nesne gördüm, âşık der, bilmecemi bil, (...) nedir nedir ne nesnedir, mesel mesel ma mesel (...)*’ böyle başlangıç ifadeleridir. Bu **giriş kalıpları** arasında seslerin taklidinden oluşanlar da vardır: ‘*Hırtına pırtına, bin ağanın sırtına (sepet). Helemez melemez, ocak başına gelemmez (yağ).*’

Bilmece yapısını genişleten öğeler bitiş kalıpları olarak da görünür. Bilmecelerin bitiş söz kalıpları, baştaki kalıplardan daha zengindir. Onlar arasında: ‘Bunu bil, haydi bunu bil, ille bunu bilmeli, söyleyiniz ben neyim, dilerim bulasın bu muammayı, bunu bilmeyecek ne var, (...)’ gibi bitişler, bilmeceleşmeye katılanları sadece karşılık bulmaya çağırılmaktadır. Ama öyle bitiş kalıpları da var ki, onlar bilmece çözmanın güçlüğünü vurgular, karşıdakine meydan okur: ‘*Bilmeceler içinde bu bilmece en gücü, bin diyesen bilmeyesen, aklın varsa bil, işin yoksa beni ara, bu bilmeceyi bilenin gayet büyük irfanı var (...)*’

Az sayıda bilmecenin bitışı bir ödül vadeder: ‘Kim bilirse bu bilmeceyi, yetmiş bin altın, bir donanmış at müjdesi var. Bunu bilsen al yüz köyü.’

Bazı bitiş formülleri dinleyene hakaret etmeye ve tehdide kadar varır: ‘Bilmiyenin yok aklı, bilmeyen ahmak, bunu bilmeyen geveze, bunu bilmeyen maskara, bunu bilmeyenin hiç izanı yok (...)’

Başka bir bilmece gurubunda, bitiş formülleri cezalar içerir: Bu ceza sembolik olabileceği gibi, gerçek de olabilir: ‘Bilen bilsin, bilmeyen kırk köy versin, bilen bilmeli bilmeyen şar vermeli (...).’ Bir kaç bilmece şaka yollu bir yemin ile son buluyor: ‘Alaca ile ağaca sararım, vallahi yalan, billahi yalan, (fasulye) Alaca yılan bahçeyi dolan, vallahi yalan, billahi yalan, (bahçe çiti).’⁶

Ayrıca, “*Bilmecenin yapısı, bazı anlatım kalıplarının içine yerleştirilmiştir.*” diyen Başgöz, kalıp kullanımları esas alarak, bilmeceleri şöyle gruplandırır:

³ Saim Sakaoğlu, “Azerbaycan ve Anadolu Sahası Bilmecelerinde Görülen Yapı Ortaklıkları Üzerine”, **İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri 1-7 Temmuz 1993**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1995), s. 491-499.

⁴ Amil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz, **Türk Bilmeceler Hazinesi (TBH)**, Ülker Yayınevi, İstanbul (1979), s. 15.

⁵ İlhan Başgöz ve Andreas Tietze, **Türk Halkının Bilmeceleri (THB)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1999), s. 11-12.

⁶ İlhan Başgöz ve Andreas Tietze, **age.**, s. 11-12.

“1. Bir + tek heceli bir kelime + iyelik eki + üç heceli bir kelime + var.

- *Bir atım var, kırk götü var. (kevgir)*
- *Bir kızım var, bin gözü var. (kevgir)*

2. Bir + iki heceli bir kelime + iyelik eki + var + hece sayısı değişen kelimeler + bir eylem.

- *Bir evim var, içi keser dolu. (dişler)*
- *Bir kızım var, döne döne gebe kalır, (kirmen)*
- *Bir eşeğim var anırır, akça sığa doğurur, (çıkırık)*
- *Bir dedem var, kırk kürk giymiş, gene diyor ki üşüyorum, (lahana).,*
- *Bir çarım var dünyayı tutar, (güneş)*
- *Benim bir sarığım var, sararım sararım bitmez, (yol)*
- *Benim bir öküzüm var, boynuzunu kırmadan eve girmez, (armut)*

3. Bir + tek heceli bir kelime + iyelik eki + var + ikinci bölüm belli bir yapı düzeni göstermez.

- *Bir kuşum var havayı, yüksek yapar yuvayı, değme kuşlar yapamaz, kuyumcular dökemez, (örümcek)*

4. Tek heceli bir kelime+ “üstünde” + sıfatla nitelendirilmiş bir isim.

- *Yol üstünde küflü koca. (tezek)*
- *Dam üstünde tepeli ferik, (çivi)*
- *Dam üstünde iki götlü baban yatar, (loğ taşı)*
- *Kapı üstünde gıygıcık. (bıyık)*
- *Ev üstünde gavurcuk. (çivi)*
- *Duvar üstünde kuduz köpek, (ısırgan)*
- *Ağaç üstünde kara koç. (zeytin)*
- *Yük üstünde, kürklü hoca. (kedi)*

4a. Tek heceli bir kelime + "altında"+özne+eylem. (veya nitelendirilmiş bir isim)

- *Yer altında gelin gider, (ırmak)*
- *Dam altında şıp şıp. (yağmur)*

- *Yer altında sırlı küpüm, (soğan)*
- *Bu son ek, içinde, ardında, ucunda, başında olarak da karşımıza çıkıyor:*
- *Kapı ardında bir gümüşlü deynek var. (güneş)*
- ***Dam ardında teke bağlı, boynuzları köke bağlı, (kabak)***
- *Dam ardında şarıldak. (yağmur)*
- ***Dam başında karga, vurdum indirdim harga. (nar)***
- *Dal ucunda gümüş düğme, (yağmur)*

Daha az sayıda bilmecede "dağdan gelir" ve "karşıdan baktım" gibi bir eylem cümlecığı yapı çerçevesini kuruyor.

- *Dağdan gelir hız ile yedi bin yıldız ile. (tren)*
- *Dağdan gelir taştan gelir eğlenmiş aslan gelir, (sel)*
- *Dağdan gelir sekerek kuru üzüm dökerek, (keçi)*
- *Dağdan gelir takla inakla, aman abla beni sakla, (tüfek)*

‘Karşıdan baktım’ diye başlayan bilmecelerde, bunun ardından gelen bölüm belirtilen **nesne veya hayvanla karşılık içindedir.**

- *Karşıdan gördüm ev gibi, yanına vardım dev gibi. (tren)*
- (...) ⁷

Başgöz’ün bu tasnifinde başlıklar ile örnekler arasında, aşağıda görüldüğü üzere, uyumsuzluklar görülür:

“Bir + tek heceli bir kelime + iyelik eki + **üç heceli bir kelime** + var.” kalıbı için verilen “Bir atım var, kırk **götü** var (kevgir)” ve “Bir kızım var, bin **gözü** var (kevgir)” örneklerinin ikisinde de üç heceli olması gereken “göt” ve “göz” kelimeleri tespit edilen kalıba uymamaktadır.

“Bir + iki heceli bir kelime + iyelik eki + var + hece sayısı değişen kelimeler + bir eylem.” kalıbı için verilen “Bir **evim** var, içi keser dolu (dişler); Bir **kızım** var, döne döne gebe kalır (kirmen)” örneklerinde de iki heceli olması gereken “ev” ve “kız” kelimeleri iki heceli değil tek hecelidir. Yine “**Benim** bir sarığım var, sararım sararım bitmez (yol)” ve “**Benim** bir öküzüm var, boynuzunu kırmadan eve girmez (armut)” örnekleri de “Bir”le değil “Ben”le başlamaktadır.

“Tek heceli bir kelime+“üstünde”+sıfatla nitelendirilmiş bir isim.” kalıbı için verilen “Kapı üstünde gıygıcık (bıyık); Duvar üstünde kuduz köpek (ısırgan); Ağaç üstünde kara koç (zeytin)” bilmecelerinde de tek heceli olması gereken “**kapı**”, “**duvar**” ve “**ağaç**” kelimeleri iki hecelidir. Yine bu örneklerden gıygıcık ve gavurcuk kelimeleri de, kalıpta belirtildiği gibi, sıfatla nitelendirilmemiştir.

⁷ İlhan Başgöz ve Andreas Tietze, *age.*, 12-13.

“Tek heceli bir kelime + "altında" + özne + eylem. (veya nitelendirilmiş bir isim)” kalıbına örnek gösterilen “*Dam altında şıp şıp* (yağmur); *Dam ardında teke bağlı, boynuzları köke bağlı* (kabak); *Dam başında karga, vurdum indirdim harga* (nar)” bilmeceleri de belirlenen kalıba uymamaktadır. Çünkü ilk bilmecede -söz konusu kalıba göre- eylem veya nitelendirilmiş isim olması gereken “şıp şıp” ikilemesi ses değerli bir tekrardır. Diğer iki bilmece ise, verilen kalıba sığmayacak genişliktedir.

Yukarıda verdiğimiz yaklaşımlara göre şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

- Bilmeceler belli kalıplarla başlayıp bitmektedir.
- Bu kalıplar, türün yapısına farklı özellikler kazandırmaktadır.
- Belli kalıp sözlerle başlama, diğer lehçelerdeki hatta dillerdeki bilmeceler için de geçerlidir.

2. Bilmece Kalıplarının Tasnifi

Bilmece derlemeleri içinde en geniş malzemeyi sunan Başgöz-Tietze'nin “*Türk Halkının Bilmeceleri*” adlı eserindeki binlerce bilmeceyi esas alarak yaptığımız araştırmada, bu tespitlerin doğru; ancak eksik olduğunu gördük. Çünkü konuyla ilgili çalışmalarda, genelde sınırlı sayıda örnekler esas alınmış, bilmece kalıpları, giriş ve bitiş kalıpları olmak üzere iki genel adla anılmıştır. Kalıpların tek tek tespiti ve adlandırılması yeterince yapılamamıştır.

Aşağıda, bilmece kalıpları tespit edilip sınıflandırılmıştır. Ancak bir makalenin sınırını aştığından, örneklemede sınırlamaya gidilmiş, tespit edilen yüzlerce kalıp örneğinden sadece birkaçı verilebilmiştir.

2.1. Giriş Kalıpları

“*Söze nasıl başlasak*” endişe ve heyecanını, herkes farklı zaman ve zeminlerde az çok yaşar. Gerçekten başlangıçlar genelde zordur. Bu zorluk, dilimizde *başlamak bitirmenin yarısıdır* şeklinde ifade edilir. Çoğu zaman doğmaca olarak oluşturulan bilmeceler için de her defasında farklı bir başlangıç/giriş yapmanın zorluğu kaçınılmazdır. Dolayısıyla sorucu hazır bir temel/şablon üzerine bilmecesini kurmayı daha uygun bulur. Bu yaklaşım ise başlangıçları aynı veya benzer bilmeceleri doğurur. Bilinçli bir tasarruf eseri olarak gördüğümüz bu ortak başlangıçları bilmecelerin *giriş kalıbı* olarak ifade ediyoruz.

Şimdi bilmece metniyle anlamsal ve yapısal bağı farklılık gösteren giriş kalıplarını sırasıyla görelim:

2.1.1. İyelik Kalıbı

Bu kalıpta bir iyeliğin (sahipliğin) bildirimini söz konusudur. Sorucu soracağı varlığı, bu, yakın-uzak; somut-soyut herhangi bir varlık olabilir, sahiplenerek öznel bir betimlemeye tabi tutar. İyelik olgusu, cevabın (sorulan nesnenin) sorucunun yakın ve dar varlık dünyasında olduğunu göstermesi bakımından, muhatap için, bir yönüyle ipucu işlevi görür. Ancak diğer taraftan, bazı bilmecelerde, nesnenin, şu örneklerde olduğu gibi, olağan dışı özelliklere bürünmesi muhatabı şaşırtır: *Benim bir aletim var / dünya altından geçer.* (divit ‘kalem; yazı kalemi, kamış kalem, mürekkepli kalem, dolma kalem’ / 255: 255.9b); *Benim bir çocuğum var / göbeğinden yemek yer.* (değirmen ‘un değirmeni, el değirmeni’ / 234: 225.18r). Çünkü normal bir iyelik dairesinde *dünyanın altından geçtiği bir alet* veya *göbeğinden yemek yiyen bir çocuk* yoktur. İşte iyelik olgusu, hayal aleminde bu “*gel-git*”i oluşturması bakımından işlevseldir. Bu kalıpta cevabı imgelemek üzere en çok seçilen varlıklar ise, iyelik dairesinin önemli öğelerinden “oğul, kız ve çocuk”tur.

Halk bilmecelerinde gördüğümüz en yaygın giriş kalıplarından olan iyelik kalıbının değişmeyen kısmı “...(+m) + var” biçiminde olup diğer kısmı şu iki şekilde farklılık gösterir:

1. “Ben + tamlayan eki (m) (+) sıfat tamlaması + iyelik eki (m) (+) var (+) bilmecenin devamı”
2. “Sıfat tamlaması + iyelik eki (m) (+) var (+) bilmecenin devamı”

Şimdi yüzlerce örneğini tespit ettiğimiz bu giriş kalıplarını sırasıyla örneklendirelim:

2.1.1.1. “Ben + tamlayan eki (m) (+) sıfat tamlaması + iyelik eki (m) (+) var (+) bilmecenin devamı”

Bu kalıptaki sıfat tamlamalarında sıfat görevindeki kelime, çok az istisnalar hariç, “bir”dir. *Benim eşeciğim var / yüz okka et taşır.* (nalın / 496: 624.6e); *Benim üç oğlum var, biri / gider, gelmez / biri yer, doymaz / biri / yatar, kalkmaz.* (ateş, duman, kül; ateş, duman, ocak / 699: 946.1i) örneklerindeki gibi “bir”in olmadığı veya yerini başka sayılara bıraktığı kalıplar nadirdir. “Bir”in olmadığı örneklerin de eksik yazıldığı kanaatindeyiz. Yine bu kalıpta *Benim bir küçük gelinim var; gelenin, geçenin g...ünü öper.* (minder / 491: 615.2) örneğindeki gibi niteleme sıfatları da yer yer “bir”e eşlik etmektedir.

- Benim bir çok çocuklarım var, hepsine yemek doyuramam. (sinek / 574: 731.6)⁸
- Benim bir dayım var, dağdan domuz indirir. (tarak / 604: 778.6i)
- Benim bir dedem var, her yeri kazar. (kazma / 400: 480.2)
- Benim bir evim var, içi dolu kör keser. (dişler / 252: 253.28c)
- Benim bir fiçim var, bin deliği var, gene su tutar, gene su tutar. (sünger / 589: 752.2)
- Benim bir geçim var, otlar; iki daş arasında patlar. (bit ‘kehle’ / 174: 108.14)
- Benim bir gelinim var / gelenin, gidenin elini öper. (su bardağı / 584: 742.5b)
- Benim bir kafesim var, içinde bülbül öter. (dil / 247: 249.15)
- Benim bir kaşık boyam var, dünyayı boyar. (güneş ‘gün ışığı, güneş ışığı’ / 314: 355.3b)
- Benim bir kızım var, akşam gebe olur, gündüz doğurur. (yorgan / 655: 856.3)
- Benim bir kutum var ki, cansız canlıyı götürür. (otomobil ‘makine’ / 518: 649.4)
- Benim bir kuyum var, içi dolu suyum var. (burun / 183: 129.6)
- Benim bir oğlum var, çağıra çağıra at güder. (bukağı / 181: 124.2)
- Benim bir öküzüm var / boynuzunu kırmadan dama girmez. (armut / 125: 41.9)
- Benim bir pirim var, bayırı çıkmadan canı çıkar. (kıvılcım / 415: 503A3)
- Benim bir sandığım var, bir dilim ekmek alır. (findık / 283:313.10)

⁸ Bilmecelerin sonunda verilen rakamlar *Türk Halkının Bilmeceleri* adlı kitaptaki sayfa ve bilmece numaralarını gösterir.

- Benim bir tepsi narım **var**, yiğit isen birini al! (ateş / 129: 50.9g)
- Benim bir zurnam **var** / ortası delik. (kulak / 440: 544.13)

2.1.1.2. “Sıfat tamlaması + iyelik eki (m) (+) var (+) bilmecenin devamı”

Bu kalıbın yukarıdaki kalıptan tek farkı tamlayan görevindeki birinci kişi zamirinin söylenmemesidir. Burada da sıfat görevindeki kelime genelde belirtme sıfatı olan “bir”dir. Ancak *Zabın atım var, kabice yükü var.* (pamuk / 524: 658.3) örneğindeki gibi “bir”in düşürüldüğü veya *Ağzı aşağı dört dolu testim var, akmaz.* (inek memesi / 351: 412.3a). *Üç gızım var / biri bana bakar / ikisi birbirine bakar.* (ocak / 511: 636.3) örneklerindeki gibi yerini başka rakamlara bıraktığı kalıplar da vardır.

- Bir atım **var** / susuz yerde kışlamaz / sahibini görür, kışnemez. (köprü / 434: 540.11)
- Bir ayım **var** haşeri, kuyuruğu damdan dışarı. (kuyu / 449: 557.2)
- Bir çocuğum **var**, gelen geçen öper / ben öpemem. (dirsek / 248: 252.1a)
- Bir dam oğlum **var**, başı değnekli. (keçi / 402: 481.16)
- Bir dam öküzüm **var** / hepsinin alını sakar. (odun ‘meşe’ / 511: 638.2)
- Bir dedem **var** / eve girmez / kır başını / girsin eve. (şemsiye / 595: 764.2c)
- Bir değneğim **var**, yürürüm, yürürüm, bitmez. (gölge / 305: 344.23)
- Bir demirim **var**, çatal, her şeyimi o satar. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 613: 800.23)
- Bir dostum **var**, durmaz işler, dişleriyle saman dişler. (anadut ‘dirgen, diren’ / 117: 24.2)
- Bir duvarım **var** / gündüz yapılır / gece yıkılır. (yatak ‘döşek’ / 643: 841.14)
- Bir ebem **var**, üç cebi var. (kaşıklık / 394: 464)
- Bir evim **var**, içi darı, dışı meşin. (incir / 350: 409.19)
- Bir gelinim **var**, gelen kucaklar, giden kucaklar. (mangal / 472: 587.5)
- Bir gölüm **var**, akar akar durmaz. (çirkef yolu ‘kehriz’ / 216: 198.2)
- Bir halım **var** / bütün dünyayı kaplar / bir denizi kaplamaz. (kar / 380: 448.331)

2.1.2. Bulunma Kalıbı

Mekan, varlık aleminin en temel ögesidir. Her şey bir *mekanda* var olur. Her eylem bir *mekanda* gerçekleşir. Somut-soyut tüm varlıklar çoğu zaman, bir *mekanla* ilişkilendirilerek betimlenir.

Mekandan hareketle varlığı tanımlama veya betimleme, halk bilmecelerinde de, sıklıkla baş vurulan bir yöntem olup, *Çalı dibinde kıl çuval.* (kirpi / 426: 522.4); *Dal üstünde / darı anbarı.* (incir / 349: 409.6) örneklerinde olduğu gibi, bir giriş kalıbı olarak karşımıza çıkar. Sorucuya, tasvire başlangıç noktası oluşturması bakımından, kolaylık sağlayan bu teknik, muhatap için de, çağrışım alanını daralttığından, çoğu zaman ipucu işlevi görür.

Ancak *mekan* olgusu, bilmecelerin tümünde aynı işlevi görmez. Zira, *mekanın*, **Bir bahçede beş ağaç; ikisini gün alır, üçünü almaz.** (namaz ‘namaz vakitleri, beş vakit namaz’ / 497: 625.2a) örneğindeki gibi mecazileştiği ve **Bir derede bir değirmen, galdıramam, yendiremem, çarha vurup dönderemem; ustası gelsin galdırsın da yendirsın de, çarha vursun, döndersin de.** (saat ‘cep saati’ / 544: 692.5) örneğindeki gibi cevapla çok fazla bir ilgisinin olmadığı bilmeceler de yok değildir.

İyelik kalıbından sonra en çok karşılaştığımız giriş kalıbı olan bulunma kalıbının şu farklı kuruluşlarını görüyoruz:

1. “İsim (+) altında, ardında, arasında, başında, dibinde, elinde, doruğunda, içinde, önünde, ucunda, üstünde vb. (+) bilmecenin diğer kısmı”

2. “Sıfat tamlaması +DA + bilmecenin diğer kısmı”

3. “İsim +DA + bilmecenin diğer kısmı”

Şimdi bu kalıpları sırasıyla örneklendirelim:

2.1.2.1. “İsim (+) altında, ardında, arasında, başında, dibinde, elinde, doruğunda, içinde, önünde, ucunda, üstünde vb (+) bilmecenin diğer kısmı”

Bulunma kalıbının en çok karşılaştığımız bu kuruluşunda isim kısmı nadiren **Bir değneğin ucunda, Hazreti Hızır, koca dağı oynatur, vızır vızır.** (külünk ‘manivela’ / 449: 561) örneğinde olduğu gibi sıfat tamlaması şeklinde de olabilir. Ayrıca şu bilmecede olduğu gibi, isim kısmının tamlayan eki aldığı örneklere de rastlamak mümkündür: **Evimin önünde dalsız budaksız; vay ben ona nasıl çıkayım elsiz ayaksız.** (minare / 491: 614.19a). Örnekler:

- **Kapı başında** ereze, bunu bilmeyen geveze. (bıyık / 169: 101.1)
- **Ocak başında** kara öküz. (kömür / 432: 538.6)
- **Ağaç üstünde** ateş yanar. (nar / 502: 626.21)
- **Yüz üstünde** iki nokta. (göz / 307: 348.6)
- **Dam üstünde** / tepeli ferik. (çivi ‘mih, ekser’ / 219: 202.9)
- **Dağ doruğunda** / unlu dağarcık. (iğde / 343: 403.4)
- **Dam başında** karga; kahıvirdim. döküldü arga. (kavurga / 398: 470.1)
- **Köy içinde** çengi Fatma. (köpek / 432: 539.1)
- **Su içinde** tekneçik. (gemi ‘kayık, vapur, kelek’ / 292:332.8)
- **Dedem elinde**, dividi belinde. (mısır ‘darı, mısır koçanı’ / 486: 610.3)
- **İki budun arasında**, Allahuekber deresinde; yaşıdır, gurumaz; duzludur, çürümez. (zeytin / 671: 869.18)
- **Ev ardında** çığış oldu; gittim baktım: cümbüş oldu. (tavuk, horoz / 688: 914)

- **Ev altında** at tepişir. (yağmur / 638: 836.23)
- **Köprü altında** dört düdük / o ağladı, biz yedik. (inek memesi / 351: 412.2)
- **Yer altında** / cingur Bekirciğim. (köstebek / 437: 542.5)
- **Çalı dibinde** mum yanar. (tavşan / 607: 786.13)

2.1.2.2. “Sıfat tamlaması +DA (+) bilmecenin diğer kısmı”

- **Bir ağaçda**, gah allanır, gah morlanır, gah sarılanır. (kına, parmak / 694: 934.2);
- **Karanlık damda** / kan ışılar. (pekmez / 532: 673.2)
- **Karanlık yerde** / katır tepişir. (pire / 536: 681.25)
- **Karanlık yerde** etek asılı. (kovan / 429: 533a)
- **Karanlık yerde** kadı oturur / t...ğını döğer oturur. (kazan ‘hareni’ / 399: 476.7)
- **Kıl torbada** / gümüş düğme. (göz / 307: 348.8)
- **Kuru dalda** kukumav oturur, kuyruğunu yolup oturur. (yün tarağı / 668: 865.3)
- **Küçücük camda**, tay tepişir. (mısır patlatması ‘mısır patlağı’ / 488: 611.2)
- **Sarp kayada** sarı öküz bağı. (portakal / 538: 683.6)
- **Şu karşıda** bir tay oturur, kuyruğunu yolup oturur. (öreke ‘röke’ / 520: 654.8)
- **Şu karşıda** it oturur, ayağını küle batırır. (sacayak / 551: 696.14)
- **Şu tepede** dört oğlak, dört yanı nergis, navrak, bir kafada yüz kulak. (yüz / 755: 1095a)
- **Şu tepede** keşkek kaynar, keşkeğin özü yok, sahibinin gözü yok. (köstebek / 437: 542.3a)
- **Uzun damda** / at kişner. (yayık / 645: 843.25)
- **Yüksek tepede** başını yolar (metinde: yorar). (öreke ‘röke’ / 520: 654.6)

2.1.2.3. “İsim +DA (+) bilmecenin diğer kısmı”

- **Bostanda** kartal oturur, kanadını örter, oturur. (lahana ‘kelem’ / 456: 566.46)
- **Dalda** durur doğan gibi, acısı var soğan gibi. (acuk ‘ekşi elma’ / 107: 1.1)
- **Damda** dana böğürür, kızlar ona yöğürür. (davul, zurna / 707: 981.1)
- **Dolapta** ölü yatar / ölünün körü yatar / g...ünü parmakladım / ağzı yuf yuf eder. (makas ‘sındı’ / 470: 582.7)
- **Havada** bir kuş gibi dolanır, karada gümüş gibi ağarır (metinde: arakır). (yağmur ve bulut / 675: 874)

- **Kapıda** kara oğlan asılı. (kilit ‘kapı firengi’ / 421: 518.5)
- **Kapıda** söğüt ağacı, dalsız budaksız; biz ona nasıl çıkalım elsiz ayaksız? (güneş ‘gün ışığı, güneş ışığı’ / 319: 355.49)
- **Karanlıkta** gelin oturur, ayağını suya batırır. (turşu / 623: 818.2)
- **Karşıda** bir toy **oturur**, biri kalkar, biri oturur. (körüük ‘demirci körüğü, küre’ / 437: 541.15)
- **Karşıda** kırk atlı, hepsi de yaşmaklı. (gelin alıcılar / 290:329)
- **Kavakta** kavlayan / söğütte söyleyen. (yılan, kuş / 689: 918)
- **Kiremitlikte** sirkeli çakşır. (kırağı / 415: 503.1)
- **Sahilde** bir kümbet / bütün evliya eder himmet / senede bir abdest alır / hem farz kılar, hem sünnet. (pamuk / 524: 658.7)
- **Sümbüllü’de** bir kavak / ne dalı var, ne budak / başına bir kuş konmuş / uçtu gitti şıprıdak. (mum / 492: 619.5)

2.1.3. Ayrılma Kalıbı

Sorucu, kimi zaman, varlığı hareket halinde betimlemeyi yeğler. Bunu da genelde, bir başlangıcı, bir devinime geçişi ifade eden “**İsim + DAn (+) gelir (+) bilmecenin diğer kısmı**” kuruluşundaki *ayrılma kalıbı*yla gerçekleştirir.

Bazı ayrılma kalıplarında isim kısmı, *Eğrice büğrüce yollardan, bir acaip kuş gelir...* (sivrisinek / 575: 733.10); *Karanlık yerden kadı gelir ...* (sümük ‘sümük-el, sümük-parmaklar’ / 586: 749.5) örneklerinde olduğu gibi sıfat tamlaması; bazısında ise *Dağdan gelir taştan gelir ...* (çarık / 207: 170.11) örneğindeki gibi tekrar grubu şeklindedir. Yine şu bilmecelerde olduğu gibi, “gel-” fiili yerine başka fiillerin kullanıldığını görmek de mümkündür: *Şu karşıdan iki dilber çıka geldi karşıma....*(buhurdan, gülabdan / 707: 979b); *Dağdan ener ok gibi.....*(su dolabı ‘dolap, baçe dolabı’ / 584: 743.1b).

Bu kalıbın az da olsa şu iki kuruluşuna da rastlanmaktadır: **isim+DAn+attım+(bilmecenin diğer kısmı)**: *Burdan atdım vız vıza, altmış iki yıldıza.* (silah ‘tüfenk, tabanca’ / 569: 728.3); **isim+DAn+berisi, gerisi vb.+ (bilmecenin diğer kısmı)**: *İstanbul’dan berisi, sarı sattan dizisi.* (yıldız ‘yıldızlar’ / 650: 852.9). Yer yer “**isim+DAn (+) aldım (+) bilmecenin diğer kısmı**” şeklini de gördüğümüz ayrılma kalıbı, heyecan oluşturma, muhayyileyi canlı tutma noktasından işlevseldir. Zira, bu kalıpta sıklıkla karşımıza çıkan “dağdan gel-” ve “çarşıdan al-” eylemlerinin ikisi de, çağrışım alanları itibarıyla heyecan vericidir. Ancak “dağ ve gel-” daha çok korku damarını tahrik ederken, “çarşı ve al-” kelimeleri çocuksu bir mutluluğu çağırır.

Halk bilmecelerinde yaygın bir kullanımı olan bu kalıbın öne çıkan iki kuruluşunu sırasıyla örnekleyelim:

2.1.3.1. “İsim + DAn (+) gelir (+) bilmecenin diğer kısmı”

- **Aşağıdan gelir** adem ile / içi dolu badem ile / ağzı yok, dili yok / gene konuşur adem ile. (mektup ‘telgraf’ / 476: 598.1)
- **Aşağıdan gelir** kırk atlı, kırkı da ak sarıklı. (tütün çiçeği ‘tütün’ / 624: 823.2)

- **Aşaktan gelir** adam eyli, terkisi dolu badem eyli, kendisi bu karşıda, söyleyişi o karşıda. (telefon / 610: 794.1)
 - **Dağdan celur** dağ cibi, eğerli aslan cibi, eğilir su içmeye, bağırir oğlak cibi. (zil / 671: 872.1)
 - **Dağdan gelir** Alicuk, kulağında çalıcuk. (yağ küleği / 636: 834.A)
 - **Dağdan gelir** dağar gibi, eğerli aslan gibi, eğilir su içmeye, bağırir oğlak gibi. (havan ‘havan ve eli’ / 326: 375.3)
 - **Dağdan gelir** dak gibi kolları budak gibi, eğilir su içmeğe, beğirir oğlak gibi. (öküz ‘celeb’ / 519: 651.1)
 - **Dağdan gelir** hamur humur, ayağında koca çamur. (sel ‘dere, çay, ırmak, su’ / 563: 715.33)
 - **Dağdan gelir** Henife hatın, barınakları gınalı hatın, keten köynek giyinmiş, göysü düymeli hatın. (ördek / 520: 653.2)
 - **Dağdan gelir** hey, taştan gelir hey, aç arslanmış, arslan gelir hey. (kurt ‘canavar’ / 446: 551)
 - **Dağdan gelir** hız ile / yedi bin yıldız ile / can alır, can verir. (tren / 618: 815.2a)
 - **Dağdan gelir** hu, kanatları su, şekil mükül ayağı var, binikiyüz dayağı var. (kirpi / 426: 522.8)
 - **Dağdan gelir** k...ı kızıl. (çıra / 213: 187)
 - **Karşıdan gelir** hat-hat, kanatları kat-kat. (lahana ‘kelem’ / 456: 566.48a)
 - **Karşıdan gelir** kır atlı, yüzü bulgur suratlı. (culuk ‘hindi, gülü’ / 199: 152.2)
 - **Dağdan gelir** koşa, koşa / eve gelir yavaş yavaş. (hırsız / 330: 386.5)
- 2.1.3.2. “İsim + DAn (+) aldım (+) bilmecenin diğer kısmı”**
- **Çarşıdan aldım** minalı, eli ayağı kınalı, örtünmüş yeri belirsiz, Arapça söyler dili belirsiz. (çıkırık ‘çark’ / 212: 185.24)
 - **Çarşıdan aldım** bir sippa, bağladım uzun ipe. (iğne ‘dikiş iğnesi’ / 345: 404.1)
 - **Çarşıdan aldım** manca, garıma eğlence, atıma yonca. (kavun ‘bostan, topatan, karpuz’ / 395: 469.1)
 - **Çarşıdan aldım:** yeşil; eve getirdim (metinde: getirdi): kırmızı. (kına ‘kınalı parmaklar’ / 412: 501.6)
 - **Çarşıdan aldım** Fatmayı / alnına çatmış çatmayı / kız anneden mi öğrendin / böyle güzel göbek atmayı? (körüük ‘demirci körüğü, küre’ / 434: 541.1a)
 - **Çarşıdan aldım** kapkara / eve geldim kıpkırmızı. (kömür / 431: 538)
 - **Çarşıdan aldım.** Mendile koydum. Eve geldim: hiç yok. (sel ‘dere, çay, ırmak, su’ / 561: 715.12).

2.1.4. Lugaz Kalıpları

Divan ve Âşık edebiyatı türlerinden lugazlar ile halk bilmeceleri arasında geçişler olmuş, bunun bir sonucu olarak “*Ol nedir ki* veya *Bir acâyib nesne gördüm*” kalıplarıyla başlayan yüzlerce bilmece ortaya çıkmıştır. Bu kalıpların lugaz kalıbı olduğu konusunda ittifak olmakla birlikte, bunlarla başlayan metinlerin halk bilmececi sayılıp sayılmaması konusunda farklı, ve yer yer çelişkili yaklaşımlar sergilenmiştir. Örneğin, Başgöz, “*Bilmecelere soru diyoruz. Fakat bizim bilmecelerimizden pek azının sonunda bir soru işareti vardır. "Ol nedir ki, veya bil bakalım" diye başlayan bilmeceler halk bilmececi değildir.*”⁹ demesine rağmen bu kalıpla başlayan yüzlerce bilmeceyi halk bilmeceleri arasında saymıştır.¹⁰ Şimdi metinle olan iç ve dış ilişkileri farklılık gösteren bu iki kalıbı sırayla görelim.

2.1.4.1. ki'li Soru Kalıbı (Ol nedir ki)

Bazen *o nedir ki* ve çok nadiren de *nedir ol kim* şekline rastladığımız bu kalıp, bilmeceyi soru formuna sokar. Sorucu, bu kalıbı esas alarak "ki"nin kendinden sora istediği tanımlayıcı/betimleyici özellikleri sıralar. Genel olarak anlamsal yönden işlevsel olan bu kalıbın *Ol nedir ki katarlanıp gider; ol nedir ki ona imdada gider; ol nedir ki deryalarda cenk eder.* (ay, gün, bulut / 677: 887) örneğinde olduğu gibi ahenk oluşturmaya yönelik ritmik kullanımlarına da yer yer rastlanır. Ayrıca bu kalıpla başlayan metinlerde “*binazir, pâkize-gevher, ruz u şeb*” vb. eski unsurların öne çıkması, onları Divan edebiyatına yaklaştırır ve bu tür bilmecelerin kaynağı hakkında bilgi verir. Özellikle “*Ol nedir kim / dört ayaklı, canı yok / sanki bir kuru deridir, kanı yok / üstüne küp küp düşer âşıkları / onları menetmeğe dermanı yok / durmayıp hançer çeker göğsüne / hançere göğüs gerer, kalkanı yok / ey Muradi, bu muammayı bilen / aklı kâmindir veli noksanı yok.* (gergef ‘kasnak’ / 298:334.5u)” gibi bazı bilmecelerde sorucu isminin yer alması, onların anonimliğini zayıflatır.

Aşağıda bu kalıpla başlayan örnekler görülmektedir:

- **Ol nedir ki** âlem ona dolanır / kulağını büktükçe / ağzı sulanır. (çeşme ‘pınar, çeşme musluğu, musluk, merzib’ / 209: 181.9)
- **Ol nedir ki** altı tahta, üstü kayış, altışardır gözleri. (nalın / 496: 624.2)
- **Ol nedir ki** bahri ile behri, bir saatin içinde dolaşır bin pare şehri, göz görmeden görür âsitaneyi, alır, verir bahri ile pazar, ne yanındaki vâkıf olur, ne kimse sezer. (akıl ‘fikir’ / 113: 14.8)
- **Ol nedir ki** doğar elsiz, ayaksız; kırk gün sonra bakarsın ki eli var. (kurbağa / 446: 548.21)
- **Ol nedir ki** garnından yer, sırtından çıkarır. (rende / 542: 689c)
- **Ol nedir ki** gider elsiz ayaksız. (cenaze ‘ölü, cenaze alayı’ / 191: 141.23)
- **Ol nedir ki** hem küçüktür, hem büyük; arkasında var onun bir özge yük. (gönül ‘kalb, yürek’ / 305: 346.2)
- **Ol nedir ki** hercai bir siminbeden, mahvolur ellerle ülfet etmeden. (sabun / 550: 695.10)
- **Ol nedir ki** kızmışına uzattım. (cezve ‘kahve cezvesi’ / 197: 146.1)
- **Ne ki** yasladım, deliğine tuşladım. (iğne, iplik / 702: 953.3)

⁹ İlhan Başgöz ve Andreas Tietze, *age.*, 3.

¹⁰ Ayrıca bk. Amil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz, *age.*, s. 17-18.

- **Nedir ki** suya düşer ıslanmaz. (ay / 133: 53.27);
- **Nedir ki** yaprak verir, dal vermez? (sakal / 553: 699.9)
- **Nedir ki** zerre zerre gan olur, ağacı yoh, meyvesi gandan olur. (bebek ‘çocuk, evlat; çocuk ve meme; çocuk, meme, beşik’ / 165: 87.9)
- **Nedir ol** caddesi altınlı bir yâr? Velakin ayıbı şu ki bir gözü var, acaip macerası vardır onun, kim hemdem olursa halin ağlar. (gülabdan / 314: 353)
- **Nedir ol** kala-i pâkize-gevher, pusuya girmiş anda nice yüzer kızılı, karalı, sarılı, aklı; dururlar anda hazır şöyle saklı, ki her kim fethederse ol hisarı, bulur ol demde ol erler mezarı. (karpuz / 387: 459.2)

2.1.4.2. Öyküleme Kalıbı (Bir acaip nesne gördüm)

Bazen “**Ben bir nesne gördüm, Bugün bir pir gördüm; Ben bugün bir raha oğradım, Bir acayıp düş gördüm, Neler gördüm, neler gördüm** vb.” şekillerde de karşımıza çıkan bu kalıp, genelde fantastik bir kurgunun başlangıcını oluşturur. “Ben anlatıcı”, bu kalıbı, muhatabın merak duygusunu tahrik eden bir düğüm ve heyecanını kamçılayan fon olarak kullanır.

Aşağıda bu kalıpla başlayan çok sayıdaki örnekten bir kısmı görülmektedir:

- **Bir acaip nesne gördüm** / basıversem fırlanır / sülsü altın, sülsü gümüş / sülsü ise zerlenir / canlı mıdır cansız mıdır / meram etsem canlanır. (yumurta / 660: 859.40)
- **Bir acaip nesne gördüm** / dört ayaklı, canı yok / nice bin hançer saplanır hançere figanı yok / açılmış lâle sünbüller / bülbülün zari yok. (gergef ‘kasnak’ / 297:334.5)
- **Bir acaip nesne gördüm** / yazı yazar, kâtip değil / ağaca çıkar, adam desem adam değil / boynuzu var, öküz desem öküz değil. (salyangoz / 555: 704.9k)
- **Bir acaip nesne gördüm** esgi, pîr; iki başı, dört ayağı, sırtı bir. (kaplumbağa ‘tosbağa’ / 375: 447.19)
- **Bir acaip nesne gördüm** ey püser, iki ata bir kişi binmiş gider, bunların hiç kimse çekmez başını, geri kalan at çeker yoldaşını. (nalın / 496: 624.1)
- **Bir acaip nesne gördüm**, âlem bilir ismini / başını sürter, kendi öldürür cismini. (kibrit / 419: 517.8)
- **Bir acaip nesne gördüm**, bir kıl üzerinde durur, cannıyı cansız dutmuş, kanı damada gurur. (tuzak ‘kapan, fak’ / 624: 821.3)
- **Bir acaip nesne gördüm**, bir uzun dükkânı var; kendini katletmek için cellâdı var; bir yandan bir yana sallanır kervanı var; Cennet-i Âlâda gördüm bir azîmüşanı var. (kalem, kalemtraş, mektup / 721: 1023)
- **Bugün bir pir gördüm**, ak sakallı kör Nebi, kuyruğu yılan gibi, altı derya, üstü nar. (lamba ‘gaz lambası, petrol lambası, çıra, idare lambası, tiske’ / 460: 568.34)
- **Ben bir nesne gördüm** şu âlemde hem dirhemsiz, okkasız; yirmi dört harf birbiri üzre nunsuz, noktasız; bunu bilmeyen kâfirdir şüphesiz. (La ilâhi illâ'llâh ve Muhammed resulü'llâh / 751: 1077)

- **Ben bugün bir raha öğradım.** gendisi guş misali, açılır gapanır, yanlarında zenciri var. herkesten heyranı var, koca Ustanbul'da iki tane var. (köprü / 433: 540.5a)
- **Neler gördüm, neler gördüm** / çift sakallı kuşlar gördüm / köpük kusan taşlar gördüm / tuzsuz pişen aşlar gördüm. (tavşan, balık, helva, sabun; tavşan, balık, süt, sabun / 736: 1056hh)
- **Bir acaip nesne gördüm,** gözleri karnındadır; yere yatar, tekme atar, hüneri burnundadır. (körüük 'demirci körüğü, küre' / 437: 541.11)
- **Bir acaip nesne gördüm:** gur gur eder, canı yok; kalpağı altın, göğüsü nar, canı var, imanı yok. (nargile / 505: 627.8)
- **Bir acayıp düş gördüm:** köpük kusan taş gördüm. (sabun / 550: 695.9)
- **Bu gün bir mesire gördüm,** gıyas etdim canı var; canı yoh, üstünde sükkârı var; yılda bir seyahata çıhar, ev gezer, meydanı var. (mevlit ayı ve kitabı / 721: 1021)

2.1.5. Doldurma/Uyak Kalıpları

Çok sayıda halk bilmecesi, yukarıdaki kalıplardan farklı olarak doldurma sözlerle başlar. Genel itibariyle, bilmecenin ana metninin ritmini sağlayan giriş fonu işlevi gören bu sözler, ses düzenleri, anlamsal yoğunlukları ve hacimleri bakımından değişkenlik gösterir. Zira, bunlardan bazıları masal veya oyun tekerlemelerini çağrıştırırken, bazıları, manilerin doldurma dizelerini andırmaktadır; yine bazıları, tümünden ses değerli-anlamsız sözcüklerden oluşurken, bazıları bilmecenin ana metniyle derecesine göre anlamsal bağı olan sözcüklerden meydana gelmektedir.

Söz konusu özelliklerinden dolayı, bu sözleri bir başlık altında toplamak elbette kolay değildir. Aslında bu durum halk edebiyatının da önemli sorunlarından birini teşkil etmektedir. “*Halk Edebiyatı Türlerine Bağlı Tekerlemeler*” başlığı altında “*Bilmece tekerlemeleri*” konusuna da değinen Duymaz, bu soruna şöyle işaret eder: “*Bize göre tekerlemelerin en büyük eksikliği, gelişmiş edebî tür hâline dönüşme şansı bulamadıkları için bağımsız birer edebî metin özelliği taşıyamamalarıdır. Yani işlevleri itibariyle belirli bir oyun, tören veya edebî metin içinde yer almaları, tekerlemelerin hem ihmaline, hem de sınırlarının çizilememesine sebep olmuştur.*”¹¹

Seri bir devininimın kıvrak anlatımı olan bu tekerlemeler halk bilmecelerinde önemli yer tutar. Hızlı bir şekilde döndürülen bir nesne nazarımızda gizlendiği gibi, sorucu art arda yuvarladığı sözcükler arasına eşyayı gizler. Gizleme veya gizlenme ise oyunun esaslarındandır. Oyun da eğlenmeyi netice verir. Bu bağlamda gerek gizleme fonksiyonlu olması gerekse eğlendirmeyi esas alması, tekerlemeyi bilmeceye yaklaştırır. Dolayısıyla sözün oyuna dönüştüğü tekerlemeler, bilmecelerin, başında öncelikli olmak üzere, değişik yerlerinde çokça kullanılmıştır. Bazı bilmeceler, tekerlemeye; bazı tekerlemeler de bilmeceye dönüştürülmüştür. Yer yer bilmecenin tümünü içine alan bu uyak sözlerini şu iki gruba ayırmak mümkündür:

- Bilmecenin ana metniyle açık bir anlamsal bağı olmayanlar,
- Bilmecenin ana metniyle anlamsal bir bağı olanlar.

¹¹ DUYMAZ Ali, “Tekerlemelerin Tür ve Şekil Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 26-28 Mayıs 2000*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (2002), s. 291-306.

2.1.5.1. Bilmecenin Ana Metniyle Açık Bir Anlamsal Bağı Olmayanlar

THB’nde yüzlerce örneğini tespit ettiğimiz bu tür tekerleme-doldurmalar genel itibariyle bilmeceye ahenk ve farklı çağrışımlarla renk katmakta; ancak bilmecenin ana metniyle tam bir anlamsal bütünlük göstermemektedir. Her örnek üzerinde iyice düşünüldüğünde ise bazı imaların varlığı sezilmektedir. Örnek olarak şu bilmeceye bakalım: “**Annecik, babacık; yolu var daracık.** (baca ‘bacalık’ / 145: 64.14). Burada “*yolu var daracık*” kısmı, “*baca*”yı tarif eden ana metindir. “**Annecik, babacık**” sözünün ise bu ana metne doğrudan bir anlamsal katkısı olmayıp, buradaki işlevi daha çok, bilmecenin ses düzenine bir ölçü getirmektir. Ancak biraz derine indiğimizde, baca duman ilişkisinde bacanın anne veya baba; dumanın ise oğul veya kız olarak düşünülmesi muhtemeldir. Gerek böyle bir gönderme gerekse bu sözlerin sevimlilik ifade eden bir hitabı çağrıştırması bu tür doldurmaların da az çok bir fonksiyonunun olduğunu ve bilmeceyi renklendirdiğini göstermektedir.

Aşağıda, THB’nden derlediğimiz çok sayıdaki örnekten bir kısmı görülmektedir:

- **Abalar, yabalar** / ak sakallı babalar / gelir, gider duramaz / gece gündüz çabalar. (deniz ‘dalga, göl, deniz dalgası, deniz dalgaları, deniz ve dalgalar’ / 240: 232.7)
- **Azara nazara, ölüyü korlar mezara;** altı aylık anası, oğlu gider pazara. (bakla / 150: 72.3)
- **Çinidir çini / çanıdır çanı** / el vurmada / akıtır kanı. (böğürtlen / 177: 121.2)
- **Çitim çitim çitidi, çitimedden bitidi,** güğem suya yürüdü, göğce boncuk bürürdü. (kendir / 408: 494)
- **Çum çum çukurda mısın? Ak bağ yumurta mısın? Kadınlar seyrana gitti, sen daha burda mısın?** (çiğdem ‘akça bardak, sarı çiğdem’ / 215: 194.5)
- **Elim elim ekürkün,** tuttu beni esürkün, çözün beni ipimden, vereyim size yükümden. (yayık / 645: 843.19)
- **Enteşe, menteşe,** dört köşe. (baca ‘bacalık’ / 144: 64.6)
- **Esti oğlu esti, desti oğlu desti,** yem yer su içer, yine kumri kalus ister. (değirmen ‘un değirmeni, el değirmeni’ / 235: 225.25)
- **Fındık fıstık,** bir deliğe kıstık. (çamaşır bohçası / 205: 163)
- **Fildirini fişini** / taşla kırdım dişini. (ceviz ‘koz, ceviz ağacı, koz ağacı’ / 193: 145.11c)
- **Fili fili filmeli,** uçları düğmeli; ne bunu bilmeli, ne çatlayıp ölmeli. (çitlenbik ‘çitlik, dağdağan ağacı, dağdağan, melengiç, menengiç’ / 217: 201.3)
- **Hindire, mindire,** dağdan kement indire. (traş bıçağı ‘traş makinası, ustura’ / 617: 814.2)
- **Ildif ildif ileyim,** eli nazik meyveyim, ılık yerde biterim, söyleyiniz, ben neyim.(muz / 495: 622)
- **Kedene güdene,** her köyde bidene. (cami / 185: 137.1)
- **Masal masal mal iki,** oğlu kızı var on iki. (tırmık / 615: 802.2)

Bu tekerleme/doldurmalar bazen de aşağıda görüldüğü üzere seslenme şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

- **Ah gidi âdem**, içi dolu badem. (portakal / 539: 683.15)
- **Ay este meste**, bülbüller gafesde, gece gel, beni sesle, iyi yemeğnen besle. (oruç ‘ramazan’ / 513: 645.2)
- **Hay hilidi hilidi**, dış kapının kilidi, baba Allahı seversen, gapıdan geçen kim idi. (gölge / 301: 344.1)
- **Hey bidili bidili** / dala çıkar didini didini / Allah onu var etmiş / deliğini dar etmiş. (karınca / 386: 457.28)
- **Hey dızıldık, dızıldık** / otuz iki kız idik / bir ipliğe dizildik / teker teker çözüldük. (dişler / 249: 253.6ı)
- **Hey fildire fildire** / beyleri attan indire. (sidik ‘sadır, su dökme’ / 566: 724.1)
- **Hey heceli heceli** / bugün bir hekmet gördüm / yüzü et, içi deri. (kursak ‘taşlık, taşlangıç, katı’ / 446: 549)
- **Hey hellice hellice**, anası gök donnuca, kızı şeker dillice. (iğde / 345: 403.16)

2.1.5.2. Bilmecenin Ana Metniyle Açık Bir Anlamsal Bağı Olanlar

Birinci gruba nispeten daha az sayıda olan bu tür doldurmalar, ses/kelime tekrarlarından dolayı tekerleme görüntüsü vermekle birlikte; bilmecenin ana metniyle derecesine göre, açık bir anlamsal bağı olan doldurmalarıdır. Ayrıca bu doldurmaların bilmece içindeki söz dizimsel bağı da daha kuvvetlidir. Örnek olarak şu bilmeceye bakalım: “**Ha kat katı, kat katı, bu Allah'ın hikmeti.**” (gül / 312: 352.6) Bu bilmecede “**Ha kat katı, kat katı**” sözü her ne kadar ses tekrarından dolayı bir tekerleme görüntüsü verse de aslında gülün kat kat oluşuna dikkat çeken bilmecenin en önemli bölümüdür. “*bu Allah'ın hikmeti*” kısmı ise varlığın güzelliğine, benzersizliğine dikkat çeken bir hayret ifadesidir. İşte aşağıdaki örnekler, hepsi aynı derecede olmamakla beraber, bu özellikteki doldurmalarıdır.

- **Amcam gelir bize, bize**; çanakları dize dize. (ayak / 134: 56.1)
- **Ay devrüşler, devrüşler**, dünden bize gelmişler, o gader oynamışlar, hıncı hamur olmuşlar. (kar / 378: 448.22)
- **Bir küçücük miçinde** / dünya âlem içinde. (ayna / 137: 59.1)
- **Biz biz idik, otuz iki kız idik**. Kıran geldi kırıldık. Hekim geldi dirildik. (buz / 184: 130.5)
- **Çevrim çanak**, göğe direk. (baca ‘bacalık’ / 144: 64.11)
- **Çıl çok, çılma çok, çil hücre, çil tabak**; Leyli huri oturur, peri mumu getirir. (bal ‘arı peteği, bal peteği, petek, gömeç’ / 154: 75.8)
- **Elle eleme, kolla dolama**, sarı sandık, kırmızı fındık. (ekmek / 268: 282.7)
- **Ey fildişi, fildişi** / dağdan domuz indiri. (tarak / 604: 778.5h)
- **Ey namaz, binamaz**, cahil bundan anlamaz; etten kale, sudan mescit; kim kıldı burda namaz? (Yunus Peygamber / 667: 861.2f)

- **Gal gal gaz gelir / gaglıksı tez gelir / ayağı nallı / boğazı kıllı.** (kağrı / 365: 429.1)
- **Gök gürler / yer çatlar / iki tay / bir arada otlar.** (değirmen taşı ‘bulgur taşı’ / 237: 226.3)
- **Hay develer, develer / birbirini geveler.** (kiremit / 426: 521.7b)
- **Hay, kumbara, kunbara / zahra çeker anbara.** (kaşık / 390: 463.3k)
- **Hoy ekinden ekinden / destur aldım beyinden / o nasıl kuştur ki / göbeğinden yem yiye.** (değirmen ‘un değirmeni, el değirmeni’ / 233: 225.18k)
- **İlim ilim iltar, dünyayı tutar.** (yol / 653: 854.12a)
- **Kertül kurtul, kırk köy ver de kurtul.** (bıçkı ‘testere, hızar’ / 169: 99.1)
- **Vızı vızı vızlar / yaylada kuzlar / kendi kazanır / ele bağışlar.** (arı ‘bal arısı, kovan arısı’ / 123: 39.20v)

Bu saydıklarımızdan başka, aşağıda görüldüğü üzere, tekrar grubundan oluşan bir giriş kalıbından da söz etmek mümkündür:

- **Beyaz beyaz** minikler, uzak yoldan gelmişler, oynamışlar, gülmüşler, yere düşüp ölmüşler. (kar / 378: 448.22a)
- **Büyük büyük** konakları var, eğri büğrü sokakları var, çıplak çıplak çocukları var. (fare ‘sıçan’ / 279:307.16)
- **Cıvıl cıvıl** kuşlar / camiye taşlar / kendi kazanır / ele bağışlar. (arı ‘bal arısı, kovan arısı’ / 122: 39.20)
- **Dilim dilim** nar / dibine kadar kar / oturdu hünkâr / çıktı Sedefkâr. (mangal, ateş; mangal içinde ateş / 700: 948.2d)
- **Dilim dilim** nar, yaptı zülûfkar, beğendi Hünkar. (cami / 185: 137.2)
- **Dizi dizi** tencereler, patlak gözlü Çingeneler. (kurbağa / 445: 548.19)
- **Dizim dizim** nar / dizimecek kar / uçtu setik / kaldı dilber. (saman, buğday / 716: 995)
- **Dürüm dürüm** bazlamaç, yerim yerim karnım aç. (kitap ‘mevlüt, mevlüt kitabı’ / 427: 524.2)
- **Kara kara** kediler, evden eve girdiler. (çingene ‘elekçi’ / 216: 196.2a)
- **Kutu kutu** yapak, yapak değil ipek, bunu bilmeyen kara köpek. (saçlar ‘kadın saçı’ / 551: 697.4)
- **Küçük küçük** odalar, birbirini kovalar. (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 613: 800.21)
- **Mavi mavi** mantar / kabarıp kalkar / ustası gelir / boynunu kırkar. (lahana ‘kelem’ / 455: 566.32)
- **Sıra sıra** çamlar, yağları damlar. (döner kebab / 259: 264)
- **Ufacık ufacık** adameciklar, başında tablacıklar. (bamya ‘nacak’ / 157: 79.2)

- **Uzun uzun** urgancık, ucunda sulu boncuk. (yol / 653: 854.9)

2.2. Bilmeceyi İçine Alan Kalıplar

Halk bilmecelelerinde, kapsam itibariyle giriş kalıplarından daha geniş, bazen bilmececiğin tümünü içine alan ortak kalıplardan söz etmek de mümkündür. Bu kalıplar genel itibariyle ortak bir görünüm ve işlev göstermekle birlikte, kimi zaman gevşer ve bilmece bu kalıplardan taşar. Söz konusu kalıpları, şu başlıklar altında sıralayabiliriz:

- Olumsuzlama Kalıbı,
- Benzetme Kalıbı,
- Zıtlık Kalıbı,
- Şaşırtma Kalıbı
- Mukayese Kalıbı.

2.2.1. Olumsuzlama Kalıbı

Bilmecelerde yaygın olarak kullanılmış olan bu kalıpta, önce muhatabın bilmesi istenen varlıkla ilgili gerçek veya mecazi bir özellik olumlu bir yargı formunda ifade edilir, hemen akabinde ise zihnin çağrışım alanına girenlerin, cevap olmadığı vurgulanır. Bu olumlu yargıların, olumsuzlanması, sözü oyuna dönüştürüp ona ritmik bir hava kazandırdığı gibi, anlamsal olarak da çoğu zaman durumsal tezatların, garip manzaraların oluşumunu sağlar.

Genel itibariyle “...**Dır/var/-r....değil(dir)**”, “...**var/-r....yok**”, “...**var/dır/-r...-mAz**” kuruluşunda karşımıza çıkmakla birlikte bu kalıpta gerek olumlu gerekse olumsuz yargılar için kullanılan ifadeler değişkenlik gösterir.

“...**Dır/var/-r....değil(dir)**”

- **Garadır** gatan **değil**, sarı**dır** safran **değil**; ganatlı**dır** guş **değil**; boynuzludur, goç **değil**. (çekirge / 208: 178.4)
- **Kırmızıdır**, kan **değil**; yazı**dır**, Kur'an **değil**. (şeftali / 594: 761.6)
- **Kat kattır** amma katmer **değildir**, kırmızı**dır** amma biber **değildir**. (gül / 313: 352.10)
- **Diş diştir** amma diş **değildir**, beyaz**dır**, amma kar **değildir**. (sarımsak / 559: 711.13)
- **Başında tacı var**, gelin **değil**; ayağında mahmuzu **var**, süvari **değil**; kırk çocuğu **var**, evli **değil**. (horoz / 333: 391.8)
- **Kanadı var**, kuş **değil**; boynuzu **var**, koç **değil**. (kelebek ‘epelek, kepenek’ / 406: 490.2)
- **Kanadı var**, kuş **değil**; boynuzu **var**, koç **değil**. (sinek / 574: 731.5)
- **Gur gur öter**, kurbağa **değil** / kıvrılır yatar, yılan **değil** / başında sini, helvacı **değil**. (nargile / 505: 627.9)

“...**var/-r....yok**”

- **Adı var**, tadı **yok**. (ecel ‘ölüm’ / 266: 277.8.1)
- **Ağzı var** dili **yok**, karnı **var** bağırsağı **yok**. (çorap ‘yün çorap’ / 223: 206.3)

- Canı **var**, kanı **yok**, semeri **var**, kolanı **yok**. (sülük / 585: 748.5)
 - Çarşısı **var** / pazarı **yok** / güzeli **çok** / gezeni **yok**. (mezarlık / 485: 609.3)
 - Dağı **var**, taşı **yok** / köyü **var**, adamı **yok** / ırmağı **var**, suyu **yok**. (harita / 325: 371.1)
 - Gider gider izi **yok**. Çarık diker bizi **yok**. (karınca / 387: 457.33)
- “...var/Dİr/-r...-mAz”**
- Ayağı **var** yürüyemez, kanadı **var** uçamaz, kulağı **var** duyamaz. (mangal / 472: 587.6)
 - Dili **var** söyleyemez; gulağı **var**, dinleyemez. (sağır-dilsiz / 551: 698)
 - Cılıktır, dikilmez; baş aşağıdır, dökülmez. Kudrettendir suyu. Bunu kimseler bilmez. (inek memesi / 352: 412.11)
 - Guh guh eder, kurbağaya **benzemez** / başında **var** kethüdası, Osmanlıya **benzemez**. (nargile / 507: 627.21)

Şu örnekte ise olumsuz yargı olumludan önce gelmekte, yukarıdaki kalıp bir bakıma ter çevrilmektedir. Ancak bu tür örnekler çok azdır:

- Anaya **değmez** / babaya **değer** / halaya **değmez** / amcaya **değer** / vallahi **değmez** / billahi **değer**. (dudak teması; dudakların birbirine değmesi; dudaklar; dudak; dudakların değip değmemesi / 748: 1072.1)

2.2.2. Benzetme Kalıbı

Bilmecelerin yapı ve üslubunu şekillendiren önemli etkenlerden biri olan benzetme için Cemal Kurnaz şöyle der: “Söz sanatlarının en eskisi belki de teşbihtir. Bilmecelerin esası da buna dayanıyor.”¹² (1990: 27).

Benzetme, bilmecenin tümünü içine alan bir kalıp olarak da karşımıza çıkar. Bu kalıp genelde “...gibi...gibi” şeklinde çift edatla kurulmakla beraber bilmece uzadıkça edat sayısı da artar. Daha çok ipucu verme ve somutlama fonksiyonuyla kullanılan “gibi”, şu örneklerde görüldüğü üzere, bazen yerini başka unsurlara bırakır. *Kendisi pire kadar / boyu var minare kadar*. (çetene ‘kendir tohumu’ / 210: 183a); *Çiğnersen kara döner / üflersen zara döner*. (sakız / 553: 700.2h); *Garadır, gargaya (metinde: agargaya) benzer*; *guyruğu var, gurda benzer*, altı ayda bir kere o da bir **hanıma benzer**. (soba / 577: 734.21).

Çivi gibi başı var / bir güzelce aşu var / Amasya vatanıdır / kurusu var yaşı var. (bamyı ‘nacak’ / 158: 79.4) şeklinde tek edatlı örneklerde ise bir benzetme kalıbından söz etmek mümkün değildir.

Aşağıda benzetme kalıbıyla oluşturulmuş örnekler görülmektedir:

- Arşın **gibi** ayakları; aslan **gibi** bıyıkları. (arpa / 125: 42.2)
- Asarlar bacadan onu kuş **gibi**; döner, sada verir o derviş **gibi**. (körük ‘demirci körüğü, küre’ / 435: 541.2b)

¹² Cemal Kurnaz, *Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Denemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara (1990).

- Kendi gider hindi **gibi**, kuyruğu var sindi **gibi**. (kırlangıç / 416: 506.2)
- Ayakları direk **gibi**, gagası kürek **gibi**. (leylek / 465: 572.4)
- Ayna **gibi** ışıklar, yılan **gibi** fişilar. (tırpan / 615: 804.2)
- Boynu ip **gibi**, karnı çöp **gibi**.(desti ‘testi’ / 241: 234.1)
- Boyu uzun fidan **gibi** / teni beyaz zambak **gibi**. (mum / 492: 619.1)
- Karadır katran **gibi**, sarıdır safran **gibi**. (pekmez / 532: 672.1)
- Kat kat pide **gibi** / toparlak elma **gibi**. (soğan / 579: 735.9)
- Sesi mazı **gibi**, kendi yazı **gibi**. (bağlama ‘ud, saz, mandolin, keman, kemençe’ / 148: 70.2)
- Sürdüm hamur **gibi**, sildim kömür **gibi**. (kına ‘kınalı parmaklar’ / 415: 501.15c)

Bilmece uzadıkça “gibi” sayısı da artmaktadır:

- Boynu uzun kaz **gibi**, karnı tulumbaz **gibi**; kırk araba odun yaksam, yine altı buz **gibi**. (ocakla baca / 701: 951)
- Karası katran **gibi** / sarısı safran **gibi** / ümüğü düdük **gibi** / biz onu yedik **gibi**. (ciğer / 198: 150.3)
- Gelişi arslan **gibi** / duruşu sultan **gibi** / yayılır hasır **gibi** / sürünür esir **gibi**. (kedi / 404: 487.9)
- Karadır rastık **gibi**, yediği kustuğu **gibi**, her gördüğüne sarılır kırk yıllık dostu **gibi**. (sülük / 585: 748.4)

2.2.3. Zıtlık Kalıbı

Bu kalıp, “**akşam-sabah; gece-gündüz; alt-üst; iç-dış; zayıf-şişman; ak-kara, hatun-halayık**” vb. zıt anlamlı kelimelerle kurulur. Kalıbı oluşturan zıt anlamlı kelimeler, yer yer hayret duygusunu tahrik için olsa da, genelde, varlığı tarife yöneliktir.

Zıtlık kalıbını “**zıt anlamlı kelime + tarife yönelik kelime veya kelimeler + zıt anlamlı kelime + tarife yönelik kelime veya kelimeler**” şeklinde gösterebiliriz. Ancak, bu kalıbın istisnaları da yok değildir. Örneğin, kimi kalıplar, *Altı kar / üstü nar / oturdu hünkâr / çıktı sedefkâr*. (mangal, ateş; mangal içinde ateş / 700: 948.2h) bilmeceesindeki gibi, bir giriş kalıbı görünümünde olup bilmeceenin tümünü kapsamaz. Yine, “gibi” edatlı *Başı tarak gibi / kuyruğu orak gibi*. (horoz / 333: 391.5c) şeklindeki bazı örnekler de, “benzetme kalıbı”yla çok fazla benzerlik gösterir. Ayrıca kimi bilmeceeler de şu örneklerde görüldüğü üzere tamamen zıt anlamlı kelimelerden oluşur: **Akşam biner, sabah iner**. (tavuk / 608: 787.17); **Akşam yaparım / sabahleyin bozarım**. (yatak ‘döşek’ / 642: 841.4b)¹³; **Gündüz çırak, gece padişah**. (süpürge ‘çalı süpürgesi’ / 590: 754.2c); **Kışın yatar / yazın kalkar**. (soba / 576: 734.13); **Koydum: ölü. Çıktı: diri**. (yumurta / 657: 859.14); **Önü tatlı, sonu acı**. (tatlı limon / 604: 783).

Aşağıda zıtlık kalıbıyla oluşturulmuş bir kısım örnekler görülmektedir:

- **Ağzı heğ, dibi bostan**. (turşu / 623: 819)

¹³Yatak cevaplı bilmeceenin diğer çeşitlemelerinin de tamamen zıt anlamlı kelimelerden oluşması dikkat çekicidir.

- **Akşam** çamur, **sabah** kömür. (kına ‘kınalı parmaklar’ / 415: 501.15)
- **Büyüğü** yürümez, **küçüğü** büyümez. (taş / 604: 782)
- **Dışı** tas, **içi** atlas. (nar / 503: 626.26)
- **Dışında** aşa **çoh** / **içinde** dişi **yoh**. (kavun ‘bostan, topatan, karpuz’ / 395: 469.3)
- **G...ü** bütün, **ucu** tütün. (silah ‘tüfenk, tabanca’ / 570: 728.18)
- **Gündüz** kalede / **gece** belâda. (yatak ‘döşek’ / 641: 841.2)
- **İçi** bitli, **dışı** kilitli. (Hindistan cevizi / 332: 388.2)
- **Başı** kertli, **bu başı** kertli / ortası bereketli. (yayık / 644: 843.11a)
- **Yanı** kaya / **bu yanı** kaya / içinde sarı maya. (yumurta / 655: 859.1)
- **Önü** kaf, **sonu** kaf, ortasında var dört harf. (kaymak / 751: 1076.1)
- **Tarlası** siyah, **tohumu** beyaz. (pirinç pilavı ‘pilav’ / 538: 682.15)
- **Üstü** çayır, biçilir / **altı** pınar, içilir. (keçi / 402: 481.12)
- **Yazın** dalda, **kışın** gölde. (sebze / 560: 713.1)

2.2.4. Şaşıрма Kalıbı

Birinci kişi “ben”in anlatıcı durumunda olduğu bilmecelerde, sorucu bir şaşkınlık halini dramatize eder. Şaşkınlığı doğuran ise, sorucunun muhataptan bilmesini istediği varlıkla ilgili ilk ve son izlenimi arasındaki durumsal tezattır. **Karşıdan baktım**: *Kare kare* / **yanına vardım** *pare pare* / **elime aldım** *kan gibi* / **ağızma attım**: *bal gibi*. (dut ‘kara dut, ak dut, kırmızı dut’ / 262: 268.6a) bilmecesine baktığımızda, bakılanla görülenin uyumsuzluğundan doğan bu şaşkınlığı hissedebiliriz..

“**Karşıdan/geriden/uzaktan/buradan/anaçtan/akşam + baktım/gördüm + (farklı izlenim ifadeleri) + yanına/ elime / ağızma + vardım/ geldim/ gittim/ aldım /attım + (farklı izlenim ifadeleri)**” kuruluşundaki bu kalıbı genel olarak şekillendiren ise, ayrılma ve yönelme eklerinin dengeli kullanımınıdır. Ancak bu kalıbın yer yer bozulduğu örnekler de yok değildir.

Aşağıda şaşıрма kalıbıyla oluşturulmuş örnekler görülmektedir:

- **Annaçtan baktım**, emir semir; **yanına vardım**, halka demir. (kuyu kapağı / 449: 558)
- **Garşıdan bakdım**: şükür; **içinde** mavisî gözükür. (minare / 490: 614.14)
- **Geriden baktım** tay gibi; **elime aldım**: kav gibi. (davul / 229: 222.2a)
- **Geriden baktım**: ağ taş gibi; **yanına vardım**: sütlaç gibi. (pirinç pilavı ‘pilav’ / 537: 682.5)
- **Karşıdan gördüm** kırk para, **yanına vardım** bir para. (fiskı ‘fışkı’ / 286:316)
- **Uzaktan baktım** bir çok, **yanına vardım** hiç yok. (güvercin / 320: 356.2)

- **Uzaktan baktım:** dağ gibi; **elime aldım:** kav gibi. (davul / 229: 222.2b)
- **Karşıdan baktım:** dilim dilim; **yanına vardım:** kara kilim. (tarla / 604: 780.4)
- **Karşıdan baktım:** kapkara; **yanına gittim:** kırk para. (kestane / 408: 498.1)
- **Karşıdan baktım** bir çok / **yanına vardım** hiç yok. (kuş / 447: 553.2)
- **Karşıdan baktım** kapkara, **yanına vardım** kırk para. (deve b...u / 243: 237.1)
- **Karşıdan baktım:** al / **ağızıma attım:** bal. (kiraz ‘vişne’ / 423: 519.14)
- **Karşıdan baktım:** anız gibi; **yanına gittim:** domuz gibi. (kirpi / 426: 522.2)
- **Karşıdan baktım** taş gibi, **yanına vardım** aş gibi. (yumurta / 657: 859.12)
- **Karşıdan baktım** ev gibi / **yanına vardım** dev gibi. (gemi ‘kayık, vapur, kelek’ / 291:332.4)

2.2.5. Mukayese Kalıbı

Bu kalıpta, varlık, benzerleriyle mukayese edilerek tarif edilir. Genel itibariyle “**isim +DAn (+) sıfat (+) isim + DAn (+) sıfat**” şeklinde teşekkül eder. Sağlam ve ahenkli bir yapısı olan bu kalıbın da tüm örneklerde aynı düzeni gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Zaten dilden dile aktarılacak varlığını sürdüren sözlü ürünlerden bunu beklemek de yanlış olur.

Aşağıda bu kalıpla oluşturulmuş bazı örnekler görülmektedir:

- Allah'**tan** küçük, Peygamber'**den** büyük. (Kuran ‘Kuran-ı Kerim, Mushaf’ / 442: 547.12)
- Altın**dan** kıymetli, toprak**tan** kıymetsiz. (sel ‘dere, çay, ırmak, su’ / 564: 715.46)
- Att**an** kısa, minare**den** uzun. (yol / 653: 854.11)
- Att**an** yüsgek, it**ten** alçak. (eğer / 267: 279.2)
- Bald**an** tatlı zehir**den** acı, eylik yapana duacı. (dil / 245: 249.1)
- Deved**en** büyük / pired**en** küçük / bald**an** tatlı / zehir**den** acı. (incir / 348: 409.4)
- Direk**ten** galm, degenek**ten** yencilek. (gayda / 288:321.1)
- Gıld**an** ince, gılıç**tan** keskin. (sırat köprüsü / 566: 721)
- Horoz**dan** küçük / adam**dan** büyük. (şapka ‘külâh, fes’ / 593: 760.3d)
- Kard**an** ak, katrand**an** kara, kedid**en** küçük, deved**en** yüksek. (karga / 383: 456.2)
- Kard**an** beyaz, buz**dan** ayaz. (dondurma / 258: 261.3)
- Ott**an** alçak / dağ**dan** yüksek. (yol / 653: 854.5)
- Pired**en** küçük, deved**en** büyük, bald**an** tatlı, zehir**den** acı. (kıvılcım / 415: 503A1)

- Sağmadan sütlü, görmeden kuvvetli, yemeden tatlı. (yağmur, gök gürültüsü, uyku / 730: 1051)
- Sudan ayaz, şekerden beyaz. (kar / 382: 448.35)

2.3. Bitiş Kalıpları (Tahrik Kalıpları)

Halk bilmecelerinin sonlarında da bazı kalıplara rastlıyoruz. Dikkat edilince, kaba tabirlerin ağırlıklı olarak yer aldığı bu kalıpların büyük bir kısmının da aslında uyak sağlamak için olduğu anlaşılmaktadır. Muhatabı tahrik eden bu kalıpları, ifade ettikleri mana itibarıyla, şu gruplara ayırmak mümkündür:

- Teşvik Kalıbı,
- Meydan Okuma Kalıbı,
- Tehdit/beddua Kalıbı,
- Hakaret Kalıbı,
- Küfür Kalıbı,
- Ceza Kalıbı.

2.3.1. Teşvik Kalıbı

Bu kalıp sözler, genelde muhatabı teşvike yönelik olup, “*haydi bunu bil, Bu bilmeceyi bilenin gayet büyük irfanı var.*” şeklinde, diğer kalıplara nispeten daha yumuşak ve yer yer mükafat vad eden ifadelerden oluşur. Örnekler:

- Ağzı var, dili yok; nefesi var, canı yok; derisi var, kanı yok. **Bilin bakalım bu nedir?** (balon / 157: 77)
- Aksarayın içinde / sarı sultan oturur / **bu matalı bilen ölümlerden kurtulur.** (yumurta / 664: 859.46e)
- Gökte yanar bir kandil; **haydi bunu sen bil.** (Ay / 132: 53.13)
- Karşıdan bir nesne gördüm, uzunca bir zinciri var, altı mecnunlar yuvası, üstünde de feneri var; bazan açılır kapanır, dünya kadar hayranı var. **Bu bilmeceyi bilenin gayet büyük irfanı var.** (köprü / 433: 540.5)
- Ol nedir ki / dört ayaklı, canı yok / yüz bin hançer soksan anın kanı yok / türlü nazik güller biter, bülbülü nalân eder / **bu muammayı bilenin aklı tam, noksanı yok.** (gergef ‘kasnak’ / 297:334.5d)
- Öcü müdür, böcü müdür, **bil nedir;** iki tane boynuzu var, keçi midir, **bil nedir;** arkasında hörkücü var, deve midir, **bil nedir;** kendi yazar, kendi okur, hoca mıdır, **bil nedir.** (salyangoz / 556: 704.17)
- Rızvan şehrinde geldi bir paşa, ağzını açmış, sürer ateşe, **dilerim bulasın bu muammayı.** (maşa / 475: 594.1)
- Yaşadıkça kısalır boyu; **bunu bil al yüz köyü.** (divit ‘kalem; yazı kalemi, kamış kalem, mürekkepli kalem, dolma kalem’ / 255: 255.17)

2.3.2. Meydan Okuma Kalıbı

Bu kalıpta, sorucu, bilmecesini çözenin zorluğunu vurgulayan “*bin diyesi, bilmeyesi, çabala ki bulasın*” şeklindeki sözlerin yanında, “*g...ün varsa bil*” gibi argoya varan ifadelerle muhataba meydan okur. Örnekler:

- Babam kandil, dedem çıra, **işin yoksa beni ara.** (ampul ‘elektrik ışığı’ / 116: 23.1).
- Bir hanım gördüm / entarisi al / mantosu yeşil / komçası siyah / **erkek isen bil!** (karpuz / 388: 459.5h)
- Bir meselim var, bil / ağız içinde dil / **arif isen bil!** (kaval / 394: 467.3a)
- Dört ayaklı fil, **g...ün varsa bil ?** (çulha tezgahı ‘tezgah, düzen, dokuma tezgahı, ıstar, bez tezgahı, çulhalık, halı tezgahı’ / 227: 214.9)
- Gırh düğüm, gırh çuhur; gırhını da **çabala ki bulasın.** (ağ ‘balık ağı, ığırıp’ / 109: 6.3).
- Karada (metinde: karda) bir gemi / başındadır yelkeni / nedir o gemi / nedir dümeni / **bil bunları, göreyim seni.** (akıl ‘fikir’ / 113: 14.6)
- Keser sapı, kel kitabı, bin dalı var, bir budağı, **bin diyesen, bilmeyesen.** (ağaç ‘kavak’ / 110: 7.7)

2.3.3. Tehdit/Beddua Kalıbı

En yaygın bitiş kalıplarından olan bu kalıp özellikle ölüm ve gece gibi insanoğlunun korku damarını tahrik eden iki kavram etrafında şekillenir. Kalıptaki “bu gece” vurgusu, bilmecelerin daha çok ne zaman sorulduğuna da işaret etmesi bakımından önemlidir. Örnekler:

- Dışı yeşil, içi al / ahıllılar arıyalar, bulalar / **akılsızlar yad evinde galalar.** (karpuz / 389: 459.8h)
- Eğmeli ügmeli, başı gümüş düğmeli; **ya bunu bilmeli, ya bu gece ölmeli.** (kotan / 429: 532.2)
- Fini fini fincan / içi dolu mercan / **ya bunu bilmeli, ya çatlayıp ölmeli.** (nar / 502: 626.20a)
- İki delikli kuldurum, **bilmiyeni vursun yıldırım.** (ibrik ‘güğüm’ / 339: 401.6)
- İlim ilim düğmesi, ilim hatın düğmesi; **herkes bunu bilmezse, yedi yılın hastası.** (karabiber / 382: 451)
- Kat kat gelir, **bunu bilmeyen ölür.** (bulut / 182: 126.13)
- Kat katıdır, kat katı / bu Allah'ın hikmeti / **ya bunu bileceksin, ya bu gece öleceksin.** (lahana ‘kelem’ / 453: 566.17d)
- Taka taka takası, yaka fistan yakası, **çatlayıp patlayıp bunu bilesi.** (çulha tezgahı ‘tezgah, düzen, dokuma tezgahı, ıstar, bez tezgahı, çulhalık, halı tezgahı’ / 227: 214.5)
- Yastı yastı yaprağı / Hazreti Ali toprağı / **ya bunu bilirsin, ya bu gece ölürsün.** (değirmen ‘un değirmeni, el değirmeni’ / 232: 225.7a)

2.3.4. Ceza Kalıbı

Bu kalıpta cezalar, beş parayla başlayıp, şehir vermeye, hatta göç ettirmeye kadar varır. Ancak aşırı abartılar, bu cezaların büsbütün oyun gereği/söz gelişi olduğunu açıkça gösterir. Örnekler:

- Ak kutu kapağı / içi dolu yaprağı / yaprağı değil, ipek / **bunu bilmeyen yer kötek.** (ipek kozası / 353: 417)

- Alası alası ilan alası / **bilen bileşi** / **bilmeyen yüz elli köy veresi**. (halı / 322: 360.3a)
- Alası alası kaplan alası / **bunu bilmeyen otuz iki ağıl** (metinde: al) **veresi**. (halı / 322: 360.3c)
- Alası kaplan alası; yelesi kızlar velesi; **bunu bilen bileşi, bilmeyen otuz iki gız veresi**. (kedi / 405: 487.23)
- Dilim dilim dilmeli / tepesi yeşil düğmeli / **dilimi bilen bilmeli, bilmeyen otuz iki şar vermeli**. (portakal / 538: 683.9)
- Filidir, fiştir; kayadır, taşır; **bunu bilmeyenin avradı boştur**. (pirinç pilavı ‘pilav’ / 538: 682.14)
- İğne, iğne, iğnesi, iğne kadın düğmesi; **bilen bileşi, bilmeyen kırk yayla veresi**. (dikiş makinesi / 245: 248.2)
- İlim ilim iynesi / ilim hatın düymesi, **bunu bilmeyenin / beş paradır cermesi**. (kiraz ‘vişne’ / 423: 519.11c);
- Karnı var, barsakları yok / ağzı var, burnu yok / **ya bunu bilmeli, ya on para virmeli**. (desti ‘testi’ / 241: 234.2a)
- Öte geçe kırtıl: beri geçe kırtıl, **bir yayla ver de kurtul**. (tırış bıçağı ‘tırış makinası, ustura’ / 617: 814.4)
- Sarıdır safran gibi / okunur Kur’an gibi / sevilir can gibi / **ya bunu bileceksin / ya diyar diyar gideceksin**. (altın ‘altın para’ / 115: 21.8r)
- Tencere kapağı / zincirli bukağı / **bunu bilmeyen ve Beyşehir’i versin, ya beş takla atsın**. (saat ‘cep saati’ / 544: 692.8a)
- Yedi delikli tokmak / bunu bilmeyen ahmak / **ya bunu bileceksin / ya burdan gideceksin**. (baş ‘kafa’ / 160: 82.1f)
- İki çatal, bir makas / **bunu bilmeyen yarın gece kiliseye papas**. (kırlangıç / 416: 506.3a)

2.3.5. Hakaret Kalıbı

Bu kalıpta, bilmeceyi bilmeyenin değişik ifadelerle hakarete uğraması söz konusudur. Genel olarak “ahmak” sözcüğü etrafında şekillenen bu kalıp, aynı zamanda halkın bir değer yargısına da işaret etmektedir. Zira buna göre bilmeceyi çözmek zekaya, çözememek ise ahmaklığa alamet sayılır. Örnekler:

- Altı beyaz, üstü kara / **bilmeyenler hep maskara**. (turp ‘kara turp, kırmızı turp’ / 620: 817.3)
- Bıyıklı hırtıl, **bilmeyen zırtıl**. (kedi / 404: 487.7a)
- Bir direkte bin yaprak. **Bunu bilmiyen ahmak**. (Kuran ‘Kuran-ı Kerim, Mushaf’ / 442: 547.7)
- Cami kulların dayağı, **bunu bilmeyen insan bayağı**. (çiftçi / 214: 190)
- İçi yeşil, dışı göher daneler; **akıllılar fikirliler bileler, akılsızlar tur evinde kalalar**. (fıstık ‘çam fıstığı’ / 286:317.3)

- İki ayaklı fil / ortasında dil / bunu bilirsen bil / bilmezsen **tumarhaneye gir!** (terazi ‘el terazisi, kantar’ / 612: 800.15b);
- Sıra sıra tulum, **bunu bilmeyen Urum.** (kiremit / 425: 521.5);
- İki çubuk, bir makas / **bunu bilmeyen hokkabaz.** (leylek / 466: 572.13);
- İki delikli, bir kaplı, **bilmiyenin yok aklı.** (ibrik ‘güğüm’ / 339: 401.3)
- Kapı başında ereze, **bunu bilmeyen geveze.** (bıyık / 169: 101.1)
- Ol nedir ki zerre (zerre) al olur, yürüdükçe al ile mercan olur; ağzı birdir, dili iki, canı yok; **bunu bilmeyenin hiç iz'anı yok.** (divit ‘kalem; yazı kalemi, kamış kalem, mürekkepli kalem, dolma kalem’ / 254: 255.6)
- Tüylü sarkay, lalesi aşaya **bakay, kokisi yürek yakay. Oni bilmeyen ahmaktır.** (ayva / 142: 62.9)

2.3.6. Küfür Kalıbı

Günlük yaşamda kavgalara neden sayılabilecek yakıştırmalarla muhatabın hedef alındığı bu kalıpta, en çok kullanılan küfür ifadesi “eşek”tir. Bu kalıp halkın küfür ve şaka algısını göstermesi bakımından önemlidir. Zira burada, muhabbet ve şaka yollu olunca, ağır tabirler hoş görülmektedir. Örnekler:

- Ak kutu kapağı / içi dolu yapağı / yapağı değil ipek / **bunu bilmeyen köpek.** (koza ‘ipek kozası’ / 431: 535c)
- Aktır abası, yeşildir küpesi; **bunu bilmeyenler eşeğin sıpası.** (pamuk / 524: 658.2)
- Aşağıdan gelir gevek, içi dolu hevek, **bunu bilmeyen puşlan pezevenk.** (kibrit / 420: 517.10)
- Aşağıdan gelir hek, içi dolu zek; **bunu bilmeyen hem puşt hem hobelek goblek.** (kibrit / 420: 517.10b)
- Bayır aşağı / mordur t...ğı / **bunu bilmeyen / kâfir eşeği.** (patlıcan ‘baldırcan’ / 530: 670.7)
- Bıyıklı dayı, **bilmeyen ayı.** (kedi / 404: 487.7)
- Biri iniş, biri yokuş; **bunu bilmeyen öküz.** (köprü / 434: 540.12)
- Cam içinde denizcik, **bunu bilmeyen domuzcuk.** (su bardağı / 584: 742.3)
- Çıt pıt / **bunu bilmeyen it.** (kibrit / 420: 517.21)
- Çin çin bukağı / Tencere kapağı / **bunu bilmeyen / köyün köpeği.** (saat ‘cep saati’ / 544: 692.8b)
- Direk üstünde sayvan / **bunun bilmeyen hayvan.** (mantar ‘göbelek, cifi’ / 473: 588.10)
- Kutu kutu yapak, yapak değil ipek, **bunu bilmeyen kara köpek.** (saçlar ‘kadın saçı’ / 551: 697.4)
- Sarıdır sancağı, yüzbin enceği. **Onu bilmeyen domuzun enceği.** (mısır ‘darı, mısır koçanı’ / 486: 610.11)

- Tencere kapağı / zincirli bukağı / **bunu bilmeyen / iskele köpeği**. (saat ‘cep saati’ / 544: 692.8)

2.4. Soru Düzeni

Halk bilmecelerinin bir kısmının *Başkasının ayıbını saklamak için kendisini ateşe atan şey nedir?* (kalay / 368: 435.2) örneğinde olduğu gibi, normal soru düzeninde olduğunu görüyoruz. Soru anlamının **ne, neden, kaç, kim, hangi, nasıl** gibi sözcüklerle sağlandığı bu bilmecelerin bir kısmında düz soru mantığı hakimken, bir kısmında ritim oluşturmaya yönelik bir edebileştirme çabası sezilmektedir. Bu noktadan hareketle bu soruları, “*Düz Sorular*” ve “*Ahenkli Sorular*” olmak üzere iki başlık altında örneklendirmeyi uygun buluyoruz.

2.4.1. Düz Sorular

Bazısı matematik problemi; bazısı Amerikanvari espriye dayalı sorular şeklinde kurgulanmış bu örneklerde, soru anlamı ağır basmakta, metni edebileştirmeye yönelik bir çaba fazlaca hissedilmemektedir. Örnekler:

- Ananın anası, babamın gaynanası, benim nennemin **kaç** gulağı var? (iki / 762: 1098)
- Arap suya düşerse **ne olur?** (İslanır. / 762: 1104)
- Besmelesiz farz olan **nedir**. (selam / 564: 716.2)
- Beyni tahta kuyruğu yeşil, kendi tatlı. Bil bakayım **nedir?** (kiraz ‘vişne’ / 425: 519.23)
- Bir adam bir bahçeye girmiş, bir torba nar almış. Bahçenin yedi kapusu var imiş. Ol adam hangi kapunun önüne vardı ise torbasındaki narın yarısını bıraktırmışlar. En son yedinci kapudan çıkmış, bakmış: torbasında bir nar kalmış. Bu adamın torbasında **kaç** nar var imiş. (Yüz yirmi sekiz nar var imiş. / 744: 1066.1)
- Bir adamın bir dükkânı var, her gün üç lira kazandı mı kapatır. Soruyorlar: "Sen neden az vakit içinde kapatıyorsun?" Cevap verir: "Bir lirasını borcumu, öbür lirasını borç almak üzere veriyor, geri kalan bir lirayı çocuklarımla yiyorum" demiş. Bu paraları **kime** veriyor? (anasına, babasına ve çocuğuna / 696: 941)
- Bir ağaç (ta) on iki kuş var bir avcı altı tanesini vurdu, geriye **kaç** kaldı? (Kalmaz uçar. / 761: 1097)
- Bir batman buğday öğütene kadar **kaç** batman su geçer? (Terazim var tartarım. / 762: 1099)
- Bir dağın üstünde içi bağat çubuk var. **Ne demektir?** (kaş / 389: 462.2c)
- Bir takam var, içi dolu keser, **nedir bil**. (dişler / 252: 253.28f)
- Boş cepte **ne** bulunur. (delik / 762: 1105)
- Bu efendinin annesi / benim annemin kaynanası / benim **neyim olur?** (baba ile kız; baba, kız / 743: 1061b)
- Dişleri bulunduğu halde diş ağrısı çekmeyen **kimdir**. (eye ‘eğe’ / 277:306)
- Dünyada altı ayaklı hayvan **nedir?** (bit ‘kehle’ / 174: 108.20)

- Dünyanın döndüğünü gözü ile gören **kimdir?** (sarhoş / 558: 710)
- Dünyayı içine alıp da hiç içine girilmeyen **nedir?** (ayna / 141: 59.17a)
- Elde kayan, suda parlayan hayvan **hangisi idi?** (balık / 155: 76.3)
- En inatçı saz **hangisidir?** (Davul, çünkü dövmeden çalmaz. / 762: 1103)
- Eşeğin yemediği **hangisi?** (kiriş / 415: 504)

2.4.2. Ahenkli Sorular

Bu tür bilmeceler de bir soru sözcüğüyle bitmektedir. Ancak bu sorular sorulurken, metnin ahengi gözetilmiştir. Dolayısıyla yukarıdaki örneklere nispeten daha edebi sorular ortaya çıkmıştır. Örnekler:

- Adı nedir, bunu **nedir** / bu dünyanın dadı **nedir** / Nuh peygamber gemi yapmış / ustasının adı **nedir?** (tuz, Cebrail / 730: 1049)
- Aş ola, baş ola / Bağdat'ta bir kuş ola / seysen ayah gırk gulah / Bunu **kim** bilmiş ola. (kotan / 429: 532.1)
- Bahçeler tacı, yemeyen muhtacı; çiçeksiz meyve verir, **o neyin ağacı?** (incir / 348: 409.3)
- Bir **nedir?** Beş **nedir?** Dolu **nedir?** Boş **nedir?** On beşinde kâmil, otuzunda genç **nedir?** (Ay / 132: 53.20a)
- Bu damın altı himdir, himin altında çimdir, çimin altında bir cami, caminin imamı **kimdir?** (Metinde: Çimdir). (Bilâli Habeşi / 171: 104)
- Bu derede öten **nedir** / yügrülüp biten **nedir** / Lâle, sana derim / tohumsuz biten **nedir?** (mantar 'göbelek, cifi' / 473: 588.14)
- Bugün Cuma, Medine / Medine 'nin adı **ne** / bir bardakta iki su / iki suyun adı **ne?** (yumurta / 656: 859.4a)
- Bugünkü günün adı **ne?** Yarınkinin tadı **ne?** Yeraltında yeşil cami, imamının adı **ne?** (Dünya, Ahiret, Muhammed / 720: 1016)
- Hacca giden hacıdır, gitmeyen möhdacıdır. Dal verir, yaprak vermez, **o neyin ağacıdır?** (sakal / 553: 699.7)
- Hay **nedir** adı **nedir?** O kuşun adı **nedir?** Et yemez, gemik yer, bilin bakalım **nedir?** (diş çürüten mikrop / 252: 254)
- Kâbeye gider hacı, soğan sarımsaktan acı; dal verir budak vermez, bu da **neyin ağacı?** (geyik / 298:338.2)
- **Nedir, nedir, ne nesledir** / zincir ile kafestedir / ot otlar koyun gibi / su içmez, **ne nesnedir?** (ipek böceği / 354: 418.2o)
- Oğlan der ogan **nedir?** Sarımsak soğan **nedir?** Dişiden erkek doğar, erkekten doğan **nedir?** (Havva 'Havva Ana / 329: 379)

- Tıp tıp guyuda **mısın**? Derin uykuda **mısın**? Gız gelin seyre gider, hele sen burda **mısın**? (davul, zurna / 707: 981.2)

Sonuç

1. Çalışmamızda, örnekleri tarayarak elden geldiğince bütün bilmece kalıplarını tespit etmeye çalıştık. Belirlediğimiz kalıpları, fonksiyonlarını ve söz dizimsel bağlamlarını göz önünde bulundurarak şu başlıklar altında sıraladık:

Giriş Kalıpları

İyelik Kalıbı,
Bulunma Kalıbı,
Ayrılma Kalıbı,
Lugaz Kalıpları: (Soru Kalıbı ‘Ol nedir ki’, Öyküleme Kalıbı ‘Bir acaip nesne gördüm’),
Doldurma/Uyak Kalıpları: (Bilmecenin Ana Metniyle Açık Bir Anlamsal Bağlı Olmayanlar, Bilmecenin Ana Metniyle Açık Bir Anlamsal Bağlı Olanlar)

Bilmeceyi İçine Alan Kalıplar

Olumsuzlama Kalıbı,
Benzetme Kalıbı,
Zıtlık Kalıbı,
Şaşırtma Kalıbı,
Mukayese Kalıbı.

Bitiş Kalıpları

Teşvik Kalıbı,
Meydan Okuma Kalıbı,
Tehdit/Beddua Kalıbı,
Ceza Kalıbı,
Hakaret Kalıbı,
Küfür Kalıbı.

Soru Düzeni (Düz Sorular, Ahenkli Sorular)

2. Halk bilmecelerindeki kalıplar, söze başlangıç oluşturma, uyak sağlama, anlamı güçlendirme/renklendirme ve akılda kalıcılığı sağlama gibi noktalardan işlevseldir.

3. Kalıp sözler, halk bilmecelerinin söz diziminin ve üslup özelliklerinin şekillenmesinde/belirlenmesinde önemli rol oynar.

4. Çoğu kalıp sözlerle çevrenmesine rağmen halk bilmeceleri, kalıplaşmış sözler değildir. Dolayısıyla Elçin’in, tanımının sonunda bilmeceleri “*kalıplaşmış sözlerdir*” (1998: 607) şeklinde nitelemesi bizce uygun düşmemiştir. Çünkü bu ifade, atasözleri ve deyimlerde olduğu gibi, bir “değişmezliği” ifade etmektedir. Oysa birçok bilmecenin onlarca çeşitlemesinin olduğu ve sorucuların bilmecede her türlü tasarrufa gittiği bilinen bir gerçektir. Yine yukarıdaki verilerle, Başgöz’ün “*Bilmecelerin bitiş söz kalıpları, baştaki kalıplardan daha zengindir.*” (bk. Başgöz-Tietze 1999:11-12) ifadesi tam olarak örtüşmemektedir. Çünkü bu verilere göre, giriş kalıpları çeşitlilik bakımından bitiş kalıplarından geri olmadığı gibi, sağlamlık, içerik ve işlevsellik noktasından bitiş kalıplarından daha öndedir.

5. Halk bilmeceleri içinde, normal soru düzeninde olan veya herhangi bir kalıp söz taşımayan örnekler azdır.

Kaynaklar

- ACIPAYAMLI Orhan, **Halkbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1978).
- ARTUN Erman, **Türk Halk Edebiyatına Giriş**, Kitabevi Yayınları, İstanbul (2004).
- BAŞGÖZ İlhan, “Türk Bilmecelerinin Fonksiyonları”, **Folklor Doğru-Bilmece Sayısı**, (Çeviren: A. Levent Alpay), S. 37, İstanbul (1974), s. 29-38.
- BAŞGÖZ İlhan ve TİETZE Andreas, **A Corpus of Turkish Riddles**, University of California Pres, Bereley-Los Angeles-London (1973).
- _____, **Türk Halkının Bilmeceleri (THB)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1999).
- BİLKAN Ali Fuat, **Türk Edebiyatında Mu’ammâ**, Akçağ Yayınları, Ankara (2000).
- BORATAV Pertev Naili ve BAŞGÖZ İlhan, “Türk Halk Bilmeceleri”, **Folklor Doğru-Bilmece Sayısı**, (Çeviren: Vedat Aydınöğlu), S. 37, İstanbul (1974), s. 2-13.
- BORTAV Pertev Naili, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınları, İstanbul (1982).
- ÇELEBİOğLU Amil ve ÖKSÜZ Yusuf Ziya, **Türk Bilmeceler Hazinesi (TBH)**, Ülker Yayınevi, İstanbul (1979).
- DUYMAZ Ali, “Tekerlemelerin Tür ve Şekil Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 26-28 Mayıs 2000**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (2002), s. 291-306.
- ELÇİN Şükrü, **Türk Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1989).
- ELÇİN Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara (1998).
- EYÜBOğLU İsmet Zeki, “Bilmecelerin Yapısı”, **Türk Folklor Araştırmaları**, S. 159, İstanbul (1962), s. 2856-2857.
- KOMİSYON, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, İzmir (2005).
- GEORGE Robert A. ve DUNDES Alan, “Bilmecelerin Yapısal Bir Tanımına Doğru” (Çeviren: Aslı Göksel), **Folklor Doğru-Bilmece Sayısı**, S. 37, İstanbul (1974), s. 87-96.
- GÜNEY Eflatun Cem, **Masallar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1997).
- İMİRGİ Aysun, “Elazığ’da Derlenen Bilmecelerin Yapı Biçim Yönünden İncelenmesi ve Kümelenmesi”, **Türk Halk Kültürü Araştırmaları 2001**, (2006) s. 131-154.
- KALFA Mahir, “Dilimizde Kısaltmalar Sorunu”, **Türk Dili**, S. 639, Ankara (2005), s. 201-207.
- KARAKAYA Zeki, “Göstergebilimsel İşlevler Açısından Ninniler”, **Milli Folklor**, S. 61, (2004), s. 44-57.
- KURNAZ Cemal, **Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Denemeler**, Akçağ Yayınları, Ankara (1990).
- LANGER Susanne K., “Benzerlik”, **Kitaplık**, S. 74, İstanbul (2004), s. 95-97.
- ÖZÇELİK Sadettin, **Dede Korkut-Araştırmalar, Notlar /Dizin / Metin**, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
- ÖZTÜRK Ali, **Türk Anonim Edebiyatı**, Bayrak Yayımcılık, İstanbul (1985).
- ÖZYÜREK Rasim, “Bilmecelerimiz”, **Türk Halk Kültürü Araştırmaları 1995**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1996), s. 72-84.
- SAKAOğLU Saim, “Türk Bilmecelerinde Soru Kalıplaşması ve Kalıp Sorular”, **Köz**, S. 3, (1980), s. 29-48.
- _____, “Bilmecelerimizde Doldurma Kelimeler”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt: 2, Ankara (1982), s. 345-360.
- _____, “Bilmece Terimi Üzerine Notlar”, **Türk Kültürü Araştırmaları (1979-1983)**, Ankara (1983), s. 1-2.
- _____, “Bilmecelerimizde Konuşma” **Şükrü Elçin Armağanı**, Ankara (1983), s. 97-107.
- _____, “Azerbaycan ve Anadolu Sahası Bilmecelerinde Görülen Yapı Ortaklıkları Üzerine”, **İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri 1-7 Temmuz 1993**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara (1995), s. 491-499.
- SUAL Mahir, “Dünya Bilmeceleri”, **Folklor Doğru-Bilmece Sayısı**, S. 37, İstanbul (1974), s. 81.
- TARLAN Ali Nihat, **Divan Edebiyatında Muamma**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Burhaneddin Matbaası, İstanbul (1936).
- TEZEL Nakî, **Türk Halk Bilmeceleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul (2004).
- TİETZE Andreas, “Çok Cevaplı Bir Türk Bilmecesinin Çözümlemesi”, **Folklor Doğru-Bilmece Sayısı**, (Çeviren: A. Levent Alpay), S. 37, İstanbul (1974), s. 14-28.
- URAZ Murat, “Halk Edebiyatında Muamma”, **Türk Folklor Araştırmaları**, S. 8, İstanbul (1950), s. 113-115.
- ZÜLFİKAR Hamza, **Türkçede Ses Yansımali Kelimeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1995).

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLK YILLARINDA SÜRGÜN VE FİRARİLER SORUNU VE FEDAKARAN-I MİLLET CEMİYETİ

The Exile and the Escapees Problem in the First Years of the Second Constitutional Period and the Committee of Devotees of the Nation

Hasan Taner KERİMOĞLU

Özet

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, II. Abdülhamit döneminde sürgüne gönderilen veya firar eden kişiler tarafından 1908 yılının ağustos ayında kurulmuştur. Cemiyet, sürgün ve firarilerin haklarını savunmuş ve onların işe alınmalarını sağlamaya çalışmıştır. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, yayın organı Hukuk-ı Umumiye aracılığı ile genel haklar savunusu yapmaya çalışmıştır. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, ayrıca II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet etmiştir. 12 Ocak 1909 tarihinde bazı gerçek dışı iddialarla baskına uğrayan cemiyet, 31 Mart Ayaklanması'ndan sonra kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fedakaran-ı Millet, II. Meşrutiyet, Sürgün ve Firariler

Abstract

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti (The Committee of Devotees of the Nation) was founded in 1908, in August by the people who had been banished by Abdülhamit II. or escaped from the exile. The committee sought to defend the exiles' and the escapees' rights. The main goal of the Committee was to search for appropriate jobs for these people. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, defended civil rights by means of media. The newspaper, Civil Rights, served for this aim. Moreover, this committee opposed to the Committee of Union and Progress. On 12th of January, 1909, the committee was raided as a result of unreal claims and after 31st March Rebellion it was abrogated.

Key Words: Devotees of the Nation, Second Constitutional Period, Exiles

1- II. Meşrutiyetin İlanı

II. Abdülhamit yönetimine karşı uzun yıllar örgütlenen Jön Türkler, 1908 yılının Temmuz ayında Rumeli'de istibdat yönetimine karşı isyan bayrağını açmıştır. Rumeli'deki olayların vardığı aşamayı gördükten sonra meşrutiyetin ilanından başka bir seçeneğinin olmadığını gören Sultan II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet yönetimini ikinci defa ilan etmek zorunda kalmıştır.

II. Meşrutiyetin ilanını kendi yönetiminin devam için yeterli görmeyen Sultan II. Abdülhamit, yeni rejime 'yumuşak' bir geçiş sağlamak ve yönetimin iplerini kaybetmemek için bir hamle yapması gerektiğini anlamış ve meşrutiyetin ilanından bir gün önce sadrazamlığa Said Paşa'yı getirerek halkı yatıştırmaya ve kamuoyundaki hoşnutsuzluğu gidermeye çalışmıştır.¹ Ancak, padişahın bu hamlesi kamuoyunda ve Jön Türkler arasında kendisine karşı olan güvensizliği gidermeye yetmemiştir. Gerçekten 'meşrutiyet' yönetimine geçildiğini göstermek ve 'hürriyet'in geldiğini kanıtlamak için daha ikna edici yollara başvurulmalıydı. Bunlar, istibdat yönetiminin sembolleri olan hafiyeliğin kaldırılması ve tüm siyasi suçlular için siyasi affın ilan edilmesi idi.

¹ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İstanbul (1995), s. 158.

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hafiyeliğinin kaldırılması gerektiği, yoksa meşrutiyetin geldiğine kimsenin inanmayacağı şeklindeki propagandaları neticesinde hafiyeliğinin kaldırıldığı 25 Temmuz 1908 tarihinde ilan olundu². Meşrutiyetin ilan edildiği gün Rumeli'deki siyasal suçlular için af çıkmıştı. Ama bu af, tüm ülkedeki siyasal suçluları ve sürgünleri kapsamıyordu³. Ülkedeki tüm siyasal 'suçlular' kapsayan af çıkarılması konusundaki bu gecikme, halk ve basın tarafından bir kötü niyet eseri olarak yorumlandı⁴. Halktan gelen tepkiler üzerine sadrazam Sait Paşa "*Milletin arzusu üzere*" siyasal mahkumların salıverilmesini bildiren telgrafi çekmiş ve 28 Temmuz 1908 tarihinde tüm siyasal mahkumlar için genel af ilan edilmiştir⁵. Kudret Emiroğlu'nun da belirttiği gibi, siyasal mahkumlar için affın çıkması ile meşrutiyet "*kurumlaşma*" yolunda önemli bir adım atmıştır⁶.

2- Sürgün ve Firariler Sorunu

Meşrutiyetin ikinci defa ilanı ve genel affın çıkarılması ile birlikte yurt içinde ve yurt dışındaki menfi ve firariler yurtlarına dönmeye başladılar. Halkın istibdat döneminin yöneticilerine saldırdığı, çeşitli Osmanlı unsurlarının hürriyetin gelmesi ile sokaklarda birbirlerine sarılarak geleceğe umutla baktığı böyle bir ortamda, istibdat yönetiminin gadrine uğramış menfi ve firariler, halk tarafından el üstünde tutulmaya başlamıştır. Özellikle Müşir Fuat Paşa gibi veya Prens Sabahattin gibi ünlü sürgün veya firariler, yurda dönüşlerinde büyük kalabalıklar tarafından karşılanıyor ve "*kahraman-ı hürriyet*" olarak isimlendiriliyordu. Halk tarafından gösterilen bu ilgi sonucu sürgün ve firariler, kendilerini günün kahramanı sayıyor ve çektikleri zorlukları her yerde büyüterek anlatıyorlardı⁷.

Bu hürriyet kahramanları arasında, meşrutiyetin ilanı uğrunda eylemlerde bulunduğu için sürgün edilen veya firar eden 'hakiki' 'kahraman-ı hürriyet'ler bulunduğu gibi politik suçların dışındaki nedenlerden dolayı sürgün edilmiş veya firar etmiş kişiler de bulunuyordu. Ve bunlar, "*Avrupa'da meçhul bir hayat imrar ederek oralardaki eyyam-ı meks ve ikameti esnasında menafi-i şahsiyeden başka bir şey düşünmemiş ve her vakt yalnız kendisi için çalışmış olan kimselerin de hürriyetin ilanından sonra memleketlerine avdet ettikleri esnada, hakikaten ahrardan olan zevat gibi sineleri pürşevk ve iftihar bulunuyor, onlar da bu büyük şerefe iştirak etmek istiyorlardı*"⁸.

İlk günlerin coşkusunun geçmesinin ardından, sürgün ve firariler yani "*mağdurin-i siyasiye*" için en önemli sorun, istibdat döneminde kaybetmiş olduklarını geri almak, her şeyden önce bir işe sahip olmak geliyordu. Bunları elde etmek bireysel girişimlerle başarılamayacak bir iş olduğundan, dönemin en önemli siyasal gücü haline gelmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmek gerekiyordu. Çünkü artık, İttihat ve Terakki Cemiyeti "*devlet veya... nimet kapısı*" haline gelmişti⁹. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu siyasal mağdurlara umdukları imkanları sağlamamıştır¹⁰. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu tutumunda, cemiyetin meşrutiyetin ilanından önceki gizli örgütlenme döneminde üyesi olmamış kişilere 'soğuk' bakmasının etkisi vardır¹¹. Ancak, cemiyet bu soğuk tutumunu yalnızca kendi örgütüne üye

² Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul (1993), s. 336-338; Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, Ankara 1994, s. 18.

³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi I**, Kısım 2, Ankara (1983), s. 68.

⁴ Sina Akşin, **age**, s. 19.

⁵ Admed İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, İstanbul (1993), s.137. Genel affın metni için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", **Belleten**, XX / 77-80 (1956), s. 172-174.

⁶ Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyetin İlanı**, Ankara (1999), s. 25-26.

⁷ Sina Akşin, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", **AÜSBF Dergisi**, XXIX / 1-2 (1974), s. 125.

⁸ A.V., **İhtilal Fırkalarının Teşebbüs-i İhaneti Yahut Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, (1326), s. 2.

⁹ Ali Birinci, "Siyasileşmenin İlk Devresi 1908-1913", **Tarih Yolunda**, İstanbul (2001), s. 139.

¹⁰ Bu konuda eski bir sürgün olan Ahmet Cevat Emre şunları söylemektedir: "*Cağaloğlunda, Şeref Efendi sokağında İttihat ve Terakki Cemiyetinin Umumi Merkezi kurulmuştu; sürgün yerlerinden, Avrupa ve Mısırdan her gün İstanbul'a gelmekte olan siyasal mahkum ve firariler için bu sokakta küçük bir oda tahsis edilmişti, fakat oraya baş vurup isimlerini kaydedenlere hiçbir vazife verilmiyor, yıllardan beri inkılap uğrunda savaşmış, istibdadın zulmüne uğramış olanlar için hiçbir komite veya komisyona çağrılmıyor, hiçbir işe karıştırılmıyordu*". Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul (1960), s. 105-106.

¹¹ Alpay Kabacalı, "Sinop'ta Bir Pranga Mahkumu", **Popüler Tarih**, S. 27 (2002), s. 41.

olmayanlara göstermekle yetinmemiş, ‘kıdemli’ Jön Türklerden bazılarını da kendisinden uzak tutmaya çalışmıştır¹². Örneğin, meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Jön Türk hareketinin önde gelen liderlerinden olan Prens Sabahattin’e beklediği ilgiyi göstermemiştir¹³. Benzer şekilde, bir zamanlar Jön Türk hareketinin lideri haline gelmiş olan Mizancı Murat da cemiyetten beklediği ilgiyi görememiştir¹⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendisine üye olmayanlara veya üye olduğu halde meşrutiyetin ilanını sağlayan eylemlerde fiilen görev almamış üyelerine soğuk bakmasındaki en önemli etken, bu dönemde cemiyetin yönetimine hakim olan, meşrutiyetin ilanını yalnızca İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir başarısı olarak gören anlayıştır. Bu konuda özellikle eski Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin üyelerinin meşrutiyetin ilanını kendilerinin sağladığı şeklindeki iddiaları, cemiyetin diğer şubelerinin üyelerini ve özellikle kıdemli İttihatçıları rahatsız etmiştir¹⁵.

Cemiyetin üyeleri arasında meşrutiyetin ilanında hangi merkezin en önemli rolü oynadığı şeklindeki tartışmalar yapıldığı¹⁶ ve ünlü Jön Türklerden Murat Bey ile Prens Sabahattin’in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakınlaşmalarına engel olduğu böyle bir ortamda cemiyet, kendisine üye olmayan menfi ve firarilerin isteklerine önem vermemiştir. Çünkü cemiyet yönetimine hakim anlayışına göre, bu kişilerin meşrutiyetin ilanı üzerinde doğrudan bir etkileri olmadığı gibi, istibdat döneminde sürgün edilen veya firar eden kişiler arasında Jön Türk eylemlerine katılmayan ve kişisel çıkar peşinde koşan kişiler de bulunmaktaydı¹⁷. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sürgün ve firariler karşısında takındığı bu tutum, sürgün ve firariler arasında kayda değer boyutlarda bir küskünler grubunun oluşmasına neden olmuştur.

Sürgün ve firarilerin muhalefet saflarına geçmesinde, haklarının iade edilmesi yönündeki taleplerinin dönemin en önemli siyasal gücü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından dikkate alınmamış olması en önemli etkendir¹⁸. Bu taleplerin en önemlisi de kendilerine bir iş verilmesi talebi olmuştur. Ancak, cemiyet ve hükümet, fazla memurların işten çıkarıldığı ve bütçenin denkleştirilmesi için çabalar harcadığı bir sırada, onların bu isteklerini yerine getirmedi¹⁹. Ayrıca, buldukları yerlerde devletten almış oldukları paraların, istibdat yönetiminin sona ermesi nedeniyle ödenmesinin kesilmesi, sürgün ve firarileri zor durumda bırakan bir diğer gelişme olmuş ve onların geçim derdine düşmelerine neden olmuştur. Tanin matbaasına giderek Hüseyin Cahit ile görüşen bir sürgünün söyledikleri, sürgün ve firarilerdeki hayal kırıklığını güzel bir şekilde anlatmaktadır: “*Menfi idik, istibdat altında yaşıyorduk. Fakat, karnımız doyuyordu. Nail-i hürriyet olduk, meşrutiyet-i idare altında bulunuyoruz. Fakat, açız*”²⁰.

Bunun yanında, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetimine meşrutiyetin ilanından sonra, daha önceleri tanınmayan bazı kişilerin alınmış olması da küskünler grubunun oluşumunda etkisi olmuştur. Sürgün ve firarilerin düşüncesine göre; cemiyete alınan bu kişilerin, yıllar boyunca türlü ‘fedakarlıklara’ katlanmış olan kendileri kadar meşrutiyetin ilanında etkileri olmadığı gibi, bu kişiler arasında eski devrin

¹² Ali Birinci, **agm**, s. 139.

¹³ Sina Akşin, “31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, **AÜSBF Dergisi**, XXVII / 3 (1972), s. 548.

¹⁴ Kazım Karabekir, **age**, s. 418; Birol Emil, **Mizancı Murat Hayatı ve Eserleri**, İstanbul (1979), s. 205-206.

¹⁵ **İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Hatıraları**, İstanbul (2000), s.185-186.

¹⁶ Meşrutiyetin ilanını cemiyetin hangi merkezinin sağladığı şeklindeki tartışmalara bir örnek için bk. Kazım Karabekir, **age**, s. 362.

¹⁷ Süleyman Kani İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu**, İstanbul (2003), s. 44-45.

¹⁸ Örneğin eski bir sürgün olan ve daha sonra Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin üyelerinden biri olacak olan Mevlanzade Rifat anılarında, cemiyetin İstanbul şubesine başvurup ‘ilgi görmeyince’ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden ayrıldığını belirtmektedir. **Mevlanzade Rifat’ın Anıları**, İstanbul (1992), s. 12. Aynı şekilde Derviş Vahdeti de İttihat ve Terakki’den beklediği ilgiyi göremeyince küskünler grubuna katılmış ve cemiyetin muhaliflerinden birisi olmuştur. Osman Selim Kocahanoğlu, **Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı**, İstanbul (2001), s. 39-40.

¹⁹ Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s.125-126.

²⁰ Hüseyin Cahit, “Menfiler”, **Tanin**, 12 Mart 1909, no: 220, s. 1.

adamları da bulunmaktadır²¹. Bu küskünler grubu meşrutiyet döneminin siyasi hayatında öyle etkili olmuştur ki, İttihat ve Terakki'nin “*en amansız*” muhalifleri sürgün ve firariler arasından çıkmıştır. Örneğin İkdam'da Ali Kemal, Serbesti'de Hasan Fehmi ve Mevlanzade Rifat, Mizan'da Murat Bey, Volkan'da Derviş Vahdeti eski birer sürgün olduğu gibi İttihat ve Terakki'yi en sert şekilde eleştiren muhaliflerdendir²².

3- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Kuruluşu

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluşunda ikinci meşrutiyet döneminde yaşanan bu sürgün ve firariler sorunu en önemli etken olmuştur. Bunun yanında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik olumsuz bakışın da etkisi olmuştur. Özellikle cemiyetin başkanı Avnullah Kazimi'nin İttihatçıları ‘çeteci’ olarak değerlendirmesi bu bakımdan anlamlıdır²³.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bekledikleri ilgiyi göremeyen, hürriyetin ilanında kendi rollerinin küçümsendiğini ve meşrutiyetin ilanından sonra hak etmeyen kişilerin de hürriyet kahramanı olarak ortaya çıktığını düşünen sürgün ve firariler, siyasi örgütlenme çalışmalarına başlamışlardır²⁴. Bu amaçla **Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**'ni kurmuşlardır.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin tam olarak hangi tarihte kurulduğu konusunda elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü, o dönemde cemiyetlerin kuruluşunu belirleyen yasal bir çerçeve olmamasından dolayı, meşrutiyetin ilanından sonra cemiyetlerin kurulması yasal bir izne bağlı olmaksızın gerçekleşmişti. Cemiyetler Kanunu ise ancak 16 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılabildiği²⁵. Bununla birlikte Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluşu konusunda ilk adım 12 Ağustos 1908 tarihinde atılmıştır²⁶.

12 Ağustos 1908 tarihinde, yani ikinci meşrutiyetin ilanından yaklaşık yirmi gün sonra, İstanbul'da Sultanahmet'teki Millet Bahçesi'nde bütün sürgünleri tanıştırmak amacıyla birlik sağlamak amacıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda sürgün ve firarilerin haklarını müdafaa etmek amacıyla bir cemiyet kurulmasına ve bu cemiyetin yayın organı olmak üzere **Hukuk-ı Umumiye** isminde bir gazetenin yayınlanmasına karar verilmiştir²⁷. Böylelikle cemiyetin kurulma sürecinin ilk adımları atılmış ve cemiyetin kuruluş süreci ağustos ayı içinde tamamlanmıştır²⁸. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ile yayın organları Hukuk-u Umumiye'nin kuruluşu 22 Ocak 1909 tarihinde Saray'a tebliğ edilmiştir²⁹.

²¹ Bu düşünce yalnızca cemiyete üye olmayan kişilerde değil, cemiyetin önde gelen üyelerinde de görülmektedir. Örneğin kıdemli İttihatçılardan Ahmet Rıza Bey, cemiyetin İstanbul merkezinde karşılaştığı durumla ilgili şunları söylemektedir: “...iki gün sonra merkeze uğradım karşıma, tanımadığım, isimlerini bile işitmediğim bir takım acayip adamlar çıktı. Her biri sanki Meşrutiyetin ilanından önce, Meşrutiyet için benden daha çok çalışmış, fedakarlık etmiş gibi bir gururla kuruyor, hükmediyordu”. **Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları**, İstanbul (1988), s. 26.

²² Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s. 126.

²³ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin başkanı olan Avnullah Kazimi'nin kızı Halide Nusret Zorlutuna'nın anılarından öğrendiğimiz, karısı ile Avnullah Kazimi arasında geçen şu konuşma, cemiyetin kurulma nedenleri konusunda bize bilgi vermektedir: “Hanım, inanınız, ben artık ‘Kahraman-ı Hürriyet’ olmaktan utanıyorum...Siz olup bitenlerin henüz farkında değilsiniz. Memlekette çok acayip ve acı şeyler cereyan ediyor. Hürriyetin asıl çilesini çekenler bir kenarda kaldı. İpten kazıktan kurtulmuş, herhangi bir sebeple mahpushaneye girmiş, çıkmış bir çok insan ‘Hürriyet Kahramanı’ kesildi. Nutuk çekip ortada dolaşıyorlar. Başımızdakilerin çoğu çeteci. Çetecilikle koskoca imparatorluk idare edilmez. Korkuyorum ki bize devr-i sabıki aratmasınlar”. Halide Nusret Zorlutuna, **Bir Devrin Romani**, Ankara (1978), s. 25.

²⁴ Ahmet Bedevi Kuran, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin “türedi vatanseverlere gücenmiş” olanlarca kurulduğunu belirtmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul (2000), s. 323.

²⁵ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, I, İstanbul (1985), s. 207.

²⁶ Münir Süleyman Çapanoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, İstanbul (1964), s. 21.

²⁷ Münir Süleyman Çapanoğlu, **age**, s. 21.

²⁸ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin 12 Kanun-ı sani 1909 tarihinde çeşitli ithamlarla basılmasından ve cemiyet üyelerinin tutuklanmasından sonra, kapatılmış olan cemiyetin yayın organı Hukuk-ı Umumiye yeniden yayınına başlamış ve cemiyetin kurulması ile ilgili bir makale yayınlamıştır. Buna göre; cemiyetin kurucularından birisinin önerisiyle Sultanahmet'te menfi ve firarilerin davet edildiği bir toplantı düzenlenmiş ve ikinci toplantı da ise Fedakaran-ı Millet Cemiyeti kurulmuş ve başkanlığa

4- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Kurucuları ve Yöneticileri

Cemiyetin kurucu ve üyelerinin hemen hemen tamamı sürgün ve firarilerden oluşmaktaydı. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kurucuları arasında; Avnullahül Kazimi, İsmail Hakkı Bey, Necip Nadir Bey, Abdülkadir Bey gibi kişiler bulunmaktaydı³⁰. Süleymaniye'de, askeri matbaanın bitişiğinde bulunan cemiyetin genel merkezinde yapılan ilk toplantılarda görev dağılımı yapıldı. Buna göre, başkan Avnullahül Kazimi, katib-i umumi Esat Bey oldu³¹. Diğer yöneticiler arasında muhasip üye Ali Vefa, cemiyet mukayyidi Malatyalı Mehmet Ali, cemiyet katibi Ahmet Hamdi ile birlikte Ali Saip, Hacı Cemal, Asitaneli Behçet, Bahriye mülazımlarından Cemal, Bahriye zabitanından Sami gibi kişiler bulunmaktaydı. Ayrıca üyeler arasında Milkon Gürciyan ve Arşak Dardagyan gibi Ermeniler de bulunmaktaydı³². Bu yönetici ve üyelerin yanında üyeler arasında cemiyetin ilk aylarında Hasan Fehmi, Mevlanzade Rıfat, İbnül Mahmud Asım, Şirvanizade Mahmut Tahir, Derviş Vahdeti gibi meşrutiyet döneminde basımının önde gelen kalemleri olacak olan kişiler de bulunmaktaydı.

Cemiyetin başkanı Avnullah Kazimi, hem eski bir firari hem de eski bir sürgündü. Asıl adı Mehmet Selim olan Avnullah Kazimi, kardeşi Tefvik Bey'le [Süleyman Tefvik Zorluoğlu] '*Mürüvvet*'³³ gazetesini çıkarırken istibdat yönetiminin kuşkusunu çekmiş ve tutuklanacağını anlayınca yurt dışına kaçmıştır³⁴. Bir süre yurt dışında kaldıktan sonra, sürgün bulunan babasının³⁵ yanına gelen Mehmet Selim, bir yaşında ölmüş olan kardeşinin nüfus kağıdını kullanmaya başlamıştır³⁶. Bir süre Müşir Fuat Paşa'nın katipliğini yapan Avnullah Kazimi, 1901 yılında Fuat Paşa olayında tutuklanmış ve müebbet kürek cezasına çarptırılarak Sivas'a sürgün edilmiştir³⁷. Sivas'taki sürgün günlerinde kaçmak için bir takım girişimlerde bulunduğu anlaşılan Avnullah Kazimi'nin bu hareketleri, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Eczacıbaşı Mirliya Refik tarafından Saray'a ihbar edilmiştir³⁸. Bunun üzerine Avnullah Kazimi'nin daha güvenli bir yer olan Sinop'a nakledilmesine karar verilmiştir³⁹. Avnullah Kazimi, meşrutiyetin ilanı ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve '*kahraman-ı hürriyet*' olarak karşılanmış ve mahkemede yaptığı savunmasını "*Son Müdafaa*" ismiyle yayınlamıştır⁴⁰.

5- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Temel Politikası

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin temel politikası, sürgün ve firarilerin "*hak arama*" mücadelelerinde onlara destek olarak aralarındaki dayanışmayı sağlamak ve sürgün ve firarilerin istibdat döneminde kaybettiklerini geri kazanmalarını sağlamak olarak özetlenebilir. Cemiyet temel politikasını,

Avnullah Kazimi Bey seçilmiştir. "Cemiyetin Suret ve Maksud-ı Teşekkülü", **Hukuk-ı Umumiye**, 21 Kanun-ı sani (1908), no 116, s.1.

²⁹ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (BOA – Y. PRK. AZJ)**", 54/61, 29 Z 1326.

³⁰ Münir Süleyman Çapanoğlu, **age**, s. 22; Ahmet Bedevi Kuran, **age**, s. 323.

³¹ Münir Süleyman Çapanoğlu, **age**, s. 22.

³² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, I, İstanbul (1998), s. 165, 168.

³³ Mürüvvet gazetesi hakkında Arap Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu'nda, Ma'rufuzade Mehmed Ziyaeddin tarafından çıkarıldığı ve sorumlu müdürlüğünü Selim Avnah'ın yaptığı yazmaktadır. **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928**, (Haz. Hasan Duman), İstanbul (1986), s. 297-298.

³⁴ İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, t.y., y.y., s. 212; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul (2002), s. 35.

³⁵ Avnullah Kazimi'nin babası da eski bir sürgündür. Kendisi, Kleanti Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi'ni ihbar eden, ancak sürgüne gönderilmekten kurtulamayan Hacı Hüsnü Bey'dir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi", **Belleten**, VIII / 29-32 (1944), s. 258.

³⁶ İsmet Kür, **Yarısı Roman**, İstanbul (1995), s. 122. İsmet Kür, Avnullah Kazimi'nin Halide Nusret Zorlutuna ile birlikte iki kızından biridir.

³⁷ İbrahim Alaettin Gövsa, **age**, s. 212; Alpay Kabacalı, **agm.**, s. 43.

³⁸ Asaf Tugay, **İbret Abdülhamid'e Verilen Journaller ve Journaciler**, İstanbul, t.y., s. 73.

³⁹ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (BOA – Y. MTV)**", 281/10, 6 L 1321. (4 Aralık 1905)

⁴⁰ Avnullah Kazimi, iki saat kırk üç dakika süren bu savunmasında, Fuat Paşa'nın özel katibi olduğunu reddetmekte, kendisini jurnalleyen Fehim Paşa'yı ve daha genel olarak da jurnalcileri ağır şekilde eleştirmektedir. Avnullahül Kazimi, **Son Müdafaa**, Dersaadet, 1326. Avnullah Kazimi'nin anıları Ahmed Nezih Galitekin tarafından yayımlanmıştır. Ahmed Nezih Galitekin(Haz.), **Son Müdafaa & Divan-ı Örfi ve Avnullah El-Kazimi**, İstanbul (2005).

meşrutiyetin ilanında sürgün ve firarilerin de göz ardı edilemeyecek rolü olduğu düşüncesi üzerine inşa etmiş ve meşrutiyetin ilanı konusunda kendi dışındaki örgüt veya kişilerin katkılarını görmezden gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bu konuda bir mücadeleye girmiştir.

Her ne kadar cemiyetin amacı sürgün ve firarilerin haklarını savunmakla sınırlı gözükse de, cemiyetin en önemli yönlerinden birisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanında “*Nigahban-ı Meşrutiyet*” rolüne soyunmuş olmasıdır. Yani, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi her alanda söz sahibi olmak iddiasında olan bir özelliği vardır⁴¹. Çünkü meşrutiyetin bekçiliğine soyunmak böyle çok yönlü bir kuruluş olmayı gerektirmektedir.

Cemiyet tam anlamda bir siyasi cemiyet değildir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, çeşitli nitelikleri bulunmaktadır: Sürgün ve firariler arasında yardımlaşma ve dayanışma niteliği, siyasi bir cemiyet olma niteliği, meşrutiyet yönetiminin ve genel hakların koruyucusu olma niteliği, hayır kurumu olma niteliği.

Hakkında şantajla para toplandığı şeklindeki iddiaların arttığı ve Kamil Paşa hükümeti ile ilişkilerin gerginleştiği bir dönemde Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, “*hissedilen lüzum üzerine*” yayın organı **Hukuk-ı Umumiye**⁴² aracılığıyla, “*maksad-ı asli*” ve “*maksad-ı tali*”sini yayınlamıştır⁴³.

Maksad-ı asli arasında, “*Mülkümüzde usul-i meşrutiyeti muhafaza ve müdafaa için her nevi fedakarlık etmek*”(2.madde), Osmanlı unsurları arasında kardeşliği ve birliği sağlamaya çalışmak (4.madde) gibi maddeler bulunmaktadır. Maksad-ı tali arasında ise, cemiyet üyelerinden olup mülk ve millete hizmet edecekleri memuriyet ve iş bulunacağı ve zararlarının geri alınacağı (9.madde), cemiyet üyelerine yardım edileceği (10.madde), cemiyete üye memurların yükselmelerine çalışılacağı (11.madde), mektepler ve fabrikalar açılması gibi hayır işlerine gayret edileceği şeklinde maddeler vardır.

Cemiyetin temel görüşlerini ve çalışma şeklini açıklayan nizamnamesi ise, çeşitli ithamlarla cemiyetin basılmasından sonra geç bir tarihte yayınlanmıştır. Nizamnamenin “*mevadd-ı esasiye*”sine göre “*...hürriyet, adalet, müsavat gibi levazım-ı esasiye-i Meşrutiyetin muhafazası ve mülk ve milletin temin-i saadet ve selamet-i uğrunda maddi ve manevi fedakarlık icra etmek üzere (Fedakaran-ı Millet Cemiyeti) namıyla ve aynı zamanda hayriye ve ticariye ve sınıaiye olarak bir Fırka-i siyasiye teşekkül etmiş*”tir (1.madde)⁴⁴. Görüldüğü gibi cemiyet de kendisini yalnızca siyasi bir fırka olarak tanımlamamaktadır. Cemiyetin meşrutiyet rejiminin bekçiliği rolüne soyunduğunu bu maddede açık bir şekilde görebiliyoruz. 3. maddede çeşitli hayır faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinin yanında, cemiyetin “*siyaset nokta-i nazarından*” amaçları açıklanmaktadır. Buna göre; hükümet işlerine müdahale etmemek koşuluyla vatan ve milletin menfaatine uygun veya aykırı gördüğü uygulamaları takdir veya tenkit etmek, uyarılarda bulunmak ve meşrutiyetin tam anlamıyla gerçekleşmesinin sağlanması için girişimlerde bulunmak, cemiyetin siyasi amaçları arasındadır.

Nizamnamenin bu bölümü, cemiyetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelttiği bir yergi yada cemiyetin çaresizliğinin anlatımı olarak yorumlanabilir⁴⁵. Bununla birlikte, bu madde cemiyetin “*partiler üstü*” bir konumda kalmak istediği şeklinde de yorumlanabilir. Buna göre cemiyet, siyasetle uğraşmayarak “*vatan ve millet*” için fedakarlıklar yapacak ve hayır faaliyetlerinde bulunacak, ülke yönetiminde gördüğü yanlışlıkları ve haksızlıkları da kamuoyuna anlatarak bu yanlışlıkların giderilmesine çalışacak, böylece meşrutiyet rejiminin tam anlamıyla gerçekleşmesine katkıda bulunmuş olacaktır.

⁴¹ Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s. 127.

⁴² “*Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin ceridesi*” olan Hukuk-ı Umumiye'nin ilk sayısı 16 Eylül 1908 / 3 Eylül 1324 tarihinde yayınlanmıştır. Hukuk-ı Umumiye, yayın izni Dahiliye Nezareti Matbuat İdaresi'nden 28 Ağustos 1324 tarihinde almıştır.

⁴³ “İlan-ı Mahsus”, **Hukuk-ı Umumiye**, 15 Teşrin-i evvel (1908), no.30.

⁴⁴ Tanık Zafer Tunaya, **age**, s. 169-170.

⁴⁵ Sina Akşin, **agm**, s. 127.

Cemiyetin yayın organına verdiği isim de bu bakımdan manalıdır: Hukuk-ı Umumiye. Cemiyetin, 1908 seçimlerine katılmayarak seçimlere ilgisiz kalmasının nedenlerinden biri de budur.

Görüldüğü gibi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti çeşitli nitelikleri bir arada bulunduran bir cemiyettir. Cemiyet ne tam anlamıyla bir siyasi cemiyet ne de bir yardım ve dayanışma kuruluşudur⁴⁶. Cemiyet, bu özelliğinden dolayı Türkiye'deki "*İlk muhalif dernek*" olarak isimlendirilmiştir⁴⁷.

Cemiyetin yönetiminde siyasi mağdurlar etkin bir rol oynamakta, maaş sahiplerine veya tüccarlara cemiyetin kapıları açık bırakılmaktadır. Ancak, cemiyetin halka açılmak ve örgütünü genişletmek gibi bir düşüncesinin olmadığı görülmektedir. Bu bakımdan cemiyet, belli bir zümrenin egemenliğinde olan "*kapalı*" bir niteliğe sahiptir⁴⁸. Cemiyetin bu kapalı özelliği ile birlikte yardım amacıyla para toplaması, muhalifleri, özellikle de İttihatçılar tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiş ve cemiyet yöneticileri topladıkları yardım paralarını aralarında paylaşmakla suçlanmıştır.

Cemiyetin, o dönemde kurulan diğer siyasi cemiyetler göz önüne getirilirse, bütüncül bir siyasi görüşünün olmadığı görülür. İttihatçı, Sabahattin ve İslamcı siyasi anlayışların etkili olduğu bir dönemde cemiyetin siyasi alandaki en önemli özelliği İttihat ve Terakki karşıtı tutumu olmuştur. Bunun yanında cemiyet siyasi alanda Osmanlı vatansızlığı temelinde bir politika izlemiş, özellikle Ermenilerle iyi bir ilişki içinde olmaya özen göstermiştir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin üyelerinin sayısı konusunda da tam bir bilgiye sahip değiliz. Cemiyetin başkanı olan Avnullah Kazimi'nin iddiasına göre, cemiyetin üyelerinin sayısı Eylül ayının ilk haftasında dört bine ulaşmıştı ve "*yakında onsekiz bini bulacaktı*"⁴⁹. Bu rakamların abartılı olduğu da ortadadır. Cemiyetin İstanbul dışında şubelerinin olup olmadığı da belirsizdir. Ancak, cemiyetin yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye'de bu konuda hiçbir haber yer almamasına bakılırsa, cemiyetin İstanbul dışında başka şubelerinin olmadığını söyleyebiliriz. Ancak, cemiyetin Hudeyde'de Ticaret Mahkemesi Reisi Fuat Bey'in girişimiyle faaliyette bulunduğu anlaşılıyor⁵⁰.

6- Cemiyetin Sürgün ve Firarilerin Haklarının İadesi Konusundaki Çalışmaları

İstibdat döneminde belli bir bölgeye sürgün olarak gönderilen veya yurt dışına firar eden kişiler, çeşitli hak kayıplarına uğramışlardır. Sürgün veya firar olayları nedeniyle, işlerini kaybetmişler, öğrenim çağında olanlar öğrenimlerini yarıda bırakmak zorunda kalmış yada sahip oldukları taşınır veya taşınmaz mallara devlet veya özel kişiler el koymuştu. Meşrutiyetin ilanından sonra yurtlarına geri dönerek mevcut yönetime karşı bir 'hak arama mücadelesi'ne girişmiş olan sürgün ve firarilerden oluşan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, "*mağdurin-i siyasiye*"nin sözcülüğünü yapmış ve istibdat döneminde kaybedilen bu haklarının iade edilmesi yolunda girişimlerde bulunmuştur. Mevcut hükümetlerin cemiyetin bu taleplerini dikkate alıp almaması, cemiyetin hükümetlere karşı tutumunu belirleyen en önemli özellik olmuştur.

Sürgün ve firarileri temsil etme iddiasında olan cemiyetin yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye'nin ilk sayısında yer alan "*Maksad ve Mesleğimiz*" başlıklı yazıda; siyasi nedenlerden dolayı sürgün edilen veya firara mecbur kalanlarla hürriyet şehitlerinin ailelerinin cemiyetin "*aza-yı*

⁴⁶ Cemiyetin bu özelliğinden dolayı Tarık Zafer Tunaya cemiyet için "*hayır cemiyeti ile siyasal parti arası bir topluluk*" demektedir. Tarık Zafer Tunaya, *age*, s. 166.

⁴⁷ Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", s. 556. Münir Süleyman Çapanoğlu ise, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti için "*Hürriyetin ilanından sonra memleketimizde kurulan ilk parti*" demektedir. Münir Süleyman Çapanoğlu, *age*, s. 21.

⁴⁸ Sina Akşin, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", s. 128.

⁴⁹ "Die Neue Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*'un 11 Eylül 1908 tarihli sabah baskısından aktaran Aykut Kansu, *age*, s. 286-287.

⁵⁰ "Hudeyde'de Ticaret Mahkemesi Reisi Fuat Efendi Tarafından Kiraat Olunan Nutuk", *Hukuk-ı Umumiye*, 19 Teşrin-i sani (1908), no 65, s. 3.

tabiiyesi”nden oldukları açıklanmakta ve “bunların cümlesinin terfih-i ahval ve temin-i istikbali için acilen ve serian icrası lazım gelen teşebbüsât-ı ciddiye hakkında cemiyetin heyet-i idaresi icab eden tedabiri taht-ı karara almıştır” denmektedir⁵¹.

Hukuk-ı Umumiye’nin yine aynı sayısında yer alan bir başka yazıda, cemiyetin müracaatı üzerine hükümetin sürgün ve firarilerin durumları konusunda aldığı kararlar açıklanmıştır. Buna göre; çeşitli görevlerle taşraya sürülmüş olan ve genel af üzerine İstanbul’a gelenlerin taşrada almakta oldukları maaşı alabilecekleri, teb’idden önce memur olduğu halde maaş veya yevmiye tahsis edilememiş olanlara “hallerine mütenasip birer medar-ı maişet bulununcaya kadar” teb’idden önceki maaşların verileceği ve sürülmeden önce memur olmayanlara ise maaş verilemeyeceği açıklanıyordu⁵². Hükümetin bu kararını eleştiren Hukuk-ı Umumiye, “fedakaran-ı milletin” hürriyetin elde edilmesi yolunda gösterdiği çabaları duygusal bir dille anlattıktan sonra “hakk-ı sükuta asla tenezzül” etmeyeceklerini açıklamakta ve affin suçlulara özgü bir tabir olduğunu belirterek “Hukukumuzu istirdad ettiğimizden dolayı millet tarafından (afv) kelimesiyle mi tatyib olunacaktık?” demektedir. Son olarak, cemiyetin üyeleri arasında ülkeye hizmette bulunabilecek şahısların bulunmasından dolayı “...şu devre-i islahat ve tensikatta zaman-ı sabık bakiye-i enkazına tercihan istihdama davet olunmalarını arzu ederiz” denmektedir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yayın organı olan gazetenin ilk sayısında da görüldüğü gibi, cemiyetin sürgün ve firarilerin haklarının iadesi konusundaki öncelikli hedeflerinden birisi, sürgün veya firarilerin mesleklerine, benzer maaş koşullarıyla alınmalarını sağlamak olmuştur. Cemiyet bu konuya öylesine önem vermiştir ki bir süre sonra sürgün ve firariler için ‘iş bulma kurumu’ olma niteliğine bürünmüştür⁵³. Cemiyet, Hukuk-ı Umumiye aracılığıyla sürgün ve firarilerin işe alınmalarını sağlamak için kamuoyu oluşturarak hükümetin, bu konudaki taleplerine kulak vermesini sağlamaya çalışmıştır. Hukuk-ı Umumiye’de çıkan bu konudaki yazılarda sürgün ve firarilerin istibdat döneminde çektikleri sefaletler ve meşrutiyetin ilanı konusundaki faydaları uzun uzun anlatılmakta ve bunların karşılığında ise sürgün ve firarilerin işe alınmaları istenmektedir.

Hukuk-ı Umumiye’nin yazarlarından İbnül Mahmud Asım, hükümetin sürgün ve firarileri işe almada gösterdiği yavaşlığı eleştirerek “Bunlar vatan için, devlet için saadetlerini ayaklarının altına almışlar, zindanlarda zincirlerle bağlı oldukları halde bile hürriyetin, kanun-ı esasinin istihsali için sarf-ı gayret etmişler. Bazı kardaşlarımız da bu yolda canlarını feda eylemişler” demektedir. Devlet dairelerine müracaatlarında sürgün ve firarilerin memuriyetlerine iade edilmediklerini belirten İbnül Mahmud Asım’a göre, “Menfalarıda, zindanlarda, diyar-ı ecnebiyyede çekmiş oldukları felaket kıfayet etmedi de vatanlarında da mı sefalet çekecekler?...Kardaşlarımız haklarından hiçbir vakt vazgeçmezler, hak sahibine verilmelidir. Hukuk-ı meşrua ketm ve ihfa edilemez”⁵⁴.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin sürgün ve firarilere birer iş bulunması yanında yönetimden başka talepleri de bulunmaktadır. Bu konuda cemiyetin yayın organında yer alan bir makalede, hürriyetin elde edilmesi uğrunda hizmet etmiş olan kişilerin üç kısma ayrıldığı belirtilmekte ve bunların durumlarının düzeltilmesi istenmektedir. Buna göre; memuriyetten uzaklaştırılmış olup emeklilik hakkından mahrum olacak kadar bir zaman geçirmiş olanlar için bir çare bulunması istenmekte ve “mücahidin-i hürriyet”in menfalarıda geçirdiği yılların emeklilik yıllarına eklenmesi önerilmektedir⁵⁵. Ayrıca, ‘cihat’ esnasında çeşitli şekillerde yaşamlarını kaybetmiş olanların ailelerinin durumlarının düzeltilmesi istenmekte ve “...memurin aileleri hakkında edilen muamelat-ı kanuniye neden bunlara

⁵¹ “Maksad ve Mesleğimiz”, **Hukuk-ı Umumiye**, 16 Eylül 1908, no 1, s.1.

⁵² “Hükümet-i Meşrutaya Hitab”, **Hukuk-ı Umumiye**, 16 Eylül 1908, no 1, s.1-2.

⁵³ Cemiyet zaman zaman yayınladığı beyannamelerle daha önce işten çıkartılan ve yeniden çalışmak isteğinde olan sürgün ve firarilerin cemiyet merkezine başvurmalarını istemiştir. “Menfi ve Firari Kardeşlerimize İhtar”, **Hukuk-ı Umumiye**, 7 Teşrin-i sani 1908, no 53, s.3.

⁵⁴ İbnül Mahmud Asım, “Nisfet Böyle midir?”, **Hukuk-ı Umumiye**, 6 Teşrin-i evvel 1908, no 21, s.2.

⁵⁵ “Otuz Senelik Cihad”, **Hukuk-ı Umumiye**, 24 Eylül 1908, no 9, s.1-2.

teşmil olunmasın?” denmektedir. Son olarak “...medaris-i ilmiye ile mekatib-i askeriye ve mülkiyeden tard edilenlerden” hayatta bulunanlar için bir çare bulunması istenmektedir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin, yayın organı aracılığıyla sürgün ve firarilere devlet dairelerinde birer iş bulunması konusunda hükümete yaptığı çağrıların Kamil Paşa Hükümeti tarafından zaman zaman dikkate alındığı görülmektedir⁵⁶. Hükümetin bu konudaki bir tebligatına göre; cemiyetin defterlerinde isimleri ve istedikleri memuriyetleri kayıtlı bulunan kişiler, ayrı ayrı dilekçeler yazarak Bab-ı Ali aracılığıyla ilgili devlet dairelerine gönderilmek üzere cemiyet merkezine ulaştırılacaklardır⁵⁷. Ayrıca, hükümet siyasi nedenlerle sürülmüş olan ve sürülmeden önce memurluk yapmış olanların boş kalan memuriyetlere “*tercihan*” tayinlerini tüm devlet dairelerine bildirmiştir⁵⁸.

Sürgün ve firarileri işe almak konusunda nezaretlerin gösterdiği yavaşlık karşısında Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yayın organı muhalefet dozunu giderek artırmış öyle ki, bu muhalefet devlet görevlilerini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. İşe alma konusunda yavaşlık gösteren Dahiliye Nezareti “*erkani*”nın bu makamlara “*hapishanelerde, menfalarda inleyenlerin fedakarlığıyla*” geldiğini ileri süren Hukuk-ı Umumiye, şu şekilde devam etmektedir: “*Bize jurnal dosyalarını karıştırıp ma-sebaklarını aleme ilan etmekliğimize çalışmasınlar. Vazife-i hamiyeti, amirlerinden aldıkları emri evvel-be-evvel icra etsinler. Yapıyoruz, bakıyoruz diye vakt geçirmesinler. Sefalet insanı çok şeylere sevk edebilir*”⁵⁹.

Çok sayıda sürgün ve firarinin haklarının iadesi konusunda hükümetten talepte bulunması ve hükümetin bu isteklere çoğu zaman sıcak bakmaması sonucunda sürgün ve firarilerin durumu meclise taşınmıştır. Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi’nin “*menfilerin sebebi felaketleri olanlar hakkında icabı madeletin icrasına*” dair tavrı üzerine konu, Ocak 1909’da Meclis-i Mebusan’ın gündemine gelmiştir⁶⁰.

Mebusların konuşmalarından anlaşıldığına göre hükümet, kendisine yapılan bazı müracaatlar hakkında ne şekilde muamele edileceği konusunda tereddüde düşmüş ve bu konuda meclisten yorum mahiyetinde bir karar istemiştir. Hükümetin bu isteği mebuslar arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İstanbul Mebusu Kozmide Efendi, bu konunun idare ile ilgili bir iş olduğunu, bu nedenle meclisin buna karışamayacağını, ancak hükümetin bu isteğinin bir kanun layihası şekline sokulması halinde meclisin bir kanun yapabileceğini belirtmiştir⁶¹. Kozmide Efendi’nin bu görüşüne Selanik Mebusu Cavit Bey de katılmıştır. İstanbul Mebusu Hüseyin Cahid Bey ise, “*...Hükümet bunu Meclisi Mebusanın başına atmakla kendisini müşkül bir mevkiiden kurtarmak istiyor. Biz buna kolayca kapılmayalım*” demiştir. Tartışmaların ardından hükümete bu konuda bir kanun tasarısı hazırlanması doğrultusunda bir tezkere yazılmasına karar verilmiştir⁶².

“*Devri istibdatta nefi ve tagrip edilenlere münasip memuriyetler verilmesi suretiyle ihtiyaçlarının tehvini ve bunların felaketlerine sebep olanlar hakkında icabı madeletin ifasına*” dair Layiha Encümeni mazbatası 27 Ocak 1909 tarihinde meclis gündemine gelmiş ve meclisçe kabul edilerek encümene havale edilmiştir⁶³.

⁵⁶ Münir Süleyman Çapanoğlu, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin teşebbüsleri sayesinde siyasi mağdurların görevlere kayırıldığını ve bol bol aylıklar bağlandığını iddia ettikten sonra “*Devlet hazinesi çekirge hücumuna uğradı*” demektedir. Münir Süleyman Çapanoğlu, *age*, s. 24.

⁵⁷ “Beyanname”, *Hukuk-ı Umumiye*, 13 Teşrin-i evvel 1908, no 27, s.1.

⁵⁸ *Sabah*, 6 Teşrin-i sani 1908, no 6866, s.3.

⁵⁹ “Bab-ı Ali’nin Mevaidine Artık Emniyet Edilebilir mi?”, *Hukuk-ı Umumiye*, 5 Teşrin-i sani 1908, no 51, s.1.

⁶⁰ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç.10, s.147.

⁶¹ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç.10, s.149.

⁶² *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç.10, s.150.

⁶³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç 19, s. 350-351.

Ancak, hükümetin bu konudaki meclisten çıkacak kararı beklemediği anlaşılıyor. Bu konuda, var olan durumun geçici bir durum olması nedeniyle bir kanuna ihtiyaç olmadığı ve idari bir karar ile sorunun çözülebileceği şeklindeki Şura-yı Devlet'in de görüşünü alan hükümet, daha sonra şu kararları almıştır: Daha önce memur bulunmayanların maaş veya yevmiye talebine hakları olmadığı, sürgün veya firardan önce memur olarak çalışanların memurluk görevlerinden dolayı herhangi bir ilişiklerinin olmamasına rağmen bakanlıklarca eski görevlerine uygun bir memuriyette istihdamlarına çalışılacağı ve okul öğrencilerinin öğrenim sürelerinin geçmiş olması dolayısıyla bu konudaki taleplerin okul kurallarına aykırı olduğu ancak, “*hüsn-i hal ve hareket erbabından bulunanların polislik gibi bir*” uygun görevde çalıştırılacağı⁶⁴.

Hükümetin bu konudaki kararı sürgün ve firariler tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu kararı protesto etmek amacıyla sürgün ve firariler, Fevziye Kırathanesi'nde bir toplantı düzenlemiş ve Meclis-i Mebusan'a ve Meclis-i Ayan'a gönderilmek üzere protesto dilekçeleri hazırlamışlardır. Bu dilekçelerde; sürgün ve firarilerin milletin haklarını savunmak için mahvolmayı göze aldığı, bu uğurda kişisel çıkarlarını feda etmekten çekinmediği ve bu sayede milletin haklarını geri almış olduğu anlatıldıktan sonra “*Lakin biz mazlumın-i istibdat, hala hukukumuzu istirdad edemedikten maada bakaya-yı enkaz-ı istibdatın taht-ı kahr-ı bi amanında inliyoruz*” denilmekte ve hükümetin Meclis-i Mebusan'ın kararını beklemeden keyfi bir karar almasına ve memur olmayanların durumlarının göz önünde bulundurulmamasına tepki gösterilmektedir⁶⁵. Sürgün ve firarilerin istekleri ise şunlardan ibarettir:

- 1- Şimdiye kadar maaş tahsis edilmemiş olanlara 11 Temmuz'dan itibaren maaş tahsis edilmesi
- 2- Okuma çağının hiçbir memlekette sınırlandırılmayacağından “*arzu edenlerin mekteplere, arzu etmeyenlerin de müstahak oldukları memuriyetlere tayini*”
- 3- Sürgün ve firarilere istibdat ileri gelenlerinden alınan paraların özel bir komisyon aracılığıyla dağıtılması ve zarar ve ziyanların “*telafisi*”
- 4- Cins ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün sürgün ve firarilerin memuriyetlere tayinleri ve boş bulunan memuriyetlerin Takvim-i Vekayi ile yayımlanarak talebi olanların tercihan tayini
- 5- Sürgün ve firarilerin sürgün veya firari olarak buldukları yerlerde geçen sürenin memurluk sürelerine eklenmesi ve emekliliğin bu süreye göre hesaplanması
- 6- Ölen sürgün ve firarilerin ailelerinin tazminat ve emekli maaşından yararlanmaları ve çocuklarının eğitimine yardımcı olunması
- 7- “*Esamisi malum*” bir çok sürgün ve firari çeşitli görevlere atandığı ve askeriyeden olanlar terfi ettikleri halde aynı durumda olan diğerleri “*niçin böyle tenzil ve tesfil ediliyorlar?*”

Sürgün ve firariler ilk toplantının yeterli olmadığına inanmış olacaklar ki Şubat 1909'da ikinci bir miting daha düzenlemişler ve bu mitinge katılımın fazla olmasını sağlamak için gazetelere gönderdikleri bildiriye mebuslardan ve siyasi fırkalardan da katılımın olacağını açıklamışlardır⁶⁶. Mitingde, Hukuk-ı Umumiye'ye göre “*bin beş yüz kişiyi mütecaviz*” bir kalabalık toplanmıştı⁶⁷. Bu ikinci mitinge, sürgün ve firarilerin yanı sıra çeşitli devlet görevlileri, Hınçakyan Komitesi ve Taşnaksutyun Cemiyeti gibi Ermeni cemiyetleri ve mebuslardan Manisa Mebusu Şekip Bey katılmış ve şehzade Burhaneddin Efendi de gönderdiği telgrafla selamlık töreni nedeniyle “*maatteessüf*” mitinge katılamayacaklarını bildirmişti. Mitinge katılanlardan Sami Kala Bey yaptığı konuşmada, bugün kendilerine Millet Meclisinde ve “*cemiyet-i muhtereme-i İttihadiye'de*” bulunan eski arkadaşlarının yardım etmesi gerektiğini belirttikten sonra şöyle devam etmiştir: “*Evet bizlere muavenet onların borcudur, ifa etmezlerse haklarındaki hürmete layık olamazlar[Şiddetli Alkışlar]*”⁶⁸.

Sürgün ve firarilerin haklarının iade edilmesi doğrultusunda hükümet ve meclis nezdinde girişimde bulunmaları sonucu Mebusan Meclisi, 28 Şubat 1909 tarihinde “*Devr-i sabıkda politika*

⁶⁴ **İkdam**, 5 Şubat 1909, no 5279, s. 3; **Sabah**, 5 Şubat 1909, no 6955, s. 3.

⁶⁵ “Menfi ve Firariler ve Fevziye Kırathanesi'nde Miting”, **Hukuk-ı Umumiye**, 8 Şubat 1909, no 134, s. 2.

⁶⁶ **Sabah**, 18 Şubat 1909, no 6968, s. 4; **Serbesti**, 5 Şubat 1324, no 93, s. 4.

⁶⁷ “Menfi ve Firarilerin Dünkü Mitingi”, **Hukuk-ı Umumiye**, 20 Şubat 1909, no 143, s.1.

⁶⁸ “Menfi ve Firarilerin Dünkü Mitingi”, **Hukuk-ı Umumiye**, 20 Şubat 1909, no 143, s.1.

meselesinden dolayı birer suretle mağdur edilmiş olan menfi ve firarilerin suret-i ikdar ve işeleri emrinde iktiza edilen tedabirin suret-i müstacelede ittihaz ve icrasına” karar vermiştir⁶⁹.

Ancak bu karara rağmen ‘*mağdurin-i siyasiye*’ sorununun tam olarak kapanmadığı anlaşılmaktadır. Siyasi mağdurlar nisan ayında, isteklerini içeren bir layiha hazırlayıp Mebusan Meclisi’ne sunmuşlardır. Hüseyin Cahit Yalçın, siyasi mağdurların isteklerini içeren bu layihayı konu aldığı bir yazısında, sürgün ve firariler arasında siyasi nedenler dışında sürgün edilmiş veya firar etmiş kişiler bulunması dolayısıyla talepte bulunmaya hakkı olup olmayanların ayrıştırılması gerektiğini ve siyasi mağdurların memurluğa çekilmeleri sonucu ülkenin servetinin üretimine katkıda bulunamayacaklarını belirtmiştir⁷⁰.

31 Mart olayının devam ettiği günlerde yeni hükümetin devlet dairelerinden, bir memuriyete yerleştirilen veya yerleştirilemeyen memurların kayıtlarının “*serian*” gönderilmesini istemesi dikkat çekicidir⁷¹. 31 Mart olayında mevcut yönetim karşısında hoşnutsuz olanlar arasında siyasi mağdurların da bulunduğu düşünülürse, siyasi mağdurların isteklerinin karşılanmasını meşrutiyet hükümetlerinin bir sosyal önlem olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle siyasi ortamın yatışmasının ardından Meclis-i Mebusan’da siyasi mağdurların durumunun düzeltilmesi için encümen oluşturulmuş ve encümen bu konuda bir kanun layihası hazırlamıştır⁷².

7- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin Yardım Toplama Çalışmaları

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin sürgün ve firariler konusundaki çalışmaları siyasi mağdurların haklarının iade edilmesi yönündeki çalışmalarından ibaret değildir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, temsil etme iddiasında olduğu sürgün ve firarilerin aralarında dayanışmanın kurulmasına ve zor durumda olanlara da yardımda bulunulmasına çalışmıştır.

İlk sayısından itibaren, cemiyetin yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye’de, buldukları sürgün ve firar yerlerinden yurtlarına dönen sürgün ve firariler ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Ayrıca gazete sütunlarını, uzun yıllardır birbirlerinden haber alamayan ve durumları hakkında bilgi sahibi olamayan okul arkadaşlarından, sürgün ve firarilerin ailelerinden gelen mektuplara da açmış ve birbirlerine ulaşmalarına yardımcı olmuştur⁷³. Sürgün ve firariler ile aileleri arasında bir iletişim köprüsü kurmak isteyen cemiyet, sürgün veya firar yerlerinden çeşitli nedenlerle İstanbul’a gelememiş sürgün ve firarilerin isimleriyle buldukları yerleri ve varsa, İstanbul’da bulunan aile ve akrabalarının isimleriyle yaşadıkları yerleri cemiyet merkezine bildirmelerini istemiştir⁷⁴.

Sürgün ve firarilerin arasında yardımlaşmanın sağlanması ve zor durumda olanlara ihtiyaçlarının karşılanması için yardım toplanması Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin çalışmalarında önemli bir yer tutmuştur. Ancak, cemiyetin kapalı niteliğine karşın yardım amacıyla para toplaması cemiyetin en çok tartışılan ve eleştirilen yönlerinden birisi olmuştur⁷⁵.

⁶⁹ **İkdam**, 1 Mart 1909, no 5303, s.3; **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, (Haz. Faik Reşit Unat), Ankara, 1985, s.181.

⁷⁰ Hüseyin Cahit, “Mağdurin-i Siyasiyenin Mutalebi”, **Tanin**, 8 Nisan 1909, no 247, s.1.

⁷¹ **Sabah**, 14 Nisan 1909, no 7023, s.3.

⁷² Söz konusu encümenin hazırladığı layihanın sürgün ve firarilerin isteklerine daha uygun olduğu görülmektedir. Bkz. **Sabah**, 8 Ağustos 1909, no 7137, s.4; **Sabah**, 17 Ağustos 1909, no 7146, s.2.

⁷³ Örneğin Fizan’da bulunan Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi’nin durumu hakkında bilgi sahibi olamayan kardeşinin bu konuda bilgisi olanların “*mazlumın ve fedakaran-ı ümmetin tercuman-ı eskari*” olan Hukuk-ı Umumiye’ye bildirmeleri hakkındaki ilanı için bkz. **Hukuk-ı Umumiye**, 7 Teşrin-i evvel 1908, no 22, s.3. Ahmet Hilmi’nin durumu hakkında bilgi veren bir mektup için ise bkz. **Hukuk-ı Umumiye**, 11 Teşrin-i evvel 1908, no 26, s.4.

⁷⁴ “İlan”, **Hukuk-ı Umumiye**, 28 Eylül 1908, no 13, s.1.

⁷⁵ Mürteza Gürkaynak, “II. Meşrutiyet Devrinde Fırka Mücadeleleri ve Matbuat Kavgaları”, **Halkın Sesi**, 13 Ekim 1949. Ahmet Bedevi Kuran, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yardım toplama çalışmaları ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “...bu cemiyet Yıldız sarayını tehdit ederek bir miktar para elde etmeğe muvaffak olmuştu. Kolaylıkla para tedariki yolu bulunduğuna

Cemiyetin yardım amacıyla ilk olarak Abdülhamit'e başvurduğu anlaşılıyor. 24 Eylül 1908 tarihli Hukuk-ı Umumiye'de, meşru haklarının geri alınmasına ve zor durumda olanlara yardım edilmesine dair cemiyetin verdiği karar üzerine cemiyet üyelerinden oluşan bir heyetin bu konudaki "arızayı" padişaha sunduğu müjdeleniyordu⁷⁶.

Abdülhamit, mabeyinci aracılığıyla, yardım talebinde bulunan cemiyetin üyelerine, böyle binlere varan mağdurinden haberi olmadığı, bu mağdurlara "beşyüz, yediyüz, bin lira verseler dışlerinin kovuğuna bile" girmeyeceği, hepsinin durumlarının iyileştirilmesi için akşam Sadrazam Kamil Paşa ile görüşeceği ve sonucun cemiyetin üyelerine bildirileceği cevabını vermiştir⁷⁷. Cemiyet üyelerinin zaman konusundaki ısrarları üzerine Abdülhamit ikinci defa verdiği cevapta, akşam sadrazamla görüşeceğini ve yarın cemiyetten yalnız iki kişinin hem verilecek yardımı almak üzere hem de görüşmenin sonucunu öğrenmek üzere gelmesini bildirmiştir. Ertesi gün Sadrazam Kamil Paşa ile görüşen cemiyet üyeleri, Sadrazamdan "Size verilmek üzere şevketmeab efendimiz hazretleri beşyüz lira ihsan ettiler. Bilcümle rüfekanızın ahvalleri için de ayrıca gayret olunacaktır. Yarın Zabtiye Nazırı da parayı isal edecektir" cevabını almışlardır.

Hukuk-ı Umumiye, Abdülhamit'ten yardım isteme olayının ayrıntılarını açıkladıktan sonra, gazetede bu konuda yayımlanan ilanları gören "bir cem-i gafir"ın cemiyetin heyet-i müntahebesine başvurarak bu paranın kabul edilmemesini istediğini, bu nedenle cemiyetin bu paranın alınmamasına karar verdiğini, ancak haklarını aramaktan vazgeçmeyeceklerini bildirmekteydi⁷⁸. Aynı gün gazetede yer alan bir başka makalede ise, istibdat döneminde kaybolan haklarını geri istemekten vazgeçmeyecekleri açıklanmakta ve "Hangi mahkemeye müracaat etmemiz lazım gelirse bu babda Meclis-i Hass-ı Vükela bir karar vererek ilanını rica ederiz" denilmekte ve padişah tarafından verilecek olan paranın alınması için saraya gidilmediği açıklanmaktadır⁷⁹.

Cemiyetin bu parayı kabul etmeyerek bunu da bir 'sus payı' olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Verilen bu paranın kabul edilmemesi ile cemiyet, isteklerinin yalnızca para ile sınırlı olmadığını, daha geniş kapsamlı istekleri de olduğunu Abdülhamit'e ve Kamil Paşa hükümetine anlatmak istemiştir. Ancak, cemiyetin bu konuda çok da tutarlı olmadığı görülmektedir. Çünkü, 27 Eylül 1908 tarihli Hukuk-ı Umumiye'de, "mabeyn-i hümayundan vuku bulan talep üzerine" bir heyet yollandığı ve cemiyetin muhtaç üyelerine dağıtılmak üzere "şimdilik" bin liranın verildiği ilan olunmakta ve sürgün ve firarilerden olup İstanbul'da bulunan ve isimleri cemiyetin defterinde kayıtlı olanların cemiyetin merkezine

kanaat getiren kurucular şahsi menfaat düşüncesiyle şantajı itiyat haline sokmuşlardır. Hatta Meşrutiyetin yüz karası olan bu küstahlar, hükümeti tehdide ve bazı eski ricalden para sızdırma teşebbüsüne de koyulmuşlardır". Ahmet Bedevi Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, İstanbul, t.y. s.112-113.

⁷⁶ "Esbab-ı Siyasiyeden Dolayı Mahkum Menfi Firari Biraderlerimize", **Hukuk-ı Umumiye**, 24 Eylül 1908, no 9, s.1. Arıza metni şudur:

"Südde-i seniye-i hazret-i hilafetpenahiye

Zat-ı şahanelerini tevhim, ve istirahat ve menafi-i hümayunlarını güya temin yolunda bizleri şer ve kanun hilafı indi bir tecavüz ile zindanlara ilka, menfalara sevk, terk-i vatana muztarr ve her dürlü işkencelere mezahim ve meşakk içinde her nev hakarete hedef eden, evlad ü iyalimizi ayaklar altında yetim ve zelim bırakan hain-i vatan erazilden, herbirimizin istirdadı lazım hukuk-u meşruası olduğu gibi adedleri badefter seksen bine karib muhtelifül mezhep biz fedakarların bir kısmı lekesiz memurin-i ilmiye, askeriye ve mülkiyeden, bir kısmı da sermayesiz kalmış erbab-ı sanayi ve ticaretten olduğumuz halde nazar-ı iltifattan mahrum bulunduruluyoruz. Halbuki vatan yolunda olan sayımız fedakarlığımız izanı olanlarca takdir edileceğine ve erbab-ı hamiyetin dahi mazhar-ı muaveneti olacağımız emin olduğumuz gibi hassaten mülk ve milletin şan ve şerefini ve devletin itila ve şevketini seven, ve bu yolda rahatı terk eden muhib-i hürriyet, hami-i adalet olan şevketmeab efendimiz hazretlerinin nazar-ı insafında en ziyade muavenet ve himayeye layık biz fedakarların sefaleti tecelli edeceğine mutemediz. Binaenaleyh efradımızın kesreti ve derece-i ihtiyacı nazar-ı hümayuna alınarak tevhin-i ihtiyaca vafi olmak üzere muavenet-i nakdiye-i şahanelerini istirhama himaye-i hümayunları altında müteşekkül Fedakaran-ı Millet Cemiyeti erkanından Avnullahül Kazimi, Mevlanzade Rifat, Kaimakam Hurşid, Necip Nadir, Doktor Saib Beğlerle Milkon Gürciyan ve Arşak Dardaganyan Efendiler kullarını südde-i seniyelerine izam ile iş bu arizamızı takdime cüret eyleriz. Olbabda". **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

⁷⁷ **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

⁷⁸ **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

⁷⁹ "Vükela-yı Fehama Hitab", **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

başvurmaları istenmektedir⁸⁰. Böylelikle cemiyetin ilk günkü yardımı almamasının temel nedeninin yardım miktarını beğenmemesi olduğu anlaşılmaktadır.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin padişahın ve hükümetten istediği yardımı, istibdat dönemindeki maddi ve manevi kayıplar karşılığında bir “*tazminat*” olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu konuda Hukuk-ı Umumiye’de yayınlanan bir makalede, hükümetin sürgün ve firariler hakkında aldığı karara karşı çıkan ve “...herkesin mutlaka bir memuriyete tayini mümkün müdür?” diyen yazar sonra, sürgün ve firarilerin çektikleri sefaletlerin karşılığında, Fransa’daki bir uygulamaya atıfta bulunularak, ticaret ve ziraat gibi ülkenin zenginliğini artıracak işlerde sermaye olarak kullanılmak üzere hükümetten tazminat istemekte ve “*Hükümetce hata-yı sabıkı tamir için en kestirme yol bundan ibarettir*” demektedir⁸¹.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, padişah ve hükümetten yardım isteğinde bulunduğu gibi çeşitli devlet yöneticilerinden ve hayırsever vatandaşlardan da yardım talebinde bulunmuş ve cemiyete yardımda bulunanlara yayın organı aracılığıyla teşekkür etmiştir⁸². Cemiyet, toplamış olduğu yardımların miktarını yayın organında ilan ettiği gibi bu yardımları, cemiyetin muhtacın defterinde kayıtlı olan mağdurlara, dağıtımından bir gün önce Hukuk-ı Umumiye’de yardım yapılacağını duyurmak koşuluyla dağıtmıştır⁸³.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, muhtaç durumda olan siyasi mağdurlara dağıtılmak üzere yardım toplamasının yanında gelir getirici başka yöntemlere de başvurmuştur. Hem siyasi mağdurlar arasında dayanışmayı sağlamak hem de cemiyete gelir elde etmek üzere, geliri Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne bırakılmak üzere ‘Heveskaran Musiki Kulübü’ tarafından “*mükemmel bir konser*” düzenlenmiştir⁸⁴.

Ayrıca cemiyet, “...memleketimizdeki şu noksanın ikmal ve tüccarlarımızı ve meşgul oldukları işleri her tarafa tanıtmak fikriyle”, “*Memalik-i Osmaniye’de bulunan bilcümle bankalar, ticarethaneler, darüssınalar, kütüphane ve matbaalar, doktor muaynehaneleri ve eczacılar, oteller ve gazinolar, acentalar ve kumpanyalar, komisyoncu ve simsarlar*”ın istedikleri ilanlarını içeren “*Mecmua-i İlanat*” ismiyle bir kitap basımına girişmiştir⁸⁵.

Bunun yanında cemiyet hükümete başvurarak, yardıma muhtaçlar için yardım talebinde bulunduğu gibi “*Marsilya tuğlası ve kiremidi çıkaracak bir fabrika ile Şark halı ve kilimi nesc ve imal edecek bir darüssınaa tesisi zımında bir anonim şirketi teşkili ve hükümetce bir muavenet olmak üzere çıkarılacak hisse senedatından beş bin liralık miktarının Ziraat Bankasına mübayaası*”nı da talep etmiştir. Ancak, aynı tarihlerde hükümete başvuran on yedi sürgün ve firari, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti tarafından toplanan yardım paralarının cemiyetin başkanı tarafından gasb edilmiş olduğunu gerekçe göstererek, hükümetin sürgün ve firarilere bir yardım yapmayı planlaması durumunda bu yardımın kurulacak bir komisyon eliyle dağıtılması hakkında talepte bulunmuştur. Bu iki ayrı dilekçe, daha sonra Meclis-i Vükela’da görüşülmüş ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yardım toplama çalışmaları hakkında bilgi toplaması için Zabtiye Nezareti’ne bilgi verilmesine karar verilmiştir⁸⁶.

Daha sonra bakanlıklar arasında yazışmalar sonucunda, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne yardıma muhtaç kişiler için hazineden yardımda bulunulması durumunda bunu örnek alacak diğer cemiyetlerin de benzer isteklerde bulunabileceği ve hazinenin durumunun buna uygun olmadığı gerekçesiyle yardım

⁸⁰ “Beyanname”, “İlan”, **Hukuk-ı Umumiye**, 27 Eylül 1908, no 12, s.1.

⁸¹ Dehşet, “Menfiler, Firariler”, **Hukuk-ı Umumiye**, 6 Teşrin-i evvel 1908, no 21, s.2.

⁸² 26 Teşrin-i sani 1908 tarihinde Hukuk-ı Umumiye V.Murad’ın kızlarından birisi olan Fehime Sultan’a “*menfiler namına*” teşekkür etmiştir. Sebabi açıklanmayan bu teşekkürün Fehime Sultan tarafından cemiyete yapılan yardım nedeniyle yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. “Fehim’e Sultan’a”, **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Teşrin-i sani 1908, no 72, s.1.

⁸³ **Hukuk-ı Umumiye**, 27 Eylül 1908, no 12; 29 Eylül 1908, no 14. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne 8 Aralık 1908 tarihine kadar yapılan yardımların listesi için bkz. EK

⁸⁴ “İlan-ı Mahsus”, **Hukuk-ı Umumiye**, 24 Eylül 1908, no 9, s.3.

⁸⁵ “İlan-ı Müfid”, **Hukuk-ı Umumiye**, 8 Teşrin-i sani 1908, no 54, s.1.

⁸⁶ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA-MV)**”, 123/ 2, 3 Z 1326. (27 Aralık 1908)

yapılamayacağı, ancak planlanan diğer girişimlerin ülke açısından faydalı bulunması nedeniyle çıkarılacak hisse senetlerinden beş bin liralık kısmının Ziraat Bankası'na satın alınmasının uygun olacağı kararına varılmıştır⁸⁷. Ancak, cemiyetin bu girişimlerine rağmen istenilen sonuç alınamamıştır.

8- II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Yaşamında Fedakaran-ı Millet Cemiyeti

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, sürgün ve firariler arasında bir yardımlaşma ve dayanışma cemiyeti olmasının yanı sıra aynı zamanda siyasi bir cemiyettir. Ancak, cemiyetin seçimlere girerek ülke yönetimine katılma konusunda bir hedefinin olmadığı görülmektedir. Cemiyetin, II. Meşrutiyet dönemi siyasi yaşamında, en belirgin özelliği İttihat ve Terakki karşıtı tutumu olmuştur. Bunun yanında, cemiyetin meşrutiyet hükümetlerine karşı tutumunu belirleyen ana özelliklerin başında, hükümetlerin sürgün ve firarilerin taleplerine önem verip vermemeleri gelmektedir. Bu nedenle, “*Siyasiyyat ile iştiğalleri kendülerine bir nev’i vasıta-ı tedarik-i ma’işet*” olarak yorumlanmıştır⁸⁸.

Cemiyetin siyaset alanındaki en önemli hedeflerinden birisi, uzun süren istibdat yönetimi boyunca mahrum kalınan genel hakların, meşrutiyet devrinde savunuculuğunu üstlenmektir. Cemiyetin kendine biçtiği bu rol, nizamnamesinde ve “*maksad-ı asli ve tali*”sinde yer almaktadır. Buna göre cemiyet, ülke yönetiminde yapılan yanlışlıkları eleştirerek yanlışlıkların düzeltilmesine ve meşrutiyet yönetiminin tam anlamıyla uygulanmasına çalışacaktır. Bu bakımdan cemiyetin, meşrutiyet döneminde mevcut hükümetler karşısında bir baskı unsuru olmak istediği söylenebilir. Cemiyet kendine biçtiği bu rolü, yayın organı Hukuk-u Umumiye aracılığıyla yerine getirmeye çalışmıştır⁸⁹.

1908 seçimlerine katılmayan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin siyasal alandaki en belirgin özelliği İttihat ve Terakki karşıtı tutumu olmuştur. Cemiyetin, İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefet tezleri; meşrutiyetin ilanında sürgün ve firarilerin de göz ardı edilemeyecek rolleri olduğunu ileri sürmek, sürgün ve firarileri temsil etme iddiasında bulunmak ve tek parti yönetiminin ülke açısından sakıncalarına dikkat çekerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini meşrutiyet rejimiyle özdeş göstermesine karşı çıkmak şeklinde özetlenebilir⁹⁰.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefetini arttırdığı bir dönemde İttihatçıların planladığı düşünülen bir baskına uğramış, cemiyetin başkanı ve üyeleri kısa bir süre için tutuklanmış ve Hukuk-ı Umumiye yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. Ancak, kısa bir süre sonra cemiyetin basılmasına neden olan belgelerin sahte olduğu anlaşılmış ve cemiyet üyeleri serbest bırakılmıştır⁹¹.

9- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Kapanması

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin asılsız iddialarla baskına uğraması, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ve 31 Mart Ayaklanması öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı hareketin güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Çünkü, İttihat ve Terakki karşıtı basın organları, baskın olayını uzun uzun anlatarak olayda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü olduğunu duyurmuş ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin basılması olayını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi dışındaki cemiyetlerin varlığına

⁸⁷ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA-BEO)**”, Dahiliye Giden Evrak, no 259965.

⁸⁸ **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Ankara, 1996, s.162.

⁸⁹ Ahmet Bedevi Kuran, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin “...*Fransız Devriminde ilan edilen ‘İnsan Hakları’ beyannamesine karşılık olmak üzere ‘Hukuk-u Umumiye’ tabirini bir bayrak olarak kullanmak*” istediğini öne sürmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 2000, s.323.

⁹⁰ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri konusunda bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **Toplumsal Tarih**, 137 (Mayıs, 2005), s.40-45.

⁹¹ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin basılması olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, **Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003, s.105-135.

tahammül edemediğinin kanıtı olarak sunmuştur. Derviş Vahdeti gibi, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin basılmasını ilk günlerde alkışlayanlar dahi, sonraki günlerde cemiyete atfedilen suçların asılsız olduğunun anlaşılması ile basılma olayını İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıpratmak için kullanmışlardır⁹². Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin ve mağdurin-i siyasiyenin 31 Mart Ayaklanması'nın çıkışında doğrudan bir rolleri olmasa da muhalefet hareketinin güçlenmesinde dolaylı olarak etkileri olmuştur⁹³.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısındaki muhalefetini devam ettirmesine rağmen, bir yandan da İttihat ve Terakki ile aradaki soğukluğu gidermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin başkanı Avnullah Kazimi'nin ifadelerinden öğrendiğimize göre, 1909 yılının mart ayında Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, üyelerden bazılarının itirazlarına rağmen İttihat ve Terakki ile aradaki soğukluğu gidermek ve anlaşma yollarını aramak üzere cemiyet üyelerinden Hacı Cemal Bey ile bazı üyeleri görevlendirmişti⁹⁴. Fedakaran üyeleri, İttihat ve Terakki üyelerinden Doktor Nazım Bey'in bulunduğu bir grupla görüşmeler yapmaya başlamış, Kerkük mutasarrıflığına atanan Avnullah Kazimi⁹⁵ ise Hacı Cemal Bey'i vekil tayin ederek başkanlıkla ilgili evrakı kendisine teslim etmiştir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti başkanının Kerkük mutasarrıflığına atanması ile⁹⁶, cemiyetin faaliyetleri 31 Mart Ayaklanması öncesi durma noktasına gelmiş ve ayaklanmanın bastırılmasından sonra kurulan Divan-ı Örfi ile cemiyet kapatılmıştır.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, 31 Mart Ayaklanması'nın neden olduğu ülkedeki kargaşalığın yatışmasının ardından iki kere yeniden kurulmak istenmiştir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ni tekrar kurma girişimlerinden birisi "*mağdurin-i siyasiye*"den Hacı Cemal tarafından gerçekleştirilmiştir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti hakkında önceleri takibat yapılması ve bu konuda Divan-ı Örfi'den ve Adliye'den bir karar olması nedeniyle bu girişimin Dahiliye Nezareti'ne sorulmasına karar verilmiştir⁹⁷. Ancak cemiyetin kurulmasına müsaade edilmemiştir.

Cemiyeti yeniden kurmaya girişen ikinci kişi Trablusgarplı Ali Haydar'dır. Ali Haydar, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin eski üyelerinden olup, 31 Mart Ayaklanması sonrasında kurulan Divan-ı Örfi tarafından yazdığı kartpostal ve mektupla tehditlerde bulunarak para istemek suçundan sorguya çekilmiştir⁹⁸. Ali Haydar, meşrutiyetin elde edilmesi uğrunda cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin gurbette, menfalarda türlü sıkıntılara katlanan "*fedakaran-ı millet*"in ileri gelenlerinden "*birkaç bin zat*"ın toplanmasıyla cemiyetin kurulmasına girişildiğini ileri sürse de Divan-ı Örfinin devam etmesi nedeniyle "*şu aralık teşkiline müsaade olunamayacağı*"na karar verilmiştir⁹⁹.

⁹² **Volkan Gazetesi 1908-1909**, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 1992, s.216, 482.

⁹³ Öyle ki, 31 Mart Ayaklanması sonrasında Sıkıyönetim Mahkemesi'nin hazırlayıp hükümete sunduğu raporda, "... sayısız siyasi sürgün ve mağdurların istedikleri yardım ve dostluğu görmemeleri nedeniyle Cemiyet'e ve Cemiyet'in destek olduğunu sandıkları hükümete düşman olmaları, muhalif parti ve cemiyetlerin doğmalarına sebep olmuştur ki, bu muhalif parti ve cemiyetlerin birbirini kıskanmaları ve rekabetleri ve hükümetin hiçbir nizam ve kanuna bağlı olmayarak kurulan bu cemiyet ve partilerin zararlı hal ve hareketleriyle, ayaklanma çıkarma tehditlerine seyirci kalmasının, ayaklanmanın ve bunun üzerine irticaın hazırlanıp meydana gelmesine sebep teşkil" ettiği dile getirilmiştir. 31 Mart irtica olayı konusunda Sıkıyönetim Mahkemesi'nin hükümete sunduğu resmi raporu sadeleştirip aktaran, Doğan Avcıoğlu, **31 Martta Yabancı Parmağı**, Ankara, 1969, s.129.

⁹⁴ Avnullahül Kazimi, **Divan-ı Örfi ve Avnullahül Kazimi**, Dersaadet, 1327, s.20.

⁹⁵ Avnullah Kazimi'nin Kerkük mutasarrıflığına atandığı haberi 25 Mart 1909 tarihli gazetelerde yer almıştır. **Sabah**, 25 Mart 1909, no 7003, s.4; **Serbести**, 12 Mart 1325, no 128, s.2; **Şura-yı Ümmet**, 12 Mart 1325, no 171, s.4.

⁹⁶ Cemiyetin üyeleri Avnullah Kazimi'nin Kerkük mutasarrıflığına atandığı haberini aldıkları zaman Avnullah Kazimi'ye karşı çıkmışlar ve onu cemiyeti "*satmakla*" suçlamışlardır. Avnullahül Kazimi, **a.g.e.**, s.18.

⁹⁷ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (BOA- DH. MUI)**", 32-2 / 18, 15 Z. 1327. (28 Aralık 1909)

⁹⁸ **Tanin**, 19 Ağustos 1909, no 346, s.3; **Sabah**, 19 Ağustos 1909, no 7148, s.3.

⁹⁹ **BOA- DH.MUI**, 61-2 / 13, 28 S. 1328.(11 Mart 1910)

EK: Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ne 8 Aralık 1908 Tarihine Kadar Yapılan Yardımların Listesi*

İlan-ı Mahsus

Cemiyetimizin yevm-i teşekkülünden ila 25 Teşrin-i sani sene 324 tarihinde kadar cemiyet sandığına gönderilen meblağ-ı umumiye mikdarını mübeyyen celveldir.

Guruş:

108000	Taraf-ı şahanedan ihsan buyurulan
4320	Reşad Efendi Hazretleri tarafından Kolağası Ziya Bey vasıtasıyla
4320	Mecid Efendi Hazretleri tarafından Kolağası Ziya Bey vasıtasıyla
2160	Yusuf İzzettin Efendi Hazretleri tarafından Kolağası Ziya Bey vasıtasıyla
2700	Reşad Efendi Hazretleri tarafından ikinci defa Saib ve Rifat Beyler vasıtasıyla
324	Azadan İskender Bey tarafından
108	Bir hanım tarafından Refik Bey yeddiyle teslim
40	Efraddan Ahmet Ağa tarafından
108	Miralay Mehmet Ali Bey tarafından
3640	Şura-yı Devlet azasından Hüseyin Bey yeddiyle Haydar Paşa konserinden
3240	Çerkes Mahmud Paşa Hazretleri tarafından
1080	Fuat ve Hüseyin Bey vasıtasıyla
540	Düyun-ı Umumiye memurlarından Zihni Efendi vasıtasıyla Ahmet Zülküfül Paşa Hazretleri tarafından
1620	Cemal Bey yeddiyle Halil Paşa Hazretleri tarafından
540	İsmail ve Fuad Beyler yeddiyle Edhem Paşa Hazretleri tarafından

Yekün: 132700 Yalnız yüz otuz iki bin yedi yüz guruştur (25 Teşrin-i sani 1324)
Muhasebe Müdürü Ali Vefa

Kaynaklar

1- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babı-ı Ali Evrak Odası (BEO) Dahiliye Giden Evrak
Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)
Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ)

2- Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I-II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1982.

3- Süreli Yayınlar

Hukuk-u Umumiye
İkdam
Sabah
Serbesti
Şuray-ı Ümmet
Tanin

4- İnceleme Yapıtlar, Makaleler ve Anılar

- 📖 AKŞİN Sina, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, **AÜSBF Dergisi**, XXVII / 3 (1972), s.541-560.
- 📖 _____, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **AÜSBF Dergisi**, XXIX / 1-2 (1975), s.125-136.
- 📖 _____, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, 3.baskı, İmge Yay., Ankara (1994).
- 📖 _____, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3.baskı, İmge Yay., İstanbul (2001).

- 📖 A.V. , **İhtilal Fırkalarının Teşebbüs-i İhaneti Yahut Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, (1326).
- 📖 AVCIOĞLU Doğan, **31 Martta Yabancı Parmağı**, Bilgi Yay., Ankara (1969).
- 📖 BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, I, Kısım I-2, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara (1983).
- 📖 BİRİNCİ Ali, “Siyasileşmenin İlk Devresi 1908-1913”, **Tarih Yolunda**, Dergah Yay., İstanbul (2001), s.131-152.
- 📖 ÇAPANOĞLU Münir Süleyman, **Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, Pınar Yay., İstanbul (1964).
- 📖 EMİL Birol, **Mizancı Murat Hayatı ve Eserleri**, İÜEF Yay., İstanbul (1979).
- 📖 EMİROĞLU Kudret, **Anadolu’da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyetin İlanı**, İmge Yay., Ankara (1999).
- 📖 EMRE Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, Hilmi Kitabevi, İstanbul (1960).
- 📖 GÖVSA İbrahim Alaettin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, t.y., y.y.
- 📖 GÜRKAYNAK Mürteza, “II. Meşrutiyet Devrinde Fırka Mücadeleleri ve Matbuat Kavgaları”, **Halkın Sesi**, 13 Ekim 1949-20, Aralık (1949).
- 📖 **İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Hatıraları**, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul (2000).
- 📖 **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, (Haz. Faik Reşit Unat), 2. Baskı, TTK Yay., Ankara (1985).
- 📖 İRTEM Süleyman Kani, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul (2003).
- 📖 KABACALI Alpay, “Sinop’ta Bir Pranga Mahkumu”, **Popüler Tarih**, S. 27 (Kasım, 2002), s. 40-43.
- 📖 KANSU Aykut, **1908 Devrimi**, (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yay., İstanbul (1995).
- 📖 KARABEKİR Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yay., İstanbul (1993).
- 📖 Avnillahül Kazimi, **Divan-ı Örfi ve Avnillahül Kazimi**, Dersaadet (1327).
- 📖 Avnillahül Kazimi, **Son Müdafaa**, Dersaadet (1326).
- 📖 KERİMOĞLU Hasan Taner, **Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir (2003).
- 📖 _____, “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **Toplumsal Tarih**, 137 (Mayıs 2005), s. 40-45.
- 📖 KOCAHANOĞLU Osman Selim, **Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı**, Temel Yay., İstanbul 2001.
- 📖 KURAN Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul (2000).
- 📖 _____, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, Çeltüt Matbaası, İstanbul (t.y.)
- 📖 KÜR İsmet, **Yarısı Roman**, Yapı Kredi Yay., İstanbul (1995).
- 📖 MARDİN Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul (2002).
- 📖 **Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları**, (Haz. Bülent Demirbaş), Arba Yay., İstanbul (1988).
- 📖 **Mevlânâ Rıfat’ın Anıları**, (Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul (1992).
- 📖 **Son Müdafaa & Divan-ı Örfi ve Avnillah El-Kazimi**, (Haz.: Ahmed Nezih Galitekin), Şehir Yay., İstanbul (2005).
- 📖 **Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), TTK Yay., Ankara (1996).
- 📖 TOKGÖZ Admed İhsan, **Matbuat Hatıralarım**, (Haz. Alpay Kabacalı), İletişim Yay., İstanbul (1993).
- 📖 TOPRAK Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, I**, İletişim Yay., İstanbul (1985), s. 205-208.
- 📖 TUGAY Asaf, **İbret Abdülhamid’e Verilen Jurnaller ve Jurnaciler**, Okat Yay., İstanbul (t.y.)
- 📖 TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, I**, Genişletilmiş Birinci Baskı, İletişim Yay., İstanbul (1998).
- 📖 UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi”, **Bellekten**, VIII / 29-32 (1944), s. 245-280.
- 📖 _____, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, **Bellekten**, XX / 77 (1956), s.103-174.
- 📖 **Volkan Gazetesi 1908-1909**, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yay., İstanbul (1992).
- 📖 ZORLUTUNA Halide Nusret, **Bir Devrin Romanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (1978).

IRAK TÜRKMEN ŞAİRLERİNDEN HASAN GÖREM

One of the Iraqi Turkmen Poet: Hasan Görem

*Muhsin KEVSER**

*Mehmet TEMİZKAN***

Özet

Hasan Görem, Irak Türkmen edebiyatının son dönemdeki önemli temsilcilerinden biridir. Gözlerini çocukluğunda kaybetmesine rağmen, birkaç yabancı dil öğrenmiş ve bu dillerle yazılmış edebiyat eserlerini okumuştur. Satirik bir şair olan Hasan Görem’de, millî ve mahallî konular ağır basar.

Anahtar Kelimeler: Hasan Görem, Irak Türkmen Edebiyatı, Satirik, Millî, Mahallî

Abstract

Hasan Görem, is one of the important representatives of Iraqi Turkmen literature in the last era. Despite of the fact that he lost his ability of vision in his childhood, he managed to learn several foreign languages and far more he read the literary works in these languages. Being a satirical poet, Hasan Görem mostly focused on the national and local themes.

Key Words: Hasan Görem, Iraqi Turkmen Literature, Satiric, National, Local

Irak Türkmenlerinin son yüzyılda yetiştirdiği büyük şairlerden biri olan Hasan Görem, 1922 yılında Tuzhurmatu’da doğmuştur. Soy kütüğü, Hasan bin Velî bin Alî Demirci bin Vâhid şeklindedir. Ailesi, Demirci Alîoğulları adıyla tanınmaktadır. Demirci Alî, Hasan Görem’in dedesidir; babasının adı da Velî olup Demirci Velî Alî olarak bilinmektedir.

Hasan Görem, daha çocukluk yıllarında geçirdiği çiçek hastalığı neticesinde gözlerini kaybetmiştir. Bu talihsizlik, ona azminden ve gayretinden hiçbir şey kaybettirmemiştir. Karamsarlığa kapılmamış, hayata, ömrünün sonuna kadar hep iyimser bakmıştır. Hayatını içine kapanık bir kişi olarak sürdürmek yerine, pek çok genç gibi dış dünya ile temas kurma ihtiyacının hissetmiştir. Önce yakın çevresindeki insanları dinlemiş, anlamaya ve değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak bir süre sonra, bu çevre şaire dar gelmeye başlamış; daha uzakları, uzaklardaki insanları ve milletleri de tanıyıp anlamak istemiştir. Bunun için de yabancı dil öğrenmek zorunda olduğunu fark etmiştir.

Çok genç yaşta Farsçayı mükemmel şekilde öğrenen Hasan Görem, bu sayede Türk, Arap ve Fars dillerini bilen bir insan olmuştur. Bir süre sonra, bildiği bu diller sayesinde her bakımdan yakından tanıma imkânına kavuştuğu Orta Doğu ve Doğu dünyasını da dar bulmaya başlayan şair, batı insanını ve uygarlığını da tanıma ihtiyacını hissetmiş ve böylece yönünü batıya çevirmiştir. Hem bilim hem de politika dili olarak gördüğü İngilizceyi de öğrenmiştir. Bu dili öğrenir öğrenmez Irak petrol şirketlerinde çalışan yabancılarla, özellikle de İngilizlerle dostluk kurmuş, bu yolla pratiğini de geliştirme şansını yakalamıştır.

Yabancı dilleri öğrenmenin yanı sıra edebiyat, tarih ve din bilgisine de merak saran Hasan Görem, bu sahalarla ilgili farklı dillerde yazılmış eserleri arkadaşlarına okutmuş; böylece bu eserlere ve

* Doç. Dr., Bağdat Üniversitesi, Diller Fakültesi.

** Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

konulara da vâkıf olmuştur. Edebiyat sahasında, başta Fuzulî, Namık Kemal ve Ziya Paşa olmak üzere pek çok ünlü şairin divanını, Osmanlıca'yı iyi okuyup yazan arkadaşlarına okutmuş, kendisi de dinlemiştir. Daha sonra üniversitede edebiyat hocalığı yapacak olan Rıza Musa, bu arkadaşlarından biridir.

Tuzhurmatu'da dostluk kurduğu kişiler arasında ünlü ressam ve eğitimci Muhammed Mehdî, heykeltıraş ve ressam Alî Kamber Özdemir, İngilizce öğretmeni Abdülhüseyin Cafer Tuzlu, doktor Salim Ahmed Doğramacı gibi aydınlar bulunmaktadır. Tanınmış Kerkük şairlerinden rahmetli Hicrî Dede, Hızır Lütfî, Muhammed Sadık gibi zatların meclislerinde yer almış ve onlarla görüş alış verişinde bulunmuştur. Başta Kraliyet dönemi başbakanlarından Nuri Said olmak üzere bazı devlet, siyaset ve din adamlarıyla görüşmüş; engin kültürü, parlak fikirleri ve oldukça nazik konuşma tarzı sayesinde kendisini onlara kabul ettirmiş, onların saygısını ve dostluklarını kazanmıştır.

I. Dünya Savaşı, ikisi Avrupa'da bulunan üç imparatorluğun tarihe karışmasıyla sonuçlanmıştır: Alman, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu. Osmanlının haritası yeryüzünden silinmiştir. Osmanlılar, yuvarlak masa toplantılarında müttefiklere alay konusu olmuştur. Onlar, dört yüz yılı aşkın bir zamandan beri uykuyu gözlerine haram eden hasta adamın öldüğünü düşünmeye başlamışlardır. Osmanlının, Türkün kaderi ve geleceği artık meçhuldür. Çünkü müttefik devletlerin gemileri İzmir ve İstanbul kıyılarına demir atmış bulunmaktadır. Bu da, müttefiklerin elinin Osmanlının ta kalbine uzanmış olması demektir. Bu şartlar altında Türk halkının iyice düşünmesi, bir karar vermesi ve bir şeyler yapması gerekiyordu. Zaten 1919 yılından itibaren yola çıkılmış; Türk toprağını kurtarmak, Türk milletini özgürlüğe kavuşturmak için Kurtuluş Savaşı başlatılmıştır. Tüm milletin el birliği yaparak başarıyla sonuçlandığı bu özgürlük savaşı,

1923'te yeni, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla noktalanmıştır.

Hasan Görem çocuk yaşına rağmen, bu olayları, cephe ve meydan muharebeleriyle ilgili haberleri, büyüklerinden sanki henüz olmuş gibi dinliyor ve taşıdığı anlamı kavramaya çalışıyordu. Tam bu sırada, uzaktan, Almanya'dan Alman Milliyetçiliğinin yankıları gelmeye başladı. 1939 yılında, Hasan Görem 17 yaşındayken, dünyayı yeni bir çalkantı, yeni bir deprem sardı. Patlak veren II. Dünya Savaşıydı ve bu fırtına Orta Doğu'yu kasıp kavuruyordu. İşte son derece önemli hadiseler ve bunlarla ilgili haberler, herkes gibi Hasan Görem'i de etkilemekte ve derin düşüncelere sevk etmekteydi. O, olup bitenlerden sonuçlar çıkarmaya ve dünyanın gelecekteki durumunu tasavvur etmeye kendini zorluyordu. Şair, hayalinde yarınki dünyanın bir tablosunu çizmeye çalışıyordu. Tablonun rengi de, şairin haberdar olduğu şeylerden çıkardığı sonuçlara göre değişiyordu.

Hasan Görem'in hayatının sonuna kadar çizmiş olduğu tablolara baktığımız zaman, onların genellikle aydınlık; yazdığı şiirleri okuduğunuz zaman da kişiliğinin iyimser olduğunu görmekteyiz. O, çizdiği muhteşem şiir tablolarında çok farklı renkler kullanmıştır. Yazdığı şiirlerde çok değişik konulara değinmiştir. Ancak, çoğu zaman millet ve memleket konularını işleyen şiirler yazmıştır. Bu iki ana çizgiye paralel olarak uygar insan yetiştirme, insanları cehaletten kurtarma, memleketin tamirine, ilerlemesine çalışma ve katkıda bulunma arzusu, Hasan Görem'in şiirlerinde ele aldığı başlıca temalardır. Zaten şairin şiir yazmaktaki amacı da, düşman egemenliği altında olduğunda yurdu, düşman tarafından sömürülmüş durumda bulunan milleti kurtarma ve özgürlüğe kavuşturma duygularını uyandırmak ve bu fikirleri yurttaşlarına, insanlara aşılamdır.

Hasan Görem'e göre, gerektiği zaman vatani için harekete geçemeyen vatandaş, tam anlamıyla vatandaş değildir. O kişilere, -Namık Kemal'in dediği gibi- zindan; vatanlarına da düşman yaraşır. Milleti vatan sahibi yapan, insandır. Vatani düşmandan kurtarıp yurttaşlarına bağışlayan da, yine insan olacaktır. Şair 1952 yılında yazdığı "İnsan" başlıklı şiirinde, hayal ettiği insanın portresini şöyle çizmiştir:

*İnsan olayım söyleyen insanlığı bilsin
Aklında bütün halka zarar fikrini silsin
Giçmişde keder virdi bize ayrılık işte
Milletdeki işbirliğine dikkat idilsin
Vicdan sözünün doğrusunu iş ider ısbat
Bir hak yola birlikde bugün doğru gidilsin
Gençler de sefih kimselere uymasın artık
Miletde bütün gençlerimiz doğru dutulsun
Yanlıştır o ki halka tekebbürle bakarsa
Herkes bu zekâyı ciddî nezaketle sivilsin
Milet, vatan uğrunda çalışmaktan usanmaz
Mümkün olamaz yurdumuz ellerde ezilsin
Bir de **Görem** artık bunu söyler yine halka
Herkes bu zemân birbirinin kadrim bilsin*

Hasan Görem'e göre gerçek insan, her zaman ve her yerde milletini, memleketini düşünen, seven, onların yükselmesi ve ilerlemesi için çalışan, milletin menfaatini kendi menfaatinin üstünde tutan insandır. Ancak söylemek kolay, uygulamaksa zordur. Ziya Paşa'nın dediği gibi, söyledikleriyle yaptıkları bağdaşmayan pek çok insan vardır. Şairimiz, söylediği şeyleri kendi hayatına tatbik eden bir kişiliğe sahiptir. Şu hadise, bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır: 1946 yılının temmuz ayında, büyük bir din adamı Tuzhurmatu'yu ziyarete gelmiştir. Bu kişi "müctehid-i a'zam" Ayetullah Abdülkerim Zencanî'dir. Hasan Görem, önce bu kişinin "Zencanî'nin Filistin Gezisi" adlı Farsça eserini Türkçeye tercüme etmeyi taahhüt etmiş, sonra da Tuz'a gelişini konu alan bir şiir yazmıştır. Daha sonra da memleket için, halkın acil ihtiyaçlarının karşılanması için bazı isteklerde bulunmuştur:

*Yazık yok kehribâsı gasb idilmiş suyu hep halkın
Ümidim var yakınlarda sivinsin milletin canı
Üçüncü mektebe var ihtiyacı Tuz'un bugün ma'lûm
Bu mekteple olur ikmal bize her ilm noksanı*

Şairin büyüklüğü de buradadır zaten. Kendisi gözleri görmeyen bir kişi olmasına rağmen, kendisi için hiçbir şey istememiş, halkı için kehriba, su ve okul istemiştir. Bir ferdi olduğu halkın çektiği sıkıntılar karşısındaki tavrını,

*Muhakkak şahsî derdimden şikâyet itmedim, itmem
Zavallı halkın ahvalin görürken çekilir kanım*

şeklindeki mısraları gayet açık bir surette ortaya koymaktadır. Şair, bu duygularında samimidir. Ondaki aşk, millet ve memleket aşkıdır. Hakiki şair, halkın durumunu ve sıkıntılarını, memleketin de ihtiyaç duyduğu şevleri dile getirir. Bunları, devlet adamlarının önüne serer ve onlardan söz konusu eksiklikleri tamamlamasını ister. Madem, ki halk için istemektedir; o halde bunları tekrarlamaktan bıkip usanmamalı, tam aksine bundan zevk almalıdır. Namık Kemâl'in

*Usanmaz kendini insan bilenler halka hizmetten
Mürüvvetmend olan mazluma el çekmez îânetten*

beyti ile Hasan Görem'in şu mısraları, aynı ruh halinin, aynı endişenin, aynı samimiyetin ve aynı idealizmin mahsulleri değil midir?

*Döker göz yaşların binlerce mazlum kimseler gördüm
Düşündüm onlara yardım ne çare yokdur imkânım*

*Bana millî düşüncem kâfidir her zevk için bence
Odur insan ki zevk alsın cihanda feyz-i milletden*

Hasan Görem, gerçek saadeti, hayatın tadını ve zevkini yemek, içmek ve eğlenmekte değil, insan olarak içinde yaşadığı topluma bir hizmet sunmakta, etrafına bir ışık tutmakta bulmaktadır. Bu da, gerçekte derin bir inancın meyvesidir:

*Nedir bilmem bunca sefâhet meyli bazı yirlerde
Gelir insana sefaletler sefâhetden
Esef itmem bugün mahrum isem âlemde ezvâkdan
Dimem asla uzak düşdüm niçün enva'-ı lezzetden
Mecaza i'tibâr itmem onunla hiç alâkam yok
Gönül bir başka âlemde arar ma'nâ hakikatden
Değil mahlûka arz it, Hâlık'a, olduysa bir derdin
Nedir fayda hayâtda her zemân halka şikâyetden
Bana millî düşüncem kâfidir her zevk için bence
Odur inssn ki zevk alsın cihanda feyz-i milletden*

Hasan Görem'in derdi, millettir; bu derdin dermanı da yine millettir. Millettin birliği, güçlenmesi, yükselmesi ve saadete ermesi için çalışmak; kısaca millet için yaşamak, millet için ölmektir. Şair, bu hayat felsefesini, gençliğe seslendiği bir şiirinde, gayet güzel bir şekilde ortaya koymaktadır:

*Bir milleti yükseltmeye lâzım gelir ancak
Ahlâk ile işbirliği merdane çalışmak
Gençlikde budur şanlı vazife bize şimdi
Ahlâk siverek ilm ile irfana çalışmak
Yükseldi çalışmakla tebeşşür göklere çıkdı
Virmiş ne kadar fayda gör insana çalışmak
Müstakbeli te'mine çalışsun gerek insan
Baş eğdiremez kimseyi düşmana çalışmak
Fikreyle düşün sen de Görem, gençliğe hizmet
İstersen eğer halka bir ihsana çalışmak*

Şair, zaman zaman da halkın içindeki uyuşmazlıklardan, anlaşmazlıklardan şikâyet etmektedir. 1939'da yazdığı "İhtilâf" başlıklı şiirin çok az bir kısmı şu şekildedir:

*Kardeşim bu ihtilâf artık yeter giçmiş giçen
Faydasız efkâra uyma her söze aldanma sen
Maddî bir gayeyle bunca ihtilâf olmuş icâd
Bir hakikatdir bunu zannetme olsun bilmeyen
Bu uyuşmazlık nedir millet içinde boş yire
Halkı aldatmış yazık birbirine düşman iden*

Görem'e göre, bu uyuşmazlıkları körükleyen ve bu ihtilâfı azdıran düşmandır. Buna inandığı için de halkı uyarmakta, düşmanlara karşı dikkatli olunmasını tavsiye etmektedir. 1959 yılında yazdığı "Dikkat" başlıklı şiiri, bu endişenin ürünüdür:

*Neden kardaşı kardaşa düşman itdi düşmanlar
Nedir mabeynimizde uydurulmuş bunca bühtanlar
Yalanlar, iftiralar bî-kabahat zulm ü tuğyanlar
İcâb eyler düşünsünler bunu gayretli insanlar*

.....
*Kim eşref olmak isterse ider etrafına dikkat
Büyük olmaz bir insan itmezse hem-cinsine hizmet*

*Değil baksın gururla herkese göstermesin hürmet
Ezilsin karşusmda bir takım bî-çâre insanlar*

Şaire göre insanlar birbiriyle iyi geçinmeli, barışık olmalı ve dostça yaşamalıdır. Birbirlerine yararlı olmalı, zarar vermemeli, kötülük yapmamalıdır. H. Görem, insanlar için hayal ettiği hayat tarzını, hayal ettiği âlemi 1971 yılında kaleme aldığı “Rü’yâ” başlıklı şiirinde şu şekilde tanıtmaktadır:

*Rü'yâmda bulundum gice bir seyr ti seferde
Bir âleme vardım elem olmazmış o yirde
Gördüm orada halkı bütün zevk ü safâda
Bir kimse o milletden ezilmezdi kederde
Bir âlem idi evleri cam, yolları billur
Güllerden asılmışdı bütün evlere perde
Sordum didiler bizde cehalet de bulunmaz
Herkes çalışır yükseliyor ilm ü hünerde
Herkes düşünür birbirine fayda içinde
Bir kimse çalışmaz burada halka zararda
Zulmü kime sordum ne kadar bilmedi kimse
Bildim orada yok çalışan galiba serde*

Tam anlamıyla insan olan insan, herkesi sever ve sayar; hiç kimseye kötülük yapmayı düşünmez, insanların yaşadığı her memleketi kendi yurdu sayar. Bölgecilik yapmaz, yapamaz. İnsanlar arasında ayırım yapmaz, yapamaz. Görem, bu konuları çok işlemiş, yurttaşlarını bu konuda bilgilendirmiş ve aydınlatmıştır. Bölgecilğe karşı amansız bir savaş vermiştir. 1965 yılında, Kerküklü şair merhum Muhammed Sâdık'm vefatı üzerine kaleme aldığı “Kerküklü Şair Muhammed Sadık İçin Ağıtı”nda, onun ölümünden duyduğu elemi dile getirirken, araya bu sosyal konulan da serpiştirmiştir:

*Kim koşdu kimin söyleyen imdadına bir gün
Kim bakdı kimin âbına feryadına bir gün
Millet bu kadar eylemesin birbirini ihmâl
Bir lâf ile herkes idiyor âlemi iğfal
Herkes düşünür kendini başkasını bilmez
Kan ağlayanın bir kerre gözyaşını silmez
Öz yurduna yıllarca yabancı gibi kaldı
Kim bildi neler çekdi ne hasretlere daldı
Her kimse onun tâli'ini görmüşdü perişan
Kim eyledi bir gün acebâ derdine derman*

Her türlü fikir, ilim ve marifet, insanın kafasındadır; dil, bunları anlatmak için bir vasıtaadır. Asıl olan, insanın cevheridir.

*Kemal ehli arar insanda cevher surete bakmaz
Ümidim var yakınlarda çoğalsın böyle kâmiller*

mısralarıyla çok hoş bir temennide bulunan şair, 1990 yılında aramızdan ayrılmıştır.

*Bu dünya fânidir fânî, gelenler kalmıyub gitdi
Misafirhanedir bundan senin de irtihâlin var*

diyen Hasan Görem, yetmiş yıllık hayatında bizlere çok şey vermiş, milletine ve memleketine değerli hizmetlerde bulunmuştur. Hizmetlerinin karşılığını aldığını söylemek, oldukça zordur. Çektiği cefadan kaderinden kaynaklandığı için şikâyet etmeyen şairimiz, dostlarının ihanetinden dolayı perişan olduğunu belirtmektedir:

*Felekden bin cefâ görsem şikâyet eylemem bunca
Hiyanet görmüşem dostdan bununçün gözyaşım kandır*

ŞİİRLERİNDEN ÖRNEKLER

I.

YOKSUL VE ZENGİN

Bu zemâne halkının her sevdiği olmuş dinar
Yok dinardan başka bir nesneye artık i'tibâr
Kimdir iyilik düşünen ya ma'rifet kimdir soran
Yoksulu nefret iderler her gelen zengin sorar
Zenginin bin aybı olsa birini kimse dimez
Her kimi yoksul görerlerse diyerler aybı var
Akribâsı dostu çok yoksul olan bir kimsenin
Kime dostum söylese bilmem neden ondan kaçar
Sözüne kimse inanmaz doğru olsa ne kadar
Kimi söyler ma'rifetsiz kimi söyler sahtekâr
Sorarım yoksul olan insan değil mi bu zemân
Ne sebepten halk içinde sayılır ayb-ı iftikâr
Bazı câhil kimse gördüm bilmez asla sözünü
Amma zengindir gene millet ona söyler kibar
Bazı yoksul kimsenin her sözü cevher gibidir
Çünkü yoksuldur konuşsa dirler onda yok vakar
Dimedim bir zengine sen bunca itme ihtiram
Amma bir yoksul olan kimseye itme ihtikâr
Bakma zengin yoksula sen ma'rifet sor ey **Görem**
Doğru insanım diyen akça değil ahlâk sorar
Mayıs 1945

II.

İHTİLÂF

Kardeşim bu ihtilâf artık yeter giçmiş giçen
Faydasız efkâra uyma her söze aldanma sen

Sünnîyem ben Şî'asın sen söyleme bunca bana
Bir fikirli olalım bu ayrılıktan fayda ne
Bu kadar gördün zararlar almadın ibret yine
Yeter artık toplansın hizmet ister bu vatan
Kaç asır İslâm'ı işgal itdi bâtil i'tikâd
Her yalancı sözüne bir daha itme i'timâd
Maddî bir gayeyle bunca ihtilâf olmuş îcâd
Bir hakîkatdir bunu zannitmem olsun bilmeyen

Bellidir gafletten oldu bizlere her bir ziyan
Ayrılıktan asla yok bir fayda halka yarayan
Ecnebî milletlere bak aç gözün sen de uyan
Yükselir onlar ilmde bizde kuvvet yok neden

Bir vatan kurban giderse bunca yanlış sözlere
Yaşamaktan ey **Görem** fayda kalmaz bizlere
Bu uyuşmazlık neden millet içinde boş yire
Halkı aldatmış yazık birbirine düşman iden

Haziran 1949

III.

DÜNYÂ

Her kimi şâd iylese çarh-ı felek
Bil muhakkak onu mahzun idecek

Zevkine aldanma dehrin çevrine çekme elem
Güldürürse ağladırsa ona sen virme önem
Olmadı âlemde kimse görmeyen ömründe gam
Ne kadar şâd olsa amma yine mihnet görecek

Eylemez âkil olan dünyâya asla ihtimam
Zevkinin yokdur sübûtu kahrı de itmez devam
Gamda sanma ömr olur olmaz gamla tamam
Gösterir döndükçe devrân bî-vefâdır gör ne renk

Seni gerçi güldürür aldanma dehrin fendine
Kimleri şâd iyledi çekdi belâ kemendine
Bir misafirsin bu âlemde güvenme kendine
Bin yıl olsa olma gâfil yine ömrün giçecek

Bu muvakkat ömr için mahviyleme vicdanım
Kimde vicdan olmasa bilmez dinini îmânım
Olma vicdansız elinle yakma kendi canım
Bil ecel badesin dünyâda inşân içecek

Söz konuşsan durma söyle doğru söz ile beyân
İyilik iyle ol yararlı halka sen virme ziyan
Kardeşim bir nesnedir insana ancak yarayan
O da insân olanın a'mâli düz olsa gerek

Doğru derler yiyecek rızkını elbet ölmeyen
Amma bulmaz rızkını âlemde sa'y kılmayan
İşte ihmâl sayılır izzeti nefsin bilmeyen
Yaraşmaz ey "Görem" izzeti nefsin bilmemek
Mart 1947

IV.

UYANIN¹

Uyanın çalışın yatan kardaşlar
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Bilmeden varlığın satan kardaşlar
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Cehalet yüzünden ezilir canlar
Günahsız döküldü ne kadar kanlar
Ne roller oynuyor görün düşmanlar
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

¹ Bu şiir, 1971 yılında **Kardaşlık** dergisinin armağanını kazanmıştır.

Aldadır bizleri maskası kalın
Almayın düşmanın parasın mâlın
Yimeyin hâinin zehirli balın
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Ne i İm vardır ne san'at bizde
Ne de yürürüz doğru bir izde
İnsanlar geziyor ayda yıldızda
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Târihin doludur şerefden sândan
Sen neden yoksulsun her bir imkândan
Ne çıkar boş yire âh ü efgândan
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Çalışmak isteriz demirde tilde
Ne dirsın kardaşım bir şey yok elde
Fayda yok ne kadar konuşsak dilde
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Var atom çok şeyler çıkıyor ondan
Çok işler yaptılar eliktrondan
Kalmışız habersiz bizler de sondan
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Söylemem boş yere fikriniz yorun
Biraz da bilimsel işleri sorun
Çalışan insanlar yükselir görün
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

Nolacak hâlimiz giderse böyle
Uykuda kalanlar yükselir neyle
“Görem” şu sözü her yerde söyle
Bu kadar uykuya dalmayın yeter

V.

RENDLER

Rendler nerede bczm-i safa kimlere kaldı
Meydânı bugün bir sür nâ-puhteler aldı
Ellerde kadeh başka bugün mey dahi başka
Saz varsa da nâ-puhte çalar aykırı aşka
Rend olmaya kalkışdı çocuklar da bu yerde
Rendler bugün olsaydı ne derlerdi bu derde
Şâir giçilir bazı taklîd ile hattâ
Ma'nâsı nedir anlayamaz aşkı hayâtda
Sözler getirirler bize bilmem nerelerden
Tıbkı su getirmiş gibi kırkbir derelerden
Nâ-chiline kaldı ise bütün iş bu cihanda
Elbetde kaçır dadı çıkar aksi zemânda
Ne ise giçelim saçı sapandan hezeyandan
Fikr it “Görem” artık ne çıkar âh ü figândan
Temmuz 1962

VI.
EMELİM²

Solsun da bütün güller ezilsin de çiçekler
Solmaz emelim hâlâ gönül bir günü bekler
Giçmiş gicemiz işte şafak bizce yakındır
Doğdu ise güneş cümle kederler giçecektir
Elbetde o gün bizler için başka bahardır
Var başka sa'âdet o zemânda görecekler
Bmlerce perîşân kalan insan bugün ağlar
En son sarılır yâreleri hep gülecekler
İstersen eğer hoş günü görmek daha irken
Gayretle çalış sarf idelim ciddî emekler
Dalmazsa eğer uykuya millet vatan ölmez
Her hâini, her zâlimi, zâten sürecekler
Aldatmayalım birbirimiz başka hevesle
Tâ gerçek ola bizler için cümle dilekler
Biz doğru çalışdıksa vatan cennete benzer
Parlar o kadar hayret ider hûrî melekler
Milletle düşün sen de "Görem" yurdunu söyle
Var bir emelim işte gönül bir günü bekler

VII.

USANDIM

Gördüm o kadar cevri ü cefâ candan usandım
Yoksul değilim amma bu devrândan usandım
Ma'mûr görülen yerleri vîrân görüyorum
Bıkdım o kadar doğrusu virandan usandım
Tâli' denilen bir şey eğer varsa felekde
Çıkdı o dahi kara, bu zindandan usandım
Dost olmak için akli başında olan iste
Her derde sebep câhili nadandan usandım
Her türlü elem geldi bana câhil yüzünden
Her akribâdan belki de kardaştan usandım
Ben iyiliğin istediğim aksime çıkdı
Dostum didiğim kaskıma düşmandan usandım
Ben ömrümde zarar istemedim kimseye amma
Çok kimse zarar virdi bana ondan usandım
Ahbâb aradım pek azını bulmuşum ancak
Sevdim onları amma kalanlardan usandım
Halk sözlerinin gerçeği kıymetlidir amma
Dillerde yalan, sahte, bu vicdandan usandım
Her türlü ilâc söylediler çıkmadı doğru
En son bir gönül derdine dermandan usandım
Didim "Görem" artık sen bana doğruyu söyle
Güldü didi ben de yalan insandan usandım

Temmuz 1988

اوصانديم
گوردوم او قدار جورو جفا جانندان اوصانديم
يوقسول ده گليم اما بو دورانندان اوصانديم
معمور گوروله ن يرلري ويران گورويوروم
يقتديم او قدار دوغروسو ويرانندان اوصانديم
طالع دنيله ن بير شى اگر وارسا فلگده
چقدي او دوخى قاره ، بو زندانندان اوصانديم
دوست اولماق ايچين عقلى باشندا اولان ايسته
هر دهرده سبب جاهلى نادانندان اوصانديم
هر تورلو ألم گلدى بنا جاهل يوزونده ن
هر اقربادان بلكى ده قارداشتان اوصانديم
بن الميگين ايسته ديگيم عكسيمه چقدي
دوستوم ديديم قديمه دشمانندان اوصانديم
بن عمرومه ضرر ايسته مديم كيمسيه اما
چوق كيمسه ضرر وىردى بنا اونندان اوصانديم

² Bu şiir, 1966 yılında **Kardaşlık** dergisinin ikincilik armağanını kazanmıştır.

**VIII.
RÜ'YÂ**

Rü'yâmda bulundum gice bir seyr ü seferde
Bir âleme vardım elem olmazmış o yirde
Gördüm orada halkı bütün zevk ü safâda
Bir kimse o milletden ezilmezdi kederde
Bir âlem idi evleri câm yolları billur
Güllerden asılmışdı bütün evlere perde
Sordum didiler bizde cehalet de bulunmaz
Herkes çalışır yükseliyor ilmî hüner de
Herkes düşünür birbirine fayda işinde
Bir kimse çalışmaz burada halka zararda
Zulmü kime sordum ne kadar bilmedi kimse
Bildim orada yok çalışan gâlibâ serde
Biz de olalım işte o millet gibi ciddî
Tâ düşmeyelim kahra sefaletlere bir de
Giçmişteki gamlardan eğer almazsak ibret
İnşân ezilir yükselemez olduğu yirde
Lütfen düşünün her sebebin iç yüzü vardır
Ne imiş düşüren bizleri bin bir kere derde
Rü'yân olacak galiba gerçek “**Görem**” artık
Bir gün sağalır varsa da bin yâre ciğerde

1971

IX.

KERKÜKLÜ HASAN TÛTÛNCÛ'YE AĞIT

Değil ma'lûm bu âlemde hayât esrarı insanın
Fakat insana ma'lûmdur bütün ahvâli dünyânın
Değil esrâr-ı hikmetden bedihîdir bu sözler hep
Ne bir hoş gün devam eyler ne eyyamı hicranın
Abes görme anâsırdan mürekkeb cismi idrâk it
Ne hikmet var ki hükm eyler bu cisme bir zemân canın
Bütün erbâb-ı zahir anlamaz esbâb-ı hilkatden
Bu sırra vâkıf olmuşdur ezelden ehl-i irfanın
Ecelsiz bir hayât inşâna mümkün olmamış olmaz
Bu derdin bulmamış hâlâ cihanda kimse dermanın
Ne dersin kalb-i mahzûnm tahammül eylemez derde
Dimişler gerçi sabreyle eğer olduysa imkânın
Meğer bizlerden ayrılmış bugün bir muhterem kardaş
Bu fırkatle olur mahzun mükedder kalbi insanın
Hamiyyet sahibi ahlâkı parlak fikri yüksekdi
Muhitinde biler herkes bu zâtın ciddî vicdanın
Her insan ağlar elbet böyle bir kardaş kaybitse
Ne dersin fâni dünyâyâ da budur encamı devrânın
Tütüncü'ydü iş ismi Hasan Kerkük'te sakindir
Ecel soldurdu bir anda bunun ömri gülistanın
Coşardı kalbi sohbetde Muhammed Mustafâ derken
Mecîdi gönülden evliyanın Şâh-ı Merdân'ın
Kalan kardaşlann ahababın da başı sağ olsun
Gidende sohbetin görsün, ilâhî hûrî gilmânın
“**Görem**” söyle teessüfle mücevher ile târihin
Şaşırmış kul olur şeydâ yara ahababı Mevlâ'nın

1965

X.

TUZ

Bugün her yirde ma'lûmdur senin var şöhretin ey Tuz
Görenler her zemân söyler muhakkak izzetin ey Tuz
Değil şimdi ezelden bellidir şâyân-ı takdîsin
Asırlarca zemân görmüş bu kadr ü kıymetin ey Tuz
Yaşamış bir zemân gayretde meşhur kimseler sende
Bugün de aynı gayretle yaşarlar milletin ey Tuz
Bulunmuş kaç asır ol güzel ma'denin derler
Senin ismin ider ikmâl ta'âmın lezzetin ey Tuz
Durur şarkında yüksek dağ sana bir bekçidir gûyâ
İder her yolcuya izhâr senin bir heybetin ey Tuz

Senin vaktiyle etrafın yeşil dallarla süslenmiş
Bugün de hâlâ kalmışdır o parlak zînetin ey Tuz
Giçer dağlar arasından koşar âgûşma Aksu
Buna yok şübhe yükselmiş suyunla rağbetin ey Tuz

Hayât-ı içtimâ'î yükselir günden güne sende
Eminim her zemân artar bu yolda kudretin ey Tuz

Yazık evlâdın aldansın bozuk efkâra gafletden
Kim aldansa görer elbet cihanın zilletin ey Tuz
Senin halkın mecal virmez içinde bâtil iş olsun
Denâet hiç kabul itmez temizdir tıynetin ey Tuz

Seninçin sa'y iden eşhas yaşasın bahtiyar olsun
Senin bunlar ziyâd eyler hayâtda kudretin ey Tuz
Yaşasın muhterem Kerkük sana hürmet ider gördüm
Bu yüksek şehir ile birdir senin de hilkatın ey Tuz
Büyük şâirlere ilm ehline merkez olan Kerkük
Senin hakkında göstermiş temâmen gayretin ey Tuz
Teşekkür eyle cümle Kerkük halkına cidden
Bu kardaşlar her yirde ki olsun ülfetin ey Tuz
Bugün var gerçi İhlasın fakat mahcûbsm elbetde
“Görem” söyle ki benden olmamış bir hizmetin ey Tuz³

³ Bu metinler, “Hasan Görem, Rü'yâ, Kültür ve Tanıtma Bakanlığı Türkmen Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bağdad 2000” künyeli eserden seçilerek alınmıştır.

KADINLA İLGİLİ TÜRKMEN ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİ

Woman Related Proverbs and Idioms in Turkmen

*Nesrin SİS**

Özet

Türkmen Türkçesi Oğuz grubu lehçelerindedir. Bu çalışmada, Türk Dünyasının “ortak dil, ortak kültür” hedefine yakınlaşmasına bir katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bundan dolayı, “Türkmen Nakılları ve Atasözü” adlı kitaptan hareketle Türkmen kültüründe çok önemli bir yeri olan atasözleri ve deyimler incelenerek, kadınla ilgili olanlar değerlendirilmiştir. Ayrıca karşılaştırma yapmak amacıyla, Türkçedeki kadınla ilgili atasözü ve deyimler araştırılmıştır. Çalışmalar, her iki alanda da kadına bakış açısı bakımından büyük benzerlikler olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında, Türkmen Türkçesinde kadınla ilgili kelimelerin çeşitlilik bakımından daha sınırlı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, Atasözü, Deyim, Kadın, Anadolu.

Abstract

Turkmen Turkish is a dialect of Oghuz group. As the Turkish world come closer for the purpose of “common language, common culture”, a contribution to this purpose was aimed in this study. For this reason, a book entitled “Turkmen Nakillari ve Atalarsözi” was criticized. The idioms and proverbs taking very important place in Turkmen culture, were reviewed and woman related idioms and proverbs were determined. Additionally, woman related idioms and proverbs in Turkish were also searched for comparison purpose. Studies showed that, in the concept of woman, there is a big similarity in both area. On the other hand, it was seen that woman related words, from the point of variety, were limited in Turkmen dialect when compared to Turkish.

Key Words: Turkmen Dialect, Proverb, Idiom, Woman, Anatolia.

Giriş

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu şivelerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur¹.

Türkmen Türkçesinin dil özellikleri içerisinde dikkati çeken en önemli özelliklerinden biri aslı ünlü uzunluklarını muhafaza etmesidir. Müsterek Türkçenin mirası olan ve bugün seyrek olarak bazı ağız ve lehçelerde (mesela Yakutçadaki tek heceli kelimelerde) karşılaşılan, kısa ve uzun ünlüler arasındaki karşıtlığı en yaygın şekilde korur. O halde Türkmen Türkçesinde, Türk Dillerinin ana ses sisteminde bulunduğu tasavvur edilen toplam onaltı (sekiz kısa, sekiz uzun) ünlü vardır. Uzun-kısa karşıtlığı fonolojik olarak geçerlidir²

* Yrd.Doç.Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Bölümü

¹ A. Buran ve E. Alkaya, **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, Elazığ (1999), s.25

² L. Bazin, “Le Turkmene”, (Çeviren, E. Gemalmaz) **PhTF I**, Wiesbaden (1959), s.308

Yakut-Altay ve Kırgız Türkçelerinde görülen Dudak Çekerliği (Labial Attraction) Türkmen Türkçesi konuşma dilinde mevcuttur. Yazı dilinde “o” ve “ö” ünlüleri sadece ilk hecede “u” ve “ü” ünlüleri sadece ikinci hecede bulunur. Ancak yazı dilinde ikinci ve üçüncü hecede bulunan:

a	ünlüsü o	
ı	ünlüsü u	
e	ünlüsü ö	
i	ünlüsü ü	olarak telaffuz edilir ³

Yazı dilinde gösterilmemesine rağmen, Türkmen konuşma dilinde ileri derecede ünsüz benzeşmesi mevcuttur ⁴

Konuşma diline ait özelliklerden biri de s ve z'nin daima peltek telaffuz edilmesidir.

Türkmen Türklerinin çok zengin folkloru ve halk edebiyatı vardır. 18. yy'a kadar Türkmen edebiyatı daha çok sözlü edebiyata dolayısıyla halk edebiyatına dayanır ⁵

Bu çalışmada Türkmen Halk Edebiyatının ve Folklorunun önemli mahsüllerinden biri olan atasözleri ve deyimler üzerinde durulmuştur. Temel kaynak olarak da, 1983 yılında Aşgabat'ta basılan “Türkmen Nakılları ve Atalarsözi” adlı eser kullanılmıştır ⁶ Bu eserde toplam 3115 tane atasözü ve deyim derlenmiştir. Bunların içinde toplam 156 tanesi, takriben % 5'lik bir kısmı doğrudan veya dolaylı olarak kadınla ilgili olanlardır. Bu atasözlerini Türkiye Türkçesine aktarırken esas olarak, “Türkmence-Türkçe “sözlük” ⁷ kullanılmakla beraber zaman zaman diğer lehçelerin söz varlıklarına da başvurulmuştur.

Türkiye Türkçesine aktarılırken mümkün oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullanılmaya özen gösterilen atasözleri, yanlarındaki parantezde bulunan rakamlardan ilki kaynak eserdeki ⁸ sayfa sayısını, ikincisi satır sayısını gösterir şekilde aşağıda sıralanmıştır:

1. Agadan ata bolmaz yeññeden-ece (26-2)
“Agabeyden baba olmaz yengeden anne”
2. Agamıñ ala gözi yeññemin sovuk yüzi (28-5)
“Agabeyimin ala gözü yengemin soğuk yüzü”
3. Agzı gışık-da bolsa bay gızı är dannar (27-2)
“Ağzı eğri de olsa zengin kızı koca bulur.”
4. Alcıran heley ärine aba diyer (38-14)
“Şaşırın kadın kocasına aba der.”
5. Altı aga birigip ata bolmaz, yedi yeññe birigip-ene (39-8)
“Altı kardeş birleşse baba olmaz, yedi yenge birleşip anne”
6. Ata gören yol keser, ene gören-don (43-8)
“Baba gören yol keser, ana gören elbise (don biçer)”
7. Atadan näsihat alan ogul kahuda bolar
Eneden näsihat alan gız keyvanda bolar (43-9)
“Atadan nasihat alan oğul kethüda olur
Anadan nasihat alan kız hamarat olur”
8. Atadan ogula miras, eneden-gıza (43-10)
“Atadan oğla miras, anadan kıza”
9. Ata dartıp, ogul bolmaz, ene dartıp gız” (43-11)

³ H. Oskar, **Türkmen Manuel**, Descriptive Grammer of Contemporary Literary Turkmen Text Glossary, Wien (1977), s.14

⁴ H. Oskar, **age.**, s. 26-27

⁵ M. Akar, S. Deniz ve F. Bilecik, **Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı**, Yesevi Yayıncılık, İstanbul (1994), s. 157

⁶ B. Mämmetyazov ve N. Esenmiradov, **Türkmen Nakılları ve Atalarsözi**, Aşgabat İlim Yayınları, Aşgabat (1983).

⁷ T. Tekin, E. Ceylan, Z. Ölmez ve S. Eker, **Türkmence Türkçe Sözlük**, Simurg Yayınları, Ankara (1995).

⁸ B. Mämmetyazov, N. Esenmiradov, **age.**

- “Babayı çeksen oğul olmaz, anayı çeksen kız”
10. Atası bolmadık bir gün aglar, enesi bolmadık her gün aglar.(44-7)
“Babası olmayan bir gün ağlar, annesi olmayan her gün ağlar.”
11. Atasız oğlan-yetim, enesiz oğlan, yesir (44-10)
“Babasız oğlan yetim, annesiz oğlan-esir”
12. Atasız toyda yetim
Enesiz günde yetim (44-11)
“Babasız bayramda yetim
Anasız hergün yetim
13. “Ata äneniň gövni oğulda-gızda, oğul-gızı gövni dag bilen düzde (44-12)
Baba ile annenin gönlü oğulda-kızda, oğlun-kızın gönlü dağda düzde”
14. At gılıgından iymini artdır gız gılıgından sepini (45-6)
“At huyundan yemini arttırır kız huyundan çeyizini”
15. Atıñ yaman bolsa satıp gutularsıñ
Ayalıñ yaman bolsa niçik gutularsıñ (47-13)
“Atın kötü ise satıp kurtulursun
Kadının kötü ise nasıl kurtulursun.
16. Ayal adam uyal adam (50-3)
“Kadınlı adam utanan adam”
17. Ayal gayratlı bolsa är gorkak bolar (50-4)
“Kadın gayretli ise kocası korkak olu
18. Ayal-gızlar yetiştı hemme zada gatiştı (50-5)
“Kadınlar-kızlar yetiştı her şeye kariştı”
19. Ayal oñsa-hazına oñmasa kaza (50-6)
“Kadın yetiriyorsa hazine, yetirmiyorsa kaza”
20. Ayalsıza rähät yok, oğlsıza dövlet (50-7)
Kadınsıza rahat yok, ogulsuza devlet”
21. Ayalı bolmadıgıñ hıyalı bolmaz (50-8)
“Kadını olmayanın hayali olmaz”
22. Ayalıñ gatı seslisinden gork, ärkegiñ çala sözlüsünden (50-9)
“Kadının yüksek seslisinden kork, erkeğin yavaş konuşanından”
23. Ayalıñ yaman bolsa, yurt parähätçılıgından ne peyda (50-10)
“Kadının kötü ise yurdun rahatlığından ne fayda”
24. Bağtlı gız Bağdatda (49-16)
“Bahtlı kız Bağdatta”
25. Bayıñ gızı kel bolsa-da är dannar (53-4)
“Zenginın kızı kel olsa da koca bulur”
26. Beglagam äre barınçañ dul oturgın olunçañ (59-18)
“Kötü ere varacağına, dul oturmuş ol.”
27. Bir heleyiñ hilesi kırk eşege yük bolar. (61-15)
“Bir kadının hilesi kırk eşege yük olur.”
28. Bir gız äre gider mün gız ele (63-1)
“Bir kız ere gider bin kız ele.”
29. Biri birinden beter, annesi kızından beter (63-12)
“ Biri birinden beter annesi kızından beter.”
30. Bolduran hem ayal; güldüren hem ayal (66-12)
“Olduran da kadın güldüren de kadın.”
31. Bu dünyäniñ behiştı, yağşı bolsa hatını
Yaman bolsa hatını içindedir tütünü
Yana yana gidersin zerre galmaz bitini (67-12)
“Bu dünyanın cenneti (ndedir) iyi olsa hatunu

- Yaman ise hatunu içindedir yangını
Yana yana gidersin zerre kalmaz bütünü”
32. Gazan alsan kakıp al, hatın alsan bakıp al. (69-3)
Kazan alsan çakıp al, hatun alsan bakıp al.”
33. Gamiş suvdan doymaz, ayallar toydan (70-11)
“Kamiş sudan doymaz, kadınlar düğünden.”
34. Gapaksız gazan gaynamaz, enesiz oğlan oynamaz (71-3)
“Kapaksız kazan kaynamaz, anasız oğlan oynamaz.”
35. Gargadan gaz bolmaz, kempirden gız (72-2)
“Kargadan kaz olmaz, Yaşlı kadından kız.”
36. Gapaksız gazan gaynamaz gaynasa da goyulmaz
Enesiz oğlan aynamaz oynasa da aynamaz
“Kapaksız kazan kaynamaz kaynasa da koyulmaz.
Anasız oğlan oynamaz oynasa da beceremez.
37. Gar suvı gandırılmaz övey äne dındırılmaz (73-1)
“Kar suyu doyurmaz üvey ana derman olmaz
38. Garram bolsa gız yağşı
Egrem bolsa yol yağşı (73-3)
“Yaşlı da olsa kız güzel
Eğri de olsa yol güzel”
39. Garıp gızın arzısı bolmaz (75-58)
“Fakir kızın arzusu olmaz.”
40. Garıp gızı görki bilen
Bayın gızı tarakgısı bilen (75-9)
Fakirin kızı güzelliği ile
Zengin, kızı tarağı (süsü) ile”
41. Gatıksızdan duzlu yağşı
Oğlısızdan gızlı yağşı (76-13)
“Katıksızdan tuzlu iyi
Ogulsuzdan (evlatsızlıktansa) kızlı (olmak) iyi
42. Gelene baldız gidene äne (78-5)
“Gelene baldız gidene anne”
43. Gelin bolmasak hem gädikten garapdık (78-7)
“Gelin olmasak da gedikten bakmıştık.”
44. Gelinde dil yok gayınänede insap.(78-8)
“Gelinde dil yok kaynanada insaf”
45. Gelinin “geldi-geldisi” oğluñ “boldı boldısı” (78-9)
“Gelinin geldi geldisi oğlun oldu oldusu.”
46. Gelinimin ayağı çopanımın tayağı” (78-10)
“Gelinimin ayağı çobanımın dayağı”
47. Gelin gelin eden düşen yeri (78-11)
Gelini gelin eden düştüğü yerdir.
48. Gelin yaşınar dili dag aşar (78-12)
“Gelin gizlenir (ama) dili dağı aşar.”
49. Gülüp geplen ärden gork aglap-geplen-heleyden (90-16)
“Gülerek konuşan erkekten kork, ağlayarak konuşan kadından”
50. Gız gizlen, sir gizlen, zer gizlen (92-5)
“Kızı gizleyin, sırrı gizleyin, altını gizleyin”
51. Gız galını gıravça (92-6)
“Kızın çeyizi kırağı (gibidir)”
52. Gız kapısı-şa gapısı

- Müni gelir biri akider. (92-7)
“Kız kapısı şah kapısı
Bini gelir biri götürür.”
53. Gızlı gızıldan doymaz. (92-8)
“Kızlı altından doymaz.”
54. Gızlıñ sargıdı tükenmez (92-9)
“Kızlının gözyaşı tükenmez.”
55. Gızlı öyde iş galmaz (92-10)
“Kızlı evde iş kalmaz”
56. Gızlı öye kırk at bağlanar (92-11)
“Kızlı eve kırt at bağlanır.”
57. Gız satıp bay bolan yok (92-12)
“Kız satıp zengin olan yok”
58. Gızı barıñ nazi bar. (92-13)
“Kızı varın nazi var”
59. Gız ısı gül ısı (92-14)
Kız kokusu gül kokusu”
60. Gız bilen gızıl gizlin gezer. (92-17)
“Kız ile altın gizli gezer”
61. Gız galıñı-garıñ suvı. Gız çıkararı barmaz, gelin edilen dagamaz. (92-18)
“Kız çeyizi karın suyu. Kız çıkararı varmaz, gelin edilen dağılmaz”
62. Gızıl yüzlü yigidiñ gız uyası bolmasın
Gız uyası bolsa-da, gızıl yüzi solmasın (93-1)
“Kızıl yüzlü yigidin kız kardeşi olmasın
Kız kardeşi olsa-da kızıl yüzü solmasın”
63. Gızı saklama gıñ bolar
Yüpegi saklama yün bolar (93-5)
“Kızı saklama cariye olur
İpeği saklama yün olur”
64. Gızım öyde gılığı daşda (93-6)
“Kızım evde niyeti dışarıda”
65. Gızım saña aydayın, gelinim sen eşit (93-7)
“Kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit”
66. Gızını övenden gaç
Yeñnesi öveni alıp gaç (93-8)
“Kızını övenden kaç
Yengesinin övdüğü (kızı) alıp kaç”
67. Gızıñ gövni gıl bolar, çigilse-de çözüler (93-9)
Kızın gönlü kıl (gibidir) düğümlense bile çözüler.
68. Gızıñ uranı-hudayın bereni (93-11)
Kızın vuranı Allah vergisi(dir)
69. Gız anadan görelde almasa, övüt almaz. (93-12)
Kız annesinden örnek almasa, öğüt almaz
70. Gız yağşısı gışık çatmadan çıkar. (93-13)
“Kızın iyisi kaşını çatmadan çıkar”.
71. Dañnan gız arsız galar (96-4)
“Bağlanan kız kocasız kalır”.
72. Daş düşen yerinde togtasın, gız varan yerinde (96-14)
“Taş düştüğü yerde dursun, kız vardığı yerde
73. Dogmadıktan dogan bolmaz, dolanmadıktan gız. (102-3)
“Doğmadıktan kardeş olmaz, dolanmadıktan kız”.

74. Dogran eceñ bolmasa, dogan dayzañ yok mudı? (102-6)
“Doğuran annen yoksa, doğmuş teyzen de mi yok?”
75. Dokuz ayal oturur dograna agram düşer. (103-3)
“Dokuz kadın oturur doğurana sancı düşer”.
76. Düye” düz deyip geçer yiğit “gız” diyip (107-9)
“Deve “ova” diyip geçer, yiğit “kız” deyip”
77. Yetişen gız giyeveden gorkmaz (113-9)
“Yetişen kız damattan korkmaz”.
78. İşi gaydan ayal üstüne ayal alar (125-14)
“İşi dönen kadın üstüne kadın alır”.
79. Yitgili enesiniñ goltugını barlar (128-6)
“Zarara uğrayan annesinin koltuğunu yoklar.”
80. Yüpegi saklap bilmez yün eder. Ayalı saklap bilmez. gün eder.(129-18)
“İpeği saklamayan (onu) yün eder, kadını saklayamayan “onu” cariye eder.”
81. Kırk heley üşer, birine agram düşer (138-4)
“Kırk kadın toplanır birine sancı düşer.”
82. Kırk yaşda “gızlar begi” adını alan (138-5)
“Kırk yaşta “kızlar beyi” adını almış.”
83. Lalıñ diline enesi düşer. (138-15)
“La’lin diline annesi düşer.”
84. Mün dayza bir ecäniñ ornını tutmaz. (142-18)
“Bin teyze bir annenin yerini tutmaz.”
85. Nanıñ gınagı-gızın yanagı ‘145-9)
“Ekmeğin kenarı-kızın yanağı”
86. Ovadan toyda gerek, akıllı-günde (146-13)
“Güzel (kadın) düğünde gerek, akıllı (kadın) her gün”.
87. Oğlanınkı ece goynunıñkı gece (147-14)
“Oğlanınkı anne koyununıñkı gece”
88. Oğlanı yaşdan ayalı başdan (147-16)
“Oğlanı küçükden kadını baştan”
89. Ogul iyer äre gider-gız iyer gıra gider (148-13)
“Oğul yer meydana çıkar gız yer kıra gider.”
90. Ogulla bir gerek bolsa, gızla mün gerek (148-14)
“Oğulla bir gerekse kızla bin gerek.”
91. Ogul yanında-ot, gız yanında-yat (149-1)
“Oğul yanında-ateş yak, kız yanında yat”.
92. Orta yolda atın ölmesin, orta yaşda hatının (150-14)
Yolun ortasında atın ölmesin, orta yaşta kadının.
93. Oturan gız orunlı bolar (151-19)
Oturan kız yer bulur.
94. Oturmaktan iş bitmez, garrı mama diş bitmez (152-1)
Oturmakla iş bitmez, ihtiyar kadından diş bitmez.
95. Özini öven kiçi akmak, ayalını öven ulı akmak (153-16)
Kendini öven küçük ahmak, karısını öven ulu ahmaktır.
96. Öyle bolsa gün durmaz, yetişensoñ-gız (154-16)
Öğle ise gün durmaz, yetiştikten sonra kız.
97. Ömrünñden iki gün galsa at al, bir gün galsa ayal (157-2)
Ömründen iki gün kalsa at al, bir gün kalsa kadın.
98. Piyada at görkezme, dula-ayal (160-12)
Piyadeye at gösterme, dula kadın.
99. Piyada gözi bilen at alma, dul gözi bilen ayal (160-13)

- Piyade gözi ile at alma, dul gözü ile kadın.
100. Tayın aşın eyesi, adaglı gızın äri (170-6)
Hazır yemeğin sahibi nişanlı kızın kocası.
101. Ursa-da, ecem eli ursun (175-14)
Vurursa annemin eli vursun.
102. Han azsa, iline deger
Hatın azsa, ärine (178-7)
Han azsa iline zarar verir
Hatun azsa kocasına
103. Hatının handan bolsa, gel-gidiş şondan (179-8)
Hatunun güler yüzlüyse, geliş-gidişin ondandır (çoktur)
104. Hatının yaman bolsa yurt dınçlığından ne peyda (179-9)
Hatunun yaman ise yurt rahatlığından ne fayda.
105. Heleyi heley bolanın äri ner bolar,
Heleyi heley bolmadığın äri gara yer bolar (719-12)
Kadını kadın olanın eri yiğit olur.
Kadını kadın olmayanın eri karayer olur.
106. Heleyi bolmadığın golayı bolmaz. (179-13)
Kadını olmayanın kolayı olmaz.
107. Heley alsan akıl bilen huş al. (17-14)
Kadın alsan akıl ile idrakli (olanı) al
108. Çaganı yaşdan-ayalı başdan (183-7)
Çocuğu küçükken-kadın baştan (eğit)
109. Çıkan gız çıgdan daş (1986-6)
Çıkan kız çıgdan uzak (tır)
110. Çıkmadık gız-il gelni
Çıkmadık oğlan-il giveysi (186-8)
Çıkmadık kız herkesin gelini
Çıkmadık oğlan herkesin damadı
111. Şähere düşeniñ ene süydüni unudayması geñ dälidir. (188-6)
şehre gidenin ana sütünü unutması garip değildir.
112. Ecem öldi (başdaragı) daracığı mărğa galdı (190-10)
Anam öldü (baş taragı) küçükük bir tarak bana kaldı.
113. Eceliniñ reñki bağlardakı güle meñzer
Ecesiziñ reñki ocakdakı küle meñzer (190-11)
Analının reñgi bağlardakı güle benzer.
Anasızın reñgi ocaktaki küle benzer.
114. Ecesiniñ ukusu gelse, oğlanı “uhha” diyer, ecesiniñ gezesi gelse, oğlanı “hopba” diyer.(190-12)
Anasının uykusu gelse oğlu “uyku” der, anasının gezesi gelse oğlan “hoppa” der.
115. Eklenebilmesen, ayal al (191-11)
Geçinemiyorsan kadın al.
116. Eltim olguna galandan günim olguna galsın (193-5)
Eltimin oğluna kalmaktansa hizmetçinin oğluna kalsın
117. Emelsiz ayal alsan zehiniñ yanar (193-11)
Usulsüz kadın alsan zihniniñ yarar.
118. Ene-atanı horlanıñ domı otdan bolarmış (193-13)
Ana babasını horlayanın giysisi ateş dolarmış
119. Ene-gap, ata –sap (193-14)
Ana güçlü, ata temiz.
120. Ene gezer, gız gezer, garıp öyi kim düzer (193-15)

- Ana gezer, kız gezer garip evi kim düzer
121. Eneden gışık doğanı galıpa salsaşam düzelmez (193-16)
Anadan eğri doğanı kalıba salsan da düzelmez.
122. Eneden köyneklı doğan yok (193-17)
Anadan köyneklı doğan yok.
123. Eneli yetim (193-18)
Analı yetim
124. Enem-atam bolsa bolsun, agzı-burnı bolmasın (194-1)
Anam babam olsun da agzı burnu olmasın
125. Enem-atam şirin dilli ussadam (194-4)
Anam-babam şirin dilli üstadam.
126. Eneş övey bolsa, atan özünki bolmaz (194-3)
Annen üvey ise baban öz olmaz.
127. Eneş ölse-de dem-dem ağla (194-4)
Annen ölmüşse her nefeste ağla
128. Enesi gönenmedigini tanası gönenmez (194-5)
Anası gün görmeyenin danası gün görmez.
129. Enesinden ayrılan guzını gurt iyer (194-6)
Anasından ayrılan kuzuyu kurt yer.
130. Enesiz günde yetimek
Atasız toyda yetimek (194-7)
Anasız hergün yetim(dir)
Babasız düğünde yetim(dir)
131. Enesizi gelin etme atasızı giyev (194-8)
Anasını gelin etme babasızı damat.
132. Enesiz oğlanın dayzası köp ()194-10)
Anasız oğlanın teyzesi çok (tur)
133. Enesiz oğlanın dayısı bolmaz, atasız oğlanın-garındaşı (194-11)
Anasız oğlanın dayısı olmaz, babasız oğlanın kardeşi.
134. Enesin gör, gızını al,
Gırasın gör bizini al (194-12)
Anasını gör kızını al
Kenarını gör bezini al
135. Erkeğin hövri-ayalı (194-14)
Erkeğin dostu kadını
136. Eşek münenin ayağı dınmaz, iki ayallı –gulagı
Eşeğe binenin ayağı rahat etmez, iki karılının kulağı
137. Är ayal üstüne ayal alsa, sekiz ayal ağlarmış (197-7)
Er kadın üstüne kadın alsa sekiz kadın ağlarmış
138. Är veziri-ayalı (197-9)
Erkeğin veziri kadını (dır)
139. Äri ölüp äre baran-il töresi, äri bolup, äre baran il yüzgarası (198-3)
Eri ölüp ere varan il töresi, eri olup da ere varan il yüzkarası
140. Äri är edyen hem heley
Äri gara yer edyen hem heley (198-5)
Eri er eden de kadın
Eri kara yer eden de kadın
141. Är ölse hatın talak (198-12)
Er ölse kadın dul
142. Yağşı heley, yağşı at gülmezden öş güldürer
Yaman heley, yaman at-ölmezden öş öldürer (303-10)

- “İyi kadın, iyi at (gibidir) gülmeden önce güldürür.
Yaman kadın, yaman at (gibidir) ölmeden önce öldürür”
143. Yaz gününün yağşı-är-heleyin urşu (205-2)
Yaz gününün yağmuru-karı kocanın kavgası”
144. Yaman ayal mihman gelende öy süpürer (207-14)
Yaman kadın misafir geldiğinde ev süpürür.”
145. Yaman hatından döv gaçar (208-11)
“Yaman kadından dev kaçır.”
146. Yaman ayaldan acdarha-da gaçıpdır (208-16)
“Yaman kadından ejderha bile kaçmıştır”.

Sonuç

Kadınla ilgili Türkmen atasözleri ve deyimleri ile Anadolu sahası arasında genel bir değerlendirme yapabilmek amacıyla Ömer Asım Aksoy’un “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü”⁹ taranmış, bu eserdeki 7853 atasözü ve deyim arasında 206 tanesinin yaklaşık %2.6’sının doğrudan veya dolaylı olarak kadınla ilgili olduğu saptanmıştır. Bu eserde geçen kadınla ilgili kelimeler: “ana, avrat, besleme, dul, dişi, dilber, elti eş, güzel, gelin, gebe, halayık, harem, hanım, hala, kadın, kahpe karı, kaynana, kız kocakarı nazenin, teyze, yar” kelimeleridir. Ayrıca “Fatma ,Fatmacık, Leyla, Kadire, Raziye, Şakire” gibi özel adların da geçtiği görülmüştür.

Hem Türkmen hem Anadolu sahasındaki, kadınla ilgili atasözleri ve deyimlerde; genel olarak muteva, bakış açısı ve temel yaklaşımlar bakımından büyük ölçüde paralellik görülmektedir. Bu paralellikler içinde bazı küçük ses veya kelime değişikliğiyle ortak olanlar bulunduğu gibi:

- “Lalıñ diline enesi düşer.(138-15)
“Dilsizin dilinden anası anlar”¹⁰
“Äri ar edyen hem heley
Äri gara yer edyen hem heley.”(198-15)
“Erkeği vezir eden de karısı rezil eden de.”¹¹;

şu şekilde tamamen ortaklık gösterenler de vardır:

- “Änesin gör kızını al
Gırasın gör bezini al.”(194-12)
“Anasını gör kızını al kenarını gör bezini al.”¹²
“Gızım saña aydayın gelinim sen eşit.”(93-7)
“Kızım sana söylüyorum gelinim sen işit.”¹³

Son olarak Türkmen Atasözlerinde kullanılan kadınla ilgili kelimeler şu şekilde sıralanabilir. Ayal, baldız, dayza, dul, ece, elti, ene, garı, mama, gayınäne, gelin, gız, gızlar begi, gızuya güñ hatın, heley, kempir, yeñje.

Bunların arasında baldız, dul elti, gelin gibi Türkiye Türkçesi ile aynen kullanılmakta olan kelimelerin yanında dayza (teyze) äne (ana) gayınäne (kaynana) gız, (kız) hatın (hatun), yeñje (yenge gibi çok küçük ses değişiklikleriyle birlikte yine Türkiye Türkçesinde kullanılan) kelimelerin devam ettiği görülmektedir.

⁹ Ö. A. Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1984)

¹⁰ Ö. A. Aksoy, *age*.

¹¹ Ö. A. Aksoy, *age*.

¹² Ö. A. Aksoy, *age*.

¹³ Ö. A. Aksoy, *age*.

Ayal (kadın), ece (1. anne, 2. yaşlı kadınlar için kullanılan hitap sözü) garrı (ihtiyar kadın) mama (ihtiyar kadın, anneanne) gız uya (kız kardeş) güñ(kuma) heley (kadın) kempir (yaşlı kadın) gibi kelimeler de Anadolu Ağızlarında ve diğer lehçelerin söz varlığı içinde doğrudan doğruya veya birtakım küçük fonetik farklılıklarla kullanılmaktadır¹⁴

Kaynaklar

- 📖 AKAR M., DENİZ S. ve BİLECİK F., **Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı**, Yesevi Yayıncılık., İstanbul (1994)
- 📖 AKSOY Ömer Asım, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1984).
- 📖 BAZİN L., “Le Turkmene”, **PhTF I** (Çeviren : E. Gemalmaz), Wiesbaden (1959).
- 📖 BURAN A. ve ALKAYA E., **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Türkiye ve Türk Dünyası, İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, Elazığ Şubesi Yayınları: 4, Elazığ (1999).
- 📖 ÇAĞATAY Saadet, “Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, **TDAY-Belleten (1962)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (1988).
- 📖 MÄMMETYZAZOV B. ve ESENİRADOV N., **Türkmen Nakılları ve Atalarsözi**, Aşkabat İlim Yayınları. Aşkabat (1983).
- 📖 OSKAR H., **Turkmen Manual**, Descriptive Grammer of Contemporary Literary Turkmen Text Glossary, Wien (1997).
- 📖 TEKİN T., CEYLAN E., ÖLMEZ Z. ve EKER S., **Türkmençe-Türkçe Sözlük**, Simurg Yayınları, Ankara (1995).

¹⁴ S.Çağatay, Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler, TDAY Belleten 1962, Ankara 1988, s.13-49

AZERBAIJANLILARIN ANADOLU TÜRKLERİNE KARDEŞLİK YARDIMLARI (BALKAN VE I. DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA)

Azerbaijan's Brotherhood Help to Anatolian Turks (During Balkan Wars and First World War)

*Mübariz SÜLEYMANLI**

Özet

Makalede Anadolu ve Azerbaycan türklerinin tarihi, mille-manevi ilişkilerine genel şekilde bakılır, XX esrin ilk illerinden itibaren iyirminci illere kadar geniş vüset almış karşılıklı kardeşlik yardımlarına hüsusi dikkat yetirilir. Gerek Balkan Savaşında, gerek Birinci Dünya Müharibesinde zor duruma düşmüş Anadolu türklerine kardeş kömeği göstermiş Azerbaycan türklerinin kayretlerine dair tarihi melumatlar verilir. Bu konuda milli ruhlu zenginlerin, aydınların, hüsussile hayriye cemiyetleri vasitesile gösterdikleri maddi, manevi ve tebliğati fealiyyetleri araştırılır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kardeş Kömeyi, Cemiyet-i Hayriyye.

Abstract

An article pays attention on mutual relations between Anatolia and Azerbaijan in the beginning XX century. It is given historical information concerning the help of Azerbaijanis to Anatolian Turks during the Balkan War and the First World War. Economical assistance of charitable societies toward this process also has been examined.

Key Words: Azerbaijan, Brother Help, Support Union.

Tarihen bir-birilerine daim karşılıklı yardımlaşmalarda bulunmuş Azerbaycan ve Anadolu türklerinin öten asrın ilk senelerinden itibaren ilişkileri yeni bir mahiyet kazanmış, Balkan ve I Dünya Savaşı esnasında halklarımız arasındaki kardeşlik yardımları muhteşem bir hareket halını almıştır. Tabii ki, bu yardımlaşmaların kökünde insanlık duyguları ile beraber, milli, dini ve kültürel faktörler daha önemli yer tutmuşdur. Aydınlarımız da halkı kardeş kömegine sesleyerken bu ana faktörleri öne çekmiş, halkı bunun, gerekse siyasi parti ve teşkilatların, gerekse zengin şahısların, gerekse de sıradan insanlarımızın vicdani borcu, milli ve dini vazifesi olduğuna inandırmışlardır. Bu bakımdan konumuza ilk olarak hemin dönemin istimai-siyasi ve kültürel hadiselerine genel bir bakışla başlamak isterdik.

Azerbaycan türklerinin tarihinde milli intibah dövrü olan XX yüzilin ilk onilliklerinde Türkiye ile bağılıkları olan müterekki dünyagörüşü, intibah ruhlu bu universal şehsiyyetler gergin ve böhranlı anlarda bele ruhdan düşmemiş, ekideleri yolunda çarpışmış, ictimai fikrin formalaşdırılması için bütün mövcud tebliğat vasitelerinden istifade etmişler. Bu aydınlar, dövrü metbuatda müntezem çıkışları ile yanaşı, hem de Bakıda teşekkül tapıb fealiyyet gösteren bir çoh medeni-maarif cemiyetlerinin rehberliyinde temsil olunmuşlardır. Maarifçilik seyleri daha kabarık nezere çarpan hemin cemiyetlerin fealiyyetine bu aydınlar öz töhfelerini vermişdir.

XX asrın evellerinde Türkiyede hakimiyet başına geçen "İttihad ve terekki" partiyasının meramnamesinin terkib hisselerinden biri panislamizm telimi idi. Tesadüfi deyil ki, bu vahtdan itibaren Türkiyede, Rusiyada, habele Azerbaycanda panislamizm demek olar ki, sırf "türk rengi kesb edir ve pantürkizmin nezeri esasının ve emeli fealiyyetinin ayrılmaz hissesi kimi özünü göstermeye başlayır. 1908-ci ilden itibaren müslümanların siyasi teşkili – hilafet meselesi "İttihadi-islamın" esas meselesi kimi, açık şekilde özünü gösterir. Bu dövrde pantrürkizmle yanaşı, panislamizmin tebliğinin de esas merkezi İstanbula köçür. Bu vahtlar İstanbulda bir-birinin ardınca "İttihadi-islam", "İttihadi-

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Medeniye ve İncesenet Üniversitesi – Bakü

Mehemmediyye”, “Cemiyeti-elmiyyen-islamiyye” ve s. bu kimi mehfi ve lekal cemiyetler tesis edilir, panislamist metbuat artıb genişlenirdi.”¹

Şarkın hürriyyet ve demokratiya, azadlık ve istiklal ideyaları ile alovlanan üç mühüm merkezinden biri kimi İstanbul da bu zaman inkilabi herekatlar dövrünü yaşayırdı. İttihadi islam fikirleri ile osmanlıcılığın tarihe kovuşmağa başladığı bir vahtda türk milletçiliyi teşekkül tapmakda idi. Rusiyada irtica ve terrorun şiddetlenmesi sebebinden memleketlerini terk etmek mecburiyyetinde kalan bir çoh müslüman ve türk ziyalıları buraya sığınmışdılar.² Bu o vahtlar idi ki, bir çoh Azerbaycan ziyalılarının, maarifçilerinin dini ve elmi sepgili mekalelerinde “islam milleti”, “Mehemmed hümmeti”, “müslüman camaatı” anlayışları ile tez-tez rastlaşırık. Bu yazılarda “islam” ve “millet” anlayışları aynı bir mehrec altına getirilmiş, islam dinini kabul etmiş bütün tayfa, halk ve milletler “milleti-islam” elan edilmişdir, “millet” sözü müslümanlığı kabul etmiş bütün insanların ümumiliyini, birliyini işaretlendiren mefhum kimi işledilmişdir.³

Milli-dini düşünce sahiblerinin kanaetince, eger “islamlaşmak, islamı derk etmek “İttifak ve ittiha” nemetini derk etmekdirse, onda “türk ensarının islamı bulması” da “türkleşmek”, türk birliyinin, “türk ittihadı”nın meydana getirilmesi demektir. Yeni eslinde “islamiyyete” hidmet etmek “türk kövmüne” hidmet etmektedir. “Türk kövmü”ne hidmet etmek de “islamiyyet”e hidmet etmek demektir. Ali bey Hüseyinzadenin⁴ ve Ahmed bey Ağaoğlunun⁵ eserlerinde hüsusile geniş şerhini tapmış bu meselenin esas meksedi Osmanlı imperiyasının himayesi altında evvelce bütün türk dilli halkları, ümumiyetle, cemi müslümanları birleştirmekden ibaretdi. A. Ağaoğlunun “Türk alemi”⁶ silsile mekalelerinde ve hem de onun başka yazılarında, elece de Ali bey Hüseyinzade, Y. Z. Talıbzade ve digerlerinin eserlerinde dini mövke bele idi: İslamiyyetin, islam medeniyyetinin yegane hamisi, onun istinadgahı ve “evvelki ezemetini berpa edib rövneklendireni” yalnız türk milletidir. Milli ve dini mövkelerini sintez halına getiren mütefekkirlerin fikirlerini şerh ederken, bunu deyek ki, Azerbaycan ictimai fikrinde müeyyen bir merhele dahilinde pantürkizm eger panislamizm prinsiplerinden biri kimi, onun siyasi doktrinasının terkiib hissesi kimi, hem de çoh zaman üstüörtülü, müemmalı şekilde öz ifadesini tapırdısa, XX esrin ikinci onilliyinden itibaren ise müstakil bir milli-dini, ictimai-siyasi nazeriyye kimi özünü biruze vermiş ve formallaşmışdır. Amma katı şekilde demek olar ki, Azerbaycan ictimai fikrinde heç vaht pantürkizm özünü panislamizme karşı koymamış, hemişe bir-birile karşılıklı nüfuzda olmuşdur. 1918 – 1920-ci iller metbuatında bezi hallarda karşılıklı tenkidi mülahize ve ittihamlara rast gelinse de, bunlar prinsipial karakter daşımamış, yalnız taktiki sehvlerin tenkidi kimi özünü göstermişdir.

Öten esrin evveleri üçün modernizm meselelerine münasibetde de milli-dini mövkeleri üst-üste düşen ziyalıların Batıya münasibetleri birmenalı olub ve onlar cemiyetde terekki yollarının yalnız islamda aranması terefdarı olmuşlar. Çünkü onlar islamın tenezzülünün esas sebeblerinden birini Batının müntezem olarak zehni-ehlaki tesirinde ve aynı zamanda islamın öz dahilindeki menevi-ehlaki pozulma küvvesinin arasikesilmezliyinde görürdüler. Demeli, vahid bir menevi-ehlaki konsepsiyanın dahililen parçalanmasında Batının pozucu tesiri olduğu keder de müslümanların öz dahililerindeki hakimiyet herisliyinin, nadanlık, cehalet, mövhumat ve hürafatın da o keder tesiri olmuşdur.

Azerbaycanın mühacir ziyalılarından olan Nağı Keykurun Ankarada neşr olunan “Azerbaycan” aylık kültür dergisinde “Böyük bir heyirsever Hacı Zeynalabdin Tağızade (hatire defterinden bir yarpak)” başlıklı mekalesinde yazır ki, Kurani Kerimi ilk defe Azeri şivesiyle türkceye tercüme etdiren Hacı Zeynalabdin olmuşdur. Bu Kurani Kerimi 4000 altun lire deyerinden ziyetli daş ve almazlarla bezeyerek Yusif Ziya Talıbzadenin vasitesi ile İstanbula Sultan Abdülhemide hediye olarak gönderir.⁷ Hekiketen de

¹ K. Mustafayev, XX. Esrin Evvelerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tenkidi, Maarif, Bakı (1973), s. 193-194.

² M. A. Süleymanlı, M. E. Rezulzade ve Azerbaycan Medeniyyeti: Senetş. nam... dis, ADMİU'nun Kitabhanası, Bakı (2000), s. 91.

³ K. Mustafayev, age., s. 214.

⁴ E. Hüseyinzade, Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl işiklar (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Azereşr, Bakı (1996); E. Hüseyinzade, Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretdir, (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Mütercim, Bakı (1997).

⁵ “Fuyuzat” Dergisi, 13 Dekabr 1906-ci il, № 2; “Türk Yurdu” Jurnalı, Hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

⁶ “Türk Yurdu” Jurnalı, Hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.

⁷ Naki Keykurun, “Böyük Bir Hayirsever Hacı Zeynalabidin Takızade”, Azerbaycan, S. 14(62), Ankara (Mayıs 1957), s. 17.

menbelerde “Azerbaycan Türklerinin Bakı Müslüman Cemiyeti Heyriyyesi vasitesile, 1906 – 1907-ci illerde Osmanlı Hükümeti ve Padişah ile ilişkiler kurduğu görülmektedir. Hetta cemiyet bu tarihlerde, cemiyetin üyesi Talıbzade Ahund Yusif Efendini İstanbulla göndermiştir.”⁸

Ümumiyyetle o dövrdə Azərbaycan ziyalılarının Türkiyə ilə elakələrinin əsasında əsasən heyriyyə və maarif cəmiyyətləri durmuşdur. 1905-ci ildən itibaren Azərbaycan türkləri həm fərdi olaraq, həm də cəmiyyətlər halında Türkiyə ilə münasibətlər kurmuşlar. Onlar Azərbaycan xalqının sosial və mədəni bəhəmdən inkişafında Osmanlı dövlətindən yardımlar istemiş, təhsil və din sahələrində Türkiyədən bezi tələplər etmişlər. Bakı Müslüman Heyriyyə Cəmiyyətinin kuruluşunun ilk illərində, Osmanlı padişahı və hökuməti ilə elakələr kurmaq üçün cəhdlər edilmişdir. Bu məqsədlə cəmiyyətin üzvü, müəllimliklə yanaşı, həm də Bakıda çıxan “Teze heyat” kezetinin yazarı olan Ahund Yusif Talıbzade 1907-ci ilin avqustunda İstanbulla göndərilmişdir. A. Y. Talıbzade özü ilə Bakı Müslüman Heyriyyə Cəmiyyəti İdaresinin möhürü və Heyriyyə Cəmiyyəti və Neşri Maarif Cəmiyyətinin reisi – Hacı Zeynalabdin Tağıyevin imzası olan bir vəkaletname aparmışdır. Türkiyə Cümhuriyyəti “Başbakanlık Osmanlı Arhivi”ndə mühafizə olunan tarixi sənədlərə istinadən, tədqiqatçı Betül Aslan bu mövzuda çox geniş bilgiler verir.⁹ Onun tekdimatında sözügedən vəkaletname haqqında tam məlumat alırıq:

“Vəkaletname

Bu ahır vahtlarda Rusiyada sakin otuz milyon Müslüman Cəmaəti arasında tərəkki və teali meyyali görünməkdədir. Ancak bizlərin müntəzəm məktəblərimiz və kütubi-elmiyyə və fənniyyə və tədriyyələrimiz lüzumi dərəcəsinə mövcud bulunmadığından hilafəti-celiləi uzmanın saye-i-maarif vayesində yaşayan müslümanlarla bir kat daha elakə və rabitə kəsb etmək məqsədiylə Cəmiyyəti İslamiyyə ezalarından, Ulumi Arabiyyə Müderrisi və Məktəbi İdadi Müəllimi Ahund Yusif Talıbzade Efəndi teatii əfkar və vəsatəti lazımdə bulunmaq məqsədiylə mərkəzi hilafəti uzma olan Dərsaadətə irsal olundu.

Dərsaadət məmurin-i aidesi tərəfindən kendisine müavinət-i lazımdə bulunulmasını biz Rusiya Müslümanları istirham edəriz.

Mühür

Bakı Müslüman Cəmiyyəti-i Heyriyyə
İdaresi

Neşri Maarif və Umur-ı Heyriyyə Cəmiyyəti-i İslamiyyə
Reisi General Hacı Zeynalabidin Tağıyev”

Betül Aslanın haklı olaraq yazdığı kimi,¹⁰ bu vəkaletnamedə maraklı olan tərəf yalnız Azərbaycan müslümanları üçün deyil, Rusiyada yaşayan 30 milyon müslüman üçün yardım tələb edilmişdir. Heyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən verilmiş bu vəkaletname ilə İstanbulla gələn Talıbzade Yusif Efəndi, Sədət məkanına 31 iyul 1323 (19 avqust 1907) tarixində tekdım etdiyi (Başbakanlık Osmanlı Arhivində mühafizə olunan) yazıda, özünün Heyriyyə Cəmiyyətinin idarə işlərində vəzifə daşdığı, üləma bir ailedən gəldiyini, Rüs yüksek okulundan məzun olduğunu, Zeynalabidin Tağıyevin, Rusiyada bezi kəndirilmiş, ağılsız müslümanların hilafət məkanı və Osmanlı padişahı haqqında yaptıkları kərezkeranə neşriyyəyə cavab verərək, onları təsirsiz burahmaq, müslüman əhalini mənən və dinən hilafət məkanına daha küvvətli olaraq bağlamaq və onları aydınlatmaq üçün neşr etdiyi günlük “Teze Heyat” kezetində yazarlıq yaptığını bildirdikdən sonra, Bakıda İslam Heyriyyə Cəmiyyətinin kurucusu və başkanı olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tekiyə etməyə çalışdığı hətəi hərəketi, ana hətəriylə bu şəkildə bildirmişdir:

“1. İndiyə kəder Kafkaz Türkləri yazışmalarında həp farscanı kullanmışlar. Bundan sonra farscanın yerinə ana dilimiz olan Türkçenin kullanılması və gəlişdirilməsi.

2. Bilumum məktəb kitablarımızın Osmanlı türkçesi ilə yazılması.

3. Məktəblərimizin proqramının Osmanlı Maarif proqramına görə yapılması.

⁸ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türkləri'nin Anadolu Türkləri'ne Kardaş Kömegi (Yardımları) və Bakı Müslüman Cəmiyyəti-i Hayriyyəsi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara (2000), s. 44.

⁹ Betül Aslan, *age.*

¹⁰ Betül Aslan, *age.*, s. 64.

4. Merkezi İdaresi Bolkaristanın Varna şehri ile İranın Urmiye şehirlerinde bulunan “Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komitesi Muzırrasının Kafkaz ve Azerbaycan türklerini Hilafet mekamına bağlılıktan ve mükeddes kaye olan İslam ittihadından uzaklaştırmak için erebce, türkce, farsca ve kürdceye vakif olan ermeniler tarafından Kafkaza zererli neşriyyatlar sohumaktadır. Bunları bir an önce tesirsiz hala getirmek ve Kafkaz müslümanlarını etkilemesini önlemek için karşı neşriyyatda bulunulması.

5. İrana, Misire ve Avropaya ferarilik edib, oralarda tutunamayarak Kafkaza dönmek isteyenlere izin verilmemesi.

6. Mekteb müdirleri ve öğretmenlerin Osmanlı Hükümetinin de uygun görmesi ile İstanbuldan tedarük edilmesi.

7. Dini kitapların tefsirleri, peygamberimizin hadisleri, ehkaki kitaplar ve bu konulardaki yararlı tamimlerin yayınlanması.”¹¹

Y. Z. Talıbzade Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin ve onun sedri H. Z. Tağıyevin heyata keçirmeye çalıştığı esas meseleleri bu şekilde açıkladıktan sonra Kurani Kerimin Hacı tarafından hazırlatırılmış üç cildlik Türkce tefsirini, H. Z. Tağıyevin yazdığı bir mektubla birlikte, Osmanlı Dövlətinin Padişahı ve müslümanların helifesi olan II Ebdülhemide verilmek için Sedaret mekamına tekdim etmiştir. H. Z. Tağıyev tarafından Osmanlı Padişahı Sultan II Ebdülhemide A. Y. Talıbzade vasitesile gönderilen hemin mektubun metni beledir:

“Atabe-i felek-mertebe-i cenab-ı zillullahi azamiye Veli-ni met-i cihan efendimiz hazretleri!

Bu ana keder Rusya Devletinin taht-i hükümetinde bulunan biz otuz milyon Türk Müslümanlarının beyninde Türk lisanında Kuran-ı Şerifin tefsiri bulunmadığından ekseriyyetle onun mezamin-i alieysinden istifade-yab olamıyorduk. Lihaza bu ahır vakitlerde saye-i hilafetvaye-i cenab-ı zillullahi azamilerinde Bakü ülemasından vilayet kadısı kulları vasitasıyla Kelamullah-ı Şerifi Türk lisanında tefsir etdirüb tab ve neşrine muvaffak oldum.

Ahd-i meali-vefd-i cenab-ı padişahilerinde hasıl olan işbu muvaffakiyyet-i kemteranenin şükranesi yolunda huzur-ı celil-i şehriyarilerine mahza arz-ı fariza-i ubudiyyete vesile olmak üzere mezkur tefsir-i şerifden huzur-ı bahirun-nur-ı hilafet-penahilerine bir takım takdim ettim. Eltaf-ı aliye ve merahim-i mütealiye-i hazret-i hilafet – Penahilerinden kabülünü istirham ederim. Ol babda ve katibe-i ahvalde emrü ferman veli-nimet-i cihan halife-i bil-hakk ve padişah-her-dem-muvaffak efendimiz hazretlerindir.

Mühür

Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriye
İdaresi

Neşri Maarif ve Umur-ı Hayriyye Cemiyet-i İslamiyye
Reisi General Hacı Zeynalabidin Tağiyef Kulları 25 Şehr-i
Cumad-el-üla 1325 Şehir Bakü”¹²

Başbakanlık Osmanlı Arhivinde apardığı araştırmaların neticesinde, Betül Aslan bele bir kenaete gelir ki, Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin Ahund Yusif Talıbzade vasitesile gösterdiği bu seylere, Osmanlı Hükümeti tarafından nasıl bir cavab verilmesine dair bir sened ve ya menbe aşkar edilmemiştir. Ancak 1907-ci ilden sonra Türkiyeden Azerbaycana müellimler, din adamları, dini kitaplar ve metbee levazimatları gönderildiği ve Kafkaz müslümanları ile daha sıh münasibetler kurulmasına çalışıldığı görülmektedir.

A. Şaik, A. Y. Talıbzadenin İstanbul seferi hakkında bunları yazır: “Bakı kazisi Mir Mehemed Kerim Mir Ceferzade Kurani Azerbaycan diline tercüme edib meşhur servetdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ile çap etdirmişdi. Hacı tercümenin elli nüshesini kızıl suyu ile çap etdirib kıymetli cilde tutmuşdu. Bu nüshelerden birinin cildini kalın gümüşden yapıdırıb ortasına da “La ilahe illellah, Mühemmeden Resulillah” sözlerini yazdırmış ve kardaşım ahund Yusif Talıbzade vasitesile hemin nüsheni Türkiye sultanına hediye göndermişdi.”¹³ Menbelerden melum olur ki, mühtelif ictimai-medeni

¹¹ Betül Aslan, *age.*, s. 64-65.

¹² Betül Aslan, *age.*, s. 65-66.

¹³ “Talıbzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekalesi”, “*Elm*” *Kez.*, Mart 1992, № 6 (403).

ve heyriyye cemiyetlerinin üzvlüyüne ve rehberliyinə seçilmiş Yusif Ziya bu illerde Türkiyeye daha tez-tez gedib-gelir. 1910-cu ildən onun heyatının Türkiyə dövrü başlanır. Yusif Ziya orada hərbi təhsil alır, Birinci Dünya müharibəsində Kars-Erdehan cəbhəsində kəhremanlıklar göstərir.¹⁴ Balkan hərbi ərəfəsində təbliğati fəaliyyətlə məşğul olur, müharibə dövründə fədakarlıklar göstərir. O, 1912-ci ildə heyat yoldaşı Cənnət hanım və oğlu Telet ilə Türkiyəyə köçmüş, orada hərbi təhsil almış birinci cəhan herbində Kars-Erdehan türk ordusu sıralarında ruslara, ermənilərə qarşı döyüşlərdə kəhremanlıklar göstərmişdir.¹⁵

Balkan hərbi əsnasında və sonrakı illərdə Rusiya türkləri, o cümlədən azərbaycanlılar Osmanlı ölkəsində meydana gələn inkılablara və dirçəliş hərəkatlarına tam rəğbət bəsləyirdilər.

Balkan müharibəsi dönmündə Rusiya bir tərəfdən Balkanlarda panslavyanist siyaset yürüdür, digər tərəfdən də Rusiya içərisində yeni Balkan dövlətlərinə yardım toplanması üçün memurlarını ölkənin hər tərəfinə göndərirdi. Rusiyada yaşayan rus, erməni, rum halkından maddi yardımlar toplanması ilə bərabər, bu hallardan toplanan könüllülər Serb və Bolkar ordularına yardım üçün sövk edilirdi. M. E. Resulzadə bununla bağlı yazırdı ki, Rus ordusunda kulluk edən bezi könüllü əsgərlərə mülki paltarlar geyindirilərək, onları könüllülər adı ilə Balkanlara göndərdilər. Serb və Bolkar ordusuna, bu minvalla minlərcə könüllü yazılırdı.¹⁶ Rusiya mətbuatı da bu illərdə panslavyanist təbliğatla məşğul idi. Türk ələmini hədəf alan bu panslavyanist təbliğat o dərəcədə dəhşətli bir səviyyəyə çatmışdı ki, rus yazarlarından biri Balkanlara gedəcək “Səlibi-əhmər Heyətine” müraciətə yazırdı: “Bir slavyan, bir hristian varkən türk yaralısına baxmayın.”¹⁷

Amma Rusiyada yaşayan türklərin Rus hökumətinin bu şovinist və millətçilik mövkeyinə təsirləri böyük olmuş, Krım, Kazan, Azərbaycan və Türkiyənin hər tərəfindən Rusiyanın həyata keçirdiyi bu ikili standartlı siyasetə qarşı səslər yüksəlməyə başlamışdır. Çar hökuməti bu təsirlər qarşısında, “Kırmızı Haça” yardım edildiyi kimi, “Kızıl Aya” da yardım edilməsinə izn vermək məcburiyyətində kalmışdır. Bunun nəticəsində Rusiyanın hər tərəfində yaşayan müsəlman və türklər Balkan savaşlarında çətin vəziyyətə düşmüş kardaşlarına kömək edə bilmək səyi ilə əllərindən gələnə əsirgəməmişlər. Toplanılan maddi yardımlarla bərabər, “bir çox könüllü türk, osmanlı ordusunda savaşmaq üçün Türkiyəyə gedirən, gənc qız və qadınlar Hilali-Ehmərə müraciət edərək həmsəri olmuşlar.”¹⁸

Rus şovinizminin kayri-rus, hüsusi də türk-islam hallarında oyatdığı milliyetpərvərliyə təhünərək, M. E. Resulzadə yazır: “Rus dürülfünunda ohuyan Azərbaycan tələbələrini Kiyevdə toplanan ictimai keşf və əzası tövkif edilmişdi. “Hilali-əhmər” fəidesinə yapılan propakandaya bu zamankı hissiyyətin təvici üçün ən münasib bir vəsətə oluyordu. Bakı qadınlarından sırğalarını verənlər olmuşdu. Gənc müəllimlər və tələbələr dərslərini ataraq türk ordusuna könüllü gədiyorlardı.”¹⁹

Rusiya hüdudlarında yaşayan türk-islam hallarının yardımını ilə bərabər, kayd etmək lazımdır ki, Balkan savaşlarında Rusiyanın türklük və müsəlmanlıq əleyhinə mövqe tutması, hər tərəfdən artıq Azərbaycan türkləri üzərində təsirli oldu. 1911-ci ildə kurulmuş və ilk üzvləri arasında “Musavat” Partiyası, Balkan savaşı əsnasında bir bəyannamə yayımlayaraq, milləti oyandırmağa və Türkiyəyə yardıma dəvət edirdi. “Müsavat”ın 1911-ci ildəki proqram və bəyannaməsinin mahiyyəti Balkan hərbi münasibətə nəşr edilmiş intibahnamənin mətnindən də görünür. 1911-ci ildəki bəyannamə firkenin təşəkkülünü bildirirdi. M. B. Memmedzadənin yazdığına görə “Müsavat”ın həmin il nəşr edilmiş proqramı da bəyannamədəki əsaslara tamamilə uyğun idi. 8 bəndlilik proqramın mahiyyətində başdan-baş, islam ittihadı və müsəlman ölkələrinin qarşılıqlı yardım məsələləri dururdu.”²⁰

¹⁴ Talibzadə K.A., “Ahund Yusif Talibzadə”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27; Talibzadə K.A., “Azərbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 24-30 Sentyabr 1992, № 27.

¹⁵ Talibzadə K.A., “Ahund Yusif Talibzadə”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27; Talibzadə K.A., “Azərbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 24-30 Sentyabr 1992, № 27; M. Sarvan, **Borçalı Alimləri**, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı (2001), s. 427.

¹⁶ K. Mustafayev, **age.**, s. 24.

¹⁷ M. A. Resulzadə, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Elm, Bakı (1990), s. 23.

¹⁸ Bətül Aslan, **age.**, s. 48.

¹⁹ M. A. Resulzadə, **age.**, s. 23.

²⁰ M. B. Memmedzadə, **Milli Azərbaycan Hərəkatı**, Nicat, Bakı (1992), 44-45.

1912-ci il Balkan müharibesi zamanı “Müsavat” yeni bir beyanname ile milleti oyanışa çağırırdı. M. E. Resuloğlu (Resulzade) bu hakda yazır ki, bu beyanname Oruc oğullarının metbesinde sahiblerinden hebersiz, arkadaşımız Seyid Hüseyin’in yardımı ve partiyamıza mensub olan mürettiblerin elbirliyiyle bir gecede basıldı. Bu beyannamenin Kafkaz müslümanlarının merkezi sayılan Bakıda yayılmasını istemirdik. Abbas bey, bu beyannameleri götürüb Tiflise getdi. Orada bunları poçt kutularına atarak, bir gün sonra da geri döndü. Bu beyanname Kafkaz müslümanları arasında böyük bir heceyan yaratdığı kimi çar polisini de böyük bir telaşa salmışdı. Beyanamede Türkiyeye her cür yardım gösterilmesi fikri ireli sürülür ve yardım edilmesi istenilirdi. “Behs edilen beyanname, arkadaşımız Yusif Ziya tarafından İstanbula götürüldü. Sebilürreşad mecmuesi bu beyannameni eynen neşr ederek Kafkaz müslümanlarının Türkiyeye karşı gösterdikleri ilgiden dolayı memnuniyyetini beyan yollu setirler yazdı.”²¹

Yusif Ziyanın İstanbula apardığı “Sebil-ür-Reşad” mecmuesinde çap olunmuş beyanamede vurğulanırdı ki, yegane ümidimiz ve nicat çaremiz Türkiyenin istiklal ve terekkesindedir. Biganelik göstersek, islamiyyet ve milliyyetimiz rezil bir hala düşer. “Cemi alem bilir ki, islam hilafetine sahib olan Türkiyeye karşı bu müharibeni Balkanın ufak ve küçük hökumetleri elan etmemişler. Çünkü şir ne keder zeif olsa da, çakkallar ve tülküler ona yahin gelmeye cüret etmezler. Bu işleri işleyen, islamiyyet ve insaniyyet düşmeni ve “dünya jandarmı” lekebi ile meşhur olan şimal ayısı müstebid Rusiya hökumetidir ki, her gün tıbb levazimatı, hekimler ve gönüllülük adı altında bölük-bölük nizamiler gönderir.”²²

Azerbaycan aydınlarının partiyalar ve Heyriyye Cemiyetleri vasitesile apardığı tebliğat ve teşvikat işi öz behresini vermiş, her halda sonraki illerde Türkiyede yaşanan her hadise, her inkişaf Azerbaycanda eks-seda salmağa başlamışdır. Hemçinin Azerbaycan-Türkiye münasibetlerindeki bu yahınlaşma, o cümleden milli oyanma, milli şüurun terpenişi, kardaş halka marak ve mehebetin artması – bütün bunlar Balkan savaşları esnasında ilk behresini vermişdir. Balkan müharibesi illerinde Azerbaycan türkleri ister maddi, isterse de menevi olarak Türkiyeye yardım etmiş, bir kısım azerbaycanlılar Balkan herbinde gönüllü olarak savaşmışlar. Türkçülük fikrinin ön plana çıhdığı bu dövrdə I Dünya Müharibesi başlamış ve Osmanlı Dövlətinin Rusiyaya karşı müharibeye girmesi, hetta başlanğıcda müeyyen üstünlükler kazanması hadiseleri Azerbaycan türklerinin milli müstekilliyeye olan ümidlerini artırmışdır. Ancak Türk ordusunun Sarıkamışdaki meğlubiyeti bu arzularla yaşayanları meyus etmişdir.

Azerbaycanın istiklal mücahidlerinden ve mühacir ziyalılarından olan Hüseyin Baykara “Türk kültürü” (Türkiye) dergisinde Osmanlı türklerine olan reğbeti nezerde tutarak yazır ki, “Bu simpatiya ancak sözden ibaret olarak kalmırdı. Balkan herbi sıralarında, bu herbi rus hökumətinin provakasiya etdiyini Kazan, Kırım, Daşkənd və Bakı türk metbuatı rus senzurasından keçire bileceyi bir dille kapalı şekilde müslüman halka yayınlayır və kardaş Türkiyeye yardıma koşulmağı telkin edirdi. Bu sebeble bütün rus esiri türk ölkələrindən İstanbula gönüllü ahını başlanmışdı. Azerbaycan, Dağıstan və Kuzey Kafkazdan gelen gönüllülər üçün “Kafkaz Gönüllü Hissəsi” adı ilə bir esgeri birlik kurulmuşdu. O çağın idealizmine bir misal vermək üçün Azerbaycanın, böyük milli şairi Cavad Ahundzadenin, pedakok və şair Abdulla Şaikin de gönüllülər arasında bulduklarını bildirmək yerində olardı.”²³ Hüseyin Baykara digər bir eserinde de fikrini tesdikleyir. O yazır ki, “1912-ci il Balkan müharibələri başlamış, Osmanlı dövləti dahilinde balkanlı, türkiyəli türk kardaşları kederli, böhranlı, faciəli günler yaşamakta idilər. Azerbaycanda kurulan “Kafkaz gönüllü hissəsi” sıralarında Ehmed Cavad, Azerbaycan klassik edib və şair pedakoku Abdulla Şaikle birlikdə, Trakiya cəbhəsində soydaşları olan Türkiye «Mehmed»lərilə sengerlərdə çiyin-çiyinə döyüşə girmiş və düşmənlə mübarizə aparırdı. Balkan müharibəsi kurtardıqdan sonra Yusif Akçura oğlu, hər iki Azerbaycan şairinə, Azerbaycanda onlara daha çox ehtiyac duyulduğunu və öz doğma yurdlarına dönərək halkına hidmət etmələrini tövsiyə edir. Bu tövsiyədən sonra hər iki edib

²¹ M. A. Resulzade, “Müsavat” Partisinin Kuruluşu”, **Azerbaycan**, Azerbaycan Kültür Derneği Aylık Yayın Orkanı, S. 167 (2), Ankara (Şubat 1966), s. 14.

²² M. A. Resulzade, **Azerbaycan Cümhuriyyəti**, s. 45-46.

²³ Hüseyin Baykara, “Türk Ordusunda Azerbaycan Esgeri Hissələri”, **Türk Kültürü** (1964), S. 22.

Azerbaycana dönür.”²⁴ Bu savaşlar esnasında Türkiyede olan E.Hüseynzade mühtelif hestehanalarda hekim kimi çalışmış, cebhede yaralanan türk esgerlerine tıbbi yardımlar etmiştir. Eli Heyder Bayat yazır: “Balkan herbinde öyretim üyeliyinden ayrılarak savaş alanlarında Hilali-Ahmer (Kızılay) hestehanalarda çalışmış, harbin sona ermesiyle tekrar eski görevine dönmüşdür.”²⁵

M. E. Resulzade de,²⁶ M. B. Memmedzade de²⁷ tesdikleyir ki, Azerbaycanda toplanan maddi yardımlardan başka, bir çoh genc müellim ve telebeler derslerini ve mektebelerini burakarak Balkanlarda savaşan Türk ordusuna katılmak için gönüllü olarak gerdirdiler. Betül Aslan, Memmed Sadık Arana istinaden yazır ki, hetta Bakı milyonerlerinden Esedulla Eli bir ekiple Balkan Herbinde iştirak etmiş ve zabıtlık rütbesi almışdı. Din hocalarından Ahmed Talıbzade Yusif ve arkadaşları da Balkan Herbine gönüllü getmişdiler.²⁸

Ümumiyyetle, Balkan müharibesinde iştirak etmek için Azerbaycandan Türkiyeye gönüllüler ahın etmiş, hetta İstanbulda bu gönüllülerden ibaret “Kafkaz gönüllü kitası” teşkil olunmuşdur. Bu herbi hissede Azerbaycandan başka, Kafkazdan ve diger yerlerden gelen gönüllüler de olmuşdur. Enver Paşanın himayesi altında kurulan dörd taburluk Alayın komandanı Süleyman Esker bey, Kafkaz Tabur Komandanı ise Cahangiroğlu İbrahim bey teyin edilmişdi. Daha sonra İbrahim beyin kardaşı Hesen beyin de ona katılmasıyla birlikde Bolkarlara karşı savaşımlar. Hetta İbrahim bey, Edirneye ilk giren kuvvetler arasında olmuşdur.²⁹ Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin geliştiği ve Türkçülük fikrinin ön plana çıktığı ve Balkan Herbinin yenice sona yetdiyi bir dönemde ise, artık Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının uyandırdığı milli heyecanın tesirleri Azerbaycan Türkleri arasında hale devam ediyordu. Ahmet Ağaoglu ve Hüseynzade Ali Beyin İstanbuldaki faaliyetleri Türkiyede, Azerbaycan Türklerine karşı ilgiyi ziyadesiyle artırırken Azerbaycan Türkleri de gerek kültürel ve gerekse ticaret alanında Türkiye ile ilişkiler kurmaya çalışıyorlardı. Nitekim, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce, Azerbaycanın en büyük tacirlerinden olan Hacı Zeynalabidin Tagiyev bir temsilcisini Türkiyeye göndererek, fabrikalarında ürettiği kumaşları Türk ordusuna satmak için girişimlerde bulunuyordu.

Tedkikatçı Betül Aslan, Kurata istinaden yazır ki, son ana kader Azerbaycanda hiç kimse Türkiyenin savaşa girme ihtimalını düşünmüyordu. Osmanlı Devleti, tüm gayretlerine rağmen bu savaştan kendisini kenar tutamayarak, Almanyanın da tazyiki ile, savaştan başlamasından yaklaşık üç ay sonra savaşa girmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti savaşa girerken bunun bir cihat olduğunu ilan etmiş ve tüm dünya Müslümanlarını cihata çağırmişti. Ve bu sıralarda Azerbaycan türklerinin esas kuvveleri Gence şehrinde toplanmış “Difai” teşkilatı vasitesile Osmanlı Devleti ile temasta bulunduğu da anlaşılmaktadır.³⁰ Nitekim 1915 yılı Şubatında, Feth Ali Hanın yeğeni Emir Arslan Han Hoyski gizlice sınırı geçerek Erzuruma gelmiş ve Türk makamlarıyla temas kurmuştur. Arslan Han Hoyski “Difai” teşkilatının sözcüsü ile Transkafkasya Müslümanlarının müstakil bir devlet kurmak arzularını Türk makamlarına anlatmıştır. Onun teklifine göre, Bakı, Gence, Erivan Guberniyalarıyla terek ve Dağıstanı dahil ederek İsveçrevari müstakil bir devlet kurulması mümkündür. Kafkaslarda Türkiye ile Rusiya arasında böyle büyük bir tampon devlet kurulması fikri, Enver Paşa tarafından da muvafık bulunmasına rağmen, Türk ordusunun Ruslar karşısındaki mağlubiyetleri böyle bir projenin gerçekleşmesine mani olmuştu.³¹

Arşiv materyalleri de tesdikleyir ki, rus sansörü ve baskısına rağmen Azerbaycan Türkleri fırsat buldukca, Türkiye ile temas kurmak ve bu savaşta osmanlı Devletine yardımcı olmak için faaliyetlerde

²⁴ Hüseyn Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi**, Azereşır, Bakı 1992, s. 175-176.

²⁵ A. H. Bayat, **Hüseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseynzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul (1992), s. 25.

²⁶ M. A. Resulzade, **Azerbaycan Cümhurmyyeti**, s. 23.

²⁷ M. B. Memmedzade, **age.**, s. 43.

²⁸ Betül Aslan, **age.**, s. 51.

²⁹ Betül Aslan, **age.**, s. 52.

³⁰ Betül Aslan, **age.**, s. 70-72.

³¹ SVIETOCHOVSKI Todeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türkcesi: Nuray Mert), Ankara Bağlam Yayınları, (1988), s. 115.

bulunuyorlardı. Mesela Stavropol Gubernatorunun Bakı Başnaçalnikine Şubat 1916 da, gönderdiği bir yazıda, bakı tacirlerinden Hacı Zeynalibidin Tagiyevin vekil ettiği Rıza Bey Memedovun Stavropol Guberniyasının kazalarında büyük miktarda tahıl satın alarak, bu tahılı yalnız Bakıya değil, İrana ve sonra Rusyanın düşmanlarının (Türkiye kasediliyor) erzak teçhizatına gönderdiyi belirtilerek, bunun araştırılması istenmiştir.³²

Savaşın şiddetli bir döneminde – 1916 yılında Kafkaz Cebhesinde, Türk Ordusunun mağlubiyetleri Azerbaycan Türklerini ziyadesiyle üzmüş ve Anadoludan gelen felaket haberleri, esir Türk askerlerinin Nargin Adasına götürülüşü gibi olaylar, Azerbaycan Türklerini derinden yaralamıştı. Osmanlı Devletinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında Rusyaya mağlup olması Azerbaycan türklerinin istiklal arzularını törpülemiş ve onların bu konudaki ümitlerinin azalmasına sebep olmuştu. Bu tarihlerden itibaren Azerbaycan türkleri ilgilerini, Rus işgaline uğrayan yerlerdeki Müslüman harpzedelere, savaşta esir düşen Türk esirlerine ve kendilerinin rus ordusunda bulunan Müslüman askerlerinin problemlerine yönelttiler. Kafkaz Cephesi savaşlarında mağdur duruma düşmüş öz kardeşlerine “Kardaş Kömeği” parolası ile tarihte eşi benzeri görülmemiş bir yardım çalışmasına giriştiler.³³

Kafkaz Cebhesi Savaşlarında Müslüman-Türk Halkın Felakete uğraması karşısında Azerbaycan Türkleri öz yardımlarını esirgememişlerdir. Azerbaycana penah getirmiş müslüman kaçkınların bir bölümü Gencede kalırken, bir bölümü dü Bakıya gelerek, Bakı şehir idaresine başvurup, yardım istemişlerdir. Ancak, Bakı Şehir Valisi Biç, onlara verdiği cevapda, isteklerini Şehir Dumasına bildireceğini, şimdilik hiçbir yardım yapılmayacağını söylemiştir.³⁴ Bu durum, “İkdam” yazarlarından Hacı İbrahim Kasımov tarafından şiddetle eleştirilerek, Biçin Müslüman firarilere verdiği cevabın kendilerini derinden yaraladığı ve yasa boğduğu belirtildikten sonra, şöylece sitemde bulunulmuştur. Bu sırada bazı Azerbaycan aydınlarının girişimi ile şehir idaresinden izin alınarak, Türkiye sınırlarından kaçıp gelen kaçkınlara milliyetlerine bakılmaksızın yardım etmek meselesinin görüşülmesi için, 21 Aralık 1914 te, Duma salonunda bir toplantı yapılması kararlaştırılmış ve herkes bu toplantıya davet edilmiştir. 21 Aralıkta bu toplantıdan arzu edilen neticeler elde edilememiştir.

Azerbaycana gelen Müslüman kaçkınların sayısı gittikçe artmakta ve bu durum önemli bir mesele halini almaktaydı. Artık Azerbaycan kamuoyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan kamuoyu bunların durumuyla daha yakından ilgilenmeye başlarken, Azerbaycan Türk gazeteleri de halkı yardıma çağırıyordu. “İkbal” gazetesinde Mehmet Emin Resulzade yazdığı bir makalede, Azerbaycan halkının çok yardımsever bir halk olduğunu, yardıma muhtaç herkese şimdiye kadar elinden gelen her türlü yardımı yapmaktan kaçınmadığını, muhtac insanlara yardım etmenin zaten bir vatandaşlık görevi olduğunu ifade ettikten sonra, Müslüman kaçkınlara yardım etmenin vatandaşlık görevi olmasının yanısıra, ırkdaşlık ve dindaşlık vazifesi olduğunu da vurgulamıştır.³⁵

Mehmet Emin Resulzade, bu makalesinde, Müslümanların yaşadıkları felaketler üzerine de durarak, Bakı Müslüman Cemiyeti-i Hayriyesinin Müslüman kaçkınlarına yardım yapmak için bir şube oluşturmasını ve diğer cemiyet ve komitelerin de ona yardımcı olmasının gerektiğini belirterek, şöyle demektedir: “... Elbette evvelce mezkur Müslüman muhacirlerin mevcudu ve haralarda olduğu ve ne gibi yerlerden kaçtıkları hakkında kafi malumat yığıp, tahkikat icra eylemek ve hemen lazım gelen ianelerin toplantıda mahaline sarfolunmasına bakmaktır. İhtiyaç gündün güne artıyor. Muaveneti bir an olsun geciktirmeye gelmez. Bu hususta kimse Müslümanları ayrılık, seçkilikle de itham edemez. Müslümanlar sair vatandaşlarıyla beraber, uhdelerine düşün vatan vazifesini zerre kadar ihmal etmediler ve etmeyeceklerdir. Erbab-i vukuf bilir ki, her milletin zavallısına, ancak o milletten olanlar niceki lazımdır. Yakınlaşıp hakiki ve manevi muaveneti icra edebilirler. Bu cerh olunmaz bir hakikattir. Bu hususta iki rey olabilmeyiz.”³⁶

³² Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi, F. 498, Op. 1, D.98, L.52.

³³ Betül Aslan, *age.*, s. 73-74.

³⁴ “İkdam” Gazetesi, 25 Aralık 1914, № 6.

³⁵ Betül Aslan, *age.*, s. 80.

³⁶ “İkbal” Gazetesi, 22 Aralık 1914, № 820.

Tiflis, Gence ve Bakı gibi şehirlere gelen Müslüman kaçkınların sayısı artmaya başlayınca, Anadolu'da Müslüman-Türk halkın yaşadığı felaketin boyutu da yavaş-yavaş ortaya çıktı. 1915 yılın Ocak ayından itibaren, hemen hergün Azerbaycan Türk gazeteleri Kars, Ardahan, Batum vs. yerlerdeki Müslümanların başına gelen felaketleri halka bildirmeye ve onları kardeşlerine yardım etmek için davete başladılar. Anadolu'daki Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları felaketleri, Azerbaycan kamuoyuna duyuranların başında gazeteçi Ömer Faik Nemanzade geliyordu. O, "İkbal" gazetesinde yazdığı "Tecili Yardım Lazım" adlı makalesinde, sınır boylarındaki müslümanların karşı karşıya kaldıkları felaketlerden bahsederek, yüzbinlerce Müslümanın evsiz, barksız kaldıklarını, kadın ve çocukların aç ve hasta olduklarını, eğer onlara acil yardım yapılmaz ise, hepsinin ölmeye mahkum olduğunu, Ardahan Müslümanlarının yürüyerek, yüksek karlı dağları geçmeye çalıştıklarını ve bir çoğunun karlı yollardan açlık ve soğuktan hayatlarını kayb ettiklerini belirttikten sonra şöyle demektedir: "Ümid edirik, Bakı Cemiyet-i Hayriyesi, Bakı erbab-i hamiyeti felaketin büyüklüğünü, vaktin darlığını kömeğin aceleliğini nazara alıp, iane yığmak zahmetini tezlikle alır. Biz iane yığmakla meşğul olanda, iane komisiyası üzvleri de telesik felaket yerlerine o dötr okruğa (Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu) gidip, bedbahtlığın yürek parçalayan haletini öz gözleri ile görüb bildirirler."³⁷

Hüseyn Baykara "Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi" eserinde yazır ki, Ahmet Cevat, "Ne Gördümse" adlı şiirinde, kardeş halkın böyle bedbaht bir gününde Karsta karşılaştığı yürek parçalayıcı manzarayı şu şekilde dile getirmişti:

"Armağanım yaslı nağme
Bir kuş oldum, çıktım yola
Gittim, gördüm dost ilinde
Ne bir ses var, ne bir layle"³⁸

Azerbaycan Türk gazetelerinde çıkan haberler, Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir heyecan meydana getirmişti. Gazeteler halka yardımlarda bulunmaları için çağrılarda bulunuyor, Kars, Ardahan vs. bölgelerden Azerbaycana gelmiş ve durumları çok kötü olan Müslüman kaçkına yardım edilmesi isteniyordu. "İkdam" gazetesinde, 23 Ocak 1915 tarihinden itibaren "Kars felaketzedelerine muavinet ediniz" başlığı altında, Kars ve etrafındaki Müslümanların katledildikleri birçoklarının vatanlarını terketmek zorunda kaldıkları belirtilerek, bunlar için yardım yapılması isteniyor ve yardım yapan şahıslara ait isimlerin yer aldığı listeler yayınlanmaya başlanıyordu.³⁹

Felaket haberleri sade Azerbaycan Türklerinde büyük hecan yaradırken, Azerbaycanlı zengin, aydın ve idarelerde yer alanların, ilk başlarda sessiz kaldıkları ve yardım için harekete geçmedikleri anlaşılmaktadır. Hacı İbrahim Kasımov, "İkdam"da yazdığı "KömeK lazım" başlıklı makalesinde bunlara seslenerek, Ermenilerin kendi kaçkınları için yaptıkları fedakarlıklarını örnek göstererek şöyle diyordu: "Efendiler! Bir Ermeni komşumuza bakıp onlardan ibret alın. Bir Ermenilerin öz firarileri için ettikleri canfeşanlığı, ettikleri fedakarlıkları seyredin, sonra özünüzdeki sehlenkarlıklara bakıp bir hacalet çekiniz. Muhterem Efendiler! Yalnız bu firariler deyil, onlar bir niçe ailedir, dolanır. Yalnız bunu biliniz ki, sizleri millet intihab edip, milletin karşısında sizler mesulsunuz. İhtiyacımızı ref etmek sizin vazifenizdir. İşte millet bugün öz efradının küçelerde ayak yalın, baş açık dilenmesini istemiyor. Her gah millet kayğikeşi iseniz, özünüzde olan hiss-i milliyeyi gösterip, Müslüman muhacirlerin, Müslüman firarilerin refah halı için bir iş görünüz."⁴⁰ O, "Basiret" gazetesinde yazdığı "Kars Felaketzedeganı ve Bakı Müslümanları" adlı makalesinde de, Kars ve etrafındaki Müslümanların katledilmesinden, onların acınacak durumlarından bahs etmiş, bu günlerin Azerbaycan halkı için bir imtihan günü olduğunu belirtmişti.⁴¹

Azerbaycan Türklerinin Kafkaz Cebhesi savaşlarında zarar gören Müslüman-Türlere kardeşlik yardımlarında Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin kayretleri çok büyükdür. Rus hükümetinden yardım için izin alınması ve ilk yardım çalışmaları döneminde bu sahede fealiyetler genişlendirilmiştir. 26

³⁷ Betül Aslan, *age.*, s. 81-82.

³⁸ Hüseyn Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi*, s. 193-194.

³⁹ "İkdam" Gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27

⁴⁰ Hacı İbrahim Kasımov, "KömeK Lazım", *İkdam*, 29 Aralık 1914, № 7.

⁴¹ Hacı İbrahim Kasımov, "Kars Felaketzedeganı ve Bakı Müslümanları", *Basiret*, 17 Aralık 1915, № 36.

ocak 1915 senesinde Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin tertib ettiği bir toplantıda cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev, durumu bildirerek, yardım toplanması için izin alındığını anlattı ve bu hususta tekliflerini verdi. Bu faaliyetlerin çok büyük neticeleri oldu, semiyet tarafından oluşturulan “Harbzede müslümanlara Muavenet Komitesi” ilk toplantısında, ilk yardımları felaket bölgelerindeki müslümanlara ulaştırmak üzere bir heyet oluşturdu. 1 Şubat 1915 yılda “İkdam” gazetesinin 34-cü sayısında yazılırdı ki, iki vagon çay, un ve geyim eşyalarından oluşan bu yardımı götürecek heyetin başkanlığına Ağabala Kuliyev getirilmişti. Heyet içerisinde Mirza Yusuf Hanov, Mehmet Hasan Hasanov, Doktor Vekilov ve Genceden Safikurdski bulunmakta idi. Heyet Kars, Sarıkamış, Horasan ve çevre yerleri gezerek, getirdikleri yardımları halka dağıttıktan sonra, Bakıya dönerek cemiyete bir rapor takdim etmiş, bu bölge müslümanlarının ağır durumunu bir daha beyan etmiştir. Yine Mirza Esadullayevin başkanlığında bir komite kurulması kararlaştırıldı ve bu komiteye bir kısım aydınlar dahil edildiler. Bu tedbirlerin neticesinde görülen çalışmalardan biri de “Kardaş Kömeği” gazetesinin ortaya çıkışı oldu.

Azerbaycan türk kezet sahibleri ve yazarları tarafından yaklaşan Nevruz bayramı münasibetile, bayramın ikinci günü “Kardaş kömeyi” adı ile bir gazete çıkarılması kararlaştırılmış ve çalışmalara başlanılmıştı. Bu heyete “İkbal” gazetesinden M.E.Resulzade, “Seda” gazetesinden H.B.Vezirov ve “İkdam” kezetinden Mahmud Nedim Karagözov seçilmişdiler. Bununla bağlı toplantıda kabul edilen kerara göre, “Kardaş kömeyi” kezeti Nevruz bayramının ikinci günü çıkarılacak ve o gün Bakıda heç bir müslüman kezeti çıkarılmayıb, bu kezetden elde edilen gelirin hamısı müslüman herbzadeler yararına kullanılacaktı – istifade edilecekti.⁴²

Bu kararlar doğrultusunda yapılan çalışmalar semeresini vermiş ve “Kardaş kömeyi” kezeti bir günlük gecikme ile Novruz bayramının üçüncü günü yalnız bir sayı çıkarılmıştı.⁴³ Gazetenin imtiyaz sahipliğini ve sorumlu müdirliğini Bakı Müslüman Heyriyye Cemiyetinin başkanı Mirze Esadullayev üzerine alırken,⁴⁴ gazetenin çıkarılması için lazım olan kağızı da Haşım bey Vezirov, Orucov kardaşları ve “İkdam” kezetinin sahibi Eli Muhtar Eli Ekberov karşılamışlar.⁴⁵ Bundan başka, “Kardaş kömeyi” kezetinin çıkarılması işinde emeyi keçen yazar ve işçiler de dahil, heç kimse hakk almamış, hamı köüllü olarak pulsuz çalışmışdır.⁴⁶

“Kardaş kömeyi” kezetinin baş kısmında “Milli felaket karşısında, milli metbuatımızın ittihadını gösterir bu kezete hasılatı herbzede müslümanlar nefine olmak üzere bir günlük neşrolunur” yazısı bulunmakta olub, gazete de Kafkas Cephesi savaşlarında Kars ve çevresinde yaşayan müslümanların maruz kaldığı felaketlerden bahsedilerek, bunlar için Azerbaycan halkı kardeş yardımına davet edilmiştir.⁴⁷ Ayrıca, Azerbaycan Türk kadınlarının “Kardaş Kömeği konusunda duydukları hassasiyet ve yaptıkları yardım çalışmaları gazetenin sütünları arasında yer almıştı.”⁴⁸

“Kardaş Kömeği” gazetesini 10 kapık fiyatla sunulmuş⁴⁹ ve gazetenin satışından 1300 manat gelir elde edilerek, bu paranın hepsi Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış harpzede müslümanlar için kullanılmıştır.⁵⁰ “Kardaş Kömeği” gazetesinin çıkarılmasından bir müddet sonra, bunu örnek alan Bakıdaki Azerbaycan Türk şairleri de bir araya gelerek, müslüman harpzadeler yararına “Kardaş Kömeği” adıyla bir dergi çıkarmağı kararlaştırmışlardır. Bu amaçla Azerbaycandaki bütün Türk şairleri çağrıda bulunarak, bu dergide yayımlanmak üzere şiirlerini “Dirilik” ve ya “Babayı Emir” dergilerinin idarelerine göndermeleri istenmiştir. Ancak, Azerbaycanlı şairlerin bu iyi niyetli çalışmalarının sonuç vermediyi ve 1915-ci ili içerisinde bu dergini çıkaramadıkları anlaşılmaktadır.

⁴² “İkdam” Gazetesi, 9 Mart 1915, № 65

⁴³ “Kardaş Kömeği” Gazetesi, 11 Mart 1915.

⁴⁴ “Taze Haber” Gazetesi, 7 Mart 1915, № 14; 9 Mayıs 1915, № 23.

⁴⁵ “İkdam” Gazetesi, 9 Mart 1915, № 65

⁴⁶ “İkdam” Gazetesi, 9 Mart 1915, № 65

⁴⁷ “Kardaş Kömeği” Gazetesi, 11 Mart 1915.

⁴⁸ Yusuf Ali, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, Kardaş Kömeği, 11 Mart 1915.

⁴⁹ “İkdam” Gazetesi, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6;

“Kardaş Kömeği” Gazetesi, 11 Mart 1915.

⁵⁰ “Taze Haber” Gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 23; “Doğru Söz” Gazetesi, 7 Mayıs 1916, № 10.

Kafkaz Cephesi savaşlarında Anadolu'da Rus işgaline uğrayan bölgelerde, felakete düşen kardeşlerine Azerbaycan Türklerinin başlattıkları yardım toplama çalışmaları, Mart 1915 den itibaren daha düzenli bir hal almıştır. Nevruz Bayramı dolayısıyla Azerbaycan Türkleri yardım toplama çalışmalarını hızlandırmışlar ve Azerbaycan Türk basını da bir günlük "Kardeş Kömeği" gazetesi çıkarmış ve bu gazetenin satışından 1300 Manat elde edilmişti. Bu çalışmalar, Azerbaycan halkının kardeşlerine yardım etmek için her türlü fedakarlığı yapmaktan çekinmediklerini açıkça göstermişti. Bunu üzerine Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Bakı şehir idaresine meracaat ederek, Kars, Ardahan vs. yerlerde felakete uğramış Müslümanlara Bakıda bir günlük yardım toplamak için izin aldı.⁵¹ Bu izinden sonra 7 Mayıs "Kardeş Kömeği Günü" ilan ederek, Bakı halkını yardıma davet etti ve hazırlıklara hemen başlandı. Yüzlerce Azerbaycanlı kadın ve genç Cemiyet-i Hayriyenin binasına gelerek, bu hazırlık çalışmalarına katıldılar.⁵²

Azerbaycan Türkleri Kafkaz Cephesi savaşlarında felakete uğrayarak, mağdur duruma düşmüş kardeşlerine yardımcı olabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı. "Kardeş Kömeği" genleri tertip edilmiş, tiyatro, opera gibi gösteriler düzenlenerek, bunlardan elde edilen gelirler, Anadolu'da zor duruma düşmüş kardeşleri için kullanılmak üzere Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesine teslim edilmişti. Yine 1915 yılı Mart ayında bir sayılı "Kardeş Kömeği" adıyla bir gazete yayımlanmış, gazetenin geliri "harpzedeler" yararına kullanılırken, Azerbaycan halkı da yardıma davet edilmişti. Savaş boyunca Azerbaycan Türkleri Anadolu'daki kardeşlerine yardım edebilmek için her fırsattan istifade etmişlerdi. Her kesimden insanların katıldığı yardım faaliyetlerine, Azerbaycanda bulunan yazar şairler de özel bir dergi çıkararak iştirak etmek istiyorlardı. Aslında ilk günlerden itibaren Azerbaycanda çıkan gazetelerde, Anadolu felaketzedelerine yardım yapılması için yüzlerce makaleler yazarak, Azerbaycan halkını bu konuda bilgi ve bilinçlendiren onlar olmuştu.

Ocak 1917 yılında Bakıda bir toplantı düzenleyen Azerbaycanlı Türk yazarlar, geliri "harpzedelere" harcanmak üzere "Kardeş Kömeği" adıyla bir dergi çıkarmayı kararlaştırdılar. Azerbaycanlı Müslüman yazarlar tarafından bir sayı olarak çıkarılacak bu dergi için, Bakı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi gerekli olan izni alacak ve Cemiyetin başkanı Mirza Esadullayev de derginin sorumlu müdürü olacaktı.⁵³

1917 Şubat ayında çıkarılması kararlaştırılan "Kardeş Kömeği" dergisi bazı sebeplerden dolayı gecikerek ancak Mayıs 1917 de çıkarılabildiği. Mehmet Emin Resulzadenin sahibi olduğu "Açık Söz" gazetesinin "Elektrik Matbaası"nda basılan dergi, 80 sayfadan ibaret olup, 1 manattan satışa sunulmuştur. Arap harifleriyle, Türkçe olarak çıkarılan "Kardeş Kömeği" dergisinin başında, "Hasılatı harbzedeler faidesine gitmek için muharrirler tarafından neşrolunmuş siyasi, edebi, içtimai bir mecmuadır" şeklinde yazılarak çıkarılış amacı belirtilmiştir. "Kardeş Kömeği" dergisinin Şubat değil de, Mayıs ayında çıkması daha iyi olmuştur. Çünkü Rusyada meydana gelen 1917 Şubat İhtilalinin tesiriyle Azerbaycanda Rus sansür ve kontrolü azalarak, serbest bir ortam oluşmuştur. Bu sebeple, daha önce yazıldığında sansüre uğrayabilecek pek çok yazı sansür ve denetimden kurtulmuş, Azerbaycan Türk yazarları düşüncelerini, daha hür ve sansür endişesi olmadan kaleme alabilmişlerdir.⁵⁴

Bakı Müslüman Cemiyeti hayriyesinin Kafkaz Cephesinde Savaştan zarar gören müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği baş temsilçi Dr.Hüsrev Paşa bey Sultanovun bu sahada fedakarlıkları barede de o dönemin gazeteleri yazmaktadır. Çalışmaların bele bir vüset alması sonraki yıllarda da öz behresini vermiş, bu kardeşlik kömeği iyirminci yılların evvellerine kader devam etmiştir. İster muhtelif hayriye cemiyetleri, ister teşkilat ve müessie olsun, isterse de şahslar tarafından bu yardımlar devam ettirilmiştir.

Azerbaycan aydınları bu zavallı kaçkınlara, yetim çocuklara, esirlere yardım için hiç bir fedakarlıktan çekinmemişlerdir. XX esrin ilk illerinden başlatılan, Balkan savaşı döneminde güçlendirilen, bu karşılıklı kardeşlik yardımlaşmaları sovet döneminin ilk illerine kader devam etmiş,

⁵¹ "Taze Haber" Gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 23.

⁵² "Basiret" Gazetesi, 9 Mayıs 1915, № 44.

⁵³ "Doğru Söz" Gazetesi, 14 Ocak 1917, № 39.

⁵⁴ Betül Aslan, age., s. 109-110.

Atatürk ve Neriman Nerimnovun kayretleri ile daha büyük boyutlar kazanmıştır.⁵⁵ Biz bu yazımızda yalnız bir kısım tarihi faktlara tokuna bildik ve bu hakda bir sıra deyerli tetkikatların olmasına rağmen, konu ile ilgili bundan sonra da daha mükemmel araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Edebiyat

- 📖 **Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Yeni Tarih Arşivi**, F. 498, Op. 1,D.98, L.52.
- 📖 BAYAT A. H., **Huseynzade Ali Bey (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiyede yayınladığı eserleri**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul (1992).
- 📖 BAYKARA Hüseyin, “Türk Ordusunda Azerbaycan Esgeri Hisseleri”, **Türk Kültürü** (1964), S. 22.
- 📖 _____, **Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi**, Azernesr, Bakı 1992.
- 📖 “**Basiret**” **Gazetesi**, 9 Mayıs 1915, № 44.
- 📖 ASLAN Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri’nin Anadolu Türkleri’ne Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara (2000).
- 📖 “**Doğru Söz**” **Gazetesi**, 14 Ocak 1917, № 39; 7 Mayıs 1916, № 10.
- 📖 ESEDLİ Minahanım, **Yusif Ziya Talıpzadenin Heyatı ve Mühiti (1873 - 1923)**, Nurlan, Bakı (2005).
- 📖 “**Fuyuzat**” **Dergisi**, 13 Dekabr 1906-ci il, № 2.
- 📖 HUSEYİNZADE E., **Kırmızı karanlıklar içinde yaşıl işıklar** (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Azernesr, Bakı (1996).
- 📖 _____, **Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretdir**, (Tertib Edeni: Ofelya Bayramlı), Mütercim, Bakı (1997).
- 📖 “**İkbal**” **Gazetesi**, 22 Aralık 1914, № 820.
- 📖 “**İkdam**” **Gazetesi**, 23 Ocak 1915, № 27; 1 Şubat 1915, № 34; 6 Mart 1915, № 63; 9 Mart 1915, № 65; 25 Aralık 1914, № 6.
- 📖 “**Kardeş Kömeği**” **Gazetesi**, 11 Mart 1915.
- 📖 KASIMOV Hacı İbrahim, “Kömek Lazım”, **İkdam**, 29 Aralık 1914, № 7.
- 📖 _____, “Kars Felaketzedeğanı ve Bakı Müslümanları”, **Basiret**, 17 Aralık 1915, № 36.
- 📖 KEYKURUN Naki, “Böyük Bir Hayırsever Hacı Zeynalabidin Takızade”, **Azerbaycan**, S. 14(62), Ankara (Mayıs 1957), s. 16-19.
- 📖 KURBANOV, Şamil, **Neriman Nerimanov (Ömrünün Son İlleri)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı (2003), s. 142-160.
- 📖 MEMMEDZADE M. B., **Milli Azerbaycan Harekatı**, Nicat, Bakı (1992).
- 📖 MUSTAFAYEV K., **XX. Esrin Evvelerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tenkidi**, Maarif, Bakı (1973).
- 📖 **Ot Kökü Üste Biter: Akademik Kamal Talıbzade İle Müsahibe**, “Halk” kez., Bakı, 5 iyun 1999.
- 📖 RESULZADE M. A., “Müsavat” Partisinin Kuruluşu”, **Azerbaycan**, Azerbaycan Kültür Derneği Aylık Yayın Orkanı, S. 167 (2), Ankara (Şubat 1966), s. 12-18.
- 📖 _____, **Azerbaycan Cümhurmyeti**, Elm, Bakı (1990).
- 📖 SARVAN M., **Borçalı Alimleri**, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı (2001).
- 📖 SULEYMANLI M. A., **M. E. Resulzade ve Azerbaycan Medeniyeti**: Senetş. nam... dis, ADMİU’nun Kitabhanası, Bakı (2000).
- 📖 SVIETOCHOVSKI Todeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimlige Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türkcesi: Nuray Mert), Ankara Bağlam Yayınları, (1988).
- 📖 “Talıbzade Kamal Tekdimatında Abdulla Şaikin “Sultana Kuran Aparılması” Mekalesi”, **“Elm” Kez.**, Mart 1992, № 6 (403).
- 📖 Talıbzade K.A., “Ahund Yusif Talıbzade”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 10-17 Sentyabr 1992, № 26; 24-30 Sentyabr, 1992, № 27.
- 📖 _____, “Azerbaycanlı Panisamist Ahund Yusif”, **“Odlar Yurdu” Kez.**, 24-30 Sentyabr 1992, № 27.
- 📖 “**Taze Haber**” **Gazetesi**, 7 Mart 1915, № 14; 9 Mayıs 1915, № 23.
- 📖 “**Türk Yurdu**” **Jurnalı**, Hicri 1327, № 3, 5, 7, ve 1328-ci il, № 10.
- 📖 YUSUF ALI, “Felaket Karşısında Kadınlarımız”, **Kardeş Kömeği**, 11 Mart 1915.

⁵⁵ Şamil Kurbanov, **Neriman Nerimanov (Ömrünün Son İlleri)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakı (2003), s. 142-160.

TÜRK DİLİNDE EDİLGEN ÇATI EKİ -I-'NİN TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE KİMİ FİİL KÖK VE GÖVDELERİNE GELİŞİ VE BUNUN KAZAK, KIRGIZ TÜRKÇELERİNDEKİ DURUMU ÜZERİNE

Coming on Some Verbal Root and Stems in the Historical Turkish Dialects of Passive Voice Suffix -I- In Turkish Language and Statement on Situation of This in Kazakh, Kirgiz Turkish

Mustafa TANÇ*

Özet

-I- edilgenlik eki, Türk dilinde Eski Türkçe döneminden beri fiilden fiil türeten bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmez. Ancak bu tarihi Türk lehçelerinde Türkiye Türkçesinden farklıdır. Bu lehçelerde ek, hem ünlü ile biten fiillere getirilmiş hem de /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmiştir. Kazak ve Kırgız lehçelerinde ise ek, yalnızca ünlü ile biten fiillere getirilmekte; /I/ ünsüzü ile biten fiillere ise, tıpkı Türkiye Türkçesindeki gibi asla getirilmemektedir.

Anahtar Sözcükler: -I- Edilgenlik Eki, Sonu Ünlü ve /I/ Ünsüzü İle Biten Fiiller, Tarihi Türk Lehçeleri, Kazak Ve Kırgız Türkçesi

Abstract

Passive affix -I- crosses each other as an affix that produces verb to verb since Old Turkish period in Turkish Language. Nowadays, affix -I- could not bring to the verbs that finish vocal/consonant /I/ end of in Turkey Turkish. However, this situation is different in Historical Turkish Dialects from Turkey Turkish. In these dialects, affix is been bring to both vocal and consonant /I/ end of verbs. In Kazak and Kirgiz dialects, affix is bring to vocal end of verbs, but, it is not bring to consonant /I/ end of verbs as in Turkey Turkish.

Key Words: Passive Affix -I-, Verbs That Finish Vocal and Consonant /I/ End of, Historical Turkish Dialect, Kazak And Kirgiz Turkish.

Bu yazıda, Türk dilindeki edilgen çatı eki -I-'nin dildeki işlevlerinden ziyade, Türkiye Türkçesinden farklı olarak tarihi Türk lehçelerinde kimi fiil kök ya da gövdelerine gelişi ve bunun günümüz Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki durumu üzerinde durulacaktır. Konuya geçmeden önce, ekin işlevlerine dair kısa bilgi vermek yararlı olacaktır.

Bu ek, ilk yazılı metinlerinden başlayarak Türk dilinin kullanım alanı en geniş fiilden fiil türetme eklerinden biri olmuştur. Ek, hem çatı eki olma özelliğine hem de özel anlamda yeni fiil gövdeleri türetme özelliğine sahiptir. Geçişli fiil kök ve gövdelerinden “olma” ya da “yapılma” bildiren edilgen fiiller türetir. Tüm diğer fiilden fiil türetme eklerinde olduğu gibi fiilden olumsuz fiil gövdeleri türeten -**mA-** ekinden sonra getirilmez. Genişletilmiş fiil gövdelerinde daha ziyade -**DIR-/-DUR-**, -**r-** ve -**t-** ettirgenlik şekillerinden sonra getirilen bu ek, geçişli, bir diğer deyişle ettirgen fiil kök ya da gövdelerini edilgen şekle dönüştürür. Bu durumda fiil, etken yapıdaki özne ve nesneyi almaz. Fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmez. Ek, Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmez. Böyle durumlarda, doğacak ses uyumsuzluğunu da önlemek üzere *ye-n-*, *de-n-*, *söyle-n-*, *bil-i-n-*, *al-i-n-*, *kıl-i-n-*, *sal-i-n-* örneklerinde görüldüğü gibi edilgenlik eki olarak -**n-** getirilir.¹

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ Oya Adalı, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK Yay., Ankara (1978), s. 53; Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. Ankara (1986), 281-413-414; Fuat Bozkurt, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınevi, İstanbul (1995), s. 74; Haydar Ediskun, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul (1996), s. 222; Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, 15. Baskı-, Boğaziçi

Ekin, Türkiye Türkçesinde bir kısım türetmelerde edilgenlik işlevini yitirerek, eklendiği fiil kök ya da gövdesiyle kaynaşmak suretiyle, yeni anlamda geçişsiz fiiller türettiğine de tanık oluyoruz. Ekin bu türden meydana getirdiği türetmelerde daha ziyade kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevleri ağır basmış olmalıdır.² *aç-ı-l-* “kendine gel-“, *at-ı-l-* “saldır-, hücum et-, bir işe giriş-“, *tak-ı-l-* “şaka yap-“, *yan-ı-l-* “hata yap-“ vb.

Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış dil bilgisi kitaplarından bazıları ekin yalnızca edilgenlik işlevini ele alıp bu yönü üzerinde durmazken;³ büyük bir çoğunluğu ise, ekin edilgenlik işlevinden söz ettikten sonra, onun, sonu ünlü ve /l/ ile biten fiillere getirilmediğini kısaca belirtmekle yetinirler.⁴

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ek, gerçekten *koca-l-*, *ufa-l-*, *alça-l-*, *kapa-l-* (kapa-l-ı) örneklerindeki istisna kullanımlar bir kenara bırakılacak olursa, bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /l/ ile biten sözcüklere asla getirilmemekte; bu tür fiillerin edilgen şekilleri **-n-** ile yapılmaktadır. Bu durum, bugün Türkiye Türkçesinde kesin bir kurala bağlanmış bulunmaktadır. Pekiyi Türkiye Türkçesinde bugün sonu ünlü ve /l/ ile biten fiillere getirilmeyen bu edilgenlik eki, tarihi Türk lehçelerinde bu anlamda nasıl bir görünüm ortaya koymaktaydı. Şimdi, bu konuyu, Türk dilinin tarihi gelişimi içerisinde teker teker devirlere ve dönemlere göre ele alıp inceleyelim:

Türk dilinin ilk yazılı metinlerini içeren Eski Türkçe döneminde ek, genel edilgenlik eki olarak karşımıza çıkar. Zaman zaman **-n-** dönüşlülük eki de bu işlevde kullanılsa da, asıl ek **-l-**’dir. Edilgenlik ifadesi yanında dönüşlülük ve meçhullük de bildirmektedir. Eski Türkçe döneminde ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya eklenirken, ünsüzle biten fiillere ise, **ı, i, u, ü** bağlayıcı ünlüleri aracılığı ile getirilir. **-l-** edilgenlik eki, Eski Türkçe döneminde günümüz Türkiye Türkçesinden farklı olarak hem ünlü ile biten fiillere getirilmekte; hem de /l/ ile biten fiil köklerine getirilmektedir. Bu açıdan, Eski Türkçe ile Türkiye Türkçesi arasında önemli bir fark vardır.⁵ Eski Türkçe döneminde edilgenlik eki **-l-**’nin sonu ünlü ve /l/ ile biten fiillere getirilmesi konusu, Köktürk metinleri için söz konusu değildir. Köktürk Yazıtları’nda ekin bu tür kullanımları yoktur.⁶ Bu kullanımlar ilgi çekici bir biçimde özellikle Uygur Türkçesi metinleri için geçerlidir. Bu yöndeki kullanımları ile **-l-** edilgenlik ekinin Köktürk metinlerinden ayrıldığını görüyoruz:

Eski Türkçede sonu /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki olarak **-l-**’yi alan fiillerden ilki **al-**’tır. Bu fiil, yaptığımız taramalarda, Caferoğlu’nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde geçmektedir. Caferoğlu, bu sözcüğü, bu şekliyle Türkische Turfan-Texte VIII’den aldığını belirtmekte ve **al-ı-l-** için “*kendisi için al-*“ anlamını vermektedir.⁷ **al-** fiilinin bu dönem eserlerinde edilgenlik eki **-l-** ile burada olduğu gibi tek bir örneğine rastlamaktayız. Bu dönem eserlerinden Maytrisimit,⁸ Uygurca Altun Yaruk,⁹ Üç İtigsizler¹⁰ gibi eserlerde başka örnekleri karşımıza çıkmamaktadır. Caferoğlu’nun burada **al-ı-l-** sözcüğünde verdiği örneğe bakacak olursak, ekin burada edilgenlik işlevinden ziyade dönüşlülük ifadesi taşıdığı görülmektedir.

Yay., İstanbul (1985), s. 204-205-206; Necmettin Hacıeminoğlu, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (1991), s. 34; Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara (2003), s. 127-128-546-547-548.

² Tahsin Banguoğlu, **age.**, s. 281; Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 128.

³ Tahir Nejat Gencan, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınevi, Ankara (2001), s. 367-368; Nurettin Koç, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1990), s. 266-267.

⁴ Oya Adalı, **age.**, s. 53; Tahsin Banguoğlu, **age.**, 281; Fuat Bozkurt, **age.**, s. 244-245; Haydar Ediskun, **age.**, s. 222-223; Muharrem Ergin, **age.**, s. 204-205-206; Mehmet Hengirmen, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yayınevi, Ankara (1995), s. 206-207; Zeynep Korkmaz, **age.**, s. 546.

⁵ Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, Sanat Kitabevi, Ankara (2000), s. 95; A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara (1988), s. 59; Necmettin Hacıeminoğlu, **age.**, s. 34.

⁶ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul (2004); H. Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay., Ankara (1987).

⁷ A. Caferoğlu, **age.** (1993) s. 7.

⁸ Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE Yay., Ankara (1992)

⁹ Ceval Kaya, **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK Yay., Ankara (1994)

¹⁰ F. Sema Barutçu-Özönder, **Üç İtigsizler-Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX. Levha-**, TDK Yay., Ankara (1998)

Sonu // ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden ikincisi ise, **bil-**'mektir. **bil-** fiili, Uygur Türkçesi metinlerinden Üç İtigsizler'de toplam yedi yerde üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alır.¹¹

Bekiz belgölüg **bil-i-l-ür** üçün otgurak akıgsız ertüki.

*Kesin olarak asravasız olduğu açık ve seçik olarak **bilinir** olduğu için ...*

İnçip **bil-i-l-ür** divadati ertüki tip ulatı

*Fakat onun devadatta olduğu **bilinir** vs.*

Adırmak üze neçe **bil-i-l-ser** yme yol kirtü tip anıñ akıgsız ertüki

*Ayırmak ile her ne kadar yol gerçeğinin asrava'sız olduğu **bilinse** de ...*

Anın bo iki bahşılarnıñ kayu sözlemiş abipirayı üze adırtılg otgurak **bil-i-l-meti**.

*Bu yüzden bu iki hocanın söyledikleri abhipraya ile köğün köklü veya köksüz olma manası net ve kesin olarak **anlaşılmadı** / **bilinmedi**.*

Yine Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde, A. Von Gabain'in 1938 yılında Berlin'de yayınladığı *Briefe der Uigurischen Hüen-stang- Biographie* adlı çalışmasını kaynak göstererek **bil-** fiilinin **bil-i-l-** "*bilin-, tanın-*" biçiminde **-I-** edilgenlik eki ile kullanımlarına örnek verir.¹² **bil-** fiilinin Uygur Türkçesi metinlerinden Maytrisimit¹³ ve Uygurca Altun Yaruk'ta¹⁴ **-I-** edilgenlik eki ile kullanımlarına ise rastlanmaz.

Eski Türkçe döneminde, Burkcancı Uygurlara ait manzum metinlerde, yine **bil-** fiilinin **bil-i-l-** biçimindeki kullanımları dikkat çekmektedir.¹⁵

Köz başlap kaçığıların yığınıp közünmiş **bil-i-l-mişçe** orunlarta

Başta göz, duygulardan sıyrılıp görünmüş bilinmiş gibi yerlerde.

Eski Türkçe döneminde sonu // ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden bir diğeri ise, **böl-**'tir. **böl-** fiili, Uygur Türkçesi metinlerinden yalnızca Üç İtigsizler'de bir yerde **böl-ü-l-** "*bölün-*" biçiminde, üzerine **-I-** edilgenlik ekini almış olarak karşımıza çıkar.¹⁶

Andakı sav **böl-ü-l-üp** üç bolur

*Ondaki (:üç şartsız durumlardaki) husus **bölünüp** üç olur.*

Bu dönem eserlerinden Maytrisimit¹⁷, Uygurca Altun Yaruk¹⁸ gibi eserlerde ise böyle bir kullanımı görülmez.

Bu dönemde sonu // ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden bir diğeri **bul-**'tir. **bul-** fiili, yine Uygur Türkçesi metinlerinden Üç İtigsizler'de **bul-u-l-** "*bul-u-n-*" biçiminde toplam 79 yerde geçer. Bu anlamda, en sık kullanılan fiil **bul-** fiilidir.¹⁹

Neçe pirapti tıltagında **bul-u-l-sar** yime bilip öçmek.

*Bilip sönme her ne kadar prapti sebebiyle **bulunsa** da ...*

Katlı lokik yol üze tarkardukta nizvanılarıg yime ök **bul-u-l-ur** bilip öçmek

*Şöyle ki lokika yol ile klesaları uzaklaştırdığında da bilip sönme **bulunur**.*

Barça akıgsız bilge bilig tıltagında **bul-u-l-ur**.

*Hepsi asravasız idrak sebebiyle **bulunur**.*

Netegin munuñ tıltagında bolgay adın nomnuñ **bul-u-l-makı**.

*Neden bunun sebebinden başka dharma'nın **bulunması** olsun.*

¹¹ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 36-30-50-31.

¹² A. Caferoğlu, *age.* (1993) s. 28)

¹³ Şinasi Tekin, *age.*

¹⁴ Ceval Kaya, *age.*

¹⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara (1991), s. 66; Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara (2004), s. 245

¹⁶ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 64.

¹⁷ Şinasi Tekin, *age.*

¹⁸ Ceval Kaya, *age.*

¹⁹ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 44-45-59-79.

Barça **bul-u-l**-gu kergek bilmetin öçmek

*Bilmeden sönme hepsinde **bulunsa** gerek.*

Asılır tarkamış üçün aldın oruntaki nizvanıların **bul-u-l-ur**.

*Aşağı yerdeki klesaları uzaklaştırmış olduğu için bağdan uzaklaştırmak praptisi **bulunur**.*

Yine Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde, W Bang ve A. Von Gabain'in 1929, 1930, 1931 yıllarında Berlin'de seri halinde yayınladığı *Türkische Turfan-Texte* adlı çalışmasından alıntı yaparak, **bul-** fiilinin **bul-u-l-** "elde edil-, eriş-" biçiminde **-l-** edilgenlik eki ile kullanımlarına yer verir.²⁰

Bu dönemde, yine son sesi /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan fiillerden bir diğeri de, **il-** "bağla-" fiilidir. Bu fiil, Uygur Türkçesi metinlerinden *Üç İtigsizler*'de **il-i-l-dür-** biçiminde karşımıza çıkar. Taradığımız metinlerde bu fiilin tıpkı **al-** fiilinde olduğu gibi **-l-** edilgenlik eki ile kullanılmış tek örneğine rastlanmıştır.²¹

Bo kök kalıknı basasında bar ulatı tigüçi ujik **il-i-l-dürmiş** tutulturmuş erür ...

Bu göğün arkasında bulunan o ulatı "ve" denen kelime iki türlü sönmeleri (göge) bağlamış tutturmuştur.

il- fiilinin **-l-** edilgenlik eki ile kullanılan şekillerine ise, Maytrisimit,²² Uygurca Altun Yaruk²³ ve Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde rastlanmaz.²⁴

Sonu /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan fiillerden bir diğeri de **kıl-**'tır. **kıl-** fiili, Uygurca Altun Yaruk adlı eserde bir kez **kıl-i-l-** "kılın-" biçiminde geçer.²⁵

İr tonguz kün üze guuyıhuua vıharta ulug kuvrag birle pratiştapan **kıl-i-l-tı**.

Yine Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde F. W. Müller tarafından 1908 yılında yayınlanan *Uigurica II* adlı eseri kaynak göstermek suretiyle **kıl-** fiilinin iki yerde **-l-** edilgenlik eki ile kullanılmış **kıl-i-l-** "kılın-" biçimlerini örnek verir.²⁶

Ek, Eski Türkçe döneminde yalnızca sonu /l/ ile biten fiil köklerine getirilmez. Aynı zamanda sonu ünlü ile biten fiil kök ve gövdeleri üzerine de getirilir. Bu tür kullanımlara, Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından Maytrisimit'te²⁷ rastlamıyoruz.

Eski Türkçe döneminde sonu ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerin en yaygını **ba-** "bağla-" fiilidir. Bu fiil, bu dönemde **ba-l-** biçiminde **-l-** edilgenlik eki ile karşımıza çıkar.²⁸

Bäg katıg bag çuğın **ba-l-**mış erür sen

Tümen türlüg ämgäklär üze yörgel-ürler **ba-l-**urlar

Kelginig tarkarmakta näñ yana **ba-l-**mamak

Tuysar muntag sansartakı bag üze **ba-l-**maz

Kamak kut bulmaduk yalañuklar üç türlüg tözler üze tıdılmışka **ba-l-**mışka

Yine Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından Uygurca Altun Yaruk'ta **ba-l-** biçiminin bir kez geçtiğine tanık oluyoruz:²⁹

İnçip yine tınlıglar anı adıra bilmedin **ba-l-**makların bekle-l-meklerin kalısız barça bilip ukup togmak ölmeklig tilgente tegzinmekig titgeli idalagalı...³⁰

²⁰ A. Caferoğlu, *age*, (1993) s. 35.

²¹ F. Sema Barutçu-Özönder, *age*, s. 33.

²² Şinasi Tekin, *age*.

²³ Ceval Kaya, *age*.

²⁴ A. Caferoğlu, *age*, (1993).

²⁵ Ceval Kaya, *age*.

²⁶ A. Caferoğlu, *age*, (1993) s. 116.

²⁷ Şinasi Tekin, *age*.

²⁸ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, Vol. I, II, Otto Harrasowitz, Wiesbaden (1991), s. 655.

²⁹ Ceval Kaya, *age*, s. 220.

Eski Türkçede ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğer fiil de **bekle-** fiilidir. Bu fiil, bu dönem eserlerinden Uygurca Altun Yaruk'ta, toplam iki kez geçmektedir.³¹

Kayu berke kagal üze berkelip bekde çugda **bekle-I-**miş erserler ...³²

İnçip yine tınlıglar anı adıra bilmedin ba-I-makların **bekle-I-**meklerin kalısız barça bilip ukup togmak ölmeklig tilgente tegzinmekig titgeli ıdalagalı ...³³

Eski Türkçede sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden biri de **ula-**'tır. Bu fiil, Uygur Türkçesinin önemli dil yadigarlarından olan Üç İtigsizler'de **ula-I-** biçiminde toplam üç yerde geçmektedir.³⁴

Birök sözleser sizler kelmedük ödkı alku bilıglernıñ bolur üçün anıñ tegzinü **ula-I-u** iyin kezıgçe inçip togmakı.³⁵

*Eğer çünkü gelecek zamandaki bütün şuurların onların ardı sıra dönüp **ulanarak** böylelikle doğmaları olur.*

Eski Türkçe döneminde, ünlü ile biten fiillerden biri de **biti-** fiilidir. Bu fiil de, tıpkı **ba-**, **bekle-**, **ula-** fiilleri gibi üzerine **-I-** edilgenlik ekini alabilmektedir. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde A. Von Le Coq'un 1912 yılında Berlin'de yayınladığı *Türkische Manichaica aus Chotscho I* adlı eserinden alıntılararak **biti-** fiilinin **biti-I-** biçiminde **-I-** edilgenlik eki ile kullanım örneklerini verir.³⁶ **biti-I-** kullanımı Uygur Türkçesi metinlerinden Maytrısimit,³⁷ Uygurca Altun Yaruk ve Üç İtigsizler³⁸ gibi eserlerde ise, karşımıza çıkmaz.

Eski Türkçe döneminde sonu ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri de **bulga-** "karış-" fiilidir. Bu fiil de **bulga-I-** biçiminde **-I-** edilgenlik eki ile kullanılabilir.³⁹

Bilgeli ukgalı umamakları ugrınta ikirçgü sezık üze köñülleri **bulga-I-ı** ...

Eski Türkçe döneminde ünlü ile bitip üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan bir diğer fiil ise, **ırğa-** "salla-, silk-" fiilidir.⁴⁰

Yelke **ırğa-I-ur** söğüt teg

Eski Türkçede sonu ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden biri de **kırça-** / **kırşa-** fiilidir.⁴¹

Anıñ başıña taş **kırça-I-dı**

Samtso açarı ... adakı tayıp sürçüp yotası ançakıya **kırşa-I-dı**

Yaptığımız taramalarda, Eski Türkçe döneminde **-I-** edilgenlik ekinin sonu /I/ ve ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişi özelliği dışında, farklı bir kullanımı ile de karşılaşırız. Bilindiği gibi hem tarihi Türk lehçelerinde hem de günümüz çağdaş Türk lehçelerinde **-I-** edilgenlik eki, kendisinden sonra fiilden fiil türeten **-DIR-/-DUR-**, **-t-**, **-r-** gibi ettirgenlik eklerini almaz. Ancak, Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından olan *Üç İtigsizler*'de ek, üzerine fiilden fiil türeten **-DUR-** ettirgenlik ekini

³⁰ Ceval Kaya, *age.*, s. 220.

³¹ Ceval Kaya, *age.*, s. 113-220.

³² Ceval Kaya, *age.*, s. 113.

³³ Ceval Kaya, *age.*, s. 220.

³⁴ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 58-59.

³⁵ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 58-59.

³⁶ A. Caferoğlu, *age.* (1993) s. 30.

³⁷ Şinasi Tekin, *age.*

³⁸ F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*

³⁹ Marcel Erdal, *age.*, 656.

⁴⁰ Marcel Erdal, *age.*, 660.

⁴¹ Marcel Erdal, *age.*, 664.

almıştır. Bu eserde, **il-i-l-dür-** ve **tut-u-l-tur-** biçiminde, bu şekilde, iki örnek bulunmakta ve **tut-u-l-dur-** örneği toplam üç kez geçmektedir. Bu, **-l-** eki adına, bu evre için önemli bir özelliktir.⁴²

Amtı akıgsızığ yörgüte **tut-u-l-dur-**masar
Şimdi asrava 'sızı izah ederken alıkoymasa

Bo kök kalıknı basasında bar ulatı tigüçi ujik **il-i-l-dür-miş tut-u-l-tur-miş** erür ...

Bu göğün arkasında bulunan o ulatı "ve" denen kelime iki türlü sönmeleri (göge) bağlamış tutturmuştur.

Yme ök bar üçün tıltığı **tut-u-l-dur-up** turgurguluk akıgsız nomta kergeklep sözlemiş erür

Alı kondurup durduracak sebebi var olduğu için sönme gerçeğini gerek görüp söylemiştir.

Eski Türkçe döneminde, yukarıda belirttiğimiz gibi hem sonu ünlü ile hem /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilebilen hem de kimi zaman üzerine **-DUR-** ettirgenlik ekini alarak kullanılabilen **-l-** edilgenlik eki, Karahanlı Türkçesinde ise, sonu ünlü ile biten fiillere getirilebilmekte, Eski Türkçe döneminde sıkça karşılaştığımız sonu /l/ ünsüzü ile biten fiillere ise, seyrek olarak getirilmektedir.

Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan sözcüklerden ilki **alka-** "alkışla-"tır. Bu sözcük, bu şekliye yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk'ünde bir yerde geçmektedir.⁴³

Begke alkış **alka-l-dı**
Bey övüldü ve faziletleri bir bir sayıldı.

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig,⁴⁴ Atabetü'l-Hakayık⁴⁵ ve Kur'an Tercümesinde⁴⁶ yer almamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-l-**'yi alan fiillerden ikincisi **awla-** "avla-"tır. Bu fiil, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk adlı eserinde iki yerde **awla-l-** biçiminde geçmektedir.⁴⁷

Keyik **awla-l-dı**
Yaban hayvanı avlandı
Awla-l-ur özüm anıg tuzıña
Gönlüm onun güzelliği ile avlanır.

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig,⁴⁸ Atabetü'l-Hakayık ve Kur'an Tercümesinde⁴⁹ yer almamaktadır.

Bu dönemde, ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri **bele-** "bele-"tır. Bu fiil de, yalnızca Divanü Lugati't Türk'te üç yerde geçmektedir.⁵⁰

Er terke **bele-l-di**
Adam tere bulandı
Oğlan **bele-l-di**
Çocuk beşiğe bağlandı.
At kanka **bele-l-di**
At kana bulandı

⁴² F. Sema Barutçu-Özönder, *age.*, s. 29-33.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't Türk* (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul (2005), s. 140.

⁴⁴ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, TDK Yay., Ankara (1991)

⁴⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Atabetü'l-Hakayık*, TDK Yay., Ankara (1992)

⁴⁶ A. Ata, *age.* (2004)

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 160.

⁴⁸ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*.

⁴⁹ A. Ata, *age.* (2004).

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 181-182.

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig,⁵¹ Atabetü'l-Hakayık⁵² ve Kur'an Tercümesi'nde⁵³ yer almamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden biri de **beze-** “*beze-, süsle-*”tir. Bu fiil, bu şekliyle, bu dönem eserlerinden yalnızca Divanü Lugati't Türk'te bir kez geçer⁵⁴: **beze-I-di** “*bezendi, süslendi*”. Kutadgu Bilig⁵⁵, Atabetü'l-Hakayık⁵⁶ ve Kur'an Tercümesi⁵⁷ gibi eserlerde ise yer almaz.

Karahanlı Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan ve bu anlamda en geniş kullanıma sahip bulunan fiillerden bir diğeri **biti-** “*yaz-*”tır. **biti-** fiili, bu dönem eserlerinden Divanü Lugati't Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayık ve Kur'an Tercümesi'nde **-I-** edilgenlik ekini almış biçimiyle karşımıza çıkar⁵⁸:

Bitig **biti-I-di** (DLT)

Kitap yazıldı

Kalı birmez erse yetilse ecel

Biti-I-miş bolur bu ecelke ezel (KB)

İsiz edgü barça kara yir bolur

Biti-I-miş ecelke yetilse ezel (KB)

Tar erse kiñ erse **biti-I-di** ruzuñ (AH)

Kaçan **biti-I-di** erse olar üze tokuşmak ançada bu ögür olardıñ korkarlar (KT).

Belgülgüleri **biti-I-mişleri** indürdümiz seniñ tapa yad kılgu (KT).

Bu dönemde ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğeri fiil **emle-** “*ilaçla tedavi et-*”tir. Bu fiil, Divanü Lugati't Türk'te iki yerde **emle-I-** biçiminde kullanılmaktadır⁵⁹:

Emle-I-ür közüm anıg tozuña

Gözüm onun ayağının tozuyla iyileşir.

İgliğ **emle-I-di**

Hasta tedavi edildi

Bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig⁶⁰, Atabetü'l-Hakayık⁶¹ ve Kur'an Tercümesi'nde⁶² yer almamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri de **iste-** “*iste-*”tir. Bu fiil, bu dönem eserlerinden yalnızca Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk adlı eserinde **iste-I-** biçiminde karşımıza çıkar⁶³:

İste-I-di neñ “nesne arzulandı”

Bir diğeri fiil ise, yine yalnızca Divanü Lugati't Türk'te rastladığımız **işle-**“tir⁶⁴: **işle-I-di** “*amel yerine getirildi*”.

⁵¹ Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**.

⁵² Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**.

⁵³ A. Ata, **age.** (2004)

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 184.

⁵⁵ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**.

⁵⁶ Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**.

⁵⁷ A. Ata, **age.** (2004).

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 191; Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**, s. 140-621; Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**, s. 65; A. Ata, **age.** (2004), s. 281-282.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 160-257

⁶⁰ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I Metin**.

⁶¹ Reşid Rahmeti Arat, **Atabetü'l-Hakayık**.

⁶² A. Ata, **age.** (2004).

⁶³ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 294.

⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, **age.**, s. 294.

Bu dönemde, yine ünlü ile bitip üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden biri de **kişe-** “*köstekle-, bağla-*“ fiilidir. Bu fiil, bu şekliyle, bu dönem eserlerinden Kutadgu Bilig’de yalnızca üç kez geçer⁶⁵:

Biliglig **kişe-l-di** turup yügrümez
Biligsiz yorır kör tilekin süre
Ay bilge **kişe-l-diñ** biligsiz yorır
Biligsiz **kişe-l-se** kişenin bura

Divanü Lugati’t Türk’te geçen **örte-** “*yak-*“ fiilinin **örte-l-** biçimindeki kullanımları yine **-l-** edilgenlik ekinin ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişine bir örnek olarak karşımıza çıkar⁶⁶: bük **örte-l-di** “*fundalık yakıldı*”. Bir başka örnek ise, **öte-** “*öde-, çaba sarf et-*“ fiilidir. Ol bu ısta **öte-l-di** “*o, bu işte çok çaba sarf etti*” kullanımında olduğu gibi **-l-** edilgenlik eki, yine ünlü ile biten bir fiil üzerine getirilmektedir.⁶⁷

Kutadgu Bilig, Atabetü’l-Hakayık ve Kur’an Tercümesi gibi eserlerde karşımıza çıkmayan, ancak yalnızca Divanü Lugati’t Türk’te rastladığımız **tara-** “*tara-*“ fiili de ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden biridir. Bu fiil, Divanü Lugati’t Türk’te bir yerde **tara-l-** biçiminde kullanılmaktadır⁶⁸: saç **tara-l-dı** “*saç tarandı*”

Divanü Lugati’t Türk’te ünlü ile biten ve üzerine **-l-** edilgenlik ekini alan fiillerden sonuncusu ise, **yama-** fiilidir. Bu fiil de, bu dönem eserlerinden yalnızca Divanü Lugati’t Türk’te geçerken, dönemin diğer eserlerinde kullanımı görülmemektedir⁶⁹:

Ton **yama-l-dı**
Giysiye yama yapıldı.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, Karahanlı Türkçesinde sonu // ile biten fiillere **-l-** edilgenlik ekinin getirilmesi ise, çok seyrekir. Yaptığımız taramalarda, ekin yalnızca Kutadgu Bilig’de bir örnekte **bul-** fiili üzerinde, **bul-u-l-** biçiminde kullanıldığına tanık oluyoruz⁷⁰:

Eşitti bu söz kör sevindi ilig
Tilek teg **bul-u-l-dı** sınıdı erig

Ercilasun da ekin Kutadgu Bilig’de **bul-** fiili üzerindeki **bul-u-l-** kullanımına dikkat çekmiş ve bu kullanımların Divanü Lugati’t Türk ve Atabetü’l-Hakayık’ta olmadığını ifade etmiştir.⁷¹ Biz de yaptığımız taramada, **bul-u-l-** kullanımının yine bu dönem eserlerinden Kur’an Tercümesinde de bulunmadığını gördük.⁷²

-l- edilgenlik ekinin Harezmi Türkçesindeki kullanımlarına gelince; ek, Harezmi Türkçesinde yalnızca Nehcü’l-Feradis’te ünlü ile biten **biti-** “*yaz-*“ fiili üzerinde kullanılmıştır. **biti-** fiili, Nehcü’l-Feradis’te toplam sekiz yerde **-l-** edilgenlik eki ile **biti-l-** biçiminde karşımıza çıkar.⁷³

Kaçan kim sulhnama **biti-l-di** erse, ‘Ömer aydı

Dünyada kim kim zulm birle öldürülür bolsa, ol mazlumnuñ kanıdın bir ülüş Adam peygambar
‘as. oğlı Kabil üze **biti-l-ür**

Aygıl ya Muhammed, anı kim Tañrı te’ala bizlerke **biti-l-di**.

⁶⁵ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, s. 651.

⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 378.

⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 378.

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 534.

⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *age.*, s. 656.

⁷⁰ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, I Metin*, s. 75.

⁷¹ Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniv. Yay., Ankara (1984), s. 28.

⁷² A. Ata, *age.* (2004).

⁷³ Janos ECKMANN, *Nehcü’l-Feradis, Uştmahlarnıñ Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), I Metin, II Tıpkı Basım* (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR), TDK Yay., Ankara (1995), s. 34-234-239.

Harezmi Türkçesinin diğer önemli eserlerinden, Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiyası,⁷⁴ Zamaşari'nin Mukaddimetü'l-Edebi,⁷⁵ Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i⁷⁶ gibi eserlerde ise, ekin hem ünlü ile biten hem de /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ya da gövdelerine getirilişine rastlanmaz. Nehcü'l-Feradis'teki **biti-I-** kullanımını bir kenara bırakacak olursak, bu durum, ekin sonu ünlü ve /I/ ünsüzleri ile biten fiillere getirilişi açısından Karahanlı Türkçesi ve Eski Türkçeden ayrılan dikkat çekici bir yönünü ortaya koymaktadır.

-I- edilgenlik ekinin Çağatay Türkçesindeki sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişine gelince; ek Çağatay Türkçesinde yine edilgenlik ve meçhullük bildirir. Tıpkı Eski Türkçedeki gibi hem sonu ünlü ile biten hem de /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilebilir. Bu tarihi lehçede, ekin ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilişi seyrek ve Karahanlı Türkçesindeki kadar yaygın değildir. Çoğu zaman araya /y/ yardımcı ünsüzünü alır. Bunlar, **biti-I-** "yazıl-", **boya-I-** "boyan-", **oku-I-** "okun-", **uşa-I-** "ufalan-, parçalan-", **dé-y-i-I-** "söylen-, anlatıl-" fiilleridir.⁷⁷ /I/ ile biten fiil köklerine getirilişi ise, Eski Türkçe döneminden daha ileri bir durumdur. Eckman, Çağatay Türkçesinde, sonu /I/ ünsüzü ile biten fiillerden **bil-**, **kıl-**, **sal-**'ın **-I-** edilgenlik ekini alarak kullanıldığını belirtir.⁷⁸

Çağatay Türkçesinde sonu ünlü ile biten ve üzerine edilgenlik eki **-I-**'yi alan fiillerden ilki **biti-** fiildir⁷⁹:

Ol nâmede şefkatengiz sözler **biti-I-ip irdi**
biti-I-ey "yazalım", **biti-I-di** "yazıldı".

Bu tarihi lehçede ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğer fiil, **tile-** "iste-"tir. Yaptığımız taramalarda, bu fiil, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l- Fütüvve adlı eserinde bir kez geçmektedir⁸⁰:

Didi ki sâlih vaktde siniñ üçün at **tile-I-gey**.

Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'de ünlü ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden bir diğeri de **yu-** "yık-"tır. Bu fiil, bu eserde, bu kullanım biçimiyle bir yerde geçmekte ve araya /y/ yardımcı ünsüzünü almaktadır. Bu, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde karşılaştığımız örneklerden farklı bir özelliktir⁸¹:

İliginiñ her yirige ki süt tiger irdi, karası **yu-y-u-I-ur** irdi.

Çağatay Türkçesinde sonu /I/ ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan fiillerden ilki, tıpkı Eski Türkçede olduğu gibi **al-**'tir. Yaptığımız taramalarda **al-** fiili, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde bir yerde **al-I-I-** biçiminde kullanılmaktadır⁸²:

Minde on direm bar irdi kim siniñ üçün bu cübbeni satkun **al-I-I-dı**.

Bu tarihi lehçede, sonu /I/ ile biten ve üzerine **-I-** edilgenlik ekini alan bir diğer örnek **bol-** fiildir. Bu fiil, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde toplam dört yerde geçer⁸³:

Bu şart bile ki bir birige nefy **bol-u-I-gay**
Bu muhtasarda munçası sebt **bol-u-I-dı**

⁷⁴ Aysu Ata, **Nasirü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım**, TDK Yay., Ankara (1997).

⁷⁵ Nuri Yüce, **Mukaddimetü'l-Edeb, Hvarizim Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, TDK Yay., Ankara (1988).

⁷⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şirini ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yay., Ankara (2000)

⁷⁷ Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul (1988), s. 47-48.

⁷⁸ Janos Eckmann, *age.*, s. 47-48.

⁷⁹ Besim Atalay, **Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara (1970), s. 130-131.

⁸⁰ Kemal Eraslan, **Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin**, TDK Yay. Ankara (1996), s. 432.

⁸¹ Kemal Eraslan, *age.*, s. 446.

⁸² Kemal Eraslan, *age.*, s. 30.

⁸³ Kemal Eraslan, *age.*, s. 241-258-408-410.

Hac yolının kigende anıñ sohbetiga müşerref **bol-u-l-dı**
Esterabad'da hayli vakt **bol-u-l-dı**

Çağatay Türkçesinde, Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde karşılaşmadığımız, ancak bu tarihi lehçede görülen ve sonu /l/ ile bitip üzerine edilgenlik eki -l-'yi alan fiillerden bir diğeri de **çal-**'tır. Yaptığımız taramalarda, bu fiil, bir yerde, **çal-ı-l-** biçiminde yine Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde karşımıza çıkmaktadır⁸⁴:

Ve ol istikbal kılıp Şeyh'ni kuçup didi farig bol ki bu nevbet ki munda uradurlar, bir niçe kündin sonra siniñ dergahında **çal-ı-l-gusıdur**.

Çağatay Türkçesinde sonu /l/ ile biten ve üzerine edilgenlik eki -l-'yi alan fiillerden bir diğeri de **kıl-** fiilidir. **kıl-** fiili, Eski Türkçede de yine üzerine **kıl-ı-l-** biçiminde -l- edilgenlik ekini almıştır. Çağatay Türkçesinde /l/ ile bitip de üzerine edilgenlik eki -l-'yi alan fiillerin en yaygını **kıl-** fiilidir. Yaptığımız taramalarda, Ali Şir Nevayi'nin Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve'sinde toplam 16 yerde bu şekilde geçmektedir⁸⁵:

Alarnıñ menakıbı bî-haddur ve mehamidi bî-hadd, munça bile hatm **kıl-ı-l-dı**.

Bir iki söz bile ihtisar **kıl-ı-l-ur**.

Ve ol zaman Meşayih ve evliyası bile sohbetler tutulgan ve muvafakatlar **kıl-ı-l-gannı** ni nev' şerhler ki kılıpdur.

Her mahal u makamda **kıl-ı-l-dı**

... miskiyetü'l-hitam **kıl-ı-l-dı**

Bu hakîrga mefhum ve yakîn irdi aña şürû' **kıl-ı-l-dı**.

Amma Hâyûklık kişidin tahkik ve tashih **kıl-ı-l-dı**

Ma'lûm **kıl-ı-l-dı**, yimes irdi vs.

Tarihi Türk lehçelerinde hem ünlü ile hem de /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilebilen -l- edilgenlik ekinin Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki kullanımlarını ele alacak olursak; ek, Kazak Türkçesinde de oldukça işlek bir fiilden fiil yapım ekidir. En geniş anlamda edilgenlik ifadesi taşır. Kazak Türkçesinde sonu /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmeyen bu ek, bu açıdan tarihi Türk lehçelerinden ayrılır, ancak Türkiye Türkçesindeki kullanımları ile örtüşür. Kazak Türkçesinde sonu /l/ ile biten fiillerin edilgen biçimleri ise, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daima -n- ile oluşturulur⁸⁶: *al-ı-n-* "alın-", *bil-ı-n-* "bilin-", *bol-ı-n-* "olun-", *kıl-ı-n-* "kılın-", *sal-ı-n-* "salın-", tol-vb.

Kazak Türkçesinde -l- edilgenlik eki, ünlü ile biten sözcüklere ise, tıpkı tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi yaygın bir biçimde getirilebilmektedir. Bu yönüyle de ek, Türkiye Türkçesinden farklı bir durum sergilemektedir. Ek, Kazak Türkçesinde *de-* "de-", *söyle-* ve *okı-* "oku-" dışındaki tüm sonu ünlü ile biten fiillerde kullanılmaktadır⁸⁷: **akta-l-** "aklan-, beraat et-", **ata-l-** "adlandırıl-, ad veril-", **basta-l-** "başlan-", **beyimde-l-** "uyum sağla-, intibak et-, alış-", **böge-l-** "duraksa-, tereddüt et-", **emde-l-** "tedavi ol-", **jayka-l-** "sallan-, dalgalan-", **janışta-l-** "ezil-, bastırıl-", **jara-l-** "yaratıl-, meydana gel-, ortaya çık-", **jasa-l-** "yapıl-", **jemde-l-** "yemlen-, beslen-", **jıyna-l-** "hazırlan-, toplan-", **jöne-l-** "çabuk, aceleyle çıkıp git-", **jükte-l-** "vazifelendiril-, görevlendiril-", **kene-l-** "bolluğa kavuş-", **kepte-l-** "tıkan-", **kada-l-** "gözünü dik-, gözlerini ayırma-", **kaka-l-** "boğaza takıl-", **kara-l-** "muayene ol-, bakıl-, tedavi ol-", **kozga-l-** "kıpırda-, kıvılda-", **ora-l-** "geri gel-, dön-, avdet et-", **sakta-l-** "saklan-, muhafaza edil-, korun-", **sana-l-** "sayıl-", **sanatta-l-** "adam ol-", **sandakta-l-** "benzerlerinden farklı görün-", **töse-l-** "döşen-, seril-", **uya-l-** "utan-", **hatta-l-** "hacz edil-, el konul-", **şayka-l-** "sallan-, silkin-" vb.

Kırgız Türkçesi dil bilgisi kitaplarında *tuyuk mamile* terimiyle karşılanan -l- edilgenlik eki, Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sonu /l/ ile biten fiillere getirilmez. Ama Kazak Türkçesinde ve tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi sonu ünlü ile biten fiillere en geniş biçimde getirilir.

⁸⁴ Kemal Eraslan, *age.*, s. 195.

⁸⁵ Kemal Eraslan, *age.*, s. 20-94-214-246-256-275-306-356-397-402-408-423-424-439-441.

⁸⁶ K. Koç ve O. Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara (2004), s. 231.

⁸⁷ K. Koç ve O. Doğan, *age.*, s. 231; Koç vd., *age.*, s. 2003.

Hatta bu anlamda, Kazak Türkçesinden ve pek çok tarihi Türk lehçesinden daha ileri bir durum arz eder. Bu yönüyle de Türkiye Türkçesinden ayrılır⁸⁸: **ayda-l-** “sürül-, takip edil-“, **aykında-l-** “aydınlan-“, **ayıpta-l-** “itham edil-“, **akta-l-** “ağartıl-, beraat et-, aklan-“, **alasta-l-** “tütsülen-, kovup çıkarıl-“, **ardakta-l-** “saygı gösteril-“, **arkanda-l-** “arkanla bağlan-“, **arna-l-** “tahsis edil-, ithaf edil-“, **arçında-l-** “çapraz bağlanıl-“, **atakta-l-** “şöhret bul-“, **ašta-l-** “kulp takıl-, takıl-“, **bayka-l-** “gözetlenil-, müşahade edil-“, **bette-l-** “çevril-, yöneltil-“, **bitte-l-** “iğdiş edil-“, **bordo-l-** “kesmek için semirtil-“, **cara-l-** “yaratıl-, halk edil-“, **casa-l-** “hazırlan-“, **ce-l-** “yenil-“, **çıyna-l-** “toplan-“, **çakta-l-** “takdir edil-, denen-“, **çañıtta-l-** “donuk renge bürün-“, **çapta-l-** “tıkan-, sıkı kapatıl-“, **çekte-l-** “tehdid edil-“, **çene-l-** “ölçül-, denkleştiril-“, **çümkö-l-** “örtül-, kapatıl-“, **çığında-l-** “harcanıl-, masrafa giril-“, **çıyra-l-** “kıvrıl-, bükül-“, **çıña-l-** “sağlamlaş-“, **çında-l-** “sağlamlaş-, pekiş-“, **çırma-l-** “bükül-, sarıl-“, **epte-l-** “kolayı bulun-“, **este-l-** “hatırlan-“, **ıkşa-l-** “tıka basa doldurul-“, **ılayıkta-l-** “uydurul-, yoluna konul-“, **ırasta-l-** “doğrulan-, tasdik edil-“, **ırğa-l-** “sallan-, kımıl-“, **ırda-l-** “şarkı söylen-, **işte-l-** “yapıl-“, **kapta-l-** “kuşatıl-, sarıl-“, **kara-l-** “bakıl-“, **karca-l-** “kuvvetten düş-“, **kene-l-** “büyü-, lezzetlen-“, **kozgo-l-** “hareket et-, kımıl-“, **komdo-l-** “havut vurulmuş ol-“, **kura-l-** “düzül-, toplanıl-“, **kuuguntukta-l-** “takip edil-“, **kıyna-l-** “azap çek-, eziyet çek-“, **kısta-l-** “sıkıştırıl-“, **maykanda-l-** “samanı ayırmış ol-“, **makta-l-** “övil-, methedil-“, **orol-** “dürül-, sarıl-“, **orunda-l-** “yerine getiril-, tamamlan-“, **öykö-l-** “sürtül-, sürtün-“, **ötö-l-** “öden-, yerine getiril-“, **sırda-l-** “boyan-, cilalan-“, **şimi-l-** “em-, iç-“, **şire-l-** “birik-, toplan-“, **şıka-l-** “sıkış-“, **şpka-l-** “dibine kadar içil-“, **takta-l-** “hesap edil-“, **tapta-l-** “idman edil-“, **tara-l-** “taran-, dağıl-, yayıl-“, **taşta-l-** “atıl-“, **tegizde-l-** “düzeltil-, tefsiiye edil-“, **teñde-l-** “denk ol-, bir sıraya gel-“, **tizmekte-l-** “dizil-, sıralan-“, **togo-l-** “hesabına sayıl-, mahsup edil-“, **tokto-l-** “durul-, eğil-“, **tolukta-l-** “yerine getiril-“, **topto-l-** “toplan-“, **toro-l-** “erkeklik çağına er-, büyü-“, **töönö-l-** “delin-, şişlen-“, **törö-l-** “doğurul-“, **töşö-l-** “döşe-l-, seril-“, **tuzakta-l-** “tuzak kurul-“, **tuzda-l-** “tuzlan-“, **tutkunda-l-** “ele geçiril-, tutsak edil-“, **tuşa-l-** “kösteklen-“, **tuyukta-l-** “bir şeyin içine alın-“, **tüzdö-l-** “düzeltil-“, **tüzö-l-** “düzel-“, **tüydöktö-l-** “küme haline gel-, yığış-“, **tüptö-l-** “tetkik edil-, temel atıl-“, **türkümdö-l-** “grup oluşturul-“, **türmöktö-l-** “yumaklan-“, **tıgında-l-** “tıkan-, kapatıl-“, **tırma-l-** “kaşın-“, **tušta-l-** “kaplan-“, **tıyanakta-l-** “tahkik edil-“, **tekte-l-** “burup bağlanıl-“, **urmatta-l-** “saygı gösteril-“, **urda-l-** “hırsızlık edil-“, **uuçta-l-** “avuçlan-“, **uçta-l-** “ucu sivriltil-“, **uya-l-** “utan-“, **ünömdö-l-** “tasarruf edil-“ vb.

Diğer yandan, ekin yalnızca, Eski Türkçe döneminde, Uygur Türkçesi metinlerinden *Üç İtişsizler*'de gördüğümüz, kendisinden sonra ettirgenlik ekleri alabilme özelliğine Kazak ve Kırgız Türkçelerinde de rastlıyoruz. Bugün, Türkiye Türkçesinde ve Eski Türkçe dönemi dışındaki diğer tarihi Türk lehçelerinde kullanılmayan bu özelliğin günümüz Kazak ve Kırgız Türkçelerinde yine sınırlı örneklerle karşımıza çıkması, ekin bu yöndeki kullanım özelliği açısından önemli bir hususiyettir. Kazak Türkçesindeki **uya-l-t-** “*utandır-, mahcup et-*”⁸⁹ fiili ile Kırgız Türkçesindeki **cara-l-t-** “*yarat-*“, **çıyra-l-t-** “*kıvr-, bük-*“, **karca-l-t-** “*kuvvetten düşür-*“, **kene-l-t-** “*büyüt-*”⁹⁰ örneklerini bunlar arasında sayabiliriz.

Sonuç olarak, Türk dilinde ilk yazılı metinlerden itibaren edilgenlik ifadesi için kullanılan **-l-** edilgenlik eki, Türk dilinin en eski fiilden fiil türetme eklerinden biridir. Bugün Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmeyen bu ek, tarihi Türk lehçelerinde hem ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine hem de /I/ ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilmiştir. Eski Türkçe döneminde ek, özellikle /I/ ünsüzü ile biten **al-, bil-, böl-, bul-** ve **kıl-** gibi fiillerden sonra kullanılmıştır. Bu fiiller, içerisinde en yaygın olanı da **bul-** fiilidir. Diğer **kel-, kal-, sal-, tol-** “*dol-*“ **yel-** “*koş-*“ vb. gibi /I/ ile biten fiillerden sonraki kullanımlarına ise, rastlanmamıştır. Eski Türkçe döneminde ünlü ile biten ve **-l-** edilgenlik ekini alan fiiller ise, **ba-, bekle-, ula-, bulga-, ırğa-,** ve **kırça- / kırşa-** fiilleridir. Karahanlı Türkçesinde ise ek, /I/ ile biten fiillerden yalnızca **bul-** üzerine getirilmiştir. Bu bakımdan Eski Türkçedeki kullanım şekline farklılık gösterir. Karahanlı Türkçesinde ekin ünlü ile biten fiil kök ya da gövdelerine getirilişi ise, Eski Türkçe döneminden çok daha ileri durumdadır. Bu, özellikle de, bu dönem eserlerinden Divanü Lugatı't Türk'te çok canlı ve işlek bir kullanım sergilemektedir.

⁸⁸ Kasapoğlu Çengel Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara (2005), s. 155; E. Abduldaev ve D. İsaev, **Kırgız Tilinin Tüştürmü Sözdüğü**, Mektep Basması, Frunze (1969)

⁸⁹ Koç vd., **age.**, (2003), s. 591

⁹⁰ E. Abduldaev ve D. İsaev, **age.**

Harezmi Türkçesinde ise, ek yalnızca, **biti-** fiilinde ünlü ile biten bir fiile getirilmiş; sonu /I/ ünsüzü ile biten bir fiile ise, asla getirilmemiştir. Harezmi Türkçesi ekin bu yöndeki kullanımları açısından Eski Türkçeden ve Karahanlı Türkçesinden ayrılmıştır. Yine Çağatay Türkçesinde ek, Eski Türkçedeki gibi hem ünlü ile biten hem de /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmiştir. Ünlü ile biten **biti-**, **tile-**, **yu-**; /I/ ünsüzü ile biten **al-**, **bol-**, **çal-** ve **kıl-** fiillerini bunlar arasında sayabiliriz.

Kazak ve Kırgız lehçelerinde ise, ekin tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmesi biçimi, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi artık son bulurken, ünlü ile biten fiillere getirilmesi durumu, Türkiye Türkçesinden farklı olarak ve tarihi Türk lehçelerine paralel bir biçimde bu lehçelerde varlığını sürdürmektedir. Kazak ve Kırgız lehçeleri ekin ünlü ile biten fiillere getirilişi yönünden tarihi Türk lehçeleri ile örtüşürken, Türkiye Türkçesinden ayrılmaktadır. Yine bu lehçeler, ekin /I/ ünsüzü ile biten fiillere getirilişi yönünden ise tarihi Türk lehçelerinden ayrılırken, Türkiye Türkçesi ile örtüşmektedir.

Yine bugün Türkiye Türkçesi ve Eski Türkçe dışındaki diğer tarihi Türk lehçelerinde karşılaşmadığımız ekin kendisinden sonra ettirgenlik ekleri alabilmesi durumunun seyrek olarak Kazak ve Kırgız lehçelerinde devam ettiğine tanık oluyoruz. Bu bakımdan, Kazak ve Kırgız Türkçeleri Eski Türkçe döneminin önemli dil yadigarlarından olan Üç İtgisiz'lerde rastladığımız **il-il-dür-** ve **tut-u-l-tur-** örneklerinde gördüğümüz üzerine ettirgenlik ekleri alabilme biçimiyle benzerlik göstermektedir.

Kaynaklar

- ABDULDAEV E. ve İSAEV D., **Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü**, Mektep Basması, Frunze ().
- ADALI Oya, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK Yay., Ankara (1978).
- ARAT Reşid Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, TTK Yay., Ankara (1991a)
- ARAT Reşid Rahmeti, **Kutadgu Bilig, I Metin**, TDK Yay., Ankara (1991b)
- ARAT Reşid Rahmeti, **Atabetü'l-Hakayık**, TDK Yay., Ankara (1992)
- ATA Aysu, **Nasrü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım**, TDK Yay., Ankara (1997).
- ATA Aysu, **Nasrü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) II, Dizin**, TDK Yay. Ankara (1997)
- ATA Aysu, **Nehcü'l-Feradis Uştmahtarınñ Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), III Dizin-Sözlük**, Ankara (1998).
- ATALAY Besim, **Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara (1970).
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. Ankara (1986).
- BARUTÇU-ÖZÖNDER F. Sema, **Üç İtgisizler-Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX. Levha-**, TDK Yay., Ankara (1998).
- BOZKURT Fuat, **Türkiye Türkçesi**, Cem Yayınevi, İstanbul (1995).
- ÇOŞKUN Volkan, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara (2000).
- ÇAĞATAY Saadet, "Pekiştirilen Fiiller", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara (1966), s. 39-50.
- DEMİRCAN Ömer, **Türk Dilinde Çatı**, Papatya Yayıncılık, İstanbul (2003).
- ECKMANN Janos, **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul (1988)
- ECKMANN Janos, **Nehcü'l-Feradis, Uştmahtarınñ Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), I Metin, II Tıpkı Basım** (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR), TDK Yay., Ankara (1995).
- ECKMANN Janos, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Yayıma Haz. O. F. Sertkaya), TDK. Yay. Ankara (1996)
- EDİSKUN Haydar, **Türk Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul (1996)
- ERASLAN Kemal, **Ali-şir Nevayi Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I Metin**, TDK Yay. Ankara (1996)
- ERCİLASUN Ahmet B., **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Gazi Üniv. Yay., Ankara (1984)
- ERCİLASUN Ahmet B., **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara (2004)
- ERDAL Marcel, **Old Turkic Word Formation**, Vol. I, II, Otto Harrasowitz, Wiesbaden (1991)
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, 15. Baskı-, Boğaziçi Yay., İstanbul (1985)
- ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul (2004)
- GABAİN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara (1988)
- GENCAN Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, Ayraç Yayınevi, Ankara (2001)
- GÜLSEVİN Gürer, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yay., Ankara (1997)
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (1991)
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara (1996)
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Kutb'un Hüseyin ü Şirini ve Dil Hususiyetleri**, TDK Yay., Ankara (2000)

- 📖 HENGİRMEN Mehmet, **Türkçe Dilbilgisi**, Engin Yayınevi, Ankara (1995)
- 📖 KARA Mehmet, **Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (2000)
- 📖 KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK. Yay. Ankara (1994)
- 📖 KARAÖRS M. Metin, **Türk Lehçelerinde Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi**, Akçağ Yay., Ankara (2005)
- 📖 KASAPÖĞLU ÇENGEL Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara (2005)
- 📖 KAŞGARLI Mahmud, **Divanü Lugati't Türk** (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), Kabcacı Yayınevi, İstanbul (2005).
- 📖 KAŞGARLI Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul (1992)
- 📖 KAYA Ceval, **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**, TDK Yay., Ankara (1994)
- 📖 KOÇ Nurettin, **Yeni Dilbilgisi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1990).
- 📖 KOÇ Nurettin, **Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul (1992)
- 📖 KOÇ K. ve DOĞAN O., **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara (2004).
- 📖 KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Genişletilmiş 2. Baskı, TDK Yay., Ankara (2003a)
- 📖 KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara (2003b)
- 📖 ORKUN H. Namık, **Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası**, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul (1940)
- 📖 ORKUN H. Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay., Ankara (1987)
- 📖 ÖNER Mustafa, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara (1998)
- 📖 ÖZTÜRK Rıdvan, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara (1997)
- 📖 TEKİN Şinasi, "Eski Türkçe", **Türk Dünyası El Kitabı**, TKAE Yay., Ankara (1992)
- 📖 TEKİN Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Sanat Kitabevi, Ankara (2000).
- 📖 TİMURTAŞ Faruk K., **Eski Türkiye Türkçesi –Gramer, Metin, Sözlük-**, İstanbul Üniversitesi Edb. Fak. Yay., İstanbul (1981).
- 📖 ÜLKEN Fatma, "Türkçede Edilgen Çatı Özneleri Üstüne Bir Araştırma", **Dilbilim Dergisi**, S. 6, (1981), s. 55-69.
- 📖 VARDAR B., GÜZ N., HUBER E., SENEMOĞLU O. ve ÖZTOKAT, E., **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, ABC Kitabevi, İstanbul (1998).
- 📖 YÜCE Nuri, **Mukadimetü'l-Edeb, Hvarizim Türkçesi ile Tercümelî Şufter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, TDK Yay., Ankara (1988).

DİLBİLİMSEL KURAMLAR VE İDEOLOJİ

Linguistic Theories and Ideologies

*Hilmi UÇAN**

Özet

İnsanı, olayları, olguları, evreni dil ile anlamlandırırız. Anlam vermek demek, bir dili, bir göstergeyi çözümlmek demektir. Dil aynı zamanda, bir iktidar aracıdır. Dil ile ideoloji iç içe işler. Dil ve ideoloji gerçeği maskeleyebilir ya da açıklayabilir. İdeolojiler bir bakıma insanların gördükleri düşlerdir, yaptıkları gözlemlerdir; insanların kendi beyin ve gönül süzgecinden geçirdikleri, 'gerçek' diye öne sürdükleri varsayımlardır. Dilbilimsel kuramlar da bir ideolojiyi içinde barındırır ve tarihin akışından kopuk değildir. Her söylemde, öznenin ideolojik, kişisel izleri vardır. Sağlıklı bir iletişim için yapılması gereken, dildeki bu ideolojiyi görmek, ötekinin söylemini doğru bir şekilde anlama/anlamlandırma çabası göstermektir. Bu yazıda dil ile insan bilimleri; dilbilim, dilbilimsel akımlar ile ideoloji arasındaki ilişki ve anlamlandırma üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Dil, söylem, İdeoloji, Dilbilimsel Kuramlar

Abstract

We signify the man, the events and universe through language. Signification is to make analyses of a sign, a language. Language is by the way a means of power. Language and ideology may either disguise or explain the reality. Ideologies in a sense are the dreams that people have; as suppositions that are pronounced as 'reality' as a result of an arduous and heartily work of mind. Linguistic theories consist of an ideology and are not free from the flux of history. It is possible to see in every discourse the ideological personal traces of the subject. What is needed to achieve a healthy communication is to discern the very ideology in language and spare an effort to understand/signify the discourse of the very other in the best possible way. In this work, points such as language and humanistics, the relationship among linguistics, linguistic approaches and ideology will be studied as well as signification

Key Words: Language, Discourse, Ideology, Linguistic Theories

Giriş

Bir açıklama, bir yorum yapacaksak; insana, evrene, olay ve olgulara bir anlam vereceksek, bunu dil ile yaparız. İnsan dil ile kendi içini dışa vurur; ancak dil ile düşünce ve duygularını açığa çıkarabilir. İnsanlar birbirlerini dil ile kandırır, inandırır, gücendirir, sevdirebilir, nefret ettirir. Bunların yanında dil, bir iktidar aracıdır. İnsanlar, uluslar, devletler yaptıkları işgalleri, iyi ya da kötü eylemlerini dil ile açıklamak, meşrulaştırmak; insanları dil ile yaptıklarının doğru olduğuna, yanlış olmadığına inandırmak durumundadırlar.

Anlam demek aslında dil demektir, sözcük demektir. Ve bu dil de sözcük de farklı bağlamlarda farklı anlamlar üretebilir. Bu nedenle bize sunulan dilin ve söylemin dikkatli bir şekilde çözümlenmesi gerekir. Bu dil doğal bir dil olabildiği gibi beden dili de olabilir. İnsanların yaptığı, bir bakıma, yaratılış gününden beri ortaya konulan "dil"leri, söylemleri anlamaya, yorumlamaya çalışmadır.

* Yrd. Doç. Dr., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

Bu yazıda dil ile insan bilimleri; dilbilim, dilbilimsel akımlar ile ideoloji arasındaki ilişki ve anlamlandırma üzerinde durulacaktır.

İnsan Bilimleri ve İdeoloji

“İdée”, düşünce anlamında Fransızca bir sözcüktür. ‘İdeoloji’ de bir öğretiyi oluşturan temel düşüncelerdir. İnsanlar düşünür, düşüncelerini bir disiplin içinde ortaya koyarlar. Ortaya konulan bu sistemli düşünce, bu ‘ideoloji’ çerçevesinde evren, insan, yaşam, olay ve olgular açıklanmaya çalışılır. İdeolojiler bir döneme özgü olabildiği gibi, bir kişiye, toplumsal bir kesime özgü de olabilirler. Burjuvaziden, liberalizmden, faşizmden... söz edilebildiği gibi, Keynesci, Marksist, ulusalcı... bir ideolojiden de söz edilebilir.

İdeoloji kavramı “herkese doğru düşünme imkânları sağlamak için kullanılacak fikir bilimi”¹ anlamında kullanılmıştır. Bilim ise, açıklar, tasnif eder, kural koyar, kesinleştirmeye çalışır. Özellikle doğa bilimlerinin amacı kural koymaktır. Kural koymak, daha çok doğa bilimlerinin amacıdır. Doğa bilimleri araştırıp kural koymak ister. Bu kural da zaman içinde eriyebilir, değişebilir. İnsan bilimleri ise kural koymaktan çok anlamın, anlamlandırmanın, yorumlamanın peşindedir. İnsan bilimlerinin amacı bir bakıma insanı, evreni, insanî olanı anlamlandırmadır. “Dünya, ancak bir şeyleri anlamlandırdığı ölçüde insanî olabilir”². Ne var ki ideolojiler de kural koymanın peşindedir. Sosyal bilimlerin kurucu isimlerinden Wilhelm Dilthey 19. yüzyılda doğa bilimlerinde başarılı bir şekilde kullanılan bilimsel yöntemin, insan bilimlerinde aynı şekilde kullanılmasının olanaksız olduğunu düşünür ve bunun nedenini de şöyle açıklar:

“Çünkü fizikî bilimler olgular üzerinde kuruludur, kültür bilimlerinin içeriği ise *anlam*’dır.(...) Sosyal davranışı atom’da olduğu gibi “dışarıdan” anlamak mümkün değildir. İnsanı harekete iten ve sosyal eylemi meydana getiren, insanın içinde taşıdığı, ona kılavuzluk eden bazı “değer”ler ve “anlam”lardır. (...) İnsanların değerleri de hesaba katılmadıkça sosyal davranışları anlaşılabilir. Bunun bir diğer sonucu da şöyle: insanlar dış âlemi algıladıkları zaman, bunun tümünü değil, yalnız kendi değerlerinin süzgecinden geçen kısımlarını algırlar”³.

Öyleyse ideolojiler anlatılabilir, önerilebilir, tartışılabilir, başka pencerelerden izlenen bir başka manzara olarak ortaya konulabilir, ama mutlak doğrular olarak dayatılamaz. İdeolojiler bir pencereden tek bir bakıştır; bir kişinin, belli bir zaman ve uzamda algıladığı duygular ve ürettiği düşüncelerdir. Bu durumda bir ideolojiyi doğa bilimlerinde olduğu gibi kesin bir doğru olarak dayatmak yanlış bir tutum olacaktır. İnsan bilimleri şu soruyu da sorar: “Belli sonuçların belli yasalara bağlandığı klasik fizik yasaları gibi yasalara varmayan bütün araştırmaları bilimin yanlısına diye yadsıma ya da dışlama hakkı var mıdır?”⁴. Bu soruya olumlu bir yanıt vermek zordur. Günümüzde “görelilik fiziği de mutlak ve kesin nesnellüğün bir düş olduğunu onaylıyor. (...) Kendi kendini mutlak ve tam bir bilgi sayacak bir bilim dogmacılığı”⁵. İdeolojiler zamana, konuşan-özneye bağlı algılamalardır. Ne var ki gözlem süreklidir, algılayan özne sayısı sınırsızdır ve evren her an yeniden yaratılmakta, insanın önüne yeni oluşumlar gelmektedir.

Düşünerek ulaşılan bir ‘hakikat’in dış dünyada bir göndergesi de olmayabilir. İnsanların ‘gerçek’ dedikleri şeyler, kendi çıkarlarını güvence altına almak için ileri sürdükleri varsayımlar da olabilir. Diğer taraftan ideoloji tanrısal da değildir, insana özgü bir öğretilerdir. Asıl olan bu insanî düşüncelerin, düşüncelerden bir düşünce olduğunu; yanlışlanabileceğini göz ardı etmemek; düşünceyi söylemek,

¹ Ş. Mardin, **İdeoloji**, İletişim Yay. İstanbul, 2002, s.22.

² A. J. Greimas, **La Sémantique Structurale**, Librairie Larousse, Paris, 1966, s.5.

³ Ş. Mardin, **age**, s.49-50.

⁴ M. Merleau-Ponty, **Algılanan Dünya** (Çev.Ö.Aygün), Metis, İstanbul, 2005, s.15.

⁵ M. Merleau-Ponty, **age**, s.16.

açıklamak ama dayatmamaktır. Bu bağlamda ideoloji, yanlı bilgi ile eş anlamlıdır: Faşizmin, liberalizmin, sosyalizmin ya da kapitalizmin insanlığı kurtaracak tek ideoloji olduğunu yüksek sesle savunmak, başka düşüncelere açık kapı bırakmamak böyle bir yanlı düşünceden doğar.

İdeolojiler insanları, toplumları yönlendirir. Her ideoloji kendi anlamlandırma stratejisine göre insanı, evreni, Tanrı'yı, iktisadı, estetiği, edebiyatı... belirler ve buna göre, bu çerçevede düşünülmesini, yaşanılmasını buyurur. Her 'ideolog' kendi düşünce evrenini dünyayı algılayanın, açıklamanın zorunlu bir aracı olarak görür. "İzm'ler.. idrâkimize giydirilen deli gömlekleri"⁶ diyen C.Meriç bu cümlesiyle, dilin ve ideolojinin bu yönlendirici gücüne, belli bir doğrultuda düşündüren ya da kendisinden başka bir şey düşündürmeyen baskısına dikkat çeker. Bu ideolojiler çoğu zaman da bilimsellik savları ile kendilerini ortaya koyarlar; kendi ideolojik anlayışlarını doğru, öteki ideolojileri yanlış olarak kabul ederler. Sözelimi sadece kendi ideolojik penceresinden bakan Marksist bir eleştirmen "metinlerin başarısını, dünya görüşüne hizmet eden içerikte"⁷ arayacaktır. Yazınsal ürün, kuramı destekliyse olumlu sözler söylenecek, desteklemiyorsa söz konusu ürünün yazınsal değeri olmadığı ileri sürülecektir. Ne var ki tarihin tozlu rafları da geçerliliğini yitirmiş birçok kuram ve ideoloji ile doludur. İdeoloji sözcüğünün sonundaki *logos-logie* ekleri her ne kadar mantık, dünyayı yöneten akıl anlamlarını içerse de ideolojilerde "duyguların ve şekillenmemiş arayışların mantığı"⁸ vardır. Duygular ve şekillenmemiş kabuller ise her an değişebilir.

Dildeki ideoloji daha çok yan anlam boyutunda oluşur. Bir göstergenin düz anlamı sonuna kadar tüketilemez. Yan anlam da bu tüketilemezlikten doğar. Her özne kendince bir olasılık da olsa farklı anlamları düşünür. Söz konusu olan bir de yazınsal metin ise, yan anlamlar metnin her yanından fişkirir. Konuşan özne, dil kodundan seçtiği göstergelerle dış dünyayı simgeleştirir. Bu simgenin farklı öznelere farklı şekilde yorumlanmaları sonucunda da ideoloji doğar. Şöyle de söylenebilir: İdeoloji, dilin kendi içinde, dilin *gösterilen* yüzünde yer alır. İnsan, düşündüklerini, hissettiklerini bire bir durumda dile getiremez ve dile getirdikleri de başkaları tarafından farklı anlaşılmaya açıktır. R.Barthes *akyazıdan*⁹, içinde ideolojinin yer almadığı bir yazıdan söz eder. Barthes'ın sözünü ettiği *akyazıya* ulaşmak, çocuk dilindeki bir saflığı, tek anlamlılığı, rakamlardaki kesinliği dilde, söylemde yakalamak oldukça zor, belki olanaksızdır. Olması gereken, bir dil ve söylem üretiminde yapılabilecek olan, olabildiğince 'içten' olmaktır.

İdeolojiler bireysel ya da ulusal arenada çıkarları gizleyen, örten bir tuzak olabilir. Bu tuzaklar da ancak dilin incelenmesiyle ortaya çıkarılabilir. "İdeolojinin araştırılması, dilciliğe veya daha doğrusu semiyolojinin sahasına girer. (...) Bu açıdan bakıldığında ideoloji bir dildir, yani gerçekliğin üzerine geçirilmiş bir tel kafes"¹⁰ tir. İdeolojiler hakikati maskeler, bulanıklaştırır. Nedeni de şudur: Hiçbir gösterge, hiçbir söylem göndergenin, dil-dışı gerçekliğin kendisi değildir. Dil ya da söylem, göndergenin başarılı ya da başarısız, güçlü ya da güçsüz bir betimlemesidir.

Bir ideolojinin, bir uygarlığın, kültürel bir birikimin ya da bireysel bir söylemin arka planını görmek ve anlamak; gördüklerimizi anlatmak istiyorsak, bunu ancak o dili, o dildeki kavramları ve dildeki düşünce sistematiğini ve elde mevcut olan söylemi incelemekle gerçekleştirebiliriz. Başka bir deyişle anlamak, anlatmak, bir göstergenin ürettiği anlamı çözümlmek söz konusu olunca dil, dilbilim, göstergebilim devreye girer. Konuşan-özne dilin inandıran, kandıran gücünden yararlanarak kendi inandığı, benimsediği bir düşünceyi, bir ideolojiyi okuyucusuna da kabul ettirmek isteyebilir; kullandığı dil ile 'gerçek'i, dil-dışı gerçekliği örtebilir, kendi anladığını 'gerçek'miş gibi sunabilir, anlatabilir;

⁶ C. Meriç, *Bu Ülke*, Ötügen Yay. İstanbul, 1974, s.23

⁷ A. Çeker, *Aramızdaki Muhbir: Dil*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2002, s.35.

⁸ Ş. Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yay. İstanbul, 2002, s.17.

⁹ R. Barthes, *Yazının Sıfır Derecesi* (Le Degré Zéro de L'écriture, Çev.T.Yücel), Metis Yay. İstanbul, 1989. s.15.

¹⁰ P. Giraud, *İlimler ve İdeolojiler* içinde, (Çev.F.Arslan), Umran Yay. Ankara, s.120.

anlatmanın ötesine geçip başkasına dayatabilir. Dil ile örtülen bir gerçekliğin üzeri dilbilim, göstergebilim ile, sağlıklı çözümlenmelerle açılabilir.

İdeolojiler, doğa bilimlerinde olduğu gibi kesin bireysel ya da bir gruba ait doğrular ortaya koymaya çalışır. İnsan bilimleri ise, doğa bilimleri gibi kesin kural koymak yerine eşyayı, nesnelere, dünyayı, insanı anlamının, anlamlandırmanın peşindedir; insan bilimleri bir düşünme önerisidir.

Dilbilim ve İdeoloji

Dilbilimin, göstergebilimin yaşadığı dönüşüm evreleri, bilimin, bilimsel evrelerin yaşadığı değişim evrelerinden bağımsız düşünülemez. İnsanlığın bilginin elde edilmesine getirdiği açılımlar; insanı, evreni açıklama çabaları dil üzerindeki çalışmaları da etkiler. Önceleri “dilbilgisi”nden, kökenbilim araştırmalarından öteye gitmeyen çalışmalar, dildeki mucizevî yapıyı keşfetmeye, dili, yine ve sadece dil adına incelemeye yönelir. Bu noktaya gelişte olguculuğun etkisi büyüktür. Aynı şartlardan, aynı şeylerin türeyeceği ön kabulü ile hareket eden olgucu ideoloji (pozitivizm), gerekirci (determinist) mantık ve doğa bilimleri, insan bilimlerini de etkilemiştir. Dilbilim de doğa bilimlerinden etkilenmiştir. Dilbiliminin ortaya koyduğu bakış açısı ve inceleme yöntemi de daha sonra diğer bilim dallarını etkilemiştir.

Elle tutulana, gözle görüleni analiz eden, ortaya somut olgular koymaya çalışan olgucu ideoloji gibi dilbilim de kendisine bir inceleme nesnesi arar ve dili somutlaştırmaya çalışır. Bilim nasıl laboratuvar verilerinin dışında bir olguyu gündeme getirmemek çabası içinde ise, dilbilim de elindeki somut dilden hareket etmek ister. Saussure’ün çabası, dili bu anlamda bir bilimsel çalışma alanı hâline getirmektir.

F.de Saussure’e kadar dilbilim adına yapılan araştırmalar kökenbilimsel araştırmalardır ve eşzamanlı değil artzamanlıdır. Dilbilimin birinci evresi diyebileceğimiz Saussure’den, Üretimci-dönüşümsel Dilbilim’in kuramcısı olan N. Chomsky’ye kadar dilbilim, dili bir göstergeler sistemi olarak kabul edip en küçük dil göstergelerini ve bu göstergeler arasındaki ilişkiyi betimlemeye çalışmıştır. Bu dönem dilbiliminde olguculuğun etkisi son derece büyüktür. Saussure dilbiliminde olgucu bir ideoloji vardır. Bu dönemde soyut bir varlık olan dil olgusu, somutlaştırılmaya; doğa bilimlerindeki nesnellige ulaşılmaya çalışılır. Dilbilimin ikinci evresi diyebileceğimiz Chomsky’nin Üretimci-dönüşümsel Dilbilgisi ile dilbilim, incelemelerini sözcük düzeyinden, yüzeysel yapıdan cümle düzeyine ve derin yapıya kaydırır. Dilbilimin üçüncü evresinde ise ne sözcük ne de cümle ön plandadır; artık sözce ve söylemden, sözcelem öznesinden söz edilir; sözcelem zamanı, başka bir deyişle bağlam öne çıkarılır. İkinci ve özellikle üçüncü dönemdeki dilbilimsel çalışmalarda olguculuktan uzaklaşılır. Artık bugün “dil” hakkında ‘Saussure dilbilimi’nden bir hayli farklı açıklamalar yapılmakta ve söylem dilbiliminden söz edilmektedir.

Çok öz bir tanımla söylersek, “insan dilinin bilimsel incelemesi olan dilbilim”¹¹, Saussure’den sonra insan bilimlerinin en gözde dalı oldu ve 1950’li yıllarda dilbilime olan yönelim doruk noktaya ulaştı: Toplumbilimden felsefeye, ruhbilimden tarihe, yazınbilimden eleştiriye insan bilimlerinin hemen hemen tamamını etkiledi. “Bütün toplumsal pratiklerin anlamlar, anlamlandırma ve özneler arasındaki sistematik değişim devreleri olarak anlaşılabilmesi ve dolayısıyla toplumsal gerçeklerin incelenmesi için model olarak dilbilimin alınabileceği düşüncesi”¹² öne çıktı.

Dilbilim ne demişti ne söylemişti de diğer bütün bilim dallarında bir inceleme yöntemi olarak dilbilimsel yöntem öne çıkarılmıştı?

Dilbilim dilin bir dizge olduğunu; anlamın dilsel öğeler arasındaki ilişkilerden doğduğunu söylüyordu. Bu da tek taraflı bir bakıştan çok, sistem içindeki ilişkilere dikkat çekmek anlamına

¹¹ C. Baylon ve P. Fabre, *Initiation à la Linguistique*, Nathan, 1975

¹² S. S. Üşür, *İdeolojinin Serüveni*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s.74.

geliyordu: Saussure'ün ünlü satranç benzetmesi dilin bir dizge oluşunun en güzel örneği idi. Satranç taşlarının hangi maddeden yapıldığı değil, bu taşların kendi aralarındaki ilişki önemlidir; anlamı oluşturan bu ilişkilerdir. Artık klasik mantık önermeleri yerine, bir dizgedeki öğeler arasındaki ilişkiler öne çıkarılıyor, anlamın bu ilişkilerden doğduğu kanıtlanıyordu. Bu ilişkiler göz ardı edilirse doğru anlama ulaşılamayacağı; dilin eşsüremlî bir yöntemle incelenmesi gerektiği; dilin sadece kökenbilimsel bir araştırmanın inceleme nesnesi olamayacağı; anlam boyutunun, dizge boyutunun kenarda kalamayacağı söyleniyordu.

F.de Saussure göstergelerin nedensiz ve çizgisel olduğunu söyler. Ona göre göstergeler dilsel değerlerini, yanı başındaki göstergelerle girdiği ilişkilerle kazanır. Başka bir deyişle dilin kendi içinde bir işleyişi, bir yapısı vardır. İnsan dildeki bu yapı aracılığı ile düşünür; insan düşüncesi bu dil ile sınırlanır; insan bildiği dil kadar düşünür. Konuşan özne ancak bu dil aracılığı ile bir şeyler söyleyebilir, bir ileti gönderebilir. Başka bir deyişle, gücü elinde bulunduran varlık dildir. “Özne bu yapının adeta bir figüranıdır; yapı neyi olanaklı kılar, özne ancak onu söyleme ve anlamlandırma iktidarına sahiptir. Dilin yapısı bir *meta-dil* gibi işler ve dilin yaratacağı iletişimin niteliğini belirler”¹³.

Levi-Strauss'un antropoloji alanında, Saussure'ün dilbilim alanında dile getirdikleri düşünceler ve araştırma yöntemleri diğer bilim dallarını da etkiler ve şu şekilde düşünölmeye başlanır: Dilde nasıl bir yapı varsa, toplumlar, bazı mitler ve simgelerle kendilerini nasıl açıklıyorlarsa “her tür insan edimi dilsel olgular gibi, bir anlam içeren gösterge sistemleri olarak anlaşılabilir ve çözümlenebilir”¹⁴. Yapı kavramı çerçevesinde baktığımız zaman, diyebiliriz ki Strauss'un kültür kuramı, Freud'ün libido'su, Saussure'ün gösterge anlayışı bir noktada örtüşürler: Bu düşünürler insan davranışlarını tek bir yapıya indirgeyerek açıklamaya çalışırlar. Yapısalcılık daha sonraları bu noktada eleştiri alacaktır; insan davranışlarının, insan edimlerinin tek bir yapıyla açıklanamayacağı söylenecektir. Bu tutum, yapının yüceltilmesi, öznenin küçümsenmesi olarak görülecektir. İnsan, evren ve her türlü olgu tek bir yapıya indirgenemez. Evrende diziyi bozan paradigmlar vardır. Bu nedendir ki günümüz söylem çözümlenmelerinde, söylem göstergebiliminde öznenin öne çıkarılışı söz konusudur.

İnsanı hayrete düşüren, betimlenmesi oldukça zor olan dil olgusunu betimlemek gibi bir amacı olan dilbilim, Saussure eleştirisi ile başlayan postmodern bakış açılarıyla günümüzde çok değişik açılımlar ortaya koydu. İnsan bilimleri arasında sağlam bir yer edinen dilbilim Derrida, Deleuze, Foucault, Barthes, Fontanille, Zilberberg gibi dilbilimcilerle yeni bakış açıları kazandı. Kolay kolay yeri sarsılmaz görünen göstergebilim de kendini yenileyerek dile, yazınbilime, eleştiriye yeni olanaklar sunmaya başladı.

Derrida *gösterilenin* devingen özelliğine; öznenin, nesnenin kendi konumlarına göre farklı anlamlar üretebileceğine dikkat çeker; *gösterilenin* tüketilemeyeceğinden söz eder. Derrida'nın söz ettiği ‘yapıbozum’, anlamın bu devingenliği, tüketilemezliği, yoruma açık oluşudur. Derrida, göstergebilimsel çözümlenmelerde kullanılan ikili karşıtıklara da karşı çıkar. Derrida için kesin anlam, mutlak doğru yoktur. Söz, söylem her zaman yoruma açıktır. Ona göre “bir metinde daima farklı anlamlar”¹⁵ vardır. Derrida, görüldüğü gibi daha çok özne'yi ve dilin *gösterilen* boyutunu öne çıkarır; özne'yi belirleyen ‘yapı’dan çok, özne'nin ‘yapı’ya anlam verdiğini düşünür. Bu nedenle ‘yapı’yı bozarak özne'yi anlamaya, anlamlandırmaya çalışır. Derrida'nın evreni, insanı, söylemi belli bir anlayışa, belli bir bütünlüğe, belli bir ‘yapı’ya göre açıklamak gibi bir tutumu yoktur; çünkü mutlak doğrusu yoktur. *Gösterilen*'in tek bir anlamı olamayacağını düşünür. Yazınsal metinde tek bir anlama ulaşmak olanaksızdır. Çünkü yazınsal metindeki retorik, söz sanatları anlamı örter, anlam çatallanmalarına yol açar. “Bu yüzden, aynı metne yönelik okumalarda farklı ve hatta çelişkili yorumlara varılmasının nedeni,

¹³ S. S. Üşür, *agm*, s.77.

¹⁴ S. S. Üşür, *agm*, s.78-79.

¹⁵ E. Sözen, *Söylem*, Paradigma, 1999, İstanbul, s. 63.

okuma yöntemlerinin ve yaklaşım biçimlerinin farklı olması değil, çelişkilerin, doğrudan doğruya metnin içinde bulunması, metnin oluşum sürecindeki retorik/gramer karşıtlığından doğmasıdır”¹⁶.

Derrida'nın bu bakış açısı yorumbilime kapı açacaktır. Bu anlayışa göre nesnel dedikleri bilgi ve sonuçlar da bir yorumdan ibarettir. Günümüz söylem göstergebiliminin öncü isimlerinden J.Fontanille, göstergebilimin de yorumbilime kapılarını açması gerektiğini şu şekilde açıklar: “Metinlerin göstergebilimsel çözümlemesi, yöntem olarak, yorumbilimsel (herméneutique) bir gerekliliğe boyun eğmelidir”¹⁷.

F. de Saussure, ünlü *dil/söz* ayrımından sonra, dilin bireysel boyutunun adı olan *söz*'ün değil, toplumsal boyutunun adı olan *dil*'in incelenebileceğini söylerken, günümüz dilbilimi *söz dilbiliminden* (linguistique de la parole), söylemden, söylem dilbiliminden, söylem çözümlemesinden söz eder.

İdeoloji ve Söylem Dilbilimi

Saussure'un çalışmaları şüphesiz dil üzerindeki çalışmalara yeni ufuklar açmıştır. Ne var ki dil, özü gereği soyut bir varlıktır ve kimyasal bir madde, fiziksel bir olgu gibi incelenmesi; doğa bilimlerinin kullandığı yöntemler ile çözümlenmesi pek de kolay değildir. Kömür, çelik ya da çinko nerede üretilirse üretilsin değişmez, aynı özellikleri gösterir; ama 'söz', ancak üretim bağlamına göre anlam kazanır. Elimizdeki, önümüzdeki “bir eve ihtiyacım var” sözcüğü, “bir ev satın almak istiyorum” anlamını; “saatin kaç olduğunu biliyor musun” sözcüğü, “artık gitmen gerek” veya “gitmem gerek”; “hava çok soğuk” sözcüğü de “kar yağacak, paltomu giymeliyim” anlamlarını verebilir. Dil ile düşünsel edim, dil ile davranış arasında doğrudan bir bağlantı vardır. İnsan, dilsel bir sözce üretirken düşünce dünyasında var olan ‘düşünceler’ini önceler veya sonraya bırakabilir. Başka bir deyişle ortaya koyduğu sözcenin görünür somut anlamından öte başka bir anlamı dile getirmek isteyebilir. Dilin düşünce ile, dilin ideoloji ile çizgisel değil kesik kesik süren böyle bir bağlantısı vardır. Dilin, söylemin ele avuca sığmazlığı da burada yatmaktadır. Dilsel bir söylem, özellikle de yazınsal söylem türlü anlam olasılıkları ile, yan anlamlarla kaynar durur.

Yan anlamdan söz edilince hemen okuyucu ağırlıklı bir bakış açısı ve yorumlama öncelik kazanacaktır. Böyle bir tutum da söylemi, söylem dilbilimini, söylem göstergebilimini beraberinde getirecektir. Yapısalcı anlayışta, eşsüremlili bir yaklaşımla dil dondurulurken, belli bir zaman kesiti içinde belli bir dildeki yapılar analiz edilirken, söylem göstergebilimi dilsel bir üretimi, bağlamla ilişkilendirerek çözümlenmek ister; özne, sözce, sözcelem, söylem kavramlarını öne çıkarır.

Yapısalcılığın yükseliş dönemlerinde dil, dilbilim adına söyledikleri ile özgün bir konumda yer alan R.Barthes “söylem dilbilimi”nden, yan anlam dilbiliminden söz eder. Barthes'in bu önerisi adı konmasa da söylem göstergebiliminin, söylem kuramlarının habercisidir: “Yeni söylem dilbilimi, henüz gelişmemiştir, ama en azından dilbilimciler tarafından bir ön gerçek olarak ortaya atılmıştır”¹⁸. Barthes, başkasının söylemine yaklaşırken son derece dikkatlidir. Çünkü o, bir başkasının söylemini, ‘ideoloji’ sini, kabul veya retlerini anlamaya çalışmaktadır. Bu söylem içindeki ideoloji bir düşünceyi anlatma, bir ideolojiyi dayatma, ikna etme, inandırma vb. bir işlevi üstlenmiş olabilir. Barthes, herkesin baktığı pencerenin dışında bir başka pencereden bakmanın çabasını gösterir, başka bir deyişle dil ve söylem üzerinde düşünmeye çalışır. Bu dikkatini de şu cümle ile açıklar: “Gerçekten de çoğu kez hiçbir şey dilbilim kadar doğrudan doğruya ideolojik değildir”¹⁹. Günümüzde dil, bir iletişim aracı olmanın ötesine geçmiş, toplumu yönlendiren, kişisel, ülkesel, küresel ideolojileri yayan, meşrulaştıran bir araç, bir söylem durumuna gelmiştir.

¹⁶ M. Rifat, **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları II**, Om Yay. İstanbul, 2000, s.164.

¹⁷ J. Fontanille, **Sémiotique et Littérature**, PUF, Paris, 1999, s.8.

¹⁸ R. Barthes, **Göstergebilimsel Serüven**, (Çev.M.Rifat-S.Rifat),YKY, İstanbul, 1993, s.85.

¹⁹ R. Barthes, **age**, s.148.

Bu anlamda söylem dilbilimi bir bakıma Newton fiziğini, Descartes felsefesini, kısacası olgucu ideolojiyi yadsır:

Artık, “çağımız söylem çağıdır. Yüzyılımızın “söylemi” keşfinden sonra beşerî bilimlerde ve hatta belki de doğa bilimlerinde, son noktada bel bağlayabileceğimiz nihaî varoluş tarzları yok artık; artık madde, gerçeklik, ideler dünyası, hayatın katı olguları, bir nihaî başvuru noktası olarak deney ve gözlem, bir nihaî dayanak noktası olarak akıl yok; aslında söylemler dışında bir şeyimiz yok. Beşerî bilimler ve genelde bilimler söylem çağını yaşıyor”²⁰.

Söylemlerde kesin, değişmez doğrulardan çok, öznenin düşünceleri, ideolojisi, izleri araştırılabilir. Nesnellik, özneyi doğru anlamının çabasıdır. Nesnel olmak adına, aslında, belli bir ideolojinin ön kabulleri farklı kuramlar olarak ortaya konmuştur. Nesnel, yansız bir söylem olduğunu söylemek çok zordur. Konuşan-özne ileri sürdüğü düşüncenin doğruluğunu kendisi ölçüp biçtikten sonra, üzerinde düşündükten sonra, kısacası kendisi inandıktan sonra bu doğruyu dile getirmenin çabasını gösterir. Sorun, ideolojiden arınmış bir düşünce dünyası kurmakta değil, üretilen düşüncenin başkaları tarafından kabulünü dayatmadadır; sorun, ötekini anlama çabası göstermeden, ötekini anlamadan herkese aynı elbiseyi, aynı ‘sindirella pabucu’nu giydirmeye çalışmaktadır. “Daha geçerli, daha tarafsız, daha objektif ya da evrensel söylemler yoktur; ancak daha güçlü söylemler vardır. Objektivite ya da evrensellik talebi bir güç ya da iktidar talebidir”²¹. Bilimsel iddiaların ideolojik bir yanı vardır: Bir ideolojinin dayatılması, o ideolojiyi dogmatik duruma getirecektir. “Objektif bilgi iddiasının kendisi de, varolan söylemler arasında bir söylem”dir²².

Açıkça görülecek, hissedilecektir ki “dil”den, “dilbilim”den daha çok ideoloji ile, düşünce ile ilgili bir başka olgu, bir başka bilim dalı yoktur; çünkü insan dil ile düşünür. “Barthes, dilin işlevinin, ideolojiyi doğallaştırmak, dolayısıyla egemen sistemin çıkarlarıyla bağdaştırmak”²³ olduğunu düşünür. Bu bağlamda düşüncelerini örneklendirmek için toplumsal söylenceleri çözümlediği *Mythologies (Söylenceler)* adlı yapıtını yazar. Bu yapıtında yaptığı çözümlemelerle dildeki ideolojiye, mitleştirilmeye, kişisel=ideolojik bazı düşüncelerin dille nasıl doğallaştırılmaya, meşrulaştırılmaya çalışıldığını göstermeye çalışır. Bu bağlamda düşündüğümüz zaman dil ile, söylem ile iktidar arasında doğrudan bir ilişki vardır. Zihinlerdeki iktidar dil ile söylem ile belirlenir. Bir söylem üretilir; bu söylem *pazarlanır*; herkes bu söyleme inandırılır ve bir iktidar, kişisel bir iktidar, bir ülke iktidarı ya da bir dünya iktidarı kurulur.

Her metin bir söylemdir; yoruma açık bir söylemdir. Zira söylemi üreten karşımızda değildir. Bu noktada okuyucu ve yorum devreye girer. Düz anlamlı bir metinden bile zaman zaman farklı anlamlar çıkarılır. Okuyucunun karşısındaki metin bir de yazınsal metin ise, bu metin devingen, sürekli hareket hâlinde olan göstergelerle doludur. Metin, “kâhinin alanıdır, arkalıksız kanepedir, çok yüzlü bir küb’dür, ilaçlara katılan bir dolgu maddesidir, bir Japon yahnisidir, bir dekorlar hayhuyudur, bir örgüdür, bir Valenciennes dantelidir, Fas’taki yitip giden bir deredir, bozuk bir televizyon ekranıdır, açılmış yufkadır, bir soğandır vb.”²⁴.

Barthes’ın bu sözleri ‘yapı’ ile ilgili görüşlerine değindiğimiz Derrida’nın, söylem hakkında söyledikleri ile de örtüşür. Derrida bir göstergenin, sadece gösteren ve gösterilenden oluşmadığını; bir de dil-dışı gerçekliğin olduğunu kabul eder ve göstergenin bire bir durumda gönderge ile, başka bir deyişle dil-dışı gerçeklikle örtüşmediğini söyler: Haritadaki dağ, dağ değildir, bir resimdir. Derrida’nın bu bakış açısı, Saussure’ün gösterge tanımına bir karşı çıkıştır: Derrida, göstergeyi, bir gösteren ve bir

²⁰ E. Sözen, **Söylem**, Paradigma, 1999, İstanbul, s.12.

²¹ E. Sözen, **age**, s.17.

²² E. Sözen, **age**, s.15.

²³ S. S. Üşür, **age**, s.84.

²⁴ R. Barthes, **R.Barthes (Yaşantı)**, YKY, İstanbul, 1998, s. 91.

gösterilenden oluşan madalyona benzetmez; gösterilenin her zaman gösterenden ayrılabilceğini, yeni göstergeler oluşturabileceğini düşünür. “Derrida’nın metin çözümlemesinden anladığı aslında metnin bütünlük ve sabitlik olarak görünen anlamsal yapısının parçalılık, belirsizlik, kayganlık ve karar verilemezlikten başka bir şey olmadığını görmektir”²⁵. Bu nedenlerle de metin, her zaman yoruma açıktır. Ancak, metin, söylemi üreten öznenin izlerini içinde taşır. Bir şiirin anlamı şudur demek olası değildir; şiirin kendisi bir açıklama yaparsa belki kastedilen anlam ortaya konulabilir. Bunun dışında söylenenler yorumdur; hissedilendir. Metin çözümlemelerinde yapılacak olan, öznenin izlerini sürmek, olası en yakın anlamı, anlamları bulmak ve ortaya koymaktır.

Dildeki, söylemdeki ideolojiye, söylem çözümlemesine, dikkat çeken, söylem denilince ilk akla gelen düşünürlerden biri olan M.Foucault da, kısaca söylersek, söylemlerin toplumu belirlediğini, yönlendirdiğini düşünür. Bu nedenle Foucault Marks’ı, Freud’ü, yapısalcılığı, genel olarak söylersek çağdaş söylemleri ve çağdaş bilgiyi; bu söylemlere ve bilgilere dayalı olarak kurulan kurumları sorgulamaya çalışır. Yaptığı “tarihsel kazının amacı çağdaş bilginin çıkmazını açıklamaktır”²⁶. Sözelimi, Marksist ideoloji, Marksist eleştiri dili, kendi ideolojisini meşrulaştırmanın bir aracı olarak görürken Foucault toplumsal ideolojiye, çağdaş bilgiyi kuran toplumsal dinamiklere, çağdaş söylemlerdeki ideolojiye dikkat çeker ve “ideoloji kavramının, Marksizm’e özgü tek doğrusal ekonomik determinizm tarafından geri döndürülemez ölçüde kirletildiğine”²⁷ inanır.

Derrida ve Foucault’nun söylemi açıklamadaki bu tür yaklaşımları, bir bakıma gerekirciliğin (determinizmin), olguculuğun kesin reddidir. “Tanımsızlaştırma ve göndergesellik karşıtlığı, Derrida’nın da Foucault’nun da nefret ettikleri *pozitivist* ethos’a verdikleri ortak yanıtıdır”²⁸. Saussure’un, Lévi-Strauss’un bütüncül yaklaşımları, dili bir sistem, bir yapı olarak algılayışları, kesin, nesnel çözümlemelere ulaşma istekleri göz önüne alındığında Derrida’nın neden ‘yapıbozucu’ olduğu, neden postyapısalcılar arasında gösterildiği ve Foucault’nun eleştirel tutumu daha iyi anlaşılacaktır. Saussure’ü kaynak alan yapısalcılık dili bir sisteme, bir yapıya indirgerken Derrida ve Foucault bu yapıyı dağıtır, dilin *gösterilen* düzeyine, özne’nin ürettiği söyleme dikkat çeker.

Derrida ve Foucault ile birlikte günümüz dilbiliminde üçüncü bir ideolojiden söz edilebilir: Yorumsamacılık. Bu anlayışa göre “açıklama ile anlama ve anlama ile açıklama arasındaki karşılıklı bağıntı ‘hermenötik daire’nin ta kendisidir”²⁹. Başka bir deyişle, anlamak ve açıklamak demek, yorumlamak demektir; anlamak ve açıklamak edimleri yorumlamak ediminin dışında değildir. Göstergebilimin geldiği nokta da budur: Özneye dönüş. J.Fontanille ve C.Zilberberg’in öncülük ettiği söylem göstergebilimi özneyi öne çıkarır; söylem ve metinden hareketle öznenin ideolojik yapısını, öznenin iç çatışmalarını, öznenin yorum bekleyen düşünsel, duygusal, bedensel davranışlarını çözümlemeye çalışır.

Yapısalcılar yazarı ve metni, metindeki yapıyı öne çıkarırken, postyapısalcılar metni ve okuru öne çıkarır. Klasik yapısalcılık, klasik göstergebilim metnin dışında bir şey söylemek istemez; metni açıklar, ama yorumlamaz. Postyapısalcılara, alımlama estetiğine, yorumbilimsel yaklaşımlara göre metindeki anlam yazar tarafından değil okuyucu tarafından ortaya konacaktır. Çünkü gösterilenin devingen, ele avuca sığmaz bir yapısı vardır.

Olguculuk uzun bir süre dile, dilbilime, dilsel incelemelere egemen olmuştur. Saussure dilbilimi, dil incelemelerine bir disiplin getirmiştir. Dile, fizik bilimlerin kesinliğini getirmeye çalışmış, başka bir deyişle dil incelemelerini dilbilim hâline getirmiştir. Ne var ki dilbilimin de tıkanıdığı noktalar olmuştur.

²⁵ S. S. Üşür, *age*, s.142.

²⁶ J. G. Merquoir, *Foucault*, Afa Yay. İstanbul, 1986, s. 74.

²⁷ M. Barrett, *Marx’tan Foucault’ya İdeoloji* (Türkçesi A.Fethi), Sarmal Yay. İstanbul, 1996, s. 144.

²⁸ E. Said, *Kış Ruhü*, (Haz. ve Çev.Tuncay Birkan), Metis Yay. İstanbul, 2000, s. 197.

²⁹ P.Ricoeur, “Anlamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek”, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, (Haz.P.Robinov-W.Sullivan), Hürriyet Vakfı Yayınları, (Çev. T.Parla), İstanbul 1990, s. 44.

Sadece yüzeysel düzey incelemeleri ile, görünen göstergeleri incelemekle doğru anlama ulaşılamayacağı görülmüştür. Dilbilimin tıkanıdığı yerde, evrendeki anlam üreten her göstergelyi incelemek gibi bir amacı, bir bakış açısı olan göstergebilim devreye girmiştir. Göstergebilim kendi içinde de kendini yenilemenin çabasında olmuştur. Bugün dile getirilen, çözümlene araçlarını açıklayan söylem göstergebilimi, dünkü göstergebilimi, 'klasik göstergebilim' olarak eleştirmiş, aşmıştır. Örneğin söylem göstergebiliminin günümüzdeki önemli isimlerinden J.Fontanille'e göre önceki göstergebilim, başka bir deyişle klasik göstergebilim "masallar ve söylenceler üzerinde çalışmaya alışmış yöntemlerle, (özellikle biçimsel yöntemlerle) yazınsal metne yaklaşmaktadır. Bu anlamda yazınsal göstergebilim, bir tür yapısal antropolojyidi. Kuşkusuz bu yeni, verimli bir açıklama idi ama edebiyat uzmanlarını tam olarak tatmin edemezdi"³⁰.

Bunun nedeni de şudur: İnsanın iç dünyası, ruhsal yapısı ve düşünce dünyası mekanik değildir; kurallara kolayca indirgenemez; insanın düşünce dünyası kesik kesik çalışır; insan bir anda on yıl önceye gider veya on yıl sonraya sıçrar. İnsan ister, üzülür; sevinir; gücü yeter, mecbur kalır, sahip olur; olur... Özellikle yazınsal söylem sadece bir eylemi değil içimizde kopan fırtınaları, acıları keder ve sevinçleri...kısacası bir tutkuyu/tutkuları dile getirir. Söylem göstergebilimi bu tutkuları da anlamlandırmak, betimlemek ister. Bu anlamda göstergebilim; bir kesinlemeden çok bir yöntem, bir anlamlandırma önerisidir.

Sonuç

Anlamlandıran, araştıran kişinin de kendi değerleri olduğunu, bundan çok fazla bağımsız olamayacağını kabul etmek gerekir. Önemli olan, konuşan-öznenin, ötekinin söylemini sağlıklı bir şekilde anlama çabası göstermesidir. İnsan ancak anladıktan sonra ret veya kabul edebilir, ret veya kabul nedenlerini açıklayabilir.

Her söylemde, konuşan öznenin ideolojik, kişisel izleri vardır. Zira insan düşünür; bir duyarlığı vardır; duyduklarını ve düşündüklerini dile getirir. İdeolojiler, ideolojik davranmadıklarını, nesnel olduklarını, aklın yolunun kendi söylediklerinden geçtiğini de söyleyebilir. Ne var ki bu da bir kuruntu, bir ideolojik dayatma; ideolojilerin, sloganların dilin gücünü kullanarak şekillendirdiği bir düşünce, bir söylem olabilir.

Günümüzde ideoloji yerine artık 'söylem' kavramı kullanılıyor. Kişisel olsun toplumsal olsun her türlü iletişim dil ile sağlanır. Bu iletişimde de toplumun veya bir zümrenin belirlediği, ürettiği anlam/anlamaların öne çıkarılması söz konusudur. Kültür kavramında da toplumsal bir belirleme, toplumsal bir kabul, toplumsal bir yaşam biçimi vardır. İdeoloji daha dar çerçeveli bir toplumsal uzlaşmayı çağrıştırırken, kültür daha geniş bir çevreyi, çerçeveyi akla getirir: Türk toplumu içinde birçok ideolojik tutumdan söz edilebilir ama tek bir Türk kültürünün varlığı dile getirilebilir.

Günümüzde bir kişinin, bir grubun veya bir anlayışın ortaya koyduğu ideolojik kabullerden ya da isteklerden oluşan söylemler vardır. İdeolojiler bir bakıma insanların gördükleri düşlerdir, yaptıkları gözlemlerdir. Kendi beyin ve gönül süzgeçlerinden geçirdikleri, 'gerçek' diye öne sürdükleri varsayımlardır. Gerçek, ideolojilerin de ötesindedir. İdeoloji gerçeğin yerine ikame edilmeye çalışılmıştır. Bu ikame edimi de dil ile gerçekleştirilir. Bu nedenle de dil ve dilbilimsel akımlar da bir ideolojiyi içinde barındırır. İdeoloji, dar veya geniş çevrede egemen düşünceyi ifade eder ve baskıcı bir tutumla çok yakın bir ilişki içindedir.

İnsana düşen ödev, dili söylemi çözümlenektir. Dilin, söylemin arka planını, üretilen dildeki ideolojiyi görebilmek, insanı, dünyayı, evreni, olguları sağlıklı bir şekilde anlamlandırabilmektir.

³⁰ J. Fontanille, *Sémiotique et Littérature*, PUF, Paris, 1999, s. 2.

Kaynaklar

- BARRETT M., **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji** (Türkçesi A.Fethi), Sarmal Yay. İstanbul, 1996.
- BARTHES R., **Göstergebilimsel Serüven**, (Çev.M.Rifat-S.Rifat), YKY, İstanbul, 1993.
- BARTHES R., **Yazının Sıfır Derecesi** (Le Degré Zéro de L'écriture, Çev.T.Yücel) Metis Yay. İstanbul, 1989.
- BAYLON C.-P.FABRE, P., **Initiation à la Linguistique**, Nathan, 1975.
- ÇEKER A., **Aramızdaki Muhbir: Dil**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2002.
- FONTANILLE J., **Sémiotique et Littérature**, PUF, Paris, 1999.
- GIRAUD P., **İlimler ve İdeolojiler** içinde, (Çev.F.Arslan), Umran Yay. Ankara, Tarihsiz.
- GREIMAS A.J., **La Sémantique Structurale**, Librairie Larousse, Paris, 1966.
- MARDİN Ş., **İdeoloji**, İletişim Yay. İstanbul, 2002.
- MERİÇ C., **Bu Ülke**, Ötüken Yay. İstanbul, 1974.
- MERQUOIR J. G., **Foucault**, Afa Yay. İstanbul, 1986.
- PONTY M ve .MERLEAU, **Algılanan Dünya** (Çev.Ö.Aygün), Metis, İstanbul, 2005.
- RİFAT M., **XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları II**, Om Yay. İstanbul, 2000.
- ROBINOV P ve SULLIVAN W. (Edisyon), **Toplumbilimlerinde Yorumcu Yaklaşım**, (Çev.T.Parla), Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul, 1990.
- SAID E., **Kış Ruhu**, (Haz. ve Çev.Tuncay Birkan), Metis Yay. İstanbul, 2000.
- SÖZEN E., **Söylem**, Paradigma, İstanbul, 1999.
- ÜŞÜR S. S., **deolojinin Serüveni**, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

ÇEVİRİLER - AKTARMALAR

EFANE-RİVAYETLER VE YER ADLARI*

Abdulhemid MUHEMMED

Günümüzdeki birçok yer adı, eski dönemlerde oluşmuştur ve geçmişte yaşayan insanlar arasında bu konuda değişik efsane ve rivayetler ortaya çıkmıştır. Bunlar, içerik bakımından o milletin tarihindeki büyük olaylar ve tarihî şahıslar hakkında önemli bilgiler vermenin yanı sıra, bunlardan büyük bir kısmı o dönemdeki toplumsal hayatı da yansıtmaktadır. Bunların içinde yer adları ile ilgili birçok efsane ve rivayet yer almaktadır.

Yer adları, bir tür sosyal olayın sonunda ortaya çıkmıştır ve bunlar, insanların ilgisi ve çalışma hayatının ürünüdür. Toplumlar meydana geldikten sonra, insanlar gözlemleri, düşünceleri ve ihtiyaçlarına binaen özel bir yön, daire veya şekle sahip olan coğrafi alanlara ortak isimler koymuşlardır. Bir başka ifadeyle, yer adları sadece belirli bir yerin adını bildirmekle kalmayıp, aynı zamanda o yerlerde yaşayan halkın etnik yapısı gibi çeşitli özellikleriyle ilgili değişik bilgiler de vermektedir. Bunun için yer adlarını incelemek de günümüzde özel bir bilim alanı haline gelmiştir.

Yer adlarını inceleme işi, yer adlarının ortaya çıkışını, anlamını ve onun değişimini (fonetik değişimini veya tarihî sebeplerle değişimini) ve o ismin konulduğu dönemdeki sosyal çevre, coğrafi şartları vb. içine alır. Bu özellikler, çoğunlukla efsane ve rivayetlerde görülmektedir ve incelemeye değer önemli konulardan biridir.

1. Efsane ve Rivayetlerle İlgili Yer Adlarının Ortaya Çıkışı ve Onun Anlamı:

Günümüze kadar gelmiş yer adlarının çoğunluğu, efsane ve rivayetlerle ilgilidir. İnsanlar yazıyı kullanmaya başladıktan sonra, efsane ve rivayetlerde yer alan önemli şahıs ve olayların adlarını, olayların meydana geldiği yerlere ad olarak vermişlerdir. Örneğin; “Avrupa” adının kökenini, Yunan efsanelerinde bulmak mümkündür. Finkston şehrinin padişahı Agnor’un, Avrupa isimli güzel bir kızı varmış. İlahların padişahı Zeus, onu çok beğenmiş. Zeus ineğe dönüşerek, Avrupa’yı uzaktaki bir kıtaya götürüp orada düğün yapmış. Bunun üzerine bu kıta (Avrupa kıtası) güzel melike Avrupa’nın adıyla anılmış.

Japonya’da, “Barbab (Biwako) Gölü” diye adlandırılan bir göl vardır. Anlatılanlara göre, gölün kuzeyinde pamuk ekili bir ada varmış. Adada “Avaluksvara Budsativa” tapınağı varmış. Budsativa, barbab¹ çalmada yetenekliymiş ve barbab çalarak kötülerini etkilemek istemiş; fakat kötüler bu işten kıl kadar etkilenmezmiş. Budsativa, ümitsizliğe kapılarak barbabı yere atmış ve ağlamaya başlamış. Gözyaşı, barbabın üzerine akmış. Bu sırada birdenbire hava gürlüyor şimşek çakmış ve bir bir gecede burada bir göl oluşmuş. İnsanlar bu gölü, “Barbab Gölü” diye adlandırmışlar.

Atina hakkında da şöyle bir rivayet var: Deniz İlahı Posidon ile kadın ilah Atina, aynı anda bu yeri (Atina’yı) kendilerine mekân olarak seçmişler; fakat ikisi de bu yeri birbirine vermek istememiş.

* Bu makale, Kaşkar Pedagoji Enstitüsü İlmî Dergisi’nde (1996, Sayı:1, s. 51–55) yayımlanmıştır.

¹ Barbab: Telli müzik aleti.

İlahların şahı Zeus, onlara burada yaşayan halka iyi dileklerinizi söyleyin, burada yaşayan halk hanginizi seçerse, burası onun olsun, demiş. Posidon, birdenbire titreyip kendini yere atmış, denizde dalgalar yükselmiş ve dehşet dolu bir durum ortaya çıkmış. O, bu şekilde bu yerin hükümrانlığını ele geçirmek istemiş. Atina ise kılıcını yere saplamış ve o anda her yer yeşillığe bürünmüş, etrafta meyve ağaçları peyda olmuş. O da bu şekilde, orada yaşayan halkı kendisinin daha rahat yaşatabileceğini ifade etmiş. Neticede halk, Atina'yı kendilerine hükümdar olarak seçmiş ve buraya bir şehir inşa ederek ona Atina'nın adını vermiş.

İspanya'nın başkenti Madrid aslında insanın az, ayının çok olduğu bir yermiş. Bir gün bir çocuk, evinin dışında bir ayıyla karşılaşmış ve ağaca çıkmış. Tam bu sırada annesi çocuğun arkasından çıkmış; fakat anne, orada ayının olduğunu hiç görmemiş. Çocuk annesini görünce telaşla "Madrid (Anne, çabuk kaç)!" diye bağırmiş. Daha sonra bu söz, bu şehrin adı olmuş.

Tarihî yerlerin, eski kültürün izlerini taşıyan efsane ve rivayetlerle olan ilişkisi daha da derindir. Otonom bölgemiz sınırları içinde de böyle yer adlarıyla sıkça karşılaşırız. Örneğin; güzel manzaralı meşhur gezi yeri Buğda Gölü, Üçturfan'da yer alan "Dokuz Pınar", Yedi Kızlarım" ve meşhur "Hazreti Mollam Mezarı", "Hazreti Mollam Dağı" gibi birçok yerin adına bağlı olarak halk arasında anlatılan rivayetler vardır. Aksu'nun adı coğrafi şartlara bağlı olarak konulmuş olup, Aksu'da su ile adlandırılan birçok yer mevcuttur. Aksu, Konişehar ilçesinin asıl adı "Unsu" olup, günümüzdeki "Vensu" şeklinde Çince isim bundan gelmektedir.

Şincan'da coğrafi şartlara bağlı olarak verilen isim de oldukça çoktur. Örneğin; tepe ile adlandırılanlardan Aktepe, Kara Tepe, Şehit Tepe... Toğrak² ile adlandırılanlardan Aktoğrak, Bağtoğrak, Sarıtoğrak, Tamtoğrak... gibi birçok yer adı vardır.

Uygurlar arasında, bir kısım yer adlarıyla ilgili ilginç rivayetler anlatılmaktadır. Han Hocam bir grup insanla yurdu gezip, şimdiki Kaşkar Yenişehar ilçesinin Yapçan pazarına gelmiş. Bakmış ki, burada "Piçan" denilen bitki çok fazla. Han Hocam bunu görünce "Yapın! her yer piçanlık imiş!" demiş. Bunun üzerine bu yerin adı "Yapçan" olarak kalmış.

Han Hocam yoldaşlarıyla birlikte, Maralbaşına giderek kavakların arasında bir geyik ile karşılaşmış ve onu kovalamaya başlamış. Aksakmaral köyüne geldiğinde marala ok değmiş ve maral topallamaya başlamış. Bunun üzerine burası "Aksakmaral" adını almış. Han Hocam Maralbaşına geldiğinde maral ölmüş. Onlar, onun etini kebab yapıp yemişler ve onun başını orada bırakmışlar. Bunun üzerine o yerin adı "Maralbaş" (Maralın başının kaldığı yer) olarak adlandırılmış.

2. Yer Adlarının Değişmesi:

Geçmişten günümüze kadar gelen efsane ve rivayetler ile ilgili birçok yer adı mevcuttur. Fakat toplumun ilerlemesi, milletlerin göç etmesi ve insanların yaşam sahasının genişlemesi gibi çeşitli sebeplerle yer adları büyük ölçüde değişmiş veya yok olmuştur. Bazı durumlarda başka bir isim almıştır. Böylece efsane ve rivayetlerin konusu da değişmiştir. Demek ki değişim sırasında, bazı yer adları kaybolmuş. Örneğin; Şiñçiñ (Örük şehri) Xen sülalesi (M.Ö. 206–210) devrindeki eski bir şehir olup, rivayete göre, han beyi Henfu buradaki örük (erik) ağaçlarını keserek, set yapıp şimalî Di (Diñliñ) den kendini korumuş. Bunun üzerine bu isim ortaya çıkmış. Savunma silahları geliştikten sonra, ağaç, çalı çırpı ile savunma da ortadan kalmış, bu isim de insanlar tarafından zamanla unutulmuş (Bu şehrin kalıntıları Şenşi eyaletinin Huvanlin ilçesinde yer almaktadır).

Bazı yer adları hakkında, yeni rivayetler ortaya çıkmıştır. Örneğin; Endenozya'nın orta kısmındaki Sulavisi Adası (Sulavesi)nin asıl adı Selebis (Celebis) idi. Rivayete göre, işgalciler bu adayı

² Toğrak: Karakavak.

ele geçirince, yerli halka: “Bu yere ne diyorsunuz?” diye sormuşlar. Hançer tutan bir muhafız, hançeri hangi maddeden yapıyorsunuz? diye anlamış ve bağırarak “Sulavisi” (demir) diye cevap vermiş. Bunun üzerine bu söz, adanın adı olmuş.

Şensi eyaletinin Piñdin ilçesindeki Veyzegun–Senşige giriş çıkış için en önemli geçit idi. Rivayete göre, Tan Teyzünñin kız kardeşi Piñyañ melike, kadınların ordusuna kumandanlık ederek, burada savunma yapmış. Daha sonra buraya insanlar Niyanzegun (Kadınlar kapısı) demişler ve bu sayede Piñyañ melikeye hürmetlerini göstermişler.

Liyavniñ eyaleti Geşen ilçesindeki Şyunyöşen–Çiñ sülalesinin ilk yılları, Vañ Heyşen diye adlandırılmıştır. Rivayete göre, Şyuñyo civarında bir öğrenci olup, Şenduñ’a sınava girmek için geldiğinde, gemi ile nehirden geçerken fırtınaya yakalanıp ölmüş. Annesi, oğlunu özleyip dağa çıkarak, onun yolunu gözlemiş. Fakat oğlu geri dönmemiş. Annesi oğlunu beklerek sonunda o dağın tepesinde can vermiş ve bir taş minareye dönüşmüş. Bunun üzerine bu dağın adı, Vañ Erşen (Çocuğun yoluna bakılan dağ) diye değiştirilmiş.

3. Efsane ve Rivayetlere Bağlı Olarak Ortaya Çıkan Yer Adlarının Muhitleri ve Coğrafi Şartlar

Yer adlarının ortaya çıktığı dönemdeki çevre ve şartlar, o dönemdeki siyasî, ekonomik, askerî, kültürel yapı; dil, millet, inanç gibi çok çeşitli faktörlerin etkisinde kalır. İnsanların çalışma alanlarının genişlemesi ve herşeyi bilme istekleri, efsane ve rivayetler ile ilgili yeni yer adlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aslında dar bir boşlukta duran efsane ve rivayetler ile ilgili coğrafi yerlerin, insanlar tarafından ilgi görmesi ve onlar üzerinde derin bir etki bırakmasıyla efsane ve rivayetlerin de yayılma sahası genişledi. İnsanların bu şekilde ad verme alanını genişletmeleriyle, yeni isimler ortaya çıktı. İnsanlar toplumsal sınıflara ayrılmaya başladıktan sonra, hükümler sınıf kendi çıkarlarını korumak için, birçok efsane ve rivayeti kendisinin sayarak, aslında efsane ve rivayetlere bağlı olarak ortaya çıkan yerlere bağlı çevreyi genişleterek adlarını da karmakarışık bir hale getirdiler. Aslında köy veya bilinen bir yer adını, küçük ırmak veya tarlaların adını, devlet veya bölgeye, dağ ve nehlere de verip birleştirmişler. Bir yer adının kapsadığı alanı genişletip, birçok yeri aynı adla adlandırıp, onu vilayet, bölge veya devlet adı haline getirmişler. Örneğin; İspanya’daki Santiyago’yu ele alırsak, rivayete göre Santiyago, İspanya’yı koruyan ilâhtır ve miladi 9. asırda Konbostara denen yerde onun kemikleri bulunmuştur. Bunun üzerine değişik yerlerdeki Hristiyan din adamları arka arkaya bu yere gelip, bu kutsal kemiğe tapmışlardır. İspanya Astoriye padişahlığındaki Asponso II, aynı dönemdeki dinî pratiklere uygun olarak, onun kabrinin etrafına kale inşa ettirmiş. Neticede Santiyago şehri ortaya çıkmış. İspanyalılar, burada tekrar kilise inşa etmişler ve buna da Senti-yago adını vermişler. Daha sonra İspanyalılar, Afrika, Okyanus Adaları, Latin Amerikası ve Asya gibi çeşitli yerleri işgal etmişler ve birçok devlete ve bölgeye, şehre, dağ, nehir, körfez ve adaya “Senti-yago” adını vermişler. Bazıları dünyanın çeşitli yerlerinde 60–70 yerde Santiyago isminin olduğunu; sadece Latin Amerika’da elliden fazla “Senti-yago” adını taşıyan yer olduğunu belirtmektedirler. Örneğin; Latin Amerika’nın İspanora adasındaki Santiyago şehri, Dominki’deki Santiyago bölgesi ve şehri, Küba’nın meşhur Porti Senti-yagosu, Başkent Havana yanında yer alan Senti-yago ilçesi ve bu adadaki Santiyago şehri, Meksikada’ki Senti-yago adının taşıyan iki nehir, Amerika’nın Teksas Şita’daki Senti-yago dağı, Koliforniya’daki Senti-yago tepesi, Senti-yago Barajı, Los Angeles şehrinin yanındaki Senti-yago büyük yolu. Ayrıca Şili’nin başkenti de Senti-yago adındadır. Nikaragoa’daki Senti-yago yanar dağı, Kostirika’daki Senti-yago pazarı da var. Demek ki İspanyalılar ayak bastıkları her here Senti-yago adını vermişler.

Almanya’daki Erport aslında bir geçit olup, rivayete göre, burayı Erip adında biri ortaya çıkarmış. Onun için bu yerin adı insan adının sonuna port sözünün eklenmesiyle ortaya çıkmış. Kişi ismine “Port” sözü eklenerek oluşturulmuş yer adları başka devletlerde de oldukça çoktur. Örneğin; Mısır’daki “Port Said”, Hindistan’daki “Cabalport”, İran’daki “Şahport” gibi.

Polonya'nın Kirakop şehri hakkında şöyle bir rivayet vardır: 7.-8. yüzyıllarda Kirakos isimli bir yiğit burada ejderha ile savaşıp, onu öldürmüştür. İnsanlar onun hatrasına oraya şehir inşa ederek yiğidin ismini vermişler. Daha sonra bu yer büyüyüp bir bölge ve bölge merkezine dönüşmüştür.

İsviçre'deki Birin, aslında önemli bir geçit olup, rivayete göre, Birşiddo adındaki biri buraya bir köy inşa ettirmiş. Onlar buraya ne isim koyacaklarını düşünürken, aniden bir ayı ortaya çıkmış. Bunun üzerine bu yerin adına "Ayı" demişler. Daha sonra burası büyümüş ve bir şehre dönüşmüştür.

Doğal şartlar ve bir toplumsal olayın etkisiyle meydana gelen bu türden yer adları, Uygurlar arasında da oldukça çoktur. Örneğin; Guma ilçesinin adını ele alırsak, o dönemde dini tebliğ edenler, Guma'luların tamamının dine girdiğine inanmayarak "Gumanda kaldı." demişler. Bunun üzerine bu söz daha sonra ses değişimiyle "Guma" şekline girmiş.

Rivayete göre, Guma ilçesinin Piyalma köyüne insanların ilk geldiğinde, bir kök elma ağacı varmış. Bunun için burası "Bir alma" diye adlandırılmış. Daha sonra bu söz Hoten ağzında "Biy alma" şeklinde değişmiş, zamanla "Piyalma" şeklini almış.

Yine Guma ilçesinin Muci köyü hakkında Muci halkı arasında şöyle bir rivayet anlatılmaktadır: Han Hocam bu yere geldiğinde, Mucililer onun önüne kesmişler ve onun heybesini talan etmişler. Bunun üzerine Han Hocam bunları "Mucup bakanlar" demiş. Sonunda bu söz bu yerin isim olarak kalmış.

4. Efsane ve Rivayetler ile Yer Adlarının Önemi

Herhangi bir siyasî grup veya devlet, kendi ihtiyacını göz önünde tutarak, yer adlarını istediği gibi değiştiremez veya değiştirmeyi ümit edemez. İster büyük ister küçük bir coğrafi alan olsun, onun adı halk arasında nesilden nesile aktarılır. Fakat on yıllık karışıklık sırasında antidemokratik sol ideolojinin etkisiyle halk efsane ve rivayetleri eski, saçma olarak görülüp, engellenmeye çalışıldı. Bunun için efsane ve rivayetlerle ilgili olan eski kültürün izleri silindi, eserler yıkıldı, birçok yerin adı zorla değiştirildi ve "Kızıl Bayrak", "Şark Kızardı", "Şark Şamili" gibi siyasî isimler her yeri kapladı. Fakat özellikle sol siyasîler halkın arzusuna muhalefet olduğu için, halk arasında eski isimler kullanıldı ve varlığını bir şekilde korudu. Demek ki, tarihin derinliklerinden süzülüp gelen yer adları, güç kullanılarak ve siyasî yollarla değiştirilemiyor. O, halkın gönlünde derin bir yer edinmiş ve önemini yıllardır koruyup gelmiş.

*Aktaran: Adem ÖGER****

*** Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

UYGURCADAKİ “BÜVİ” KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE*

WEİCUIYİ**

Modern Uygurcada İslam diniyle ilgili “kadın hoca” anlamına gelen *büvi* kelimesi bulunmaktadır. Kadın hocalar, halk arasındaki faaliyetleri bakımından, “kadın şaman” denen kişilere benzemektedirler. Bununla birlikte, bu kelime, kişi adlarında kadınları göstermek ya da kadınlara saygı ifade etmek için kullanılabilir. *Büvi* kelimesi eski Türkçedeki *bögü* kelimesinden gelmektedir. Orta çağda güney batı bölgelerindeki bazı Türk lehçelerinde kelime ortası ve kelime sonundaki *g* sesinde *g > v* ya da *g > y* değişikliği olmuştur. Dolayısıyla, eski Türkçedeki *bögü* kelimesi Modern Uygurda *büvi* ya da *büvi* e dönüşmüştür. Bu yazıda *büvi* kelimesinin kökeni toplum tarihinin değişim süreciyle birleştirilerek eski şaman kültürünün yayılması ve değişimi tahlil edilecektir.

1

Ülkemizin kuzeyinde Türkçe, Moğolca, Mancuca-Tunguzca konuşan milletler epey uzun bir süre şaman dinine inanmış, gök, yer, dağ ve ağaç ilahlarına tapınışlardır. Ülkemizin tarih kayıtlarında, Uygurların ataları olan Gao-che’lerin, 5. yüzyılın ortalarında, bozkırın güney bölgelerinde göğe kurban sunma töreni düzenledikleri zaman, dans edip şarkı söyledikleri, bir araya gelip kurban kestikleri kaydedilmiştir. “Bir araya gelip göğe kurban sunarlardı, kalabalık on binlere ulaşırdı”¹. O dönemlerde dualar kadın şaman tarafından okunurdu. 8. yüzyılın ortalarında, Uygur Tanrı Kağanı ve kumandanları sefere çıktıkları zaman, yanlarında samanları götürürlerdi². İlkel dinî inanç söz konusu olan toplumlarda, şamanların yeri çok yüksekti, kabile başkanlarının savaş gibi büyük işlerini yönlendirebiliyorlardı. Hatta Moğol hükümdarı Temuçin’e Cengiz Han unvanını verme yetkisine sahip olmuşlardı. Halk arasında ise, şamanlar sık sık tanrılara kurban sunma, fal bakma, kötü ruhları kovma, hastalığı tedavi etme gibi çeşitli faaliyetlere başkanlık ettikleri için, kişilerden saygı görüyorlardı. Kısacası, onlar toplumda önemli kişilerdi hem de örf âdetle ilgili çeşitli faaliyetlerde olmazsa olmaz baş aktörlerdi. Onun için, halkın dinî inancı hükümdar tabakasının inancının değişmesi nedeniyle yavaş yavaş değiştikten sonra, bir ara itibar sahibi olan şamanlar saraydan el çektilmiş iseler de, halk arasındaki eski örf âdetler yeni dinî kisve altında yayılma imkanı bulmuştur. Elbette ki, farklı tarihî koşullar altında, bu örf âdetler yine değişime uğramıştır.

Bögü kelimesi eski Türk-Runik yazıtlarında kağanın hürmet sanı olarak kullanılmış olup “kutsal”, “bilge” anlamlarına gelmektedir. Türk, Uygur ve Kırgız hanlıklarının tarihlerinde hürmet sanı *bögü* olan kağan veya *te-li* (*tekin* nin ahenk tercümesidir, *de-jin* diye çevrilmiştir, aşağı yukarı krala eşittir) ler görülmüştür. Mesela son Türk Hanlığı dönemi (M. S. 682-744) ne ait “Tunyukuk” yazıtında: “*bögü* kağan bangaru anca ayıdımış”³ (*Bögü* Kağan bana karşı böyle söylemiş) ifadesi bulunmaktadır. Buradaki *bögü* kağanın adı değil, hürmet adı ya da hürmet sanıdır. *Bögü Kağan*, burada “Kutsal Kağan” anlamındadır. Çince tarih kayıtlarında Tang Hanedanlığı’nın bağısladığı “Alp hizmetkâr kağan” unvanına nail olan Uygur Hanlığı’nın hakani İl Tekin (M. S. 759-780 yılları arasında tahtta oturmuştur) in, ayrıca Mou-yu Kağan ve Tann Kağan gibi Uygurca hürmet sanlarının da olduğu kaydedilmiştir. Mou-yu, genelde *bögü* kelimesinin Çince ahenk tercümesi olarak görülmekte olup, “kutsal” anlamındadır⁴. “Deng-li” ise *tengri* (“gök”) nin ahenk tercümesidir. *Bögü* kelimesinin kağanın hürmet sanı olarak kullanılması, kağanın kutsal kabile lideri olduğunu gösterir. Eski Türk kabilelerinde

* Bu yazı Çin Merkezi Milletler Neşriyatı tarafından 1991 yılında yayımlanan “Çin’deki Türk Dilleri Araştırmaları İle İlgili Makaleler” (*Zhong-guo Tu-jue Yu Yan-jiu Lun-wen Ji*) adlı kitaptan alınmıştır.

** Merkezi Milletler Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Bkz. Wei-Shu. **Koçu Hakkında Rivayet**, Cilt. 103, s. 2309, Zhong-hua Shu-ju.

² Bkz. Jiu Tang-Shu, Cilt. 195, s. 5206, Zhong-hua Shu-ju.

³ Bkz. “Tunyukuk Yazıtı”, 34. 50, S. E. Malov: **pamyatniki drevnetyurskoy pisymennosti**, P. 63, 64

⁴ bkz. Liu Yi-tang, “Kuzey Bozkır Uygur Kağanlarının Soy, İsim ve Mahlasları Üzerine Araştırma”, **Uygurlar Üzerine Araştırmalar**, s. 121, Zheng-zhong Shu-ju.

kurban sunma töreni düzenlenirken önderler “Beylerine başkanlık ederek ata mağaralarına kurban sunarlardı”⁵. Daha eski çağlarda, önder ve şaman aynı kişiydi. Kabile önderi aynı zamanda dinî lider olup, kabilece tanrının bedenleşmiş hâli olarak görülüyordu. Bu, *bögü* kelimesinin kağanın hürmet sanı olmasının asıl sebebidir. Dolayısıyla, ilkel şamanizmdeki tann inancı da sık sık Türk ve Uygur gibi milletlerin kağanlarının hürmet sanlarına yansiyordu, mesela “tengri”(tanrı), “kün”(Güneş), “ay” vs...

Uygurların kökeniyle ilgili eski rivayetlerde, Bögü Kağan tanrının bedenleşmiş hâli olarak görülmektedir. Yuan döneminde toplanıp derlenmiş olan “Koçu Hanlarının Hizmet Abidesi”nde kaydedilen rivayette, Uygurların atası diye anılan “Bögü Kağan” kutsal ışığın indiği ağaç ilahinden doğmuştur. “...Koçu Hanlarının Soy Kütüğü’ne göre, Uygurların oturdukları yerde Kara-koram adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerden birine Tola, diğerine Selenge denirdi. Bir gece, bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce hemen toplanmış ve bu ağacı beklemeye başlamıştı. Ağacın gövdesi tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Gökten ışığın inmesi devam etmiş ve dokuz ay, on gün geçtikten sonra, ağaçtaki bu şişkinlik çatlayıp içinden beş çocuk çıktı. Kişiler bu çocukları beslediler. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Bögü Kağan idi. Güçlü ve becerikliydi, ziraat işleri ile meşgul oluyordu. Bundan dolayı kağan oldu”⁶. Yuan dönemine ait tarih kayıtlarındaki “Bögü Kağan”, “Buku Han” ve 13. yüzyılda yaşayan Cüveyni’nin “Tarih-i Cihan Güşa”sında kaydedilen ve yukarıdaki rivayete benzer bir rivayetteki “buku tekin”⁷, *bögü* ~ *buku* kelimesinin ahenk tercümesidir. Biz burada rivayetteki Uygurların “atası” Bögü Kağan’ın, tarihte yaşayan hangi kağan olduğu meselesi üzerinde durmak istemiyoruz. Zira bu meseleyi pek çok bilim adamı tartışmıştır⁸. Biz sadece onun ahenk tercümesi ve anlamları üzerinde duracağız. Bu kağan aslında “ağaç şişliği”nden doğduğu için, bazı bilim adamları haklı olarak Turfan’da bulunan bir Uygurca metin parçasındaki kağan adı *bugug* un “Bögühan” olduğunu ileri sürmüşlerdi⁹. Bu kağan ağaç şişkinliği (buğuğ ~ bokuk > boğak “şiş, şişkinlik”) nden dolayı söz konusu adı almış da olsa, bu rivayet yüzlerce yıldır ağızdan ağıza, kulaktan kulağa yayılmış, tek tanrılı inancın çok tanrılı inancın yerini aldığı döneme ulaşmıştır. Uygurların, kalplerindeki tanrısal lideri, alışmış oldukları *bögü kağan* hürmet sanıyla adlandırmaları bir kural olmuştur. Bu kelimenin kullanım alanına baktığımızda, *bögü* nün kağan, tanrı ya da beylerin hürmet sanı olarak kullanılması aşağı yukarı yüz yıllık yazılı vesikalarda da sık sık görülür. 11. yüzyılda yaşayan Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” adlı eserinde *bögü* kelimesi hürmet sanı olarak yetmişten fazla yerde görülmektedir¹⁰. Kısacası, rivayetlerdeki Uygurların *bögü kağanı* veya *boğak*(Ağaç şişliği) *kağanı*, bizim, ilkel şaman inancını yansıtan “tanrı”nın içerdiği anlamları anlamamıza yardımcı olur.

Ülkemizin kuzeyindeki milletler içerisinde, Uygur hükümdar tabakasının samanlığı terk etmesi daha erken olmuştur. M. S. 763 yılında, Uygur Hanlığı’nın hükümdarı Bögü Kağan Mani rahiplerini alarak kuzey bozkıra dönünce, Mani dinini devlet dini yapmıştı. 9. yüzyılın ortalarında, Tang Wu-zong Mani dinini yasakladıktan sonra, muhtelif bölgelerdeki Uygur hükümdar tabakaları sırasıyla devlet dinini Budizm ve İslam’a değiştirdiler. Şamanlık

faaliyetleri bir ara “yer altı”na itilmiş gibi oldu. Ancak *bögü* kelimesinin tanrısal anlamı kaybolmamıştır. Onun farklı bölge ve dönemlerdeki anlamı da farklı olmuş, hatta bazı Türk

⁵ bkz. Bei-Shi. Tu-jue Zhuan (Kuzey Sülaleler Tarihi.. Türkler Hakkında Rivayet), Cilt. 97, s. 3288, Zhong-hua Shu-ju.

⁶ Bkz. Yu-ji: Dao-yuanden Parçalar Hakkında Kayıtlar, Cilt. 24, "Uygur Tarihi İle ilgili Materyaller Toplamı"ndan alınmıştır, s. 18, Merkezi Milletler Enstitüsü Araştırma Bölümü tarafından yayma hazırlanmıştır.

⁷ Bkz. Cüveyni: Tarih-i Cihan Güşa, Birinci Cilt, Çeviren: He Gao-ji, s. 63, İç Moğolistan Halk Neşriyatı.

⁸ W. Bang gibi bazı bilim adamları Bögü Kağan’ın Mou-yu Kağan olduğunu, Abe Takeo Huai-xin Kağan olduğunu düşünmektedirler. Başka görüşler de vardır. Bkz. Abe Takeo, Batı Uygur Hanlığı Tarihi Üzerinde Araştırmalar, 3, bölüm, 2. paragraf, Şincang Halk Neşriyatı çevirisi nüshası.

⁹ Le Coq "Koçu'da Bulunmuş Bir Mani Hukuk Vesika Parçası" üzerine yaptığı araştırmasında Uygur Buğuğ Han'ın Bögü Kağan olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bang buğuğ ile buku isimlerinin "aynı olmasının mümkün olmadığını", *bögü* nün "muhtemelen hanın adı", *boğuğ* un ise "onun çocukluk adı veya mahlası" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Dipnot 3. Takeo'nun eseri, s. 154,132

¹⁰ Bkz. Kutadgu Bilig, III, İndeks, İstanbul 1979, s. 119.

lehçelerinde hâlâ “şaman” anlamını korumuştur. Sadece Uygurca Budist ve Maniheizt metinlerinde, genellikle, “kutsal”, “bilge”, “hakîm” anlamlarını ifade etmektedir. Mesela Mani metinlerinde *bögüler kuvrağında* “hakimler meclisinde”, *bögü elig küçlügyaruk tenrisiz* “Siz kutsal, hâkim, güçlü, aydınlık Tanrısısınız”¹¹; Budist metinlerinden “Altun Yaruk”ta *iduk bögü bilig burhan* “kutsal, bilge burhan” gibi ifadeler bulunmaktadır. Ayrıca, *bögü* kelimesinden türetilen terim, fiil ve ona yakın anlamı olan kelimelerden oluşturulan birleşik kelimeler de vardır. Mesela *bögülüg* “ferasetli”, *bögülen-* “önceden bilmek, tahmin etmek”, *bilge bögülüg erdemi* “bilge feraset erdemi”, *on küçlüg ‘bögü biliglig’ uğan arzilar* “on güçlü ferasetli bilgisi olan öğreticiler”¹². *Bögü* nün kelime türetme kabiliyetinden baktığımızda, o bu dönemdeki Uygurcada sık kullanılan canlı bir kelime olmuştur.

Batı bölgelerindeki İslamî Türkçe vesikalarda, *bögü* kelimesi anlam değiştirmiş olmakla birlikte, yine de sıkça kullanılmıştır. Karahanlılar (10-13. yüzyıllar)a ait vesikalarında, *bögü* genel olarak eski anlamını korumuştur. 11. yüzyılda yaşamış Kaşgarlı Mahmud “Divanü Lügat’it-Türk”te eski bir halk şarkısını nakletmiştir¹³:

Biligni irdedim,	Hikmet aradım,
Büküni udurdum,	Kutsal önderi seçtim,
Ozümni adırdım,	Kendimi ayırdım,
Yalgıl atım yazlınur	Ak yeledi atım kaçtı

Bu halk şarkısındaki *bükü ~ bögü* “kutsal önder” anlamına gelmektedir. Ancak Kaşgarlı “Divan”da “hakîm, bilge, önder” kelimeleriyle *bükü* yü izah etmiştir. Yusuf un “Kutadgu Bilig” adlı eserinde, şaman ve şaman hekimliği(kam) ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Bunlar, onların o dönemdeki toplumda oldukça önemli bir yere sahip olduklarını yansıtır. Müellif büyük hacimli bu epik eserinde sürekli insanların *bögü* nün sözünü dinlemelerini öğütler. Buradaki *bögü* saygı gösterilen önder olarak görülmekte, ruhlarla ilişki kurabilen, işleri önceden tahmin edebilen kişileri de ifade etmektedir, *bögü* den türetilen *bögüle-* fiili ise “önceden tahmin etmek”, “önceden bilmek” anlamlarını ifade eder. Mesela

negü tir eşitgil ay ilçi bögü	Bak, dinle, hakîm hükümdar ne diyor,
bögülep kılur ilçi künde ögü ¹⁴	O her gün hikmetiyle her şeyi önceden bilir

Buradaki *bögü* nün şamana özgü gizemli yönü de vardır. Ancak sonraki İslamî Türkçe vesikalarda, mesela 14. yüzyıla ait “Codex Cumanicus”ta, 15. ve 16. yüzyıla ait Orta Asya Çağatayca vesikalarında ve Osmanlı İmparatorluğu’na ait Türkçe vesikalarda *bögü ~ bögi* nin temel anlamı “büyüçülük, muska” olarak değiştirilmiş¹⁵, kelimenin “önder, kabile başkam” anlamı kaybolmuştur. Benzer kelimelerin bir araya gelme ilişkisinde de bu değişikliği görmek mümkündür. Çağatayca vesikalarda, *bögü* ile Farsça kökenli *cadu* (şaman, erkek şaman) bir araya getirilerek *cadu-bögü* (şaman) birleşik kelimesine dönüştürülmüştür. *Bögü* kelimesi, bugünkü bazı güney batı Türk lehçelerinde, hâlâ muhafaza edilmektedir. Mesela Türkçe ve Türkmencede *büyü* > *bügü* kelimesi “büyüçülük, muska” gibi anlamlara da gelmektedir. Bu kelimeyi eski şaman inancının dildeki izidir diyebiliriz.

2

Doğu Türkistan ve Orta Asya, uzun zamandan beri Türkçe, Farsça, Moğolca, Tunguz-Mançuca konuşan milletlerin karışık hâlde yaşadıkları yerlerdir. Moğolların batıya ilerlemeleri, bu bölgelerdeki milletlerin temaslarını daha da genişletmiş ve derinleştirmiştir. Bu özel koşul, etnik kökeni

¹¹ Bkz. Li Jing-wei, “Uygurca Maitri Simit’in Kumul Nüshası, Cilt. 2 Üzerinde Araştırmalar”, **Milletler Dil ve Edebiyatı Araştırmaları İle İlgili Makalelerden** alınmıştır, s. 693.

¹² Bkz. **Uygurca Dua Şiiri**, Geng Shi-min, *Eski Uygur Şiirlerinden Seçmeler*, s. 84

¹³ Bkz. Ma-shi, **Divanü Lügat-it-Türk**, IV, s. 23, Ankara, bükü = bögü.

¹⁴ Bkz. Yusuf Has hacib, **Kutadgu Bilig**, Ankara, 3142.

¹⁵ Bkz. Sir Geraud Clauson: **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford, P. 324.

farklı, ama Türkçe, Moğolca, Farsça ya da Tunguzca bilen aydın idarecileri yaratmıştır. Kültür alanındaki daha gelişen alış-verişlerin çeşitli dillerde karşılıklı olarak etkileşimin izlerini bırakması doğaldır. Büyücülükle ilgili *bögü*, *kam*, *bahşi* gibi kelimelerin karşılıklı ödünç alınarak kullanılması ve kelime anlamındaki değişimler, eski kültürün yayılması ve karşılıklı etkileşimi için bize ipucu sağlayabilir, birbirine benzer eski örf adetlerle ilgili faaliyetler ise şaman kültüründen kalan örf adetlerin farklı milletler arasındaki yayılmasına delil olabilir.

Şamanlığa inanan Kitan ve Moğol kabileleri, 12-13. yüzyıllarda batı bölgelerine göç ettikten sonra halk arasındaki büyücülük faaliyetleri için yeni sosyal koşullar sağlanmış oldu. Şamanlar muhtemelen bundan dolayı tekrar eski mesleklerine dönmüş olmalı ki, bu faaliyetlerle ilgili *bögü*, *kam* gibi kelimeler daha da canlanmaya başlamıştır. Bu kelimeler sadece Orta Asya'dan Batı Asya'ya kadar olan bölgelerdeki Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılmakla kalmayıp, Moğolca ve Farsça'ya da girmiştir. Ancak Orta Asya'daki Moğollar'da sonradan oralaradaki milletlerle birlikte Müslüman olmuşlardır. Dolayısıyla şamanlar zaman zaman İslam kimliğiyle orta çıkmışlardır.

Modern Uygurcada eski Türkçedeki “erkek şaman”, “şaman hekim” anlamına gelen *kam* kelimesi kaybolmuş (Ama Gan-zhou Uygurlarının soyundan gelen San Uygurların batı kolunun dilinde hâlâ korunmaktadır), onun yerini *bahsi* kelimesi almıştır, *bahsi* erken dönem Uygurca vesikalarda “üstad” ve Budizmdeki “evliya” anlamlarıyla görülmektedir. Ming Sülalesi dönemine ait vesika olan “Çince ve Yabancı Diller Tercüme Sözlüğü”nde, bu kelime hem Moğolcada hem Uygurcada “üstad”, “usta” anlamına gelmektedir¹⁶. Ancak toplumun inanç ve değer yargılarının değişmesiyle birlikte, *bahşi* Uygurcada “üstad” anlamını kaybetmiş, halk arasında şaman hekimliğiyle uğraşan kişilerin adı olmuştur. Bunlar bize eski şaman âdetlerini sürdüren, halk arasında davul çalıp dans eden, deli gibi dönen ve kötü ruhları kovarak hasta tedavi eden bu şaman hekimlerinin aslında çok saygın bir yere sahip olduklarını düşündürüyor.

Bögü den geçişerek gelen *büvi* kelimesi Uygurlar arasında, genelde, İslam'daki sufi hocalar arasındaki ruhanî kadın hocaları gösterir. Onlar bu mezheplerde Allah'a yakın olan kutsal kadınlar olarak görülür, kişilerce ölmüşlerin ruhlarına dua etmeleri, hastalar için fal bakmaları ve kötü ruhları kovup hastalığı iyileştirmeleri için çağırılırlar. Bu örf âdetler de eski şaman kültürünün yayılma sırasındaki değişimleridir.

Farsça, orta çağda da, Türkçe ve Moğolcadan pek çok kelime almıştır. Farsçada *böve* (kadın şaman), *bahşi* (üstad), *kam* (şaman)¹⁷ gibi kelimelerin görülmesi Türk ve Moğolların Farslar üzerindeki kültürel etkilerini yansıtmaktadır.

Ancak bir kelime gelişme sırasında parçalanabilir. Farsçadaki *bibi* (hanım, sahibe) muhtemelen Türkçe *böve* < *bögü* deri gelmez. Doerfer *bibi* nin Türkçe veya Moğolca kökenli olduğu görüşünü ortaya koymuştur¹⁸. Türkçe kökenli olduğu görüşüne göre, *bögü* de, *bibi* de aynı kökten olup, gelişme sırasında ses ve anlam parçalanmıştır. Orta çağdan sonra, Çağatay ve Osmanlı yazılı dilinde, Farsçadaki *bibi* kelimesi tekrar geri alınarak hanımlara hürmet ifade etmek için kullanılmıştır. Bugün, Türkçede *bibi* (yaşça büyük hanım) ile *büyü* (büyü, muska) farklı iki kelimedir. Uygurcada ise durum farklıdır. Çağdaş Uygurcadaki *bibi* “Beş Dilli Mançuca Sözlük”te “kadın keşiş”, yani rahibe diye tercüme edilmiştir¹⁹. Modern Uygurcadaki *büvi*, *büvü*, *büve*, *bübü* gibi farklı ağız biçimleri, yukarıda bahsedilen “kadın hoca” ya da “kadın şamanları ifade eder. Ama dinî zatlar ve bazı aydınlar arasında *büvi* ile yakın anlamı olan *bibi* kelimesi de görülmektedir. Bu kelimelerin her ikisi kişi adlarında kadınların işareti veya hürmet sam olarak kullanılmaktadır. Mesela *tursunbüvi*, *bibinur* gibi. Uygurcaya yakın olan Özbekçede *bibi* (büyük anne, hanımların hürmet sam) ile birlikte *büvi* de yaygın olarak

¹⁶ Bkz. **Çince ve Yabancı Diller Sözlüğü**, Editör. Di Bo-fu, Gui-ting Neşriyatı.

¹⁷ Bkz. Gerhard Doerfer, **Türkische and Mongolische Elemente im Nevpersischen**, Wiesbaden, 112, 724, 1409. maddeler.

¹⁸ Gerhard Doerfer, **age.**, 820. madde.

¹⁹ Bkz. **Beş Dilli Mançuca Sözlük**, I, s. 173, Milletler Neşriyatı.

kullanılmaktadır²⁰. Bu materyaller Farsçadaki *bibi* kelimesinin Türkçeden geldiğine, hanımların hürmet sam olan *bibi* ve *büvi* nin arkasında eski toplum inancının yattığına delil olabilir.

Son olarak, Moğolcadaki “şaman” sözcüğüne bakalım. Moğolcada *udegan* (kadın şaman) ve *böo* (erkek şaman) kelimeleri olup, Clauson bunlardan ilkinin Moğolca, ikincisinin Türkçeden alıntı olduğunu düşünmektedir²¹. Se.Dalai *böo* nün kökeniyle ilgili farklı görüşe sahiptir²². Gerçi kelimenin daha eski kökünü bir adım daha ileri giderek araştırıp ispat etmeye ihtiyaç varsa da, Moğolcadaki *böo* kelimesinin Türkçe *böğü* > *böge* > *bo'e* > *böo* den geldiğine yine de güvenilebilir. Çünkü Moğolcada, orta çağda, *g* ünsüzünün düşüp uzun ünlünün türemesi hadisesi ortaya çıkmış, dolayısıyla *böge* > *böo* olmuştur. Muhtemelen Moğolca *böğü* kelimesini ödünç aldığı zaman, bu kelime Türkçede erkekler için kullanılıyordu. Moğolcada kadın şaman ve erkek şaman ifade eden mevcut kelime ile alıntı kelimenin kullanılmasını toplumsal iş bölümünün ihtiyacındandır diyebiliriz. Mevcut kelime ile alıntı kelimenin önceliği ve sonralığı da kadın Şamanların kökeninin daha eski olduğuna işaret eder. Kuzey Wei dönemindeki Gao-che kabilelerinde yıldırımın düştüğü yerde yapılan kurban sunma törenlerine kadın şamanlar başkanlık ederlerdi. Moğol kadın şamanlarının faaliyetleri daha fazlaydı. Yuan dönemi şairlerinden Wu Cai “Kuzey Şamanlarının Tanrısı Çağırma Şarkıları”nda Moğol kadın Şamanların seanslarıyla ilgili manzarayı şöyle tasvir etmiştir:

Gök dalmış gerdeğe zifir gibi ay,
Davul çalıp şarkı söyler kadın şamanlar²³.

Ama kadın Şamanların davul çalıp dans etme faaliyetlerini, daha sonra bazı milletlerde erkek şamanlar üstlenmişlerdir. Kadın Şamanların faaliyet kapsamı gerçi yavaş yavaş daralmış, üstelik şamanlar Moğol ve Uygurlarda Lama rahibi ve İslam dervişi kimliğiyle ortaya çıkmış iseler de, onların çağımıza kadar kullandıkları davul gibi aletler, yine de benzerdir. Dildeki ilgili kelimelerin ödünç alınarak kullanılması ve örf adetlerin benzerliği, bu milletlerin tarihte sosyal kültür ve dinî inanç yönünde sıkı ilişkiler içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Çeviren: Alimcan İNAYET***

²⁰ Bkz. Uzbek Tilining Izohli Lügati, Moscovv, s. 110.

²¹ Bkz. Sir Geraud Clauson: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, P. 324.

²² Bkz. Se. Dalai, *Moğol Şamanizminin Tarihi*, Çince çeviri nüshası, Çevirenler: Ding Shi-hao, Tergen. Yazar *böğü*’nün muhtemelen eski Çincedeki *bu* dan geldiğini düşünüyor.

²³ Wu Lan-jie’den nakledilmiştir: *Moğolların Eski Müzik ve Dansları Üzerinde İlk Araştırmalar*, s. 86, İç Moğolistan Halk Neşriyatı.

*** Prof.Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

DEĞERLENDİRMELER

ANDREY ALEKSANDROVIÇ POPOV (1902- 1960)

Andrey Aleksandroviç Popov 1902 yılında bir rahibin oğlu olarak Vilyuy ulusuna bağlı Uglyattsı köyünde doğdu. Çocukluğu ve gençliğini Yakutlar arasında geçiren A. A. Popov, kendisini çevreleyen geleneksel hayat ve kültür sayesinde etnografiye ilgi duymaya başladı. 1922 yılında başkent Yakutsk'taki temel eğitimini tamamlayan Andrey Aleksandroviç, Vilyuy ulusuna geri döner ve 1925 yılına kadar öğretmenlik yapacağı Batulintsı köyüne yerleşir. Andrey Aleksandroviç, Yakutsk'ta öğrenim gördüğü sırada Rus Coğrafya Derneği'nin çalışmalarına aktif olarak katılmıştır. Bu dönemde onun temel ilgi alanı Sibirya halklarının incelenmesi olmuştur. Onun bu zamanda derlemeye başladığı alan malzemesi meslektaşlarının ilgisini çekmiştir. Bu yıllardaki derlemelerinin sonucu "Materialı po verovaniyam yakutov Vilyuyskogo okruga" adlı çalışma olmuş, fakat ne yazık ki Popov'un bu çalışması yayınlanmamıştır. Arkeoloji Etnografi Müzesi arşivinde 1927 yılında A. A. Popov'un alan resimlerinden hareketle A. Pyatigorskiy'in yaptığı resimler durmaktadır. Fakat günümüze değin yazarın bu resimler için hazırladığı açıklayıcı bilgiler bulunamamıştır.

1925 yılında genç Popov Leningrad Üniversitesi Coğrafya Fakültesi'ne girer. Popov'un bu okuldaki hocaları arasında Rus Etnografisinin temel taşları olan L. Ya. Şternberg ve V. G. Bogoraz da vardır. Popov'daki bilimsel yatkınlığı sezen bu hocalar onu Arkeoloji Etnografi Müzesinin bilimsel çalışma ortamına çekerler. 1927- 1929 yılları arasında Popov SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde oluşturulan Yakutistan'ın İncelenmesi Komisyonu'na bilim çalışanı (nauçniy sotrudnik) olarak katılır. Daha sonra Popov hayatının sonuna kadar çalışacağı Arkeoloji Etnografi Müzesi Etnografi Bölümü'nde (1929'dan itibaren) baş bilim çalışanı (ştatni nauçniy sotrudnik) olarak çalışmaya başlar. Bu çalışma döneminde Sibirya'nın pek çok bölgesine, özellikle de Yakut, Dolgan, Nganasan, Ents, Nenets ve Taymır bölgesindeki eski Rus yerleşimlerine gider.

Mayıs 1930'den Ağustos 1931'e kadar Taymır adasındaki Dolgan ve Nganasanların gelenek ve inançlarını inceleme komisyonunda yer alır. 1936 yılında Kuzey Halkları Enstitüsü'ndeki (Institut narodov Severa) araştırma görevlilerine yerel dilleri öğretir, 1940 yılı sonbaharından itibaren Leningrad Devlet Üniversitesi Etnografi Bölümü doçenti olarak çalışır. 1936- 1938 yıllarında Tavgiya Etnografi Araştırma Grubu (Tavgiyskaya etnografiçeskaya ekspeditsiya) kadrosunda Andrey Popov Taymır'a ikinci kez gider. Bu araştırma gezileri ve alan çalışmaları sırasında Popov'un derlediği malzeme onun Yakut, Dolgan ve Nganasanlarla ilgili bilimsel çalışmalara kaynaklık etmektedir. Popov, daha çok incelediği halkların dini inançları üzerinde durmuştur. Onun titiz, kılı kırk yaran bu çalışmalarında genel yargılar veya belirli bir teori bulunmamaktadır. Ancak hayatının son yıllarında üzerinde çalıştığı Sibirya Etnografi Atlasının maddelerini hazırlar ve büyük monografisi "Religioznie predstavleniya dolganov" adlı çalışma için malzeme hazırlarken teorik sorunların çözümü üzerinde durur.

Araştırmacının 1949 yılında yayımlanan "Materialı po istorii religii yakutov bıvşego Vilyuyskogo okruga" adlı ayrıntılı çalışmasına yazdığı yazıda Rus etnograf V. G. Bogoraz "Popov tarafından yayına hazırlanan bu yeni materyaller oldukça belirgin bir değere sahiptir" diyerek Popov'un ayrıntılı çalışmasını onurlandırmıştır.¹

¹ A. A. Popov, "Materialı po istorii religii yakutov bıvşego Vilyuyskogo okruga", *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*, c. XI, 1949, s. 255.

Popov'un tek bir halkı temel aldığı çalışmalarının² yanı sıra bir konuyu Sibiryalı halklarını temel alarak incelediği çalışmaları da bulunmaktadır. Örneğin araştırmacının 1954 yılında yayınlanan XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın ilk çeyreğindeki verilerle donattığı Sibiryalı halklarındaki dokumacılık kültürünü işlediği "Pletenie i tkçestvo u narodov Sibiri v XIX i pervoy çetverti XX stoletiya" makalesinde Saha, Altay, Şor, Kumandı, Hakas, Teleut, Tuva Türklerinin yanı sıra ülkemizde haklarında pek de çalışma olmayan Dolgan, Evenk, Buryat gibi Sibiryalı'nın büyük halklarının yanı sıra Oroç, Udegey, Ulçi, Nganasan, Hant, Ketler gibi pek çok az nüfuslu halkı da incelemesine almıştır. Yüz sayfanın üzerindeki bu makale, kendi alanında bir ilk olarak tanımlanabilir.

Elbette Andrey Aleksandroviç Popov da yaşadığı ve ürettiği dönem içinde bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu dönemde halk bilimi ve etnografi çalışmalarının var olan politik sistemle uyuşmaması bazen kaçınılmazdır. Örneğin yazarın 1958 yılında yayınladığı "Perežitki drevnih doreligioznh vozzreniy dolganov na prirodu" adlı çalışmanın M. İ. Şahnoviç tarafından Marksist ideolojiyle çeliştiği iddia edilmiştir.

"Kaçınılmaz olarak ilkel toplumda doğaüstü kavramına girmeyen inançlardan olan doğayla ilgili çeşitli düzmece tasavvurlar vardır, fakat bunlar A. A. Popov'un iddia ettiği gibi hiçbir ideolojik sisteme sahip değildir"³ diyen Şahnoviç yazarı "... Marksist literatürde eleştiriye uğrayan animizm teorisini geliştirmektedir"⁴ teziyle suçlamaktadır. Bütün bu eleştirilerin sadece Popov için geçerli olmadığını belirtmek yerinde olacaktır.

A. A. Popov sadece bilimsel çalışmalarıyla değil, aynı zamanda yaptığı çevirilerle de Saha folkloruna emek vermiş bir bilim adamıdır. Onun tarafından yapılan ononho metin çevirileri "... üst düzeyde yapılmıştır; ononhonun fikri- sanat içeriği, arkaik ifade ve karmaşık sentaks dönemlerini yansıtan şiir dilinin stil özellikleri de bütünüyle verilmiştir"⁵ yargısı Saha bilim adamlarının ortak görüşüdür.

G. U. Ergis, Saha folkloruna katkıda bulunan bilim adamlarını değerlendirirken A. A. Popov'un da adını zikretmekte ve "A. A. Popov Yakutların ve onlara akraba Dolganların sözlü halk yaratıcılığının derlenmesinde ve güncellenmesinde büyük yararlılıklara sahiptir"⁶ demektedir.

Popov 1960'da öldü.

POPOV'UN YAYINLANMIŞ ÇALIŞMALARI

1. "Materialı po şamanstvu. Kul't bogini Aisit u yakutov" (Yakutlarda İlahe Aisit Kültü. Şamanlıkla İlgili Materyaller) , *Kul'tura i pis'mennost' Vostoka*, kn. 3, Baku, 1928.
2. "Poyezdka k dolganam" (Dolganlara Seyahat), *Sovetskaya Etnografiya*, 1931, No 3- 4, s. 210- 212.
3. *Materialı dlya bibliografii russkoy literaturı po izuçeniyu şamanstva severoaziatskih narodov* (Kuzey Asya Halklarında Şamanlığın İncelenmesiyle İlgili Rusça Literatür İçin Materyaller) , Leningrad, 1932, 117+ XV sayfa.

² Yazarın Vilyuy Yakutlarında (Saha Türkleri) Şamanlık yeteneğiyle ilgili makalesi buna örnek gösterilebilir. Yazar bu makalede sadece Vilyuy bölgesi Saha Türklerinin inançlarını temel almaktadır.

³ M. İ. Şahnoviç, "O Psiko- analitiçeskom metode izuçeniya pervobitnoy reliigii 8po povodu stati A. A. Popova)", *Sovetskaya Etnografiya*, 1958, sayı 5, s. 71.

⁴ M. İ. Şahnoviç, "O Psiko- analitiçeskom metode izuçeniya pervobitnoy reliigii 8po povodu stati A. A. Popova)", *Sovetskaya Etnografiya*, 1958, sayı 5, s. 72.

⁵ G. U. Ergis, *Oçerki po yakutskomu folkloru*, Moskova, 1974, s. 72.

⁶ G. U. Ergis, *Oçerki po yakutskomu folkloru*, Moskova, 1974, s. 73.

4. "Consecration ritual for a Blacksmith Novice among the Yakuts", *The Journal of American Folklore*, c. 46, No 181, 1933, pp. 257- 271.
5. "Zatundrenskie krest'yane (Russkie na Pyasine. Putevie zametki)" (Tundra Ötesi Köylüleri-Pyasin'de Ruslar. Yol Notları), *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, No 3, s. 77- 86.
6. "Materialı po rodovomu stroyu dolgan" (Dolganlarda Kabile Yapısıyla İlgili Materyaller) , *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, No 6, s. 116- 139.
7. "Olenevodstvo u dolgan" (Dolganlarda Geyik Yetiştiriciliği) , *Sovetskaya Etnografiya*, 1935, No 4- 5, s. 184- 205.
8. *Tavgiytsi. Materialı po etnografii Avamskih i Vadeevskih tavgiytsev*, (Tavgiytsler. Avam ve Vadeev Tavgiytslerinin Etnografisiyle İlgili Materyaller), Trudi İn-ta etnografii AN SSSR, c. 1, Sayı 5, Moskova- Leningrad, 1936, 112 sayfa.
9. *Yakutskiy Fol'klor* (Teksti i perevodı A. A. Popov'un metin ve çevirileri. Hazırlayanlar E. M. Tager, M. A. Sergeev), Leningrad, 1936, 320 sayfa.
10. "İ. İ. Maynov (Nekrolog)", *İzvestiya Geografiçeskogo obşçestva*, c. 68, Sayı 6, 1936, s. 960- 961.
11. "O jizni i ustno- narodnom tvorçestve dolgan" (Dolganlarda Yaşam ve Sözlü Halk Yaratıcılığı), *Dolganskiy Fol'klor*, Moskova- Leningrad, 1937, s. 7- 23.
12. "Vstupitel'naya stat'ya, tekstı i perevodı A. A. Popova" (A. A. Popov'un Giriş Makalesi, Metinler ve Tercümeleleri), *Dolganskiy fol'klor*, Moskova- Leningrad, 1937, 256 sayfa.
13. "Ohota i ribolovstvo u dolgan" (Dolganlarda Avcılık ve Balıkçılık), Pamyati V. G. Bogoraza (1865- 1936), M.- L., 1937, s. 147- 206.
14. "Tehnika u dolgan", (Dolganlarda Teknik), *Sovetskaya Etnografiya*, 1937, No 1, s. 91- 136.
15. "İz otçeta o komandirovke k nganasanam ot İnstituta etnografii Akademiya nauk SSSR" (SSCB Bilimler Akademisi Etnografi Enstitüsü'nün Nnganasanlara Gönderdiği Çalışma Grubunun Raporundan), *Sovetskaya etnografiya, Sbornik etnografiya*, c. III, Moskova- Leningrad, 1940, s. 247- 249.
16. "Yeniseyskie nentsı (yuraki)" (Yenisey Nenleri- Yuraklar), *İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva*, c. XXVI, (76), Sayı 2-3, 1944, s. 76- 95.
17. "Nnganasanı" (Nnganasanlar) , *Kratkie soobşçeniya İn-ta etnografii AN SSSR*, 1, Moskova, 1946, s. 37- 40.
18. "Semeynaya jizn' u dolgan" (Dolganlarda Aile Yaşamı), *Sovetskaya Etnografiya*, 1946, No 4, s. 50- 74.
19. "Poluçenie "şamanskogo dara" u vilyuyskih yakutov" (Vilyuy Yakutlarında 'Şamanlık Yeteneğinin' Alınması), *Trudi İn-ta etnografii AN SSSR*, novaya seriya, c. II, M.- L., 1947, s. 282- 293.
20. "Nnganasanı" (Nnganasanlar), *Material'naya kul'tura, Trudi İn-ta etnografii AN SSSR*, novaya seriya, c. III, Moskova- Leningrad, 1948, Sayı 1, 116 sayfa.
21. "Starinnaya yakutskaya berestyanaya yurta" (Eski Yakut Kayın Ağacı Çadırı), *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*, c. X, 1949, s. 98- 106.
22. "Materialı po istorii religii yakutov bıvşego Vilyuyskogo okruga" (Eski Vilyuy Bölgesi Yakutlarının Din Tarihine İlişkin Materyaller) , *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*, c. XI, 1949, s. 255- 323.

23. “Yakutskie zapisi A. F. Middendorfa” (A. F. Middendorf’un Yakut Notları), *Tyurkologičeskiy Sbornik*, sayı 1, Moskova- Leningrad, s. 155- 163.
24. “Perevodi nganasanskih, dolganskih i yakutskih skazok” (Nganasan, Dolgan ve Yakut Masallarının Çevirileri), *Skazki narodov Severa*, Moskova- Leningrad, 1951, s. 109- 126; 265- 279; 607- 627.
25. “Koçevaya jizn’ i tipı jilişç u dolgan (Po materialam 1930- 1931gg)” (Dolganlarda Göç Yaşamı ve barınak Tipleri- 1930- 1931 Yılları Materyallerine Göre), *Sibirskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, I, Trudi İn-ta etnografii AN SSSR, novaya seriya, c. XVIII, 1952, s. 142- 172.
26. “Pletenie i tkçestvo u narodov Sibiri v XIX i pervoy çetverti XX stoletiya” (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Sibiry Halklarında Örgü ve Dokumacılık), *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*, c. XVI, 1954, s. 41- 146.
27. “Dolganı” (Dolganlar), *Narodı Sibiri*, (hazırlayan M. G. Levin ve L. P. Potapov) Moskova- Leningrad, 1956, s. 742- 759.
28. “Ketı” (Ketler), *Narodı Sibiri*, (hazırlayan M. G. Levin ve L. P. Potapov) Moskova- Leningrad, 1956, s.687- 700.
29. “Nganasanı” (Nganasanlar), *Narodı Sibiri*, (hazırlayan M. G. Levin ve L. P. Potapov) Moskova- Leningrad, 1956, s.648- 660.
30. “Nauçnyy trud o narodah Severa” (Kuzey Halklarıyla İlgili Bilimsel çalışma) (M. A. Sergeev’in “Kuzeydeki Küçük Halkların Gelişiminde Kapitalist Olmayan Yöntem” adlı kitabına tanıtım), *Dal’niy Vostok*, 1956, No 6.
31. “Kolleksii po material’noy kul’ture dolganov v Muzei antropologii i etnografii” (Antropoloji ve Etnografi Müzesi’nde Dolganların Maddi Kültürüyle İlgili Koleksiyonlar), *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii*, c. XVIII, Moskova- Leningrad, 1958, s. 5- 21.
32. “O jizni i deyatel’nosti E. K. Pekarskogo” E. K. Pekarskiy’in Hayatı ve Faaliyetleri), *Eduard Karloviç Pekarskiy (K stoletiyu so dnyaa rojdeniya)*, Yakutsk, 1958, s. 3- 9.
33. “Perejitki drevnih doreligioznih vozzreniy dolganov na prirodu (İz rabotı “Religioznie predstavleniya dolganov”)” (Dolganların Din Öncesi Eski Dünya Görüşerinde Doğayla İlgili Kalıntılar- Dolganların Dini Görüşleri Adlı çalışmadan), *Sovetskaya Etnografiya*, 1958, No 2, s. 77- 99.
34. “Die ‘Kuojka’ Familien und Sippenschutzgeister bei den Nganasanen”, *Opuscula ethnologica memoriae Ludovici Biro Sacra*, Budapest, 1959, s. 23- 37.
35. “Dolganskie i nganasanskie skazki. Zapis’ i perevod A. A. Popova” (Dolgan ve Nganasan Masalları. A. A. Popov’un Kaydı ve Tercümesi), *Skazki narodov Severa*, Moskova- Leningrad, 1959, s. 131- 132; 136- 140; 251- 252.
36. *İstoričeskie predaniya i rasskazı yakutov* (Yakutların Tarihi Efsane ve Hikayeleri), c. 1 ve 2 (A. A. Popov’un Redaksiyonuyla), Moskova- Leningrad, 1960.
37. “Jilişçe” (barınak), *İstoriko- etnografiçeskih atlası Sibiri*, Moskova- Leningrad, 1961.
38. *Nganasany. Sotsial’noe ustroystvo i verovaniya* (Nganasanlar. Sosyal Yapı ve İnançlar), Leningrad, Nauka, 1984, 150 sayfa.

Muvaffak DURANLI*

* Yrd.Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
Journal of Turkish World Studies
ISSN: 1301-2045

YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki defa yayımlanan ortak bir kitaptır. Her yıl bir cilt oluşturulur ve yılın kış sayısına dizin konulur. İlgililerine yayım tarihini izleyen 20 gün içinde gönderilir.

Amaç: a) Türkiye ve Türk Dünyasındaki sosyal bilimler alanındaki çalışmaları yayımlamak, bunları ulusal düzeyden boylar arası ve uluslar arası düzeye taşımak, b) Bu alandaki çalışmaları izlemek c) Bu alanın kuramsal ve yönetsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı - Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla öteki lehçeler) veya uluslar arası dillerden birinde- yayımlamak, d) Türk dünyası alanında bir köprü görevi görececek çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu: Türkiye ve Türk dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik: a) Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler b) Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları c) Türk dünyası alanındaki çalışmalara kuramsal ve yönetsel açıdan katkı sağlayacak çeviri yazıları ç) Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler d) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Nerede sunulduğu belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı dipnotla belirtilmelidir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi: Yayımlanması için dergimize gönderilen yazılar öncelikle Yayın Kurulu tarafından amaç, konu, içerik ve yazım kuralları açısından incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, Yayın Kurulu'nun onayı ile, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez, yazarlara hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor halinde Yayın Kurulu'na sunabilirler.

Yazım Dili: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir. İletişim zorlukları hariç, bütün yazışmalar bu dille yapılır. Ancak, yayımlanacak makalelerde bu şart aranmaz. Latin harfleriyle yazılmak kaydıyla öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde yazı yayımlanabilir.

Genel Kurallar: Makalelerde uyulması gereken genel kurallar şunlardır:

A) Başlık: 12 kelimeyi geçmemeli, bold ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı bold ve küçük harflerle başlığın altında yer almalıdır.

B) Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle siyah ve italik yazılmalı, ünvan, adres ve e-posta adresi italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

C) Özet: 50 kelimedenden az olmayacak ve 250 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en az üç en fazla beş anahtar kelime verilmelidir. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve ikinci dilde hazırlanmalıdır.

Ç) Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralığıyla ve 11 punto olarak yazılmalı, sayfa kenarlarından 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 7000 kelimeyi (20 sayfa) geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Makalede yer alan örneklerde farklı yazı karakterleri kullanılmışsa makale ile birlikte bu yazı karakterleri de gönderilmelidir. Makale, Giriş bölümüyle başlamalı, burada yazının hipotezi ortaya atılmalı, Gelişme bölümü (ara ve alt başlıklarla desteklenebilir) veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalardan oluşmalı, Sonuç bölümünde varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak, başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilecektir.

Şekil, tablo ve fotoğraflar: Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise "EXCEL" tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Resimler, parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimler on sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, tablo ve resimleri, aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, metin içinde bunlar için aynı boyutta boşluk bırakarak, içine şekil, tablo ve resmin numarasını yazmalıdırlar.

D) Kaynak Gösterme: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanan yazılarda; gönderme yapma, alıntılama ve kaynakça hazırlama gibi aşamalarda, CMS (Chicago of Manual Style) Yöntemi kullanılmaktadır. Kaynaklar kesinlikle dipnot şeklinde ve aşağıda gösterildiği gibi yapılmalı, metin içinde parantezle verilmemelidir. Kaynaklar, ayrıca metin sonunda kaynakça kısmı oluşturularak da gösterilmelidir. Dipnotta ve kaynakçada asıl metinden iki punto küçük (9 punto) karakter tercih edilmelidir. Kaynak gösterilirken şu hususlara uyulmalıdır:

1. Dipnotlar verilirken, gönderme veya alıntı yapılan bölümün sonuna bir numara verilir ve aynı sayfanın alt kısmında bu numaranın karşısında gerekli bilgiler gösterilir. Kaynak ilk kez geçtiğinde, kaynakçada olduğu gibi künyesi ayrıntılı olarak verilir.

2. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için, araya başka kaynaklar girmişse, yazarın adı ve soyadından sonra "age, agm, agt" gibi kısaltmalar kullanılır. Sayfa bilgilerinden başka bilgilere yer verilmez.

Örnek: Fikret Türkmen, **age**, s.134.

Bir kaynak dipnotta ardışık olarak (arka arkaya) yer alıyorsa; yani araya başka bir kaynak girmemişse yazar adı ve soyadına da gerek yoktur. "Age, agm, agt" ve gerekiyorsa sayfa bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek: **Age**, s.47.

3. Dipnotlarda "Ad Soyad" sıralaması, kaynaklar bölümünde ise "SOYAD Ad" sıralaması tercih edilir. Kaynakçada SOYAD, büyük temel harflerle yazıldığı için onu addan ayırmaya yönelik olarak araya virgül konmasına gerek yoktur.

Örnek-dipnot: Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s.45

Örnek-kaynakçada: KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

4. Bir kitaptan alıntı yapıldığında, sayfa bilgisi dipnotta mutlaka belirtilir. Ancak bu kitapla ilgili künye bilgileri kaynakça bölümünde verilirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek-dipnot: Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003, s.45

Örnek-kaynakçada: KORKMAZ Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

5. Alıntı bir makaleden yapılmışsa, dipnotta alıntının geçtiği sayfa bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki (ya da kitaptaki) sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir. Aynı şekilde makaleye bütün olarak bir gönderme yapılmışsa yine sayfa aralığının belirtilmesi gerekmektedir.

Örnek 1: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaası, Ankara 1997, s.570.

Örnek 2: Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Arşiv Meselemiz ve Bazı Teklifler", **Kültürümüzden Esintiler**, Anıl Matbaası, Ankara 1997, s.570-575.

6. Kimi zaman dipnotlar yerine son notlar kullanıldığı da olur. Bu durumda yukarıdaki hususlara aynen uyulur. Aradaki fark, bilgilerin sayfa altlarında değil, bölüm ya da kitabın sonunda verilmesinden ibarettir.

7. Metin içi göndermeler ve alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak ve özetlenerek verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynakçalarda kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek: Age, aqm, KR: Kütahyalı Rahimi ve Divanı, A. Abdulkerimoğlu: Abdulkerim Abdulkadiroğlu vs.

8. Birden çok cildi bulunan eserlerin ciltleri ayrı ayrı belirtilmelidir. Zira ciltlerin basım bilgileri farklı olabilir. Fark yoksa künyelerinin ayrı ayrı belirtilmelerine gerek görülmez.

9. Kaynakça ve yazı hazırlanırken Türk Dil Kurumunun 2005 yılında yayınladığı İmlâ Kılavuzundaki kısaltmalar esas alınmalıdır. Kılavuzda bulunmayan bir kısaltmaya yer verilecekse Türkçenin mantığıyla hareket edilmeli ve hep aynı kısaltma biçimi tercih edilmelidir. Örneğin "Son Güncelleme Tarihi, Upgrade Date, Erişim Tarihi, Yapımcı, Yönetmen, Yapımcı Firma, Dağıtımçı Firma" gibi son zamanlarda ortaya çıkan terimler; "SGT, UD, ET, Ya., Yön., Yap., Dağ." şeklinde kısaltılabilir. "Ve, u, ü, vu, vü, ile, ya da, veya; a, the, of, in, on, at" gibi ögeler başlıklarda da bulunsalar, küçük karakterli harflerle yazılırlar. Örnek: Hüsn ü Aşk, Leylâ vü Mecnûn, Ağustos Böceği ile Karınca.

10. Kaynaklar bölümünde aynı yazara ait ikinci bir eser, ardışık olarak yer alacaksa, ikinci geçişinde yazar adı yerine çizgi çekilmesi yeterlidir.

11. Dipnotlarda ya da kaynaklar bölümünde yazarların unvanlarının belirtilmelerine gerek yoktur.

12. Sözlüklerde ve ansiklopedilerde, özel durumlarla karşılaşılmadıkça, sayfa numaralarının belirtilmesine gerek yoktur.

13. Bir eserde orijinal metinlere (eski harfli metinler, el yazısı metinler, ek olarak verilen resimler, fotoğraflar vs.) yer verilmiş ve bunlar ayrıca belirtilmişlerse, künye bilgileri verilirken, bu bölüm ayrıca vurgulanır.

14. Kaynakta yayın yılı belirtilmemişse, ilgili bölüme 'bilinmeyen tarih' anlamında (b.t.) yazılır. Kaynak İngilizce ise 'no date' anlamında (n.d.) kullanılabilir. Bunun gibi kaynakta belirtilmemiş başka bilgiler varsa, bunlar sıralama değiştirilmeksizin, boş geçilebilir ya da bu amaçla ilgili alana "bilgi yok" (b.y.), "belli değil" (b.d.) türünden bir ibare konabilir.

15. Aynı yıl birden çok baskısı yapılan kaynaklar için, baskı sayısı ya da basım ayı hakkında da bilgi verilmelidir.

16. Alıntılarda özellikle atlanan bölümler varsa bunlar sıra noktalar ile (.....) gösterilmelidir.

17. Sayfa anlamında kullanılan "s" harfi, rakamın başında alıntının hangi sayfadan yapıldığını; rakamın sonunda ise ilgili kitabın kaç sayfadan oluştuğunu gösterir. Söz gelimi "s.116", alıntının 166.sayfadan yapıldığını gösterirken; "166 s.", kitabın 116 sayfadan oluştuğunu gösterir. Bu anlamda ss (sayfa sayısı) ibaresi de kullanılabilir.

18. Bir kaynakla ilgili künye bilgileri tek satıra sığmıyorsa, diğer satırların bir miktar (söz gelimi metnin paragraf girintisi kadar) içeriden başlatılması gerekir.

19. Web adresleri verilirken, sayfa adı gibi, sayfanın adres kökünün de koyu karakterlerle vurgulanmasında, ilgili alt sayfaların bağlı oldukları ana sayfanın belirlenmesi açısından yarar vardır.

Örnek: <<http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/162/esitgin.htm>>.

Örnekler

(Buradaki örnekler Kaynakça bölümü içindir. Örnekler dipnotta kullanılırken "SOYAD Ad" sıralaması "Ad Soyad" şeklinde değiştirilerek verilmeli ve alıntının yapıldığı sayfa numarası eklenmelidir.)

Tek Yazarlı Kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Teri Yayın Yılı.

LEVEND Ağah Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, AKDITYK TTK Yay., Ankara 1988.

MERMER Ahmet, **Kütahyalı Rahimî ve Dîvânı**, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2004.

ABDULKADİROĞLU Abdulkerim, **İsmail Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr**, GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1985, 718s. + CXXIII orijinal basım.

DASH Mike, **Tulipomania**, Phoenix, London 2003.

Metni Yayına Hazırlanan Divanlar

Divanın Adı, Haz: (Hazırlayan), Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

Bâkî Dîvânı, Haz:Sebahattin Küçük, AKDITYK TDK Yay., Ankara 1994.

İki-üç yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

ÖZCAN Nusret ve AYKUT Kemal, **Mustafa Kutlu Kitabı**, Nehir Yayınları, İstanbul 2001.

Üçten çok yazarlı kitap

SOYAD Ad, SOYAD Ad, SOYAD Ad ve SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.

PEKOLCAY Neclâ, ERAYDIN Selçuk, TAHRALI Mustafa, UZUN Mustafa ve SUBAŞI M.Husrev, **İslâmî Türk Edebiyatına Giriş**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1981.

Yazma

Yazar/Şair, **Eserin Adı**, Bulunduğu Kütüphane Bölüm No.
Şeyh Gâlib, **Hüsn ü Aşk**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar No:1348, 1635, 1996, 5733; İstanbul (b.t).

Yazar belirtilmemiş

Eserin Adı, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
Türkçe Sözlük I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
İmlâ Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Çeviri kitap

SOYAD Ad, **Kitabın Adı**, Çev:/Haz., Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
WELLEK Rene ve WARREN Austin, **Edebiyat Biliminin Temelleri**, Haz:Ahmet Edip Uysal, KTB Yay., Ankara 1983.
BARZUN Jaques ve GRAFF Henry F., **Modern Araştırmacı**, Çev:Fatoş Dilber, Tübitak Yay., Ankara 1996.

Editörlü kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölüm Adı", Editörün Adı Soyadı (Ed.). **Kitabın Adı**, içinde, Yayıncı, Basım yeri Basım Yılı, s.(sayfa aralığı).
KÜÇÜK Sabahattin, "Divan Şiirinde 'Güneş' Üzerine Bir Deneme", Zeynep Kerman (Haz./Ed.), **Mehmet Kaplan İçin**, içinde, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 149-176.

Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

SOYAD Ad, "Bölümün Adı", **Kitabın Adı**, içinde, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, s.(sayfa aralığı).
PARLATIR İsmail, "Bilimsel Yazıların Hazırlanmasında Uygulanacak Kurallar", **Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, içinde, Yargı Yayınevi, Ankara 2001, s.433-449.

Tez

SOYAD Ad, **Tezin Adı**, Enstitü Adı, Tezin Türü, Yer Yıl.
ERDEMİR Avni, **Muslihu'd-din Mustafa İbn Vefâ Hayatı Eserleri Tesirleri ve Manzum Eserlerinin Tenkidli Metni**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

Makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı**, C/S (Yıl), s. (sayfa aralığı).
ÖZBALCI Mustafa, "Şiire ve Şaire Dair Bazı Notlar", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S:5 (1990), s.217-227.

Çokyazarlı makale

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, "Makalenin Adı", **Derginin Adı**, S (Yıl), s.(sayfa aralığı).
KURNAZ Cemal ve TATÇI Mustafa, "Ahmed Yesevî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", **Bilig**, S:4 (1997), s.253-263.

Ansiklopedi maddesi

SOYAD Ad, "Maddenin Adı", **Ansiklopedinin Adı**, C., Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı.
AKÜN Ömer Faruk "Divan Edebiyatı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
BİLGİN Azmi, "Esrar Dede", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C:1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Kongre, bildiri, konferans... Basılı metin varsa

SOYAD Ad, "Bildirinin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, s.(sayfa aralığı).
CUNBUR Müjgân, "Klasik Edebiyatımızda Nevruz", Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şoleni Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mart 1995, AKDITYK, Ankara 1995, s.37-51.

Basılı metin yoksa

SOYAD Ad, "Bildirinin Adı", Etkinliğin Adı, Etkinlik Tarihi, Yer.
DENİZ Sabahat, "Divan Şiirinde Güzelin Saç Şekli", Türk Kültüründe Ayrıntılar: Saç Düzenlemesi Uluslar arası Konferansı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, 8-9 Aralık 1997, İstanbul.

Gazete yazısı (fikra, deneme, eleştiri)

SOYAD Ad, "Yazının Başlığı", Gazetenin Adı, Tarih.
AKYOL Taha, "Sosyal Bilim Ödülleri", Milliyet, 28 Şubat 2005.
YAVUZ Hilmi, "Felsefe Terimleri Üzerine 1", Zaman, 30 Mart 2005.

Diğer Kaynaklar

Kişisel WEB sayfası

SOYAD Ad, Sayfa Adı ya da Başlığı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).
MERMER Ahmet, Prof.Dr.Ahmet Mermer, <http://w3.gazi.edu.tr/web/mermer/>, (SGT: 26.05.2004).
SEVGİ Ahmet, Prof.Dr.Ahmet Sevgi, <http://fen.selcuk.edu.tr/sevgi.htm>, (SGT: 11.01. 2005).
HORATA Osman (ET: 14.04.2005). Prof.Dr.Osman Horata, <http://www.turkoloji.hacettepe.edu.tr/osman.shtml>.

Kurumsal WEB sayfası

Sayfa Adı ya da Başlığı, Kurum Adı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).
Tez Yazım Kılavuzu, <www.istanbul.edu.tr/enstituler/sosyalbilimler/tezhazirlamayonergesi.htm> İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (ET: 01.04.2005).
Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi, <http://turkoloji.cu.edu.tr>, (ET: 13.04.2005).
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, <http://www.humanity.ankara.edu.tr/tdsayfasi.html>, (ET: 14.04.2005).

Milli Kütüphane, Milli Kütüphane, <<http://www.mkutup.gov.tr>>, (ET: 04.04.2005).

Yayın ve Dokümantasyon Dairesi Tez Merkezi, Yüksek Öğretim Kurumu, <http://www.yok.gov.tr/tez/tez_tarama.htm>, (ET: 04.04.2005).

WEB 'de Dergi

Dergi Adı (Ed.), SGT ya da ET:, (Varsa) Yayınlayan Kurum, <Web Adresi>.

E-Sözce (Ed.Nüket GÜZ) (ET: 24.05.2005), İstanbul Kültür Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi İletişim Sanatları Bölümü, <<http://sanattasarim.iku.edu.tr>>.

Son Baskı (Ed. B.d.) (ET: 01.05.2005), <<http://www.sonbaski.com>>.

WEB 'de Kitap (Basılmış)

SOYAD Ad, Kitabın Adı, Yayınlayan, Yayın Yeri Yayın Yılı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).

DAY Robert A. , Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır ve Yayınlanır, Çev:Gülşay Aşkay Altay, Tübitak Yayınları, Ankara 1996, <<http://journals.tubitak.gov.tr/kitap/maknasyaz/index.html>>, (ET:05.04.2005).

Basılı makale

SOYAD Ad, "Makalenin Adı", Derginin Adı, C:/S:, Yayın Yeri Yayın Yılı, <Web Adresi>, (SGT:/ET:).

AKALIN Şükrü Haluk, "İnternetteki Türkoloji Dünyası", Türk Dili, S:556, Ankara 1998; <www.tdk.org.tr/hal1.html>, (ET:01.04.2005).

EŞİTGİN Dinçer, "Büyüme Romanı (Bildungsroman) Kavramı Etrafında Aşk-ı Memnu ve Roman Kişisi Nihal", Millî Eğitim Dergisi, S:162, Ankara 2004; <<http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/162/esitgin.htm>>, (ET:05.04.2005).

MENGİ Mine, "Divan ş iiri ve Bıkr-i Mana", Divan Şiiri Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.22-29; <<http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20%EDEBIYATI/2.asp>>, (ET: 13.04.2005).

Veri tabam (CD Rom, Disk...)

SOYAD Ad ve SOYAD Ad, Eserin Adı, (Türü), Hazırlatan, Hazırlanıldığı Yer Yıl.

YEPREM Saim ve TAŞKIN Birgül, Kütüphane, (CD), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul (b.t.).

KAYA Dursun, ÜNVER Niyazi, KUTLU E.Selma, SOYAK Hasan, Türkiye Yazmalar Toplu Kataloğu, (CD I, II), Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 2004.

Televizyon ya da radyo programı

SOYAD Ad (Ya.), Programın Adı (Tv/Radyo Programı), Yayın Kurumu, Yayın Yeri (Yayın Tarihi).

AKBAL Meryem (Ya.), Yeşil Oba (Tv Programı), Samanyolu Televizyonu, İstanbul (08.04.2005).

Belgesel, dizi, film (yerli)

SOYAD Ad (Ya.) / SOYAD Ad (Yön.), Filmin/Belgeselin Adı, Yapımcı Firma (Yap.) / Dağıtımçı Firma (Dağ.), Yapım Yeri Yapım Yılı.

Belgesel

DÖKER Hamdi (Ya.), ÖRNEK Tolga (Yön.), Gelibolu, Ekip Film/Özen Film (Dağ.). Türkiye2005.

DİRİKLİK Salih (Yön.), Ölümünün Ellinci Yılında Mehmet Akif Ersoy, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu ,Türkiye 1986.

Dizi

OKUR Vehbi (Ya.), DIRİKLİK Salih (Yön.), Dokuzuncu Hariciye Koşuşu, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1985.

ÇAKMAKLI Yücel (Yön.), Küçük Ağa, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Türkiye 1984. *Film*

BEKTAŞ İlksen(Ya.),UÇAKAN Mesut(Yön.),Reis Bey,Moroğlu Film (Yap.), Türkiye 1988.

Televizyon ya da radyo programı

SOYAD Ad (Ya.), **Programın Adı ve/veya Konu Başlığı** (Tv/Radyo Programı], Yayın Kurumu, Yayın Yeri (Yayın Tarihi).

AKBAL Meryem (Ya.), **Yeşil Oba** (Tv Programı), Samanyolu Televizyonu, İstanbul (08.04.2005).

Film, video, belgesel (çeviri)

SOYAD Ad (Ya) / SOYAD Ad (Yön.), **Filmin Türkçe Adı (Filmin Orijinal Adı)**, Yapımcı Firma (Yap.) /Dağıtımçı Firma (Dağ.), Yapım yeri Yapım yılı.

HURRAN Nick (Yön.), **Kara Kaph Defter (Little Black Book)**, Columbia Tristar (Yap.), ABD 2004.

NOURIDSANY Claude (Yön.), **Yaradılış: Büyük Sır (Genesis)**, Umut Sanat (Dağ.), Fransa-İtalya 2004.

E-posta

SOYAD Ad (Gönderen). **Başlık** veya **Konu**, <Gönderen Adres> (Gönderim Tarihi), <Alan Adres> (Erişim Tarihi).

MERMER Ahmet (Gönderen). **Divan Şiirinde Bitkiler**, <amermer@gazi.edu.tr> (14.07.2002), <hasanduzey@ege.edu.tr>, (15.07.2002).

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, egetid@gmail.com adresine e-posta yoluyla veya yoğun diski (CD) ve üç nüsha çıktısı (2. ve 3. çıktılarda yazar adı yer almayacaktır) ile birlikte yazışma adresimize gönderilir. Çeviri ve aktarmalarla birlikte, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da yayınlanması için gönderilen nüshalara eklenmelidir. Yazılarda yer alan örneklerde farklı yazı karakterleri kullanılmışsa bunlar da gönderilmelidir. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makaleler yayınlanmaz ve yazar(lar)ına geri verilmez; bu konuda idarî ve adlî sorumluluk kabul edilmez. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı metni e-posta yoluyla egetid@gmail.com adresine veya bir yoğun diski ve bir çıktısını yazışma adresimize en geç 15 gün içinde gönderir. Yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Yazı İşleri tarafından yapılabilir. Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'*ne, düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların ise hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir.

Dergide yayınlanan yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.